

પ્રકાશક :

શ્રી મગનભાઈ મુલાજીભાઈ દેસાઈ,
શ્રી હરિદર ભક્ત મંડળ,
સિદ્ધ-કુટીર આશ્રમ, વરાહા રોડ,
સુરત.

દા'ત્રીરાર્ષિદ : શ્રી હરિદર ભક્ત મંડળ (સુરત)ને આર્પીત

પ્રત : ૩,૦૦૦ (સન ૧૯૬૪)

કિંમત : ચાર રૂપિયા

મુદ્રક :

શ્રી બેાવિંદનાથ બેાચરભાઈ જાડેજ,
અદે.૧૧ ક્રિષ્નિય કોલ,
દ.ખંડેશી રોડ, અમદાવાદ.

અ તુ ઠ મ ણિ કા

બે બોલ

૫૪

પૂર્વપદ યા જીવનસંક્ષેપ

૧. પરિચય	૧
૨. સાક્ષાત્કાર યા અનુભવજ્ઞાન	૬
૩. મુક્તિપથની વિકટતા	૧૯
૪. પરાપદેશી...	૨૩
૫. વિદ્યાવિતરણ અને પ્રવચન પદ્ધતિ	૨૫
૬. નિવાસસ્થાન : ઇતર પ્રવૃત્તિ	૩૨
૭. કેવા હતા ?	૪૯
૮. ઉન્નત-નિર્ણય	૫૪

મધ્યમપદ યા જીવનસંક્ષેપ

૧. જ્ઞાનસિદ્ધિ યોગી	૬૧
૨. વૈદ્યાય શાસ્ત્ર અને સ્મરણશક્તિ	૬૬
૩. વિવિધ અનુભવો	૭૩
૪. માર્ગી અને સુરતનિવાસી	૮૮
૫. શિષ્ય અને આશ્રમ : શિષ્યસંબંધ	૯૬
૬. આશ્રમવ્યવસ્થા	૯૯

ઉત્તરપદ યા સારસર્વસ્વ

હંસસ્વરૂપ	૧૦૩
હંસમોષ	૧૦૬
[અ] કર્મવાદ (પુરુષાર્થ-પ્રારંભ : પુનર્જન્મ)	૧૦૭
[વ] આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત	૧૧૨

પરિશિષ્ટો (પોતે લખાવેલ કે મંજૂર કરેલ)

- (ક) જીવનજ્ઞાન (વાંચક પરમની દિગ્ગજ)
- (ઘ) સાધન અને સ્વરૂપદર્શન...

... आरती ...

भारती हृग्देशजीवी,
करेंगे जय जय हरिहरकी
काठिकी पूनम दिन बापा,
विधमाष्टिकने जनम लिया;
चांद हूं हूंके देग रहा,
वासनी घास भगवती...
घरस तेरहसे छोटा घर,
तब किया जंगलमें जाकर;
ज्ञान-भनुभव गुल्ले पाकर,
बनी छवि ही मुद ईश्वरकी...
मधुरावा बानीमें रहनी,
हमेशा हूंसी मुन्दरे दीपती;
देखके उन्हे शांति मिलती,
वे मूरत है सब सदगुणकी...
स्वागमें दिन जीवनका,
भोगसे पाना है दुःखका;
नाम बस जपना हरिहरका,
करावे प्राप्ति ईश्वरकी...
यज्ञ महारुद्र कानेको,
प्रेरणा हुई जय स्वामीको;
देर छगी ना तैयारीको,
बड़ी इच्छा है संतनकी,
बंदना हम सब भक्तोंकी...

આ મુ ખ

પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જીવનપ્રસંગોના પુસ્તકોના આમુખ લખવો એ મારે મારે ધન્ય ધરી છે, એમ હું સમજું છું. પૂ. મહારાજશ્રીના સમાગમમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું છે અને આજે જે કાર્ધ હું છું એ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના આશીર્વાદને લઈને જ છે.

એએશ્રીના પ્રથમ દર્શન મને સને ૧૯૨૧માં થયાં. ત્યારથી છેવટ સુધી એએશ્રી સાથેના સંબંધ નિર્વાણદિન સુધી ચાલુ રહ્યો. એ સમય દરમિયાનનાં કેટલાંય મીઠાં સ્મરણો જીવનના અંત સુધી તાજાં રહેશે.

પૂજ્યશ્રીની સૌમ્ય મૂર્તિ, પ્રેમાળ અમીદષ્ટિ, કામનું હાસ્યલેલું શુષ્કારવિન્દ, ગૌરવવંતી પ્રતિભા, અનેરું વ્યક્તિત્વ અને એ બધાની પાછળ રહેલો અનંત રનેહનો અખંડ ઝરો એએશ્રીના સંપર્કમાં આવેલા સૌ કાર્ધને પણ પ્રભાવિત કર્યા વિના રહ્યો નથી.

પૂજ્યશ્રીના સાનિધ્યમાં મળતી શાંતિ, એએશ્રીનાં રહસ્યમય પ્રવચનો, એ પ્રવચનોમાં અપાર્તા સચોટ ઉદાહરણો અને તે દ્વારા અપાતો આધ્યાત્મિક બોધ જેણે જેણે એ પ્રવચનોનો લાભ લીધો હશે તે બધાને હમેશાં મારે માદ રહ્યાં હશે એની મને ખાતરી છે.

અંગત એવા કેટલાંય પ્રસંગો બન્યા છે, જે મને પોતાને એ મહાન વિઘ્નતિની શક્તિઓનો ઝાંખો ખ્યાલ આપે છે. કાર્ધ કાર્ધ પ્રસંગોને કાકતાલીય કહી શકાય અને છતાંય એ એવા અનેક પ્રસંગો છે, જે એએશ્રીની અદ્ભુત શક્તિ, વચનની સરળતા અને સિદ્ધિઓની ઝાંખી કરાવે છે.

મારું પ્રથમ દર્શન વખતે એએશ્રીનું જીવન ખૂબ જ શાંતિમય અને પ્રભુ-સ્મરણમાં લીન હતું. ધીરે ધીરે એએશ્રીએ કેટલીક પરિત્રિઓ આદરી અને તેથી જાણે કે એએશ્રીએ પોતાનો માર્ગ બદલ્યો હોય એવું કેટલાકને લાગ્યું હશે. પરંતુ એ બધીય પરિત્રિઓ નિષ્કામ અને નિરપૂહ હતી અને એની પાછળ જનકલ્યાણનું કેટલું રહસ્ય હતું તે તો ફક્ત એએશ્રીના અંગત પરિચયમાં આવનાર જ કહી શકે. ધ્યાનપ્રેરણા પ્રસંગો એવા બન્યા છે, જે ઉપરથી એએશ્રી સાંસારિક અને માયામાં પડેલા જણાય, પણ અંતે તે બધા કેવળ નિઃસ્વાર્થી, નિરપૂહ અને નિર્વાસનામય દેખાયા છે. બહારથી દેખાતા રાજયોગીનું માનસ ખરી રીતે ત્યાગથી કેટલું

ભરપૂર હતું તે તો નિકટના સંપર્કવાળા જ નહીં શક્યા છે એ પુણ્યપુણ્યનું પાવનકારી નામ દક્ષિણ ગુજરાતમાં તો આજે ઘેરઘેર જાણીતું છે. એઓશ્રીની પડછંદ કાપા, દાથમાં દંડ લઈ ફરવા જતી વખતની ગતિ, આજુબાજુના દેખાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, સામાના સ્વભાવની પરખ અને તે માપી લેવાની દષ્ટિ, ક્રોધનો સદંતર અજાર અને ચહેરાની તેજસ્વિતાઅરેલી મુર્તિ આજે પણ અંત યંક્ષુથી દષ્ટિમાન થાય છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં (૧૯૨૦ થી ૧૯૪૦ સુધી) એઓશ્રી દરરોજ સાંજે પ્રવચનો કરતા—એક જ વાત અનેક દૃષ્ટિાથી સમજાવતા અને છતાંય એકનું એક દૃષ્ટાંત ફરીથી સાંભળવાનું નહોતું મળતું. એ દૃષ્ટાંતના બંડારમાંથી જિજ્ઞાસુઓની પોતાની ગૂંચ ઉકેલાની અને સૌ કોઈને દરેક પ્રવચનમાંથી એમ લાગતું કે આપેલ દૃષ્ટાંત એની પોતાની ગૂંચના ઉકેલ માટે જ છે. જીવનનાં ગૂઢ રહસ્યો આધ્યાત્મવાદની ગૂંચો, અનંત શક્તિના સાક્ષાત્કારની જુદી જુદી રીતો, મનને શાંત કરવાના જુદા જુદા પ્રયોગો—એવું તો કેટલુંય એઓશ્રી પાસેથી જાણવાનું મળતું અને છતાંય દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે મેળવતું. એઓશ્રીના આશીર્વાદ કેટલાયને શાંતિ આપી છે અને એ પૈકીનો હું એક છું એમ માનું છું. એ મહાત્માને મારા કાટિ કાટિ વંદન. એઓશ્રી પાસેથી મેં જે મેળવ્યું છે એનો બદલો હું કાણ વાળનાર ? મારે તો એઓશ્રીને દંડવત-પ્રણામ કરવા રહ્યા.

છેવટના ભાગમાં એઓશ્રીએ પ્રવચનો ઓછાં કર્યાં અને મોટે ભાગે દિવસનો સમય ભજન સાંભળવામાં ગાળના અને ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં તેમાં લીન થઈ આંખો મીંચી જતા એટલો વખત એઓશ્રી બ્રહ્મનાં લીન થઈ ગયા હોય એવું લાગતું અને જ્યારે આંખો જોણતા ત્યારે એમ લાગતું કે જાણે કોઈ સમાધિમાંથી જાગ્યા છે. અંતર્મુખ થવાની એમની શક્તિ અઘોરિક હતી. એકાંતમાં હોય ત્યારે એઓશ્રીને હમેશાં અંતર્મુખ થયેલા જોવા છે; આંખો વખત બ્રહ્મ સાથે તાર સાધી રાખતા હોય એવું લાગતું. અરેબર એ મહાપુરુષ ધણી ઉચ્ચ કોટિના સંત હતા એટલું જ નહીં, પરંતુ સંતશિરોમણિ હતા એમ કહીએ તો જરામ અતિશયોકિત નથી. એ સંતનો ગ્રેમ મારે મારેના “લાલજી”ના રોહામાં સંખેધનમાં હમેશને માટે રહ્યો છે. એઓશ્રીને મારા કાટિ કાટિ પ્રણામ અરજી.

ૐ શ્રી ૧૧

હરિહર

બે બોલ

પૂજ્યશ્રી મહારાજ હંસદેવજીનાં વિચાર, વાણી, વર્તન, વૃત્તાન્ત અને સિદ્ધાન્તનો આ સંગ્રહ સ્મૃતિપટ પરથી ઉતારવો પડ્યો છે એટલે સંભવ છે કે એમાંની કેટલીક બાબતો પાઠકેર યર્ષ હશે, કેટલીકમાં સમજકેરનો દોષ લાગ્યો હશે અને કેટલીક અગત્યની બીના રહી પણ ગઈ હશે.

કાળક્રમ પ્રમાણે પૂજ્યશ્રીનું જીવન વિકસિત કરતા પ્રસંગો જોઈવી શકાયા હોત તો પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો થઈ શક્યો હોત, પણ તેમ થવું સંભવિત ન હતું. પ્રસંગોપાત્ત, પૂજ્યશ્રીએ વૃદ્ધ વૃદ્ધ હકીકત આપી હતી તેમાંથી ઉપરોક્ત ઉપયોગી જીવનવિકાસસામગ્રી મળી શકી નહીં. વળી બીજી ઠાઈ પણ રીતે તે સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય એમ ન હતું એટલે મળ્યું તેટલાથી સંતોષ માનવો પડ્યો.

પૂજ્યશ્રીના સિદ્ધાન્ત સંબંધે સમજકેર યર્ષ હોય એ સ્પષ્ટપણે કહી દેવાની જરૂર છે. એક તો એ વિષય છે અધરો અને અટપટો; બીજું, એઓશ્રી એ બાબતને સૂઝરૂપે અને તેની જરૂર પ્રમાણે રજૂ કરતા, એટલે એ સત્તાત્મક ભાષાનો વિસ્તાર કરતાં જૂલ યર્ષ જવાનો પૂરો સંભવ છે. એવી ઠાઈ જૂલ બદલ વાચકજીવની ક્ષમા પામવી રહી.

એક વિદ્વાન ભાઈની સૂચનાથી પુસ્તકનું નામ 'હંસાયન' રાખવાનું જે સૌપ્રથમ વિચારેલું હતું તે હવે બદલીને 'હંસસ્મૃતિ' રાખવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ આ 'હંસસ્મૃતિ' એ જ હવે તો આપણું 'હંસાયન' બન્યું છે.

પ્રાણીની નેધ :

લખાણની સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે ધણી વ્યક્તિઓએ મદદ કરી છે.

૧. પરિચય

હેમાય પરમહેસાય આત્મને પરમાત્મને ।

જાયન્તરહિતાય લલિતીયાય નમો નમઃ ॥

પંખપનું એક નાનું સરખું ગામકું હતું. તે એક નાની રી ટેકરી પર આબુ હતું તેની તળેટીમાં ચર્મને એક નાનકડી નદી કલરવ જન્મસ્થળ : કરતી વહી રહી હતી. આના સુંદર દશવાળા ગામમાં એક સંસ્કારી સુખી રીખ કુટુંબમાં મહારાજશ્રીએ જન્મ લીધો હતો.

પોતે કહેતા હતા કે લોકસમુદાયથી સુદૂર, નદીકિનારે કે ઊંચી ભૂમિ પર પોતાના ચાર આશ્રમસ્થાનોની પોતે પસંદગી કરી તેનું કારણ પોતાના જન્મસ્થળના આત્મમાનસમાં પડેલા આ સંસ્કારો હતા.

ભર્યનો આશ્રમ નર્મદા તટે, સુરતનો તાપીકાંઠે અને જસીડી તેમ જ ઊટીના આશ્રમ ઊંચે સ્થળે આવેલા છે. પાસે નાની મોટી નદી તો ખરી. ચાર આશ્રમો જનસમૂહની પ્રવૃત્તિઓથી દૂર અને પ્રવૃત્તિદરથી સૌંદર્યલય સ્થળે આવેલ છે.

કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો દિવસ એઓશ્રીની જન્મતિથિ તરીકે ઉજવાતો આવ્યો છે. પણ એ સંજોગે એક વાર પૂછતાં એઓશ્રીએ હસતાં જન્મદિવસ : હસતાં ઉડાઉ જવાબ આપ્યો હતો કે સાધુમહાત્માનો તે વળી જન્મદિવસ કેવો ? અને તેની નોંધ રાખવાનું પ્રયોજન પણ શું ? અથા ભક્તમંડળને એકચિત કરવાનું કેઈ નિમિત્ત તો જોઈએ ને ?

પોતાની ઉંમર સંજોગે પણ એવો જ જવાબ ધણુખરું મળતો. પોતે નિર્વાણપદ લીધું તેની બે એક વર્ષ પૂર્વે પોતે પોતાનું થોડુંક જીવનકાલ કહેવા મડિલું, પણ તેમાંવ સંદિગ્ધતા રહી છે. ૧૧૫થી ૧૨૩ વર્ષની અંદરનું એઓશ્રીનું આયુ ગણી શકાય.

પૂજ્યશ્રીના અંગત કુટુંબમાં માતા, પિતા, એક બહેન અને પોતે એમ

ચાર જણા ગણાવાય. માતાનું સુખ એઓશ્રીના નરીગમાં
નહોતું. ફક્ત આઠ માસનો એઓશ્રીને મુકીને તે દેવલોક
પામ્યાં. માશીયા, જે એમનાં દાદા પણ ચતાં દર્તા તેમણે

માતાની જોટ પૂરી પાડી. પોતે પાંચ વરસના થયા ત્યાં સુધી પૂરા લાડથી
માશીયા (કાકી)એ એમનું કાલનપાલન કર્યું. એ સુખના દિવસોય ગયા.
માશીયા પણ માતાજી પાસે સ્વર્ગે પહોંચ્યાં.

હવે સમય આવે છે, તાડનનો, કસોડીનો, પ્રેમાભાવનો. પિતાશ્રીએ ફરીથી
લગ્ન કર્યાં. એ એઓશ્રીનાં અપરમા દર્તા તો સર્ગા માશી પણ ભાણેજ તરફ તેનો
પ્રેમ ન જીમલ્યો. પૂજ્યશ્રીને તીખા દડવા અનુભવેા મળતા ગયા. પિતાશ્રીને
પ્રેમ પણ એસરતો રહ્યો. મદારાજશ્રીને કંઈક ખૂચતું રહ્યું, જેના સંરંદાર
આંતરમાનસમાં સંધરાતા ગયા.

પૂજ્યશ્રીનાં જહોન બહુ મુદ્દર દર્તાં. પોતે કહેના દના કે સુખાવરધામાં
આવેલ એ બહેનનું સૌંદર્ય એટલું જાણું ખીલી જીડ્યું હતું કે બહુ થોડી
છોકરીઓમાં એવું સૌંદર્ય જોવા મળતું. જહોનનો તો ભાઈ પર પ્રેમ હોય જ.

કુટુંબ સંરંકારી અને પેમંદકે, ઇજ્જત-આગર એ કંઈક સુખી હતું. સંત
મહાત્માની સેવા કરવાનો લાલ જતો કરતું નહીં એટલે સારા સારા સંત-
મહાત્માઓને સમાગમ થવા કરતો. પૂજ્યશ્રી પણ મહાત્માઓની સેવામાં લાગી
જતા. સંતમહાત્માઓને ત્યાં પ્રેમનું વાતાવરણ બન્યું રહેતું એટલે પૂજ્યશ્રીને તે
તરફનું આકર્ષણ વધતું રહ્યું. પ્રારબ્ધનો કે ઈશ્વરનો પણ એ પરિસ્થિતિ ઉત્થિત
કરવામાં હાથ હતો.

જેને પોતાની તરફ વાળવો છે, તેનું જાગતિક સુખ સુખસ્વરૂપ હરિ હરી
સે છે, અને તેને નિમિત્ત બનાવીને તે જ્વાળા પ્રભુ પોતાના
ગૃહત્યાગ : બકાને ખરા સુખના માર્ગે મુકી દે છે. સંતસંગ વધતે
વધતે પૂજ્યશ્રીના પૂર્વજન્મના સંરંકાર જામત થયા અને
વિવેક વૈરાગ્યના વિચારોએ એઓશ્રીના મનમાં ધર કરવા માંડ્યું. અપર માતાનાં
કટુ વચ્ચેો કારણજૂન બન્યાં, એટલે કોઈ એક સુમત્ર (૧) પણ એમણે એકાએક
ગૂપચૂપ ધર લોડ્યું. પણ કમનસીએ (૧) એઓ શીઘ્રજોળનો બોગં વર્ષ પગા.
૧૦-૧૨ વરસનો છોકરો સી રીતે નિઃશંક અને નિર્વિધન રીતે છૂપે રથજે
રહી શકે ? પકડાઈ ગયો. પરાણે ઘેર પ.છા કરતું પડ્યું. બીજી વખત પણ

એવું જ બન્યું. પણ પછીથી એવી સંભાળ, કાળજી અને ચાત્રાક્રીથી ધર
છોડ્યું કે તે હમેશ માટે છોડાયું. ફરી કોઈને હાથ પોતે આવ્યા નહીં.

જગતને એમણે પોતાનું ધર બનાવ્યું અને જગતનાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતાનાં
માનવિતા, બાઈભાઈનું બનાવ્યાં. ઈશ્વરના દાથમાં પોતાનું જીવનનાવ મૂક્યું.
હંકાર્યું તે હંકાર્યું. સંસારસમુદ્ર પાર કીધો. જીવનનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું.
આરાગમનના ચક્કરમાંથી છૂટી ગયા. “ જ્ઞાને જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ । ” જ્ઞાન વિના મુક્તિ
નથી, તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પોતે તપ્યાં, બીજને તપ્યાં. માતાની દૂધ શોભાવી.
દૂધ તાપ્યું. મનુષ્યજન્મ સ્વાર્થક કર્યો. જીવનસૌરભ મૂકતા ગયા. જીવનસંદેશ
આપી ગયા. પોતાની પાસે આવવાનો માર્ગ બનાવી ગયા. એમને શોધી કાઢવાનાં
બકિતજ્ઞાન જોઈએ. એઓશ્રી જરૂર મળે પણ યાદ રાખીએ : સાંઘે, ત્યાં ન
જાઈય, જ્યાં ન માપ સોધાય ।

ધર તો છોડ્યું. ત્રિવેંકયેરાગ્ય જગતાં રાખ્યાં. અનેક મુશીબતોનો સામનો
કરવો પડ્યો. પારાવાર પ્રયોગનો પાર કર્યાં. સારાનરસા
સાધના : દરેક પ્રકારના સાધુ મળ્યા હરકોઈ પાસેથી હરકોઈ
જાતનો અનુભવ લેતા રહ્યા. શુભાકાંડી બની મધુકર-
મધમાખની જેમ જીવન વિતાવતા રહ્યા. મઠમંદિરનો આશ્રય લેવો તો પડ્યો.
તેમાંય હડગમીઠા અનુભવો મળ્યા કર્યા શિષ્ય અને તો સોનેરૂપે બરેલા અટુના
અટુ વાપરવા મળે, એવો મઠાધીશીએ લોભ બતાવ્યો. પણ પોતે સોનાને વરેલા
નહોતા. એઓશ્રીને આરામી જીવન હરામ લાગતું હતું. લગની લાગી હતી તે
ન સંતોષાય તો એમને જ પ વળે એમ નહોતું. જાકો મન લાગ્યો નંદલાલહિ
વાહિ ઔર નહીં આવે હો ॥

પ્રયોગનો વટાવ્યાં. લોભાવનારાં મઠમંદિરો છોડ્યાં અને સારા સદ્ગુણી
જ્ઞાની અને અનુભવી મહાત્માઓની શોધમાં અને સદવાસમાં રહીને તથા તેમની
તતમનથી પૂરી સેવાશુશ્રૂષા કરી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી. પોતે કહેતા :

“ જૂતા જમાનાતા પુરાણા, સચ્ચા, સારા સંતમહાત્માઓ પૂરેપૂરી અને
સચોટ પરીક્ષા કર્યા વિના સાધકને પોતાના અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ નહોતા આપતા.
અધિકારી વિના જ્ઞાનનિકા આવે નહીં. પગા શુરુમહાત્માઓ જે કોઈ સાધન-
સામગ્રી બતાવતા તે એકી વખતે અને એક સામગ્રી નહોતા આપતા. કટકે કટકે
અને પગથિએ પગથિએ ખરા અધિકારી, જિજ્ઞાસુને તેઓ ઉપર ઉઠાવના રહેતા.

અણિમાન તોડવાને માટે તો ડગલે અને પગલે માનજંગ કરતા. વિના વાકે ખીજવાતા. સેવા, આજ્ઞા ઉઠાવવા હું ઊભો રહેતો તો પગવતા કે એવદૂરની માફક ઊભો છે. દડી જ અહીંથી, શું કામ છે તારું અહીં ? એસતો તો પોકારી ઊઠના કે કેવો મૂઢ, પ્રભાદી, આજસુ છો ! આપ્યો જ અહીંથી. કોઈક વાર અણુપાયાં માનખોટાઈ મળતાં, એમાં જો દસાઈ પડી કુસાઈ જતો, તો કોઈ જુદા જ પ્રકારના આજખા ખાવા પડતા. દૂંકમાં, આવા અનેક પ્રકારનાં માનઅપમાનમાંથી પસાર થઈ આકરી અંતપરીક્ષામાં તરાવું પડતું.

“પણ એ સારા મદાતમાનો આંતરિક છૂવો પ્રેમ પણ એટલો જ વહેતો કે એમની પાસેથી ગુણ મેળવ્યા વિના ખસી ચકાવું નહીં. આ રીતે દોષ મટાડી, સદૃશ્ય વધારી સાધનસંપન્ન જનતામાં તેમની ખુબ મદદ મળી. દુખ તો સહન કરવું પડતું પણ તે મુખમાં પરિણમતું. દુઃખ-મુખ, મુખ-દુઃખનો સારો મેળ મળતો ગયો તે અનુભવ વધતો ગયો. શરીર હદ, મજબૂત અને ખડતલ, તાપ, ઠાઠ અને ઉત્તમગરા વેડી શકે એવું બં તું ગયું.”

“વ્યાયામ, હંડમેદક, યોગાસન, પ્રાણનિરોધ, ત્રાટક, છાયાપુરુષદર્શન-વિદ્યા અને વ્યાયુવેદિક જ્ઞાન વગેરે ઘોડેઘોડે અશી શીખવાનાં મળ્યાં અને તેને બંને તેટલાં આચારજીમાં ઉતાર્યાં પણ ખરાં. સાથે સાથે નામરમરણ, પાકપૂજા અને પ્યાન પણ મધારક્રિત કરાતાં રહ્યાં. વેદાંત તરફ વલણ વળતું ગયું. યોગ્ય સમયે વેદાન્તના પ્રક્રિયા મંથ “વિચારસાગર”નો પાકો અભ્યાસ શ્રીગુરુમુખે કર્યો. યોગવસિષ્ઠ, જીવનમુક્તિવિવેક, અનુભવપ્રકાશ અને આત્મપુરાણનો અભ્યાસ કર્યો. દુષ્કર્મીન રામાયણનો શીખ ઉત્પન્ન થયો. તે મંથ વાંચ્યો અને વિચાર્યો. પંચીકરણ જોયું. પ્રમેધમન્દ્રોદયનાટકનું વાચન કર્યું અને વિવેકયૈરાગ્ય પાઠાં કર્યા.”

સંતસેવા કેવી રીતે કરતા તેનો ખોતે જ વધુ ચિતાર આવે છે :

“મદાતમાજીની શી શી કિનયર્વા છે, તેમની શી શી જરૂરિયાતો છે તે જોઈ, જાણી લઈ તેમના કલા-સૂચકા વિના બધી ચીજો હાગર કરી દેતો. તેમની મૂંપડી વાળાગોડી સાફસૂચરી રાખતો. પાણીનો છંટકાવ કરી આંગણાં સ્વચ્છ રાખતો. તેમનાં કપડાં લગોટી ધોઈને એવાં સારાં રાખતો કે તેઓ ખુશ ખુશ થઈ જતા. સુંદર રસોઈ કરી જમાડતો અને પછી જો કાંઈ શેષ રહે તે જમી લઈ સંતોષ માનતો. મસળગિત રહેતો. સેવા કરવામાં જરા પણ ક્યારા રાખતો નહીં. નહોતી તેમાં કોઈ દડવાય કે જલ જમાવવાની રીતરસમ.

નિઃકપટ ભાવે સેવા કરવાથી સંતો રાજી રહેતા. તેઓ કાઈ કાઈ વખતે અનુભવોની વાત સંભળાવતા અને આમળ વધવામાં મને ઉત્તેજિત કરતા. સેવાધર્મ મદન છે. મોગીઓને પણ એ અમળ્ય છે એ વ્યર્થ છે.”

પોતે જાત્રું ભણ્યા નહોતા. બચપણમાં જામડી યાત્રામાં જે કાઈ ચોડું ધણું શીખ્યા હતા તે જ. પછી નથી ગયા કાઈ મોટી યાત્રાવાહયાત્રામાં કે નથી જોડા કાઈ પંડિત મદદતમા પાસે પૂર્ણ સામીપ જ્ઞાન શીખવા માટે. સંત-મદદતમાના સદવાસસેવાથી એમણે ખપ પૂરતું જ્ઞાન મેળવી લીધું. પછી તેનું ખૂબ પરિશીલન કર્યું, શ્રવણ કર્યું, મનન કર્યું, વધારાકિત-વધઃસમય નિદિધ્યાસન પણ કર્યું. મૂળમાં વિવેકવૈરાગ્ય તો હતું જ. મુમુક્ષતાય હતી. સાધન-ચતુષ્ટયનાં શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ અને તિતિશાલું પણ પૂરું સેવન કીધું હતું.

હજી પોતાને સંતોષ નહોતો. આ તો બધું પરોક્ષ જ્ઞાન થયું. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી સંતોષ આવે પણ શી રીતે? પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની એમને તામાવેશી લાગી. ભિક્ષાભોજન, નિર્જન એકાંતવાસ અને એકાકી વિચરણનો રાહ લીધો. શુભેચ્છા, સુવિચારણા, તનુમાનસાનાં પર્માથર્થ ચઢતા ગયા. સત્વાપત્તિના પર્માધિપા પર પગ ઢોળે. જન્મે શીખ પણ કર્મથી ધાઠાણ બનતા ગયા.

ત્રેમરસ, રામરસ ઝરતો રહ્યો. સાધના કરવામાં ઉત્સાહ બન્નેો રહેતો. કાઈ વિચિત્ર તોરમાં પોતે ડૂબ્યા રહેતા સાધનો ખીલી ઊઠ્યા. સાધનાસિદ્ધિ : સાધનોએ એમને શીખાવ્યા, સિદ્ધિ આપી. સાધનોને એમણે અપરોક્ષ જ્ઞાન : શીખાવ્યા. જરા પણ તેમાં આવ્ય આવરા દીધી નહીં, તેનું પરિપૂર્ણ પાલન કર્યું. “ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ” એ ન્યાયે એમને સાથ દીધો. સાધનોને એમણે ન છોડ્યાં તો સાધનો એમને શી રીતે છોડે? તેમણે એમનું રક્ષણ કર્યું, રૂબ આપ્યું. કાઈ એક શુભ ઘડીએ એમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલી ગયાં.

મીરાં કહે છે તેમ “ માધી રાત્ર મસુ દર્શન દેઢે પ્રેમનદીકે તોર.” એટલે આનંદ આનંદ ફેલાઈ ગયો.* કાઈ અનનવી દુનિયામાં પોતે જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં ન કાઈ બીજો રહ્યો. એક સર્વવ્યાપી, સર્વાન્તર્યામી સત્તાનાં દર્શન થયાં. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ ગયું. આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ગયો. “ તરતિ લોકમ્ કાત્મવિદ્ ” । શોકની પાર પહોંચી ગયા. કાઈ દિવ્ય શાન્તિ પથરાર્થ મર્ષ, જેમાં બધા સંશયો ઓગળી

* એ આનંદની અવધિ માટે વાંચો તેત્તરિય ઉપનિષદનો આઠમો અનુવાક.

ગયા અને બધાં સાધનો સમાઈ ગયાં. ન કોઈ શાસ્ત્રની કે ન કોઈ ગુરુની હવે જરૂર રહી, ધર છેડ્યું તો ધર મળ્યું. નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થઈ. નિત્યમુક્તની મુક્તિ થઈ. પોતે અસત્માંથી સત્માં ગયા. અધકારમાંથી પ્રકાશમાં પહોંચ્યા. મૃત્યુ પાર કરી અમૃત મેળવ્યું.

સ્વસ્વરૂપના અનુભવજ્ઞાનના અનુભોદનમાં પોતે વિચારસાગરમાંનું કવિન ગાતા :

જીવકો સ્વરૂપ બલિ જ્ઞાનન્દ કહ્યવ એદ ।
 તાકુ મુલપ્રાપ્તિકો અસંભવ યન્માનિયે ।
 જાગે જો અપ્રાપ્ત વસ્તુ તાકો પ્રાપ્તિ સંભવત ।
 નિત્યપ્રાપ્ત વસ્તુકો તો પ્રાપ્તિ કિમિ માનિયે ।
 જેમી સંકા લેશ જાની કીજે ન વિશ્વાસહાનિ ।
 ગુણકે પ્રમાદતે કુપકં મલે માનિયે (માનિયે) ।
 કાલકો કંકન રમેયો જેમો ભ્રમ ભયો જિમિ ।
 જ્ઞાનતે મિજન હમિ પ્રાપ્ત પ્રાપ્તિ માનિયે ॥

જીવ જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનન્દોત્તર છે, જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. જ્ઞાતિથી પોતે જુદો છે, એમ માની રહ્યો છે. જ્ઞાતિ જાણ તો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય કે આત્માને કરી ખેળવા જવું પડે એમ નથી. કેટલીય વાર મનુષ્યને એવો જ્ઞાતિ-અનુભવ થાય છે કે પોતાના હાથમાં રહેતી પ્રત્યક્ષ વસ્તુને તે શુભ ચપેક્ષ માનીને ચિંતાયુક્ત બની ખોળ ખોળ કર્યા કરે. એની બૂધ પકડાનાં એ હસી પડે અને કહે કે હું કેવો મૂર્ખ કે છતાં વસ્તુને અજાની માનીને મેં દોડાદોડ કરી મૂકી ।

વળી શ્રીશંકરાચાર્યજીના શબ્દોમાં એ અનુભવનું ભાવાત્મક વર્ણન કરતા :

જ્ઞેયજ્યોતિર્ગદ્ધિજ્યોતિઃ પ્રત્યગ્જ્યોતિઃ પરાત્પરઃ ।
 જ્યોતિર્ગ્યોતિઃ સ્વયંજ્યોતિરાત્મજ્યોતિઃ સિદ્ધોઽસ્મિદ્વદ્મ ॥

૨. સાક્ષાત્કાર યા અનુભવજ્ઞાન

આત્મસાક્ષાત્કાર સંબંધે પોતે આમ પ્રત્યોધના : મોક્ષ મેળવવો છે, આત્માને સાક્ષાત્કાર કરવો છે. આ અને આવી હિંકિતઓ એ જ મિથ્યાજ્ઞાન, જ્ઞાનિ, અવિદ્યા, અજ્ઞાન કે માયા છે. જે નથી છતાં જે બતાવે તે માયા—વિચિત્ર અનિર્વચનીયતા. મારો મોક્ષ થયો એમ કહેવું એ વદનોગ્વાચાન દોષ છે. મોક્ષ તો દરકોઈનો જન્મસિદ્ધ હક છે, એ કેમ જૂઝી જવાય એ જ વિચિત્રતા

છે. આત્મા (અર્થાત્ હું) એ કદી અંધારેનું નથી. એ તો સદા મુક્ત અને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. “હું નથી” એમ સ્વપ્નમાં પણ કોઈને પ્રતીત થતું નથી. હું (આત્મા)ના અસ્તિત્વ વિના કોઈ પણ વધાર્યું કે જ્ઞાન સંભવિત કે સિદ્ધ થતું નથી. છતાંય આત્મ પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન સર્વ કોઈને સ્ફુરતું નથી એ જ એક વિચિત્ર સમસ્યા છે. અને તે અનાદિકાળથી ચાલી આવી છે. માયામાં માયાથી અજ્ઞાન ઊપજે છે અને માયામાં જ માયાથી જ્ઞાન થાય છે. વધાર્યું જ્ઞાન થયે માયા ઊડી જાય છે, અદૃશ્ય થઈ જાય છે, ઓગળી જાય છે, વિદ્વાન થઈ જાય છે, શૌધ્યે જડતી નથી. માયાને મારવામાં માયાનો જ આશરો લેવો પડે છે. માયા જાતે છે નહીં અને જે નથી તેને તે દેખાડે છે. માટે એને અનિર્વચનીય કહેવા પડી છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી માયા છે અથવા તો એવી માયાની દૃષ્ટના કરવી પડે છે. માયા ગયે, જગત જાય અને જે શેષ રહે તે બ્રહ્મ. આ નિઃશંક જ્ઞાન સિદ્ધ થયે પોતે જ પોતાના અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કે સાધના પર હસે છે :

કેવો મૂઠ કે પ્રકાશ હોડી અંધકારમાં ભટક્યા કર્યું ! નિરાકાર, નિરંજન, નિર્મલ બ્રહ્મ એકરસ સદા સર્વદા પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે. વાસ્તવિક સત્ય તે જ છે. જગત કેવળ ભગવાન છે, પ્રતીતિ પૂરતું છે. ત્રણે કાળમાં તેની સ્થિતિ છે નહીં, ટકી શકે એમ નથી. એ કેવળ સ્વપ્નમાત્ર છે. પ્રકાશમાં અંધકાર હોય નહીં.

પૂજ્યશ્રીની તો આવી દૃષ્ટિ થઈ ગઈ હતી કે, તું તું કરતાં તું મયા મુસમૈં રહા ન હું । ષભિહારી તુજ પ્રેમસી જીત દેહું તિત તું હી તું ।

પણ ઉપરની બ્રહ્મદૃષ્ટિ આવવી અઘરી છે. “દૃષ્ટિ જ્ઞાનમયી” કૃત્વા પદ્યેત્ પ્રહમયં જગત્ ।” “જગત દૃષ્ટિ દૂર કરી કેવળ બ્રહ્મ જ બ્રહ્મ બોલું” અને થઈ જવું એવી સમજણ આવવી અને સ્થિતિ થવી એ સાધારણ બાબત નથી. વધાર્યું કહ્યું છે કે : દુર્લભઃ વિપવત્યાગઃ દુર્લભમ્ તત્ત્વદર્શનમ્ । માટે જ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. “અનાદિકાળનું સ્વપ્ન પણ જાગ્રત થતાં દૂર થાય” એ અનુભવી કવિની ઉક્તિ સાર્થક ત્યારે જ થાય જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા વધુ સાક્ષી પૂરે છે કે :

“જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહીં, જીવમાં અટપટા બોગ લાસે.”
પણ ફરીને જંધમાં પડાય નહીં તેવા જાગ્રતિ આવનાર આવર્તા જન્મેજન્મ નીકળી

સૂસવાટામાં બદન ફાટી જશે. બીમાર પડી જશે. ” પણ મને તો તેની કશી અસર નહોતી થતી. ખુશમિઞ્જળ રહેતો. બની શકે તો કોઈ બીમાર પડી ગયેલ મહાત્મા માટે બબ્બે ત્રણત્રણ માર્શલ દૂર જઈ શિક્ષા માગી લઈ આવતો અને તેમની શક્ય એવી બધી સેવા કરતો. ખરું ગરાયું છે કે :

હરિજન જેસા હોવ હૈ જાગે હરિકા મંગ ।

ચિવડ પડે ચિસરે નહીં ચંદે ધોગુના રંગ ।

ઉપરનું વર્ણન કરતી વેળા પૂજ્યશ્રીનું મુખનું એવું તો દીપી ઊઠતું કે તે જાણે ખીંચેલું લાસ કમળ તો ન હોય. ગૌર વર્ણ, તેમાં ભગતી વિવેક-વૈરાગ્યની લાક્ષિણ્ય, આશુરું સ્મિત કરતા હોડ અને વિચિત્ર અમકારો મારતી આંખવાળું મુખ જોવાનો જેમને લાલ મજ્યો હતો તેઓ ખરા બાન્ધવશાળી હતા. તે લાલ મુખ તેઓના રમૂનિષ્ટ પર હમેશ માટે કાતરાઈ જતું. અવધૂતીમાં કે જેમાં ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે દરકોઈ વસ્તુનો—ઘરીરદષ્ટિનો પણ—ત્યાગ કરવો પડે છે અને જેમાં ઉદરપૂર્તિ માટે જ જનસમુદાયમાં જઈ શિક્ષા માગવી પડે તેની કડક દયાની તપસ્યા તેઓશ્રીએ ૧૨થી ૨૪ વરસ સુધી એકધારી અણીશુષ્ક નિભાવી.

એ પરીક્ષામાં પોતે પાસ થયા. તેમના મનને સંતોષ થયો. જ્ઞાનનિદા દહી રહી અને જ્ઞાનમૂર્તિ સુદૃઢ થઈ. અનુશવજ્ઞાન સિંધર થયું. સિંધતપ્રદાતા થઈ તે થઈ. કોઈ અજ્ઞ જ્ઞાન્તિ વ્યાપી રહી. મન અમન થયું. કોઈ પણ વાસના રહી નહી. સુખદુઃખ, માનઅપમાન, તડોઝાંચો વગેરે હાંહોધી પર થયા. પર તો હતા જ પણ હવે કસોટીપૂર્વકની તેની પાકી ખાતરી થઈ. મનનું સમતોલપણું બન્યું તે બન્યું. દષ્ટિ આત્મામાં સિંધર થઈ તે થઈ. સહજ-સમાધિનો યોગ લાખ્યો. સતતમહાત્માઓએ એમને હવે અવધૂત તરીકે ખિરદાવ્યા. એ નામને એમણે શોભાવ્યું. પોતે સર્વાનીત-આશ્રમાનીન થયા.

ઉત્તર અરસામાં પોને યાદી ઠાઠમાં રહેતા હતા જ્યાં અંતરમાં તેઓ પાકા અવધૂત રહ્યા. કોઈ પણ વસ્તુ પર એમને મોહ નહોતો. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોતાં તો એમ લાગતું કે એમની પાસે વસ્તુઓ—કિમતી વસ્તુઓનું સંમહરચન હતું. છતાં પણ તેઓ મનથી મુક્ત હતા, નિર્લેપ હતા. એ જ તો એમની વિચિત્રતા હતી. વિરોધી તરંગોનું એઓશ્રીમાં વિચિત્ર મિશ્રણ હતું. સાથે સાથે તેમનો સુદર સમન્વય પણ હતો. વિવેક અને વૈરાગ્યરતિનાં એમને હમેશ સાથ અને સાથ મળતાં રહ્યાં.

કોઈ એમને સહાનુભૂતિપૂર્વક વાદ આપતા કે આપ જુદા-બીમાર થઈ ગયા. તો પોતે વિનોદપૂર્વક ઉત્તર આપના : ના બાઈ, હું કદી જુદો થયો-થતો નથી. મારી દૃષ્ટિમાં હું ચરીર નથી તો મને જુદાપણું કે બીમારી આવે જ ક્યાંથી ? આદમા તો અમર, અમર, અમર-મા છે.

પોતે ચરીરદૃષ્ટિને હાંધૂન કરી હતી અવધૂન થયા તે થયા. વાસ્તવે ક્ષણ હમેશાં અવધૂન જ છે. તેમાં કોઈ પણ બીજો પદાર્થ છે નહીં, તો તે કઈ વસ્તુ ત્યાગી કે મૂકી શકે ? શિષ્યો અને ભક્તોને તેઓથી વારંવાર વાદ દેવરાવતા કે ચરીરદૃષ્ટિએ જ જો તમે મને જોયા કરશો તો પરતાવાનો વારો આવશે હું શુદ્ધ સ્વરૂપે શું છું તે પર લક્ષ રાખો.

એક વાર એક ભક્તે બહુ જ સુમધુર પણ કટુણુ અવાજે સંગીતનો ઉપાડ કાઢ્યો : “જોગે મત જા મત જા ।” ગીત પૂરું થયે પોતે બોલ્યા : જોગી ક્યાં જાય ? એ કશો જઈ શકે નહીં, હાજરાહજૂર રહે. ચરીર તો જરૂર જાય, ખરો જોગી સ્વસ્વરૂપે રહે યા તો ભગવાનમાં સ્થિર થઈ રહે—જોગી અમર થઈ રહે.

હવે ક્યારે ? કેવી રીતે ? અને શા માટે ? એઓથી આવ્યો અવધૂતી હોડતા ગયા અને જનસમુદાયને યાતોપદેશ આપી ધીરે ધીરે સાધનાત્યાગ : પ્રવૃત્તિમાં પડના ગયા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તેઓથી કોઈ પણ બાબત પરત્વે હમેશને માટે નિયમબદ્ધ રહેવાના માર્ગના પક્ષકાર નહોતા. કોઈ પણ વસ્તુ કે સાધનાનો સારભાગ મદલ્ય કરી બાકીના અનાવશ્યક ભાગને વળગી રહેવામાં ખાસ ફાવેલો નથી એમ તેઓ માનતા અને મનાવતા. સાધન ક્યાં પછી સાધનને શું કામ નિયમબદ્ધતાથી વળગી રહેવું જોઈએ, સિવાય કે તે પ્રમાણેનો સ્વભાવ ન બની ગયો હોય અને તે માટેની ઊંડી રહસ્યભરી સમજ કામ ના રહી હોય ? સિદ્ધિ મળ્યે સાધનો આપોઆપ છૂટ્યાં જ જોઈએ. ફળ પાડ્યે તે ડાળીએથી છૂટું પડે જ પડે.

પોતે વારંવાર સંભળાવતા : જલ્લ ભિન ફકીરી કરતી નહીં વફા ॥ અર્થાત્ જુક્તિથી દુઃખમુક્તિ થાય.

જડસુની જેમ નિયમોને વળગી રહેવામાં કરી લાલ નથી. તેમાં સમયાનુસાર ફેરફાર કરવા પડે. એનો અર્થ એમ નથી સમજવાનો કે યાની સ્વચ્છંદી થઈ જાય, કેટલાક સાધનો સ્વભાવરૂપે બની રહે છે.

ઉપર નિર્દેશિતા વાસ્તવિક ગરીબ પુરુષોની ગરીબ સંસ્કૃતિથી જ હજી સુધી દેશ ટકી રહ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિએ Plain living and high thinkingનો બહુજનભોગી અને સુવ્રજ સિદ્ધાંત આપ્યો છે, અમલમાં મૂક્યો છે. સાદા જીવન અને ઉદાત્ત વિચારને જીવનસૂત્ર બનાવીશું તો જ સુખી થઈશું. પણ આજે શું જોઈએ છીએ ? બિચરું વિધાન : High living and plain thinking. ખર્ચાળ જીવન અને નમાલા વિચારવાળી આજની અવસ્થાભોગી આર્થિક જીવનપદ્ધતિ ક્યાં લઈ જશે ? અને તે ક્યાં અટકશે ? મુક્તિના ભોગે આજે અર્થપ્રધાન ભુક્તિ ચર્ચ રહી છે. ખરી સ્વતંત્રતાના અભાવે સુખ, સંતોષ, શાંતિ માનવતા દૂરને દૂર હડસેલાતાં જાય છે. ધર્મ-નિમુખનાનું બીજું શું પરિણામ હોઈ શકે ? આપણા આગળ આવતા ભોંકિમાં તો ધર્મની ભડક પેસી ગઈ લાગે છે.

પૂજ્યશ્રીના વિચારોનું દોહન ઉપર આપ્યું છે. એવા વિચારોની ચર્ચાને અંતે પોતે પંજમી ઉક્તિ ઉદ્ગારતા : જો તુર મારે સાર્વિશ સોહિ મલોંકાર । જે ઈશ્વરને ગમે તે બધું. તે જેમ રાખે તેમ રહીએ. પછી ગુજરાતીમાં વિનોદ કરતા : એ તો એમ જ ચાલવાનું. આગળ દિંદીમાં ચત્રાવના : સમય સમય ચલવાનું હૈ, નહીં પુરુષ ચલવાનું ॥ જૂખ લાગે ત્યારે જ ભોજન લાવે. અસ્થિર જગતના અસ્થિર વહેવારમાં સ્થિરતાની આશા ન રખાય. વળી પોતે કહેતા : “મનપક્ષી ક્યાં સુધી ઉડાન મારશે ? યાકશે એટલે ધોસજા (માળા) રૂપ સ્વરચાનમાં પાછું ફરશે. બ્રહ્મતેજ વિના સમાજ સુધરે નહીં એવી ખાતરી થયે નેતાના નેતા એવા ત્યાગી મહાત્માની જરૂર લાગશે. જરૂરતાની તીવ્રતા વધ્યે કોઈ ધર્મસંસ્થાપક કૂટી નીકળશે. પછીથી જીનાનગતા ખરા સંતમહાત્માઓનું મૌરવ વધશે અને દેશ દરેક વાતે જાગરી પ્રગતિ કરી શકશે. ધર્મના જ્ઞાન વિનાની નેતાગીરી દેશને અને સમાજને પાછો ન પાડે તો પણ દેશમાં એકતા તો ન લાગી શકે એ ભારતીય પ્રબંધ માટે તો એકસ લાગે છે.”

આપણા સંતમહાત્મા-અનુભવી જ્ઞાની પુરુષો આપણા જ્ઞાનમાર્ગના આધ્યાત્મિક નિયોજના સત્યસંશોધકો છે. ભૌતિક શાઓના વૈજ્ઞાનિક જેવા જ એઓ એમના નિયોગમાં પારંખત છે તેટલા જ સાદસ, ચીરટપણું, તરસીનતા એકાંતના, બાલ જન્મજથી નિર્જેપના અને યુક્તતાપૂર્વકના એમના પ્રયોગ એમણે એમની માનસ-પ્રયોગશાળામાં નિરીક્ષ્યા, પરીક્ષ્યા, ચકાસ્યા છે. સત્યની પુનઃ શોધ કરી છે અને તે જનતા સમક્ષ મૂકી છે, જ્ઞાનજ્યોત ઝગકતી રાખી છે. તેઓ ધર્મથી

સાક્ષાત્ કરનાર અને સમજપૂર્વક સમૃદ્ધિ છોડી ગરીબીનો મહાત્માની અગત્યઃ જોખ ધારણ કરનાર સંતમહાત્મા પુરુષોનો દીર્ઘકાળ સુધી સમાગમ ન થાય ત્યાં સુધી ખરું ધર્મરહસ્ય ન સમજાય, ન સમજાય, કેવળ પુસ્તકમાંથી એ જ્ઞાન ન મળે. એવા સમય મહાપુરુષોની પરંપરા અહીં આવી આવી છે. ત્યાં સુધી આવા મહાન પુરુષોના પગ પાસે બેસી આપણા નેતા અને આગમ પડતા પુરુષો આત્મજ્ઞાનના, કર્તવ્યના, સેવાના, ભક્તિના, ગર્વરહિતનાના પાઠ ન લએ ત્યાં સુધી તેઓના જવા મનોરથો મનમાં રહી જવાના છે. જોકે આવી દીકા કરતાં એ પણ નિરર્થક છે.

જમાનો તો બદલાતો રહેવાનો. બધું જ અસ્થિર છે, તો નેતાઓનો પણ શો વાંક કદાચ ? જેવો જમાનો તેવા નેતા. જેવો સમાજ તેવા નેતા મળે. ખરો નેતા તો કોઈ ધિરસો જ હોય, જે સમાજને પોતાની પાછળ પાછળ દોરે. વખત આવ્યો કોઈ રામજી નીકળી આવશે. નાનારત્નવસુંધરા. હજુ સુધી તો તે વાંઝણી રહી નથી. મોટા લોકો નિરસિમાની થાય તો આ શીખ તેમને મળે કિતરે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એના પાઠ તો આપણી સમન્વયી અને તલસ્પર્શી સંસ્કૃતિ ગળધૂધીમાંથી લાણાવતી આવી છે. કામ સાધવા માટે અર્થની જરૂર છે પણ તેના મૂળમાં ધર્મ હોવો જોઈએ. ધર્મપૂર્વકની અર્થકામપ્રવૃત્તિ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ—બાહ્ય અને આંતરિક, અચિરરથાથી અને ચિરરથાથી—એ બંને પ્રકારના મોક્ષ અપાવે.

ગીજ રીતે ઉપરની ચાર બાજતોના પુરુષાર્થને ધર્મલક્ષણની બે મુખ્ય બાજતમાં સમાવી દેવાયા છે ધર્મનું લક્ષણ બાધર્તા શાસ્ત્રમાં કહ્યા પુરુષોએ કહ્યું છે કે અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ અપાવે તે ધર્મ, અર્થાત્ જે ભુક્તિ (જમતિક પદાર્થોનો ભોગ-સંયોગ) અને મુક્તિ અપાવે તે જ ખરો ધર્મ છે, પણ મુક્તિને ભોગે ભુક્તિ ન ખપે. ખપ પૂરતા જ ભોગો ભોજવવાના છે, શોખ માટે નહીં. યુક્તાદારવિદાર અપનાવાય તો જ મુક્તિના દાર ખખડાવાય—નહો તો વચ્ચે અટવાયા કરીએ.

જેમ તેમ કરીને પેટિયું કાઢતા આપણા ત્યાગી, સતોષી ગરીબ, ઋષિ-મુનિઓએ આપણને ખરા ધનનો વારસો આપ્યો છે. પેટનો પેટારો કરી મૂકનારા આપણા ભોગી તથા ધનાઢ્ય લાગતા ગરીબ લોકો, વધુ ને વધુ જૂથ્યા અસંતુષ્ટ રહેનારા લોભી લોકો કઈ જાતની સંસ્કૃતિ આપશે, અપનાવશે અને મૂકી જશે ?

ઉપર નિર્દેશના વાસ્તવિક ગરીબ પુરુષોની ગરીબ સંસ્કૃતિથી જ હજી સુધી દેશ ટકી રહ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિએ Plain living and high thinkingનો બહુજનભોગી અને સુવચન સિદ્ધાંત આપ્યો છે, અમલમાં મૂક્યો છે. સાદા જીવન અને ઉદાત્ત વિચારને જીવનસૂત્ર બનાવીશું તો જ સુખી થઈશું. પણ આજે શું ભેદિએ છીએ ? બિચરું વિધાન : High living and plain thinking. ખર્ચાજી જીવન અને નમાઝા વિચારવાળી આજની અલ્પભોગી આર્થિક જીવનપદ્ધતિ ક્યાં લઈ જશે ? અને તે ક્યાં અટકશે ? મુક્તિના ભોગે આજે અર્થપ્રધાન ભુક્તિ થઈ રહી છે. ખરી સ્વતંત્રતાના અભાવે સુખ, સંતોષ, શાંતિ માનવતા દૂરને દૂર હઝારોબારો નબળા છે. ધર્મ-વિમુખતાનું બીજું શું પરિણામ હોઈ શકે ? આપણા આગળ આવતા લોકોમાં તો ધર્મની ભડક પેસી ગઈ લાગે છે.

પૂજ્યશ્રીના વિચારોનું દોહન ઉપર આપ્યું છે. એવા વિચારોની ચર્ચાને અંતે પોતે પંજમી ઉક્તિ ઉદ્ઘારના : જો તુદ સાથે સાંઝવા સોદિ મલોંકાર । જે ધર્મચરને ગમે તે બહુ. તે જેમ રાખે તેમ રહીએ. પછી શુજરાતીમાં વિનોદ કરતા : એ તો એમ જ ચાલવાનું. આગળ દિંદીમાં અક્ષરના : સમય સમય ચલવાન હૈ, નહીં પુરુષ ચલવાન ॥ બૂખ લાગે લારે જ બોજન લાવે. અસ્થિર જમનના અસ્થિર વહેવારમાં સ્થિરતાની આશા ન રખાય. વળી પોતે કહેતા : “ અનપક્ષી ક્યાં સુધી ઉડાન મારશે ? યાકશે એટલે ધોસઝા (માળા) રૂપ સ્વસ્થાનમાં પાછું ફરશે. બ્રહ્મતેજ વિના સમાજ સુધરે નહોં એવી ખાતરી થયે નેતાના નેતા એવા ત્યાગી મહાત્માની જરૂર લાગશે. જરૂરતાની તીવ્રતા વધ્યે કોઈ ધર્મસંસ્થાપક ફરી નીકળશે. પછીથી જીવનાજગતા ખરા સંતમહાત્માઓનું ગૌરવ વધશે અને દેશ હરેક વાતે જામરી પ્રગતિ કરી ચકશે. ધર્મના જ્ઞાન વિનાની નેતાગીરી દેશને અને સમાજને પાછો ન પાડે તો પણ દેશમાં એકતા તો ન લાગી શકે એ ભારતીય પ્રભં માટે તો ચોક્કસ લાગે છે.”

આપણા સંતમહાત્મા-અનુભવી જ્ઞાની પુરુષો આપણા જ્ઞાનમાર્ગના આધ્યાત્મિક વિપ્લોના સત્યસંશોધકો છે. ભૌતિક શાઓના વૈજ્ઞાનિક જેવા જ એઓ એમના વિપ્લોમાં પારગત છે તેટલા જ સાદસ, ચીવટપણું, તસ્લીનતા એકાંતતા, બાલ જન્મગથી નિર્વેપના અને મુક્તતાપૂર્વકના એમના પ્રયોગ એમણે એમની માનસ-પ્રયોગશાળામાં નિરીક્ષ્યા, પરીક્ષ્યા, ચકાસ્યા છે. સત્યની પુનઃ શોધ કરી છે અને તે જનતા સમક્ષ મૂકી છે, જાનજ્યોત ઝગકતી રાખી છે. તેઓ ધર્મથી

વિમુખ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે નહીં. પ્રવૃત્તિમાં દોષ નથી. દોષ છે પ્રવૃત્તિ કરનારની દૃષ્ટિમાં, સમજમાં.

એવા ઉપકારી પુરુષોની સંખ્યા આજે તો ઘટતી જાય છે. જે સારો મહાત્મા ગયો તેટલો સારો પાકતાં ઘણો સમય નીકળી જાય. જમાનાને જેની જરૂર નથી તેની અછત વર્તાય એ એક સામાન્ય નિયમ છે. પણ માદ રાખીએ કે આ આપણા ધર્મધુરંધરો આપણા કહેવાતા બુદ્ધિશાળી પુરુષો કરતાં કદાચ વધારે બુદ્ધિશાળી હતા અને હશે, વધારે સુખસમૃદ્ધિવાળા હતા અને છે. શુદ્ધ, મહાવીર, મીરાંત્યાઈ અને ખીળ અગીરોએ શાને માટે અમીરી છે ડીને ફજીરી સ્વીકારી હતી ?

यद् यद् आचरति श्रेष्ठः तत् तदेवेतरो जनः ।

આપણા શ્રેષ્ઠ-આગળ પડતા પુરુષો જેવું આચરણ કરે તેવું ધંતર જન કરે એ ન્યાયે સારાનું અનુકરણ કરતાં આપણે સારા ચર્પણું. તેથી સારો સમાજ સ્થપાયો અને ઉત્તરોત્તર પ્રાંત-પ્રદેશ, દેશ-વિદેશમાં સારાપણું સારાપણે સ્થિર થયે. માન આપવાથી જ માની અને માનનીય થવાય છે. યોગ્યને માન આપવું રહ્યું. પરમાર્થથી જ સ્વાર્થ સધાય છે. ગૌરવશીલનું ગૌરવ વધારતાં સમાજનું ગૌરવ વધે છે. પણ આજે તો એ એક મોટા “જો અને, તો”નો પ્રશ્ન છે. કોને યોગ્ય ગણવે ?

એ મહાપુરુષોનાં જીવન તપાસીએ. એઓ ધરસુખ છોડે, કુટુંબસુખ, આરામી છોડે. દાદ, તકો, બૂખ, તરસ સારીરિક માનસિક દુઃખો વેઠે. કર્મા અને શું ખાધું, પહેરીયું-પીયું વગેરેનું કોઈ કામઠેકાણું નહીં. ઈશ્વરશરણે આકાશી વૃત્તિએ જીવન છોડી દેવું અને જીવનવ્રત્ય-પ્રયોગો આદરવા અને તેનો ઉકેલ લાવી, જન સમક્ષ મૂકવામાં થી થી વિટંબણા પડતી હશે ? કટકટલાં વરસો આશા-નિરાશા, મૂંઝવણ, આસ્થિકતા-નાસ્થિકતામાંથી પસાર થયાં હશે ? એનો કુરસદ સમયે વિચાર કરીશું ?

પૂજ્યશ્રીના રાખેદમાં એનું કંઈક આશુ દૃશ્ય ખડું થાય છે. કમી ધી ઘના, કમી મુઠી ઘના, કમી સો મી ન ઘના ॥ સંયમ, સદનયીલતા અને ધીરજની અવધિ આવે ત્યારે સત્યવર્ચન થાય તો યાવ અને એ બધું શાને માટે ? કોને માટે ? પોતાના સુખ, સંતોષ, શાન્તિ માટે તો ખરું જ. લગ્નની લાગી તે લાગી. એ છૂટી છૂટે નહીં. એ વાત પણ ખરી. એટલે જેની જેને લહે લાગી તેને તેના લાભ ખરો પણ ખટું મનુષ્યત્વ શું છે ? ખરો માણસ કોણ છે ? શરીર કે કોઈ

ખીલું? હરકોઈ સમજુ મનુષ્યને આ પ્રશ્ન મૂઝવે છે. ત્યારે લાગેને એકાદ માણસ ખરું તત્ત્વ શોધી કાઢે અથવા એવું કોઈ “હું” થી નિર્દેશાત્મક અને લક્ષિત થતું અનાદિ અનંત તત્ત્વ છે એ સત્યની સાક્ષી પૂરે તો તે શોધના લાભમાં આપણે પણ લાભ છે. શોધક ઓછા રહે. શોધનો લાભ ઉઠાવનારા ઘણા યાપ, ખીજ કોઈ પણ શોધ કરતાં કઈ શોધથી જનતાને વધુ લાભ છે એ વિચારવાની અને અમલમાં મૂકવાની પહેલ કોણ કરશે? રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ચંદ્ર, મહમદ, ઈશુ હજી કેમ છે એ વિચારારી? અર્થપ્રધાનતાના વિચારો ઢાંચાપે તો સારા વિચારો સમાવાય.

પૂજ્યશ્રીના જીવનમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? ભુક્તિના ભોગે મુક્તિ. સાદામાં સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારસરણી એના ફળ-મુક્તિ પછી ભુક્તિ સ્વરૂપે એઓશ્રીને ધર્મનું રહસ્ય સમજાયું. મુક્તિનું કાર ખૂલી ગયું. વાસ્તવે તો ચરીર રક્ષણાર્થક આવશ્યક જરૂરિયાતોની પણ પૂર્તિ નહોતી થતી રહેવાનું ધર નહીં, પહેરવાનું સાધન નહીં, નત્રી લંગોટી પણ નહીં અને ખોરાકમાં જે કંઈ સૂકું પાકું મળ્યું તે મળ્યું. નહીં તો તે દિવસોના ઉપવાસ. છતાં ભુક્તિનાં ભરચક સાધનોથી મદાસતા મનુષ્યો માટે મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો: “ધર્મમાં રહો. સંયમપૂર્વક નિયમિત ભોગો ભોગવો. કામધંધા કરતા રહો. પણ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઈશ્વરાર્પણ ભુદ્ધિથી આદરો.”

“મહાપરિવ્રજ મહાદેવિ”વાળા ગીતાજીના શ્લોકનું તેઓશ્રી વારંવાર ઉચ્ચારણ કરતા મુક્તિના માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી જ ભુક્તિનું રહસ્ય સમજશે. જરૂરિયાત વધારવાને બદલે અને મોજશોખની ચીત્તેને જરૂરિયાતોમાં ફેરવવાને બદલે, તેને ધટ્ટાડવામાં જ લાભ છે. સ્વયંશાસિત જીવન જીવવાની ચાલી હાથ લાગશે. એવું મુક્તિપ્રધાન, સંયમિત ભુક્તિયુક્ત જીવન સુખ, સંતોષ, શાંતિ, ક્ષમા, કટુભા, પરોપકારાદિ અનેક સદ્ગુણો પ્રગટાવશે. સુખી કરીશું—સુખી થઈશું. અનુભવી તો સ્પષ્ટ વહે છે :

ત્યાં રામ ત્યાં કામ નહીં,
જ્યાં કામ ત્યાં નહીં રામ ।
મુલ્લથી કણ્ઠ ન રહી જાકે
રવિ રજની ઇક ટામ ॥

આજે મુક્તિવિધાને વિસારી દઈ ભુક્તિવિધા પર પૂરો ભાર દેવાય છે, પણ એ જરૂર યાદ રાખીએ કે એનાં પરિણામ સારા ન આવે. ભુક્તિમાર્ગ

વિદ્યાસિતામાં લઈ જઈ વિનાશને પંથે વળે. ભુક્તિ માગતાં મુક્તિ તો જાય જ નાય. પણ ખરી ભુક્તિ પણ ન ભોગવાય. સતોષ જાય, શાંતિ જાય. મુક્તિ પછીની ભુક્તિ ભોગવી ચકાય. મુક્તિને આગળ કરવાથી મુક્તિ અને ભુક્તિ એ બંનેનું સુખ મળે.

પૂત્યશ્રીએ પેતાના જીવનથી તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો છે. એઓશ્રીનું જીવન વિવિધવક્ષી હતું. મુક્તિ પછી ભુક્તિનું સુખ પણ એઓશ્રીએ સારી રીતે ભોગવ્યું. રંકથી રાપ સુધીનાં બધા પ્રકારનાં મનુષ્યોનો એમને પરિચય પડ્યો. ચિંતામુક્ત કોઈ ન દેખાયું. શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા એમના ચરણમાં ચિંતા-શીલોએ માથું નમાવ્યું-મૂક્યું.

આવા ઉત્તમ અનુભવજ્ઞાનની-મુક્તિજ્ઞાનની તેમણે પાછળથી પરખ માંડી. તરર્યાની તરસ ઊપાવી. જ્ઞાનદાન એ જ એક દાન છે એ હવે બરાબર સમજી ચકાય. અને આ માટે તેઓશ્રીએ એવા એક દાનનું વિતરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે પણ હવે સમજમાં ઊતરી ચકે. તેઓ વૈરાગ્યયુક્ત ગંભીર ભાવે ગાન કરતા :

કોઈ હાલ મસ્ત કોઈ માલ મસ્ત ।
કોઈ મૈના તોતે મુગેમેં ।
સુદ મસ્તી વીન જૌર સય મસ્તી ।
વહી અવિષા કુવેમેં ॥

૩. મુક્તિપંથની વિકટતા

મુક્તિનો પંથ છે તો વિકટ પણ હરકોઈ મનુષ્યે એ સુખચાન્તિ અને વાસ્તવિક સ્વતંત્રતાનો સુદ્રમ, સીંગો, સરળ નિર્દોષ રસ્તો લેવો રહ્યો. ઈશ્વરદર્શન એ છે તો બહુ દૂરની વસ્તુ પણ તે પામ્યા સિવાય જીવનસાર્થક ન થાય, ન થાય; સુખસતોષ ન મળે, ન મળે.

વિનોબાજી સાથે વિચરતા એક સત્યશોધક જિજ્ઞાસુના ઉદ્ઘાર હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયા. દક્ષિણના કનકમલના સુપ્રસિદ્ધ સંત શ્રી રામદાસજીને તેઓશ્રી લખે છે : " અંગ્રેજોનો સારી પેડે અભ્યાસ કર્યો છે. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળમાં કેતેજ છાંડી તે છાંડી. નિષ્કામ ભાવે દેશસેવામાં લાગી ગયો. હાલ શ્રી વિનોબાજી સાથે મુદ્દાનપ્રવૃત્તિ માટે ફરી રહ્યો છું. રામનામનું પણ અદર્શિય રટણ

કર્મા કરું છું. ૬૧ વરસનું આયુ વીતી ગયું છે. છતાંય મને ઈશ્વરદર્શનની તૃપ્તિ મળી નથી.”

આ ભાઈ તો વાસ્તવે એના જેવા બીજા કેટલાય સાચા સેવાભાવીઓના હૃદયના અસંતુષ્ટ ઉદ્ગાર ઠાકવે છે. કેટલાય સાચાઓના પંડિત અને ખ્યાનનામ સાધક મહાત્માના પણ એવા જ ઉદ્ગાર નીકળે છે. ધીરજપૂર્વક સાધનાને વળગી રહેવું પડે. સિદ્ધિ મળે જ મળે. એના સાક્ષી આપણા મદારાજશ્રી અને એમના જેવા સંતમહાત્માઓ પૂરે છે. સમાજમાં આવા સત્પરોધક, સત્યદર્શી, ભાગી, મુક્તિભોગી મહાત્માની કેટલી જરૂર છે તે હવે સમજાય. તેમનાં શૃદ્ધત્યાગ, ભુક્તિત્યાગ, તપ, તપસ્યા, તિતિશાની હવે હર યર્થ થકે. તેઓ દુઃખ ભોગવે છે મુખ આપવાને માટે. એવાઓનું જ્ઞાન તે જ સાચું જ્ઞાન છે અને એવા જ્ઞાની તે જ સાચા પરોપકારી જ્ઞાની છે. ખરું જ્ઞાન એ જ ખરે ખાનવ બનવા બનાવવાને માટે ઉપયોગી છે. એ સિવાયનું જ્ઞાન પાંગળું રહે.

આ ખરા જ્ઞાનના અભાવે બીજા જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહ્યું છે. અને એવા અજ્ઞાનશ્રી જ્ઞાનના જાણકાર અભિમાનીને “બ્રાહ્મ” પંડિત કહેવામાં આવ્યા છે. એ આપણા વેદનો નિર્ણય છે. એ જ્ઞાન જ સંસ્કૃતિનો પાયો છે અને એ જ્ઞાન છે વેદાંત, જેને વેદના અંતમાગ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. ઉપનિષદશિરામણિ “ઈક્ષોવનિષદ્”નો પહેલો મંત્ર કે જેના પર ગાંધીજી મુગ્ધ થઈ ગયા હતા, તે મંત્ર બોધ આપે છે કે ઈશ્વર-ઈશ્વર-આત્મા-પરમાત્માથી આ ચરચર દેખાતી સર્વ વસ્તુ બરપૂર છે, તેમાં ઈશ્વરનો વાસ છે. તે ઈશ્વરરૂપ છે માટે તેમાંથી બીજી બધી દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી તારો આત્મા કે જે મહત્વથી તેમાં બંધાઈ પડ્યો છે તેનું રક્ષણ કર જમનનું ધન તારું નથી. એ તો ઈશ્વરનું છે. માટે ઈશ્વરની વસ્તુ ઈશ્વરને અર્પણ કરી ઈશ્વરભુક્તિથી તેનો ઉપભોગ કર. અર્થાત્ મુક્તિ-પ્રધાન ભુક્તિ ભોગવ અને આત્માનું રક્ષણ કર.

બીજા એક ઉપનિષદ (કઠોવનિષદ્) માં નચિકેતા આખ્યાન દ્વારા ભુક્તિ મુક્તિનું સુંદર રિવેચન કરી તેનો સુંદર મેગ બેસાડ્યો છે. પૂજ્યશ્રી આપણા આ યુગના નચિકેતા હતા.

નચિકેતાને મૃત્યુ પછીની રિચિનિનું જ્ઞાન મેગવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ, અર્થાત્ આત્મા સંબંધેના સંસારદિન જ્ઞાનની ઇચ્છા જામન થઈ. યમરાજને એ સંબંધી એ પ્રશ્ન પૂછે છે. યમરાજ એની પાછી કસોટી કરે છે.

પુષ્કળ પ્રલોભનો આપે છે. આ વિશ્વમાત્રમાના સુખમાત્રનો નિયોગ કરી તેને પીતરાવી ઈર્ષ સુખી સુખી કરવાની લાલચ જતાવી તેણે તેને કહ્યું: “હું સુંદર, સુદૃઢ, નીરોગી, નિમ્નગતન શરીર માગ. મન આહે તેટલું લાંબું આયુષ્ય માગ. હાથી, ઘેાડા, રથ, મહારથ, હીરા, માણેક, મોતી, અખૂટ ધનસંચાર માગ. રાજ્ય, મહારાજ્ય, સામ્રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, પૌત્ર આદિ અનેક સંપત્તિ માગ. હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી દઈશ પણ મૃત્યુરહિત અમર તત્ત્વ આત્મા સંજોષેનો મથ્ત છોડી દે.” નચિકેતા એકનો એ થતો નથી નિશ્ચવારૂ બની રહે છે તે ઉત્તર દે છે: “યમરાજ, આપણું હોય તો મારું માંહેનું વરદાન આપ. તારી આપેલી ખીજ બધી વસ્તુ મને સારરહિત—નીરસ લાગે છે. જે સંસાર હૃદયમાં પડ્યો છે તેનો નિકાલ થયા વિના ખીજું બધું મને ફીકું લાગે છે. આત્મજ્ઞાન એ જ મારી મુક્તિનો માર્ગ છે. મુક્તિ મળ્યા પછી—સમજ્યા પછી—જરૂર હશે તો હું મુક્તિનો માર્ગ પ્રદર્શ કરીશ. તારી આત્મજ્ઞાન આપવાની કૃપા થયા પછી ભુક્તિ આપવી કે લેતી એ તો એક રમત છે.” યમ રાજ ખુશ થયા. અમર-અમૃત જ્ઞાન આપ્યું. “પછી શું ? આખરે શું ?” એ પ્રશ્નોના સમાધાનકારી ઉત્તર મળ્યા વિના પ્રશ્નકારની મૂંઝવણ કદી ટળતી નથી. પૂજ્યશ્રી જેવા મહાત્મા આ ઉત્તર આપી શકે, અને શંકા-શીલના મનનું સમાધાન કરી શકે.

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્ય “જાપ્તકામી” થાય છે. તેની સકળ કામના પૂર્ણ થઈ જાય છે. એવા જાપ્તકામી મહાત્માની સેવાશુશ્રૂષા કરવાથી ‘શ્રૂતિકામી—કામકામી’ અર્થાત્ ભુક્તિની કામના કરવાવાળાની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય છે, એવું એક ખીળ ઉપનિષદ (બૃહનોપનિષદ)માં કહ્યું છે. ત્યારે “જાપ્તકામી” પોતાની જરૂરી કામનાઓ પૂર્ણ કરી શકે એ તો સુરપટ જ છે.

નચિકેતાએ મુક્તિજ્ઞાન પછી ભુક્તિજ્ઞાનનો ક્રમ મૂક્યો છે તે આપણા પ્રસ્તુત વિષયને વધુ પુષ્ટ કરે છે. આપણા મહારાજશ્રી જાપ્તકામી દતા. મુક્તિ માટે નિર્જય થવાને માટે રેરાજ્ય તો કેળવવો પડે. તે માટે લત્તુંદરિનો અનુભવ-સિદ્ધ આ સ્ત્રોત પોતે સંજોગવાતા :

મોર્ગે રોગમયં કુલ્લે ય્યુતિમયં વિત્તે નૃપાલાદ મયમ્ ।

મૌને દૈન્યમયં વલ્લે તિપ્તમયં રૂપે જરાયા મયમ્ ।

લાલ્લે વાદમયં ગુગે શ્વલ્ભયં કાવ્યે કૃત્તાંગાદ મયમ્ ।

સર્વં વસ્તુ મયાન્વિત્તં મુત્રિ નૃજાં વૈરાગ્યમેશમયમ્ ॥

વળા સંતોષથી ખરું સુખ મળે છે તે સમજાવવા ભર્તૃહરિને આ શ્લોક પણ કહેતા :

યયમિદં પરિતુષ્ટા ઘટ્ઠલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા ।

સમ દદ્ધ પરિતોષો નિર્વિદોષો વિદોષઃ ॥

જ તુ મેવતુ દરિદ્રો યસ્ય તૃપ્ત્યા વિતાલા ।

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ॥

રાજાને એક સંતોષી સાધુ કહે છે:—અમે વહકલ જેવાં બાંડાં કપડાંથી પૂરેપૂરાં સંગ્રહ રહીએ છીએ. તને લક્ષ્મીથી સંતોષ છે. એટલે એ બાળતે આપણા બેમાં કશો બેદ નથી. જેની વૃથા વિચાર છે તે દરિદ્ર છે (તારી પાસે પ્રુષ્ઠળ પૈસા છે છતાંય હજુ તને વધુ બેદ છે એટલે તું દરિદ્ર છે). મનમાં જે સંગ્રહ છે તેની નજરમાં પૈસાદાર અને ગરીબ એ બંને વચ્ચેનો ફેર રહેતો નથી.

સંતોષ વિના ખરું અને શાશ્વત સુખ સાંપડતું નથી એ નિશ્ચિત છે. પોતે સંતોષ સંબંધે વધુ અવતરણ દાકતા :

સંતોષસ્થિતુઃ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ઘને ।

ત્રિપુ ધૈર્વ કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥

(પોતાની પત્ની, ભોજન અને ઘન એ ત્રણમાં સંતોષ કરવો. પણ અધ્યયનમાં, જપમાં અને દાનમાં કદી સંતોષ રાખવો નહીં.)

સંતોષ લાભ્યા વિના આધ્યાત્મિકતા આવે નહીં, આધ્યાત્મિક ગુણો ખાતે નહીં. યોગસૂત્રમાં સંતોષ દ્વારા જ ઉત્તમ મુખને લાભ થાય છે, એમ કહ્યું છે :

સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ।

સંતોષને તો મોક્ષદારના ચાર દરવાજા આગળનો એક દારપાળ ગણ્યો છે.

મોક્ષદારે દ્વારપાતાઃ ચત્વારઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

શમઃ વિચારઃ સંતોષઃ ચતુર્યઃ સાધુસંગમઃ ॥

૪. પરોપદેશે

આવા અનુભવસિદ્ધ, દરેક, પરિપક્વ તત્ત્વચિંતકને પણ બેધ આપવા કેટલાક અપકવ, છીછરલા પુરુષો નીકળી પડતા. એઓથીની યથોપાયે સંલિખા દર્શનને બદલે તેઓ આવી ચડતા અને કાર્મિક વાર ચર્ચા કરવા મેદાને પડતા.

મહારાજશ્રી, આપ દેશસેવા, દરિદ્રસેવા, લોકસેવા વગેરે પરોપકારનાં કામ કરો તો વધુ લાભ નહીં ! આપનું જીવન તો નીરસ અને નિષ્ક્રિય લાગે છે. આત્માની ઓળખાણ પછીથી થવા કરશે. તેઓથી ખુશમિનજન્મમાં હોય ત્યારે તો ઉત્તર આપતા. નહીં તો નિરુત્તર રહેતા. ખોટા વિતંડાદર્મી કિતર્યાથી શો લાભ ! પૂરા મૌનમાં પોતે બેસી રહેતા. તે લાઈના જવા બાદ કાર્મિક વાર બોલી બિડના : “ ગુરુ થવા આ બધા આવે છે. આ કરો, તે કરો, એમ પરોપદેશ કરે છે પણ હું શું કરું છું ? પોતાને શો અનુભવ ચલે છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તો કશું પ્રતિતિપાત્ર પ્રતિપાદન કરતા નથી, કરી શકતા નથી.” પણ બે ખરી શંકા-પૂર્વક એવા પ્રશ્નો જુદી જુદી રીતે પુછાતા ત્યારે તો પોતે કહેતા :

“ જાઈ, હું તો તમે કહો છો તે બધું કરું છું. મારી સેવામાં તમારી બધી સેવા આવી જાય છે. વાસ્તવે તો હું જ ખરી સેવા કરું છું. તમે તો સેવાલાસ કરો છો. મારી સેવાથી જ તમારી સેવાની કિંમત અકારો. ‘ મારા દેશ અને લોક ’ તમારા દેશ અને લોક કરતાં વધારે વિસ્તારવાળા છે. તે એટલા બધા વિશાળ છે કે તેમાં આ મારો દેશ, આટલા જ મારા લોકો, એ બેઠે ઓગળા જાય છે. તમારો પરોપકાર તો આખરે નવા નવા પ્રકારના અપંગ અને નિર્જળ લોકોને જન્માવે અને તેને પરાધીન અને પરવશ બનાવે. બંધાપેસો બીજાના બંધ છોડી શકે ખરો ? પરતંત્ર પુરુષ સ્વતંત્રતાના સીધા પાઠ ન બાજે, ન બાજાની શકે. જે પોતાની જાતને ઉપકાર કરતો નથી, કરી શકતો નથી, સમજી શકતો નથી તે બીજાને શો ઉપકાર કરવાનો ? આત્માને ઓળખ્યા વિના સ્વ-પરના બેઠે ન જાય. પહેલાં, આત્માને ઓળખ. પછી તને ખરું દર્શનપ્રલાન થશે અને ત્યારે જ હું સેવાક્ષેત્રને અપનાવી શકશે, દીપતી શકશે. બીજાની સેવામાં હું તારી જ સેવા કરે છે, એ જાત બ્યારે બીજી ત્યારે જ સાચી સેવા સમજાશે અને આચરાશે.”

“ અણુન આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતાનું જ્ઞાનલાવનું કર્તવ્ય પરાખર કરી શક્યો. રસરૂપ પરમાત્માને ઓળખતા સતેજન જીવન નીરસ ન હોઈ શકે.

તે તો એ રસનું આસ્વાદન કરતા કરતા રસનિમગ્ન રહી રસરૂપ થઈ જાય છે. ક્રિયાની અવધિ એવી નિષ્ક્રિયતામાં દૂભી જાય છે, જ્યાં વેગ પકડતી ક્રિયા એટલી અધી વેગીલી થઈ જાય છે કે તે સ્થિત સ્થિર રૂપ ધારણ કરે છે. આવી નિષ્ક્રિયતાનું શી રીતે વર્ણન કરું ? અધી ત્રિચારરૂપ સૂક્ષ્મ આંતરક્રિયા અને સ્પૃહા લાગતી બાહ્ય ક્રિયાનું એ છે. જિગમ અને અંતિમ નિષ્ક્રિય સ્થાન એને શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મ કહ્યું છે. તેને પહોંચવાની તો પ્રાણીમાત્રની દોડધામ છે.

“જરા ગિડા જિનર અને તપાસ. માલૂમ પડશે કે નિષ્ક્રિયતામાં જ પૂર્ણ રસ, પૂર્ણ શાન્તિ, પૂર્ણ સુખ. પૂર્ણ જ્ઞાન પડ્યા છે. એવી વિચિત્ર પૂર્ણ ક્રિયારૂપ નિષ્ક્રિયતામાં મદાક્ષના અને મનને પરાણે બહાર કાઢી તારા જેવાને અને સમજદાર બીજાને તે લાભ આપવાને માટે મારા જેવા જ તો યાનોપદેશ-આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન આપે છે. પદેશનું કામ કરવાનું છે તે આ જ છે. એ જ્ઞાનના પાઠ પ્રથમ ભણ્યા પછી જ બીજા પાઠ ભણી શકાય અને ત્યારે જ તે લાભદાયી નીવડે. વળી એ પાઠ જીવાનીમાં જ શીખી શકાય. ઘડપણમાં ન શિખાય. ઘડપણમાં તો અનેક વિધ્ને ખર્ચ થઈ જાય છે.

“સમજ પડતી હોય તો ઇશ્વારામાં સમજી જા. નહીં તો તારી રીતે મોજ ઉગાવ. એ મોજથી તારી મોજ ગિડી ન જાય તે સંભાળજે. તું તારે રસ્તે જા. તારું કામ કરનારા તો અનેક મળી આવશે પણ મારું કામ કરનાર કોઈ વિરક્તો પાકશે. મારું કામ ખોરબે પડનાં બધાં કામ લક્ષ્યહીન થઈ જશે. મારું કામ સિદ્ધ થયે તારા કામની સ્વયંરુદ્રણ થશે. સ્વલક્ષી-સ્વકર્તવ્યલક્ષી બન, પરકર્તવ્યલક્ષી ન બન. સંતમહાત્માના સદ્ગુણ ઈશ્વર છે. મનુષ્યના સદ્ગુણ આવા મહાત્મા જ હોઈ શકે. ઈશ્વર ગુણના ગુણ છે. મહાત્મા નેતાના નેતા છે.” ઉપર પ્રમાણે ગીતાક્ત “સ્વર્થમે વિચરં શ્રેયઃના ભાષ્યથી પોતે પૂર્ણાકૃતિ કરતા.

સંત-સાધુ-મહાત્મા નિરુદ્ધમી છે, ખાસ કોઈ પરોપકારનાં કામો કરતા નથી એવા અનેક પ્રશ્નોના જવાબનો સાર ઉપર આપવામાં આવ્યો છે. એક સમય એવો હતો, જ્યારે રાખમદારાગજો સંતમહાત્માના ચરણમાં બેસી પોતાનાં કર્તવ્યોના પાઠ ભણતા અને પોતાના વારસોને ઋષિમુનિઓના આશ્રમ પર વિદ્યાપ્રાપ્તિને માટે મૂકી આવતા અને કઠિન તપશ્વર્ષા દ્વારા અને સાદા જીવન દ્વારા જીવન-ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવતા.

કોઈક વાર પૂન્યત્રી વિનોદભોઈ કટાક્ષ કરી પ્રશ્નકારને કટકારતા : “યજ્ઞાશ્રમે

જૂઠ કરી કે બપોને એક સરખા, એક વિચારના અને એક કક્ષાના ન બનાવ્યા. જ્યાંએ એરી જૂઠ કરી છે એવું તને લાગતું હોય તો તે જૂઠ તું સુધાર્યા કર. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં નીતિ છે, જૂતિ અને ત્યાં વિજય છે. સત્યનો જય થાય છે. તું તારી રીતે સત્યના પાઠ ભણ અને ભણાવ.....હરિહર.”

૫. વિદ્યાવિતરણ અને પ્રવચન-પદ્ધતિ

આપણે સમજી શકીએ કે એક સમયનું કદમોક્ષ કરતું, કિલકિલાટ કરતું, મોતી ચરતું માનસરોવરનું હંસ પક્ષી, અરધૂન દેશાની મસ્તીમાં ફૂદાફૂદ કરતું, હસતું રમતું સ્વતંત્ર હંસ પક્ષી, શા માટે પોતાનું નિર્જન, એકાંતપ્રિય, પ્રકૃતિ માતાના સૌંદર્યનું પાન કરતું હેમગિરિનું વનસ્થાન તેમ જ એરાં બીજાં રમ્ય સ્થળોમાં ધૂમ્મા કરતું છવન છોડી ગહુજનસેવિત, ઘોંઘાટભર્યા, મનુષ્યન, મનુષ્ય-વિકૃત શહેર મામનો સંકુચિત વાસ લેતા બીજાં? એઓ પોતે તો બાગે જ “હુપહ” લક્ષી જવાબ આપતા. એમણે તટસ્થતાપૂર્વક આપેલ ઉત્તર તથા એમનું ત્યાર બાદનું આચરણ જોઈ આપણે અનુમાન કરવું રહ્યું :

ચિત્તુ વેગરજી પ્રોતિ વાર તિરછા કોઈ સંદેહ.

પોતાને લાધેલું આત્મજ્ઞાન અને તેમાંથી દ્વિત થતાં સુખ, સંતોષ અને શાન્તિનું લહાણું કરવા તેઓ નીકળ્યા પડ્યા. ઋષિમહાશયી મુક્ત થવાને માગે તેમણે મહાશય કપેઈ. ઋષિકુળનાં માનસસંતાનો જન્માવર્ષા વા તો જન્માવવાના પ્રયાસ કરવા એ પણ છવનનું કર્તવ્ય છે. જ્ઞાન-ચિનગારી ફેંકતા જવ. ઇર્ષિક યોગ્ય સ્થળે તો તે જશ્વર અગ્નિ પેદા કરશે. દીવાથી દીવો પ્રગટે એવી શ્રદ્ધા સાથે એઓશ્રીએ સ્વપ્નપ્રેરિત અને સ્વપ્નશાસિત કર્તવ્ય ઉઠાવ્યું અને તેનું પાલન કયું. આચરણ દ્વારા આચાર્ય બની અને ખરા અર્થનો સ્વત્ત્વ કરાવી ઋષિમુનિનાં શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સંતમહાત્માના અનુભવજ્ઞાનમાં તેઓશ્રીએ શ્રદ્ધા જગાડી-એસાડી.

દૂંકમાં જનહિત માટે તેઓએ મુક્ત-સ્વતંત્ર વાસ છોડી બંધનયુક્ત કારા-વાસ રાજપ્રુશીયી સ્વીકાર્યો. જનહિત માટે જનસંપર્ક સાધવો તો રહ્યો પણ પોતે બને તેટલા અલગ રહ્યા. વસ્તીથી દૂર અને એકાંત સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં માસ બે માસ રહી પોતે જ્ઞાનની પરજ માંડી અને તપેલાં જ્ઞાન્તિ આપવા માંડી. બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાનક્ષેત્ર ખોલી તેઓએ જ્ઞાનમૂખ સંતોષી—જ્ઞાન-દાન આપતા રહ્યા. આ જ્ઞાન છે આત્મજ્ઞાન-અહાજ્ઞાન, સૌથી અદ્ધ જ્ઞાન. મધુકરી

માગતા રહે. જ્ઞાનદાન આપતા રહે. મધુકરીરૂપી જાગીર છોડવાનું એમને ગમતું નહોતું. હીલો ટીકરો હાથમેં દસ હોં દિસાં જમીર ।

આજથી લગભગ ૫૦-૫૨ વર્ષ પૂર્વે એટલે સને ૧૯૧૦માં એઓશ્રી પર્યટણ કરતા કરતા ગુજરાતમાં પધાર્યા હતા. ત્યારે તેઓ પાસે ઓઢવા માટે એક પાતળી ચાદર, પગમાં જોડા, મધુકરી માગવા માટેનો એક પથ્થરનો કટોરો અને પાણી ભરવાનો એક સુંદર પથ્થરિયો લોટો, આટલા સાધનસામગ્રી એઓ સાથે રાખતા. અમદાવાદવાળા સ્વ. જો. શ્રી જમિયતરામ દાદા, કે જેમને પૂજ્યશ્રીનો પ્રથમ પરિચય આસામમાં થયો હતો તેમની વિનંતી અને આમંત્રણે પોતે ગુજરાતમાં પધાર્યા હતા. તે પૂર્વે પણ પોતે ભ્રમણ કરતાં કરતાં ગુજરાતમાં આવી તો ગયા હતા પણ ત્યારે અપરિચિત રહેલા. ઉમરેક કે જેને પોતે વિનોદમાં ગુજરાતનું પ્રવેશદ્વાર ગણ્યું હતું ત્યાં વસ્તીથી થોડે દૂર એક જિનમાં એકાંત રચળે એમનો મુકામ થયો. ત્યાર બાદ વીરમગામ, ભરૂચ, સુરત વગેરે રચળે પણ પોતે પધાર્યા હતા. પરિચય વધ્યે એઓશ્રી એક બે વરસને આંતરે ગુજરાતમાં જુદે જુદે અનેક રચળે ધૂમતા રહેતા. ગુજરાતને તો એમણે જાણે કે ધર ન ગણી લીધું હોય !

એઓશ્રી ખુબ વહેલા સૂઈ વહેલા જાગ મુહૂર્તમાં ઊઠી જતા. પછી કંઈક દિનઅર્થાં : જ્ઞાનમાં કે ગૂઢ વિચારમાં બેસતા. પોદ ફાટતાં લોટો ભરી દૂર-સુદૂર ધૂમવા નીકળી પડતા. સૌચક્રિયાથી પરવારી કોઈક એકાંત સુંદર રચળે વિચારમગ્ન દશામાં પડી રહેતા. સ્નાન કરવાનું કોઈ સ્વચ્છ રચળ મળ્યા આવતું તો તે ક્રિયા ત્યાં જ કરી લેતા. ચાદર, લગોટ ધોવાનું કામ પોતે જ કરી લેતા. પોતે કહેતા : स्वयं दातास्व स्वस्तिन । પરિચય વધ્યે એવું કામ સેવક-ભક્ત કરી લેતા કે તેમને તે કરવા દેતા.

દરમિયાન આસન જમાવ્યું હોય તે રચળે કોઈ જિજ્ઞાસુ આવ્યા હોય તો તેમની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરતા અને કોઈક વેદાંત મંથનું વાચન કરતા કે કરાવતા. તેઓ વિચારસાગરનો ખાસ કરીને અભ્યાસ કરાવતા. ભોજન સમયે પથ્થરનો કટોરો લઈ નીકળી પડ્યા અને પાંચ કે સાત ઘરથી લિક્ષા માગી તે ખાઈ લેતા. આરામદારી અને હવાઉત્તરવાળું મકાન હોય તો તાપના સમયમાં ભોજન બાદ કંઝાક બે કલાક લગવના ઘરમાં વિશ્રાંતિ લઈ લેતા. નહીં તો મુકામ પર આવી લાં વિશ્રામ કરતા. પોતાને ભાંગ પીવાની આદત હતી એટલે ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે જાતે બદામ-ભાંગ પીસી વચ્ચગાળ કરી પોતાના પથ્થરના કટોરામાં ઠાલવી તે પી લેતા. કોઈને શોખ કે રુચિ હોય તો તેને તે આપતા.

એઓશીનો નિયમ હતો કે પોતે જે કાર્ક ચીજ ખાતા કે પીતા તેના કુળકુળાદિ ત્યાં હાજર રહેલાં બધાને પ્રસાદરૂપે વહેંચતા કે વહેંચાવતા, જે સૌ-કાર્ક યથારુચિ રેવીકારતા. ત્યાર બાદ પોતે લેટો ભરી સવારની માફક સંજે-ચારેક વાગ્યાને સુમારે બહાર ધૂમવા નીકળી પડતા અને એક બે કલાક ગાળી પાછા આસન પર આવી રહેતા. પોતે બંને વખત રનાન કરતા. સંજે છએક વાગ્યે કથા વાર્તા કરતા.

એમની કથા કરવાની શૈલી એવી સરળ અને સચોટ હતી કે એમનો કહેવાનો મુદ્દો સોસરો હૃદયમાં પેસી જતો અને શ્રોતાવર્ગને મોટે ભાગે પ્રવચનશૈલી : એ વાતનું રટણ થયા કરતું. સામાન્ય રીતે બોધ-વાર્તા કે રૂપક વાર્તાનો આધાર લઈ એઓશી પ્રવચન કરતા. ઈસવી વાર્તા કે હિતોપદેશના જેવી વાર્તાઓનો-એમની પાસે અખૂટ ભંડાર હતો, જેનો તેઓશી છૂટથી વાતચીતમાં વિનોદપૂર્વક ઉપયોગ કરતા. “કેશાસપતિ”-“હંસરાજ” (પ્રકા. સં. તુ. સાહિત્યવર્ધક મંડળ, અમદાવાદ) નામના પુસ્તકોમાં એમના ઉપદેશ, ઉપદેશશૈલી, કથાવાર્તાના સારા જેવા નમૂના આપ્યા છે. તેમાં એમનો કાર્કિક આછો જીવનજ્ઞતાંત પશુ લેવાયો છે.

કથામાં વચ્ચે વચ્ચે ગિરિધરના કુંડળિયાની એવી સરસ મિત્રાવટ થતી કે બાણે એમની વાણી સંભળ્યા જ કરીએ. કણેન્દ્રિય અરણ્યામૃત પીતા પીતા કદી તૃપ્ત થતી નહીં એક તો એમની વાણી મીઠી અને એજસભરી, રાગ મધુર અને શાંત ગંભીર, સાથે સાથે અનુભવતાનનું પીડાજન ને પ્રેરણાબળ, પછીથી પ્રવચનના વિષય સાથે એમનો તાદાત્મ્યભાવ એટલે દર્શાવે વાર્તાના પ્રાચૂર્યથી ભરેલું એમનું અર્થગૌરવમયું ગહન પ્રવચન કદી પશુ નીરસ લાગતું નહીં. પ્રવચનની કળા એમણે હસ્તગત કરી હતી. “હરિહર” શબ્દજ્ઞાનિથી એમનું પ્રવચન યશ થતું અને પૂર્ણ પશુ થતું.

એમનો એ “હરિહર” શબ્દ અનેક અર્થસૂચક એક પરિભાષિક સંસ્તા બની ગયો હતો. કાર્કને બોલાવવા હોય તો “હરિહર”, આવકારવા હોય તો “હરિહર”; કાર્ક નીરસ ચર્ચા કે વાદ દૂંકાવી કાઢવો હોય તો “હરિહર” શબ્દપ્રયોગ થયા કરતો. જુદા જુદા સંદર્ભમાં એ શબ્દપ્રયોગનું અર્થસૂચન શ્રોતાવર્ગને મળી જતું.

કાર્ક નાનું સરખું લઘુતમંડળ એમના દર્શન માટે જમા થઈ જતું તો

પ્રસંગોચિત્ત ભર્તૃહરિ સતકર્માથી નીતિવૈરાગ્યના પ્રયોક્તા બોલી તેનો અર્થ સમજાવી પોતાનો મુદ્દો પુષ્ટ કરતા. કાઈ કાઈ વાર દેવામુરસંબ્રામની વાત નીકળતા “પ્રમોદ્ય ચંદ્રોદય” નાટકમાંના દોહા, ચોપાઈ, છંદ એવી છટાથી ને ભાવવાહીપણાથી ઉચ્ચારતા કે શ્રોતાવર્ગ તે સંભળીને મુગ્ધ થઈ જતો.

ચિત્તે રાગ અને તેની દેવી સેના, મોહરાગ અને તેની આમુરી સેના, તેમની વ્યૂહરચના, બળાગળ, તેઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ, એકજીભની પીછેહઠ અને આખરી પારેણામ, એ બધું કવિની ભાષામાં પણ પોતાના અભિનય આચરણ અને અનુભવજ્ઞાનના બળે એવી સચેટના, રવાભાવિકતા અને સંયપરહિનતાથી વર્ણવતા કે આખા દરશનું હૃત્ત્વ ચિત્ર ખડું થઈ જતું. એ વખતે એમની મુખમુદા એવી આકર્ષક આકૃતિ ધારણ કરતી કે જાણે પ્રસ્તુત પ્રસંગના, ભાવો તેમાંથી રેલી રહ્યા છે. જાણે કે બધા ભાવો મૂર્ચિત્વ લઈને તેમાં રિપતિ કરી રહ્યા છે. આ રહ્યું આવું એક અર્ધ સર્વેયું, જેમાં કોઈ પોતાનું પરાક્રમ કહે છે :

મંથકરોં દગવંતનકો, શ્રુતિવંતનકો ચરોં કર દારોં ।
 છત્રવંતનકો ભયીરકરોં, પુનિ જાતુરકો મતિ દૂર નિવારોં ।
 હિતકાર્ય નાહીં પિલે કણહી, જિનકે ડર મીતરમેં પગ ઘારોં ।
 હિત આત્મકો ન સુને કણહી, પડગે જિતનો ક્ષણમાંદિ વિસારોં ॥

એઓશ્રીનાં પ્રવચનો અને કથા-વાર્તાના પ્રસંગો કાઈ એક સળંગ વિષય પર કડીબંધ હારમાળારૂપે નહોતાં થતાં. જે કાઈ વિષય એઓશ્રીના મનમાં ઉપરિચિત્ત થઈ જતો કે સ્ફુરતો તે જ વિષય તે જ દિવસે નિમિત્તરૂપે બનતો. પણ તેનું કાઈ ખાસ લક્ષણ તો હતું. બહુખરા શ્રોતાવર્ગ તરફથી સંભળવામાં આવતું કે આજના પૂજ્યશ્રીના પ્રવચનમાંથી કે વાતચીતમાંથી અમારા મનની ચંકા-ઓનું સમાધાન થઈ ગયું છે, જે પ્રશ્ન અમારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો તેના જ ઉત્તરરૂપે આજે પ્રસંગ નીકળ્યો હતો વગેરે.

આ આધારે તો એઓશ્રીના ખાસ લક્ષણને એવું કાઈ પૂછતું તો તેઓ એવાક જવાબ આપના કે તમે પોતે જ એની ખાતરી કરી લો ને. તમારી ખરી ચંકા મનમાં રાખી પૂજ્યશ્રીના રૂપનું અનુસંધાન કરી પ્રવચનમાં આવતા રહો. વિનાપૂછે તમારી ચંકાનું સમાધાન થાય છે કે નહીં તેની જાતે પરીક્ષા કરી લો.

એ ચંકા કેવળ પરીક્ષા કરવા પૂરતી જ ઉપરિચિત્ત કરાતી તો તેમાં નિરાશ પણ થવાતું. જે ચંકાનું સમાધાન અને કરી લીધેલ હેતુ અર્થાત્ જે ચંકા

શંકારે પ્રથમ દરનારને દુરલી જ નહોં દોષ તેવી શંકારહિત શંકા-ઠહેલાતી શંકા અર્થાત્ પ્રશ્નો ઉત્તર ન મળે તો તેમાં નવાઈ જેવું કશું નહોતું. નિખાલસતા જ નિખાલસતા ઉપખર્ચે. વિચારની સંક્રાન્તિ ચાપ છે એ તો સુવિદિત છે. મહારાજશ્રી આવી સંક્રાન્તિના પૂરક રૂપે તમેનું દર્શાવ આપના.

એક ડોશીમા ધરનું ઝવેરાત લઈ બીજે ગાયે જવા નીકળ્યા. રસ્તો લાંબો હતો. ચાલતાં ચાલતાં યાત્રી ગઈ. એટલામાં એક મોડે દર્યાંત : સવારને પોતાની દિશામાં આવતો જોઈ ખુશ થઈ. તે પાસે આવ્યો એટલે તે ડોશીમાએ તેને વીનગ્યો : “ભાઈ, આ મારું પોટકું રસ્તામાં આવના મારા ગામમાં ન મૂકી જાય ?” થોડે સવારને જવાની ઉતાવળ હતી, વળી ડોશીમાનું પોટકું વજનદાર એટલે થોડાની દોડવાની ગતિ ધીમી પડે તેમ જ ગામમાં જઈ ડોશીમાનું ઘર શીધી તે પોટકું ત્યાં સોંપનાં વખત જાય તે વિચારે તેણે ડોશીમાની વિનંતી ધ્યાનમાં ન લીધી. થોડે દૂર ગયા પછી તેના મનમાં પાપી-તોબી વિચાર લરાયો : “લાવને પોટકું લઈ લઉં. ડોશીમાના એ પોટલામાં કંઈક કિંમતી વસ્તુ હોવી જોઈએ, કારણ કે ડોશી એની બહુ સંભાળપૂર્વક સોંપણી કરતી હતી.” આવા વિચારે તે પાછો ફર્યો અને ડોશીમાને કશું કે, “લાવો, મા, તમારું પોટકું હું સાથે લઈ જઈ.” દરમ્યાન ડોશીમાને પણ વિચાર આવી ગયો હતો કે સારું થયું કે અભણ ! માણસ સાથે મેં પોટકું ન મોકલ્યું. મારી સાથે ઉત્તરપિંડી એ ન કરે તેનો શો લરાસો ? એટલે ડોશીમાએ પેલા થોડેસવારને જવાજ દીધો કે ના ભાઈ, તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જા. તને જે કહી ગયો છે તેણે મને પણ કહી દીધું છે કે તું એકલી એકલી ધીરે ધીરે આગળ ચાલ. યાત્રી દોષ તો જરા વિશ્રામ લઈ લે.

લક્ષ્મી અચળ છે, એક રમણે પડી રહેવું તેને પસંદ નથી, લક્ષ્મીનું વાહન ઉર્લુ-ધૂવડ છે, એટલે લક્ષ્મીવાળાને તે ઉર્લુ બનાવે છે. બીજા કોઈ પ્રય- મદ, અભિમાન અને અનીતિતા તે પ્રવેશ કરાવે. લક્ષ્મી ચતનું બીજું દર્યાંત પાછલે બારણે ખસવા મોડે. મોટે ભાગે તો લક્ષ્મીપતિએ ત્રીજી પેઢીએ સાફ ધર્મ જાય-એક કુટુંબમાં સાત પેઢી સુધી લક્ષ્મીજીને ધેરાઈ રહેવું પડ્યું. કોઈ પણ દોષ એ કુટુંબમાં દાખલ થયો નહોં. એક દિવસે લક્ષ્મીજીએ શેકને દર્શન આપ્યાં ને કહ્યું : “હું હવે તારે ત્યાંથી ગળ્યા દિવસોમાં ચાલી જનાર છું.” શેકે જવાજ દીધો : “જેવી માતાજીની મરજી.” પુષ્કળ ઘનપુષ્પ કર્માં પછી તરત જ દરેક પેઢીને તેણે લખી દીધું :

“ જે કોઈનું દેવું હોય તે એકદમ પનાવી દો. બલેને લેણું જલદી વસૂલ ન થાય.” સક્ષમીએ ફરી દર્શન દીધાં અને શેકને કહ્યું, “ તેં તો મને બાંધી દીધી છે. તારી તો મેં પંરીક્ષા કરી હતી. તું પાસ થયો છે. તેં વધુ દાન-પુણ્ય કરી દીધાં છે. તારામાં નીતિ છે, સંતોષ છે. પ્રથુ જે સ્થિતિમાં રાખે તેમાં રહેવા તું રાજી છે. તને લોભ નથી. માથે દેવું રાખતું ગમતું નથી. તો તને શુષ્કિપદને છોડી દે” ક્યાં બહુ ? ”

x

x

x

પોતે પ્રવચન કરતા ત્યારે મુદાને-પુષ્ટ કરતાં એમણે આપેલાં કેટલાંક વધુ દૃષ્ટિા દેવાની કહીશું. એઓશ્રીની કથાસૈથી પર એ સારો જેવો પ્રકાશ પાડે છે.

x

x

x

આ મનુષ્યજીવન એ તો શીતળતા-સુખ આપે એવું. એક ચંદન વૃક્ષ છે. એ કેટલું બધું સુગંધી, પરાપકારી અને સહનશીલ છે ! વગર માગ્યે સુગંધ દેખાવે છે. સંતપ્ત થયેલાને શીતળતા, શાંતિ આપે છે. શરીરને લગાવવાથી તાપ મટાડે, ઠંડક આપે, સુગંધ આપે. કાપનાર કુદાડીને પણ સુગંધિત કરે. ધસી-ધસીને એના હાલ એહાલ કરનારને અને તેના મદદગાર પરચરને પણ સુગંધ આપ આપ કરે. આવા સુંદર વૃક્ષનો સુ-ઉપયોગ કરવાને બદલે એસમજ મનુષ્ય એને બાળાને, બોગ બોગવાને વિપયાસકત બંની એના કામસો કરી મૂકે. શી વિપરીત શુદ્ધિ !

મનુષ્યજીવન આપણે વેઠી તો નથી રહ્યા ? સર્વ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના જીવન તપાસો.

x

x

x

ઈશ્વરે રાગને આ જીવને સાત દિવસનું રાજ્ય-આશ્રયું છે (આખું જીવન સાત દિવસમાં જ ફર્મા કરે ને ?) આહે તે રીતે રાજ્ય કરવાની છૂટ આપી છે. સાત દિવસ પછી નદીના સાંભે પારના જંગલમાં દેશરટો ભોગવવાની શરત મૂકી છે. (મૃત્યુ બાદ અંધકારથી જંગલમાં મથા-આચરણ-ભટકવું જ રહ્યું ને ?) અનંત સંજ્ઞિ આવી ને ગર્હ. ચાર દિવસના ચાંદરખાના દિવસો ગયા. એક પછી એક એમ ધણાં જન જંગલમાં જતાં રહ્યાં. ધણા સમય બાદ કોઈ એક ઝાલો ‘જલ રાગ’ થયો. સાત દિવસમાં તેણે નદી પારનું જંગલ સાફ કરાવ્યું. નવાં મહેલમહેલાત બંધાવ્યાં. સ્વર્ગપુરી જેવું તેને સજ્જ કીધું.

સાત દિવસ પૂરા થયે સ્વર્ગમાં મુક્તિપ્રદેશમાં યોગ્ય અધિકારી બની ખરતી ગયો. મૂળરાગ-ધ્વનિર પ્રસન્ન થયો. આ છે મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા.

x

x

x

રાગએ સુંદર ચિત્ર દોરનારને ઇનામ આપવું જાહેર કર્યું. એ ચિત્રારાએ ખીડું ઝડપ્યું. એક જ ઓરડાની સામસામેની દીવાલ પર બંને કામ કરવા માંડી પડ્યા. એકે બહુ જ કાળજી અને ઝીણવટપૂર્વક રંગોની મિલાવટ કરી ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. બીજાએ દીવાલને ધસી ધસીને સાફ કરવા માંડી. એક ચિત્ર દોરવાને મશગૂલ; બીજાને દીવાલને ઊઝળી-ચમકતી કરવામાં મશગૂલ. જોનારા એકને વખાણતા બીજાને મૂર્ખ ગણતા. ચિત્રો પર પડદા પડ્યા હતા. એકનું ચિત્ર બીજાે જુએ નહોતું. રાગ આવ્યો. પડદા ઊંચકાયા. દીવાલ ધસનારને ઇનામ મળ્યું. તેણે દીવાલ ધસી ધસીને એવી પાલિસવાળી કરી કે તેમાં સામેનું ચિત્ર દ્રુમદ્રુ પ્રતિબિંબિત થયું. અસલ દોરેલા ચિત્રમાં દીવાલ અને રંગના ગુણદોષો ઉપસેલા દેખાતા. પ્રતિબિંબમાં એ બધું સમતલ બાસતું. ગુણો વધારે ખીલેલા લાગતા, દોષો આછા ને દંકાયેલ લાગતા.

ઉપરનું દર્શાવે અનેક રીતે ઊંકેલી શકાય. ચિત્ર દોરનાર જીવ અભિમાની બન્યો. આ બધું મેં કર્યું છે એવી બાવનાથી અને ઇનામની લાલચે એ બંધાયો. બીજાે એવા અભિમાનથી દૂર રહ્યો. કર્તાનું અભિમાન તેને ન રહ્યું. ચિત્ર બૂમિને તેણે દોષમુક્ત કરી; સાફ સ્વચ્છ કરી અને રાખી. કોઈ પણ વાસના સંધરી નહોતી, સ્વચ્છ ચિત્રમાં જ ધ્વનિનું પ્રતિબિંબ પડે એટલે ધ્વનિરદર્શન-રૂપી ઇનામ મળે, જીવન સફળ થાય.

x

x

x

એક રાજાનો નિયમ હતો. પોતાના રાજામાં જે કોઈ વેપારીનો માલ અણુવેચાયેલ પડી રહે તેને તે ખરીદી લેતો. એક વાર એક ત્રિચિત્ર વેપારી ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે શેરીએ શેરીએ જઈ ટહેલ નાખી “કોઈ દારિદ્ર લો, દારિદ્ર.” પણ દારિદ્રને કાણ ખરીદે? નિરાશ થઈ રાજમહેલમાં ગયો. દારિદ્રનું મૂલ્ય ચૂકવાયું ને દારિદ્ર રાજમહેલમાં પ્રવેશ પામ્યું. રાજા દશ્ય જોતો રહ્યો. પ્રથમ લક્ષ્મીજી દેખાયા : તે રાજમહેલ છોડતી દેખાઈ. રાગએ પૂછ્યું : માતાજી ! તમે કાણ છો ? અને ક્યાં જાઓ છો ? જવાબ મળ્યો : હું તારી લક્ષ્મી છું. દરિદ્રતા નામની શોક્ય સાથે હું નહિ રહી શકું. રાગએ પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું : લાલે જાવ. પછી રાજ્યલક્ષ્મી અને બીજાં સુખસાધનોએ

એક પછી એક આવી વિદાય માગી. રાગ્નએ સ્થાન ચિત્તે તે બધાને પણ વિદાય કર્યાં. છેવટે ધર્મ મૂર્તિ રૂપે ત્યાં ખડો થયો. રાગ્નએ પ્રેમપૂર્વક તેને પણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ દીધો : લક્ષ્મી વિના અને તેના બીજા પૂરક સાધન વિના તું મને શી રીતે જાળવવાનો ? એટલે એ વિચારે હવે હું પણ ચાલતી પકડું છું, મને જવા દે. રાગ્નએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : વાહ રે વાહ, ધર્મદેવ, તને હું શી રીતે જવા દઉં ? તારી રક્ષા માટે તો આ બધું દુઃખ મેં સહન કર્યું. બંને દરેકતા આવી અને મારી વિદ્યા આવી. તને તો હું ન છોડું, ન છોડું. ધર્મ રાગ્ન ખુશ થયા. ત્યાં ઠરી ગયા. ધર્મો રક્ષાનિ રક્ષિતઃ । એ ન્યાયે ધર્મે રાગ્નનું રક્ષણ કર્યું. પછી લક્ષ્મીજી પાછા પધાર્યાં. રાગ્નમહેશ્વરે ફરી દાખલ થયા. ધર્મદેવી વિષ્ણુથી લક્ષ્મીજી જુદા પડે નહીં. ધર્મ અને લક્ષ્મીનું જોડણ થયું એટલે બધી સુખ સામગ્રી આવે જ આવે. સુકિત પછી જ બુકિતની કીમત અંદાજ. ઉપરનો " ધર્મ " શબ્દ અનેકલક્ષણી છે.

૬. નિવાસસ્થાન : ઇતરપ્રવૃત્તિઓ

જ્ઞાનસુધાનાં છંટાણાં છંટાણાં છંટાણાં દસ વર્ષ જેતજેતામાં વધી ગયાં. મહારાગજની ખ્યાતિ ફેલાતી ગઈ. લક્ષ્મીનંદન વંધતું ચાલ્યું. વારમગામ-અમદાવાદથી ઠેક મુંબઈ સુધીના ગુજરાતીઓ એએઓશ્રીના પરિચયમાં આવ્યા અને પાસમાં બધાયા. લગભગ દરેક વર્ષે જુદાં જુદાં પ્રાંતોમાંથી વિચરતાં વિચરતાં પૂજ્યથી ગુજરાતમાં તો પધારે જ. એમને રહેવાનાં સ્થળો પણ આગળથી નહીં થતાં ગયાં લશ્ચર્યાં અને આસપાસ થોડાંક સ્થળે એમનું રહેવું થતું.

પણ સુરત અને સુરત જિલ્લાએ એમને વિશેષ આકર્ષ્યાં. સુરતમાં ચારે દિશાએ એએઓશ્રી રહ્યા. ખાલી બંગલામાં સગવડ કરાતી સહેર બહાર માર્કેસ બે માર્કેસના અંતરના સ્થળમાં ગામથી ધણે દૂર નિર્જન, નિરુપદ્રવ સ્થળે જેતરમાં કે આંખાવાડીમાં રમ્ય જગ્યામાં એમને માટે ધાસની ઝૂંપડી બાંધવામાં આવતી. ત્યાં રહેવાનું તેમને પસંદ પડતું. રાત્રીના તેઓ કોઈને પોતાની પાસે રહેવા દેતા નહીં. નિર્ભયપણે તેઓ ત્યાં રહેતા, ફરના અને પ્રસન્ન ચિત્તે માસ બે માસ વ્યતીત કરતા યોગ્ય અધિકારી મનુષ્યને જ્ઞાનોપદેશ આપતા, શંકાશીલની શંકાનું સમાધાન કરતા.

એએઓશ્રીની દિનચર્યા તો લગભગ પૂર્વવત્ રહી પણ રહેણીકરણીમાં સહેજ-સાજ ફેરફાર કરવો પડ્યો. શિક્ષા માટે હવે ધરધર મધુકરી માગતી પડતી નહીં. લક્ષ્મીને તો મ કરવા દેતા નહીં; કાં તો ધરે બોજન માટે લઈ જતા, કાં

તો સ્થળ પર જ વ્યવસ્થા કરી દેતા. સુરતમાં તો લગભગ એક જ સ્થાન વખત જતાં તીર્થસ્થળ યર્ષ પડ્યું.

સુરત રેશનથી પૂર્વ દિશામાં અડધા માઈલ દૂર સ્વ. શેઠ શ્રી નાથુભાઈનો બંગલો એમને માટે હંમેશને માટે ખુલ્લો થયો. જ્યારે જ્યારે મહારાજશ્રી સુરત પધારે ત્યારે ત્યારે સંતપ્રેમી શેઠ એઓશ્રીને પોતાના બંગલામાં ઉતારે અને સેવામાં હાજર રહે. ઉપરાંત રામપરાના ભક્તમંડળનો, ખાસ કરીને પ્રભુદાસ ગંગાદાસવાળા સ્વ. શેઠ શ્રી વજ્રભાઈનો, તેમાં આમળ પડતો ભાગ હતો. શેઠ શ્રી નાથુભાઈએ બંગલાનું નામ પણ બદલી નાખ્યું અને “ હંસભાગ ”ની તકતી ફરવાગ પર લખાવી દીધી. હંસભાગ સારા સારા સંતમહાત્માને મળવાનું તીર્થસ્થળ યર્ષ પડ્યું. મશહૂર મહાત્મા બ. શાંતમૂર્તિ શ્રી ચાન્તાનંદજી, વેદવ્યાસ શ્રી ગંગેશ્વરનાંદજી, નિં તપસ્વીજી શ્રી પૂર્ણદાસજી આદિ ખ્યાતનામ મહાપુરુષોનાં દર્શન, સત્સંગાદિના લાભ આ જ તીર્થસ્થળે પૂજ્ય મહારાજશ્રીની કૃપાથી થયો. પૂજ્યશ્રીએ સત્સંગના સંસ્કાર સંભાળી હતા એટલે સાચા સંતપુરુષ તરફ તેઓશ્રીનું ભક્તમંડળ આકર્ષાય જ.

મહારાજશ્રીના મુખ પર વેરાગ્યની તરવરતી હાથા કંઈક આછી થતી ગઈ, શાન્ત ભાવના ઉપસતી ગઈ અને ચિત્તપ્રસન્નતા વધતી ગઈ. વિનોદવૃત્તિ પણ બહાર પડતી ગઈ. એમની પાસે પહેંચતાં અને ખેસતાં જે બીજી અને ક્ષોભ યતાં તે હવે ઊતરતાં ગયાં અને દર્શનાર્થે આવેલ જિજ્ઞાસુતો રિમત વદને આવકાર થવા લાગ્યો. ઠંડીના દિવસમાં પૂજ્યશ્રી પાતળી ગરમ કામળીનો ઉપયોગ કરી લેતા અને ઠંડી ઊતરતાં તે કોઈ સાધુમહાત્માને આપી દેતા. પૈસાનું ગ્રહણ કરતા નહોં. સ્ત્રીઓનો પરિચય વધવા દેતા નહોં.

સને ૧૯૨૦-૨૨ નો સમય હતો. નાશક-અપકનો કુંભમેળો ભરાવાનો હતો. એક શેઠ પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરી : “ આપ કુંભમેળામાં અમલોજ ખોલો તો હું ત્રીસ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર છું ” મહારાજશ્રી દાન લેવા લલચાયા. સાધારણ ઉપરિચિત થયેલો પ્રશંગ જતો કરવાથી નિવૃત્તિભંગ તો થશે પણ શું સંતસેરા કરવાનો લાભ જતો કરવો ? ગડમાંજ થઈ, પ્રારબ્ધશાત્ પોતે પ્રવૃત્તિમાર્ગ સ્વીકાર્યો પણ મુક્ત કંઠે, નિષ્કપટ ભાવે ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “ મારા મંદમાગ્યનો ઉલ્લેખ થયો છે. ” ખરેખર એ મંદમાગ્ય જ નીવડ્યું—ખાસ કરીને એ પહેલા કુંભમેળામાં તો. કુંભમેળાની પ્રવૃત્તિ ઠેક સુધી વળગેલી રહી—

વળગાવેલી રાખથી પડી. હેઠ્ઠી કુંભમેળો પ્રયાગનો કથો અને પોતે દેદવિસર્ગન કરી દીધું. નિવૃત્તિપરાયણ વિરક્ત અવધૂત મહાત્માને પ્રવૃત્તિમાર્ગ દુઃખરૂપ પ્રતીત તો થાય.

નાશકના મેળામાં થોડીક સાધનસામગ્રી એકઠી થઈ-કરાઈ. શેઠે થોડા પૈસા આપ્યા પણ તેમને ધંધામાં ભારે ખોટ આવી પડી. મહારાજશ્રી દૃઢગી રિયતિમાં મુકાયા. કુંભમેળાના પૈસા ખૂલ્યા, સહાય કરનારા સેવકો-વ્યવસ્થાપકો કાચા નીવડ્યા. પૂજ્યશ્રીને બધી જ આનુષંગિક બાબતો પર ધ્યાન આપવું પડ્યું. સારે નસીમે સુરતની રામપુરા ભક્તમંડળીએ યથાશક્તિ આર્થિક મદદ આપી. મેળામાં આવેલ સાધુમેળી ગૃહસ્થોએ પણ કંઈક મદદ કરી, અને જેમ તેમ કરીને મેળો સમાધાનકારી વૃત્તિથી પણ કંઈક અસંતોષથી પૂરો કરવો પડ્યો.

પૂજ્યશ્રીનાં મન અને શરીર પર આ બાબતથી થોડીક અસર થઈ. મનનું સમાધાન થોડાક વખતમાં થઈ ગયું, પણ કુંભનો કડવો અનુભવ એક અસર મૂકતો ગયો. બીજો કુંભમેળો તો કરવો જ કરવો પણ તે પૂરી તૈયારી અને વ્યવસ્થાપૂર્વકનો. પછી તો એ બાબતનો રસ અને હાડ લાગ્યો. ત્યાર પછી એકેએક કુંભમેળો પૂર્વના કુંભમેળો કરતાં ચડિયાતો થયો. સારા કામ કરનારા ભક્ત-સેવક પણ મળતા ગયા અને અનુભવરૂપી પાકો શુરુ આવી મળ્યો.

પૂજ્યશ્રીના ભક્તો, શિષ્યો, સેવકો અને બીજા ભક્તમંડળની તન-મનની નિષ્કામ સેવાથી મહારાજશ્રીને નિરાત રહેતી. મેળાનું કામ દીધી ઊંડું. ધનિક ભક્તવર્ગ નિઃસંકોચ ધનની સહાય આપતો રહ્યો. એટલે પૂજ્યશ્રીને આરામકારી મળતી અને તેઓ પ્રસન્નચિત્તે નિર્વિઘ્ને કુંભમેળાનું કામ પૂરું કરી શકતા. એમના સ્વર્ગસ્થ શિષ્ય શ્રી રતિલાલનાં ધર્મપત્ની અને મહારાજશ્રીના પરમ શિષ્યાએ તો બાબાશ્રીને વીજળીવાળા બાબાનું બિરૂદ અપાળ્યું. કુંભમેળામાં બીજી ધોઈ હાવણીમાં સરકારી રાહે વીજળી મળે તે પૂર્વે તો બાબાશ્રીની હાવણીમાં વીજળી-ઉત્પાદક બાબતી યંત્રો કામે લાગી જતાં અને હાવણીમાં ઠેર ઠેર અને કુટિયે કુટિયે વીજળી ચમકી ઊઠતી. દૂરથી આવનારને હાવણી શોધી કાઢવાની નિયાતી મળી રહેતી અને ત્યાંના આમન્ટુક સાધુસમાજ વીજળીવાળા બાબા તરીકે બાબાને ઓળખતો અને સંબોધતો થયો. ઉપરોક્ત બદેન અને તેમનાં માથુસો સુરતથી આ બધી સામગ્રી લાવતા, ગોઠવતા અને લઈ જતા.

પૂજ્યશ્રીને અમુક બાબતની નિરાત થઈ ગઈ પણ હાવણીમાં આવનાર

હરકોઈને પૂરતી સુખસગવડ—આરામી આપવાને પોતે ચિંતિત રહેતા. આવનારને તેઓ મહેમાન તરીકે માનતા. જાવણીમાં આવના સંતમહાત્મા, સગમન, સજારીઓને રહેવા માટે સરોપકી (બિહાર) ના એઓશ્રીના ગ્રેમી ભક્તજનોએ મોડલેશ કુશળ માણસો ધાસની સુંદર કુટિયા તૈયાર કરી દેતા. વધુમાં રાવટી ઠોકોઈ જતી. કુદરતી હાજતને માટે પોકો બંદોબસ્ત થઈ જતો અને તે માટે ખાનગી ભંગીઓ આખો દિવસ કામમાં રોકી રખાતા. બધાને ચાહ, કાફીની સગવડ મળતી અને સુંદર, પાચક, પોષક, રોચક, રસાળ ખોરાક પીરસાતો. વળી ખાનગી નોકરની વ્યવસ્થા ચતી. આ બધાં કારણે લાં રહેનાર મહેમાનો પૂજ્યશ્રીના ભક્તો, પ્રશંસકો તેમજ પરિચિત કે અપરિચિત વ્યક્તિઓ, મન ચાહે ત્યાં સુધી સુખપૂર્વક વિનાશંકોએ જાવણીમાં રહી શકતા અને સંતમહાત્માનાં દર્શન, તીર્થસ્નાન અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યવાળાં પરમાન્તનાં સ્થળોનું સ્વાનુભવપૂર્વકનું જ્ઞાન—પ્રાપ્તિ જ્ઞાન લઈ શકતા.

અમલેખનું રસોડું રાતના બાર વાગ્યા બાદ બિયડી જતું. રસોઈયા ગ્રેમ-પૂર્વક દરરોજ ત્રણ ચાર હજાર વ્યક્તિઓ માટે રસોઈ બનાવી દેતા અને સવારે ૬—૧૦ વાગ્યે તો દૂર દૂરથી સંતમહાત્માઓની હારની હાર ભિક્ષા લેવા આવી પડતી. ગ્રેમપૂર્વક તેમને રોટી, દાળ, સાક અને કોઈ કોઈ દિવસ મીઠાઈની વાનગી વ્યવસ્થાપૂર્વક અને શાન્તિથી વહેંચાતી. બીખમંગાઓની પણ હારની હાર લાગતી અને તેમને પણ ગ્રેમપૂર્વક બીજે દરવાજેથી ભિક્ષા મળી રહેતી.

આ અને આનુષંગિક બીજી કામગીરી પર પૂજ્યશ્રીનું ધ્યાન ભક્તિન રહેતું. રાતના એ ત્રણ વાર બિડીને જાવણીમાં ઠેર ઠેર ફરી આવતા. મોટીદાર, રસોઈયાઓ બરાબર કામગીરી કરે છે કે નહીં તેની જાતે ચકાસણી કરી લેતા. પિશામધર—બગર બરાબર સાફ—સ્વચ્છ થાય છે કે નહીં તેમ જ ત્યાં ફિનાઈશ હંટાય છે કે નહીં તેય જોઈ લેવાનું ચૂકતા નહોં.

દરરોજ જાવણીના નાના મોટા રસ્તા પર પાણી છંટાવું, મૂંપડીએ મૂંપડીએ ધૂપ થતો અને તેમાં રાત્રે દીવા ઝગમગી બેઠા. કચરામાવનું નામનિશાન જોવા મળતું નહોં. મેજાની કાચજી રાખનું સરકારનું આરોગ્યખાતું પણ સ્વચ્છતા અને નીરોગનાના પાક દ્રવ્યે લાં આવી શીખનું દર્શી.

પૂજ્યશ્રીની જાવણીમાં પ્રવેશ કરનારને દરવાજામાં પગ ચૂસતાં જ ટાઈ એક વિચિત્ર, શાનમંભીર, સુંદર વાતાવરણનો આસ થતો અને એ સૌંદર્યનું પાન કરવા,

તે ત્યાં જરા થોભી જતો. વિશાળ મેદાન તેમાં હારખંધ દેખાતી અનેક કુંટિઓ અને તંબુઓ, મધ્યમાં આવેલ સભામંડપ, એક બાજુ આવેલાં અગ્રમ રસોઈઘર-કાઠાર અને દરેક સ્થળે લઈ જનાર નાના મોટા સીંધા રસ્તા, અને એ બધાની વ્યવસ્થા આ બધું આગન્યુકનું ધ્યાન ખેંચતું, અને પૂજ્યશ્રીની વ્યવસ્થાશક્તિ અને કલા-રસિકતાનું ભાન કરાવતું. પાંચસોથી હજાર વ્યક્તિઓને માટે જાવણીમાં ગોઠવણ કરવી, તેમની બધા પ્રકારની સગવડ કરી આપવી, તંદુરસ્તીની કાળજી રાખવી, તેમની જવાબવાની સુવિધા કરવી, ત્રણથી ચાર હજાર વ્યક્તિઓની ભોજનસામગ્રી એકઠી કરવી, તૈયાર કરવી અને વહેંચવી, ગદ્ગદ ન થતા ફેરી, અને સંતમહાત્માઓનાં પ્રવચનો ગોઠવવાં એ એક સાધારણ પુરુષનું ગણું નથી.

લગભગ બે મહિના સુધી એકધારી ચાલુ રહેતી આ કામગીરી મહારાજશ્રીના મહાન ગુણોનું દર્શન કરાવે છે અને પ્રજા ઉદ્ભવે છે કે જંગમમાં રહેતી અને જનસમૂહથી દૂર ભાગતી આ વિચિત્ર મૂર્તિ આ બધા પાઠ કઈ શાળામાં ભણી આવી હશે ? નિવૃત્તિમાં મહાભક્તી આ વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિમાં શી રીતે પડી રહેવું પસંદ કરતી હશે ?

પ્રારબ્ધવશાત્ આવી પડેલી પ્રવૃત્તિ ગ્રેમપૂર્વક વધારી, નિભાવી લેવી, એ જ એનું પ્રધાન કારણ હોઈ શકે. વિશેષમાં સંતસેવાના લોભે પણ એમને ટકાવી રાખ્યા હશે અને હર હાલતમાં પ્રસન્નમુખ રહેવાનું તેમને શીખવ્યું હશે. વાસ્તવે એઓશ્રી તો પ્રવૃત્તિમાં પણ નિવૃત્તિ જોતા, ક્રિયાશીલતામાં નિષ્ક્રિય રહી શકતા. પૂરાં યાત્રીને—પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની ભાવનાથી પર થઈ ગયેલ યાત્રીને—કયું ત્યાજ્ય અને કયું ગ્રાહ્ય હોઈ શકે, એ બધું જ જલમય-દાનમય હોય તો ? આપણી નજરે ભેદ દેખાય. એમની દૃષ્ટિ તો અનુભવીએ જ સમજી શકે.

અનેક મનુષ્યોને એકસાથે ભોજન લેતાં જોઈ એઓ કહેતા : જુઓ, પ્રજા વિરાટ વિશ્વમુખે ભોગ લગાવી રહી છે. “ મંદમાગ્યને ” એમણે અલદાન દ્વારા સંતમહાત્માની સેવાનિમિત્તે સદ્માત્ર્યમાં ફેરવી દીધું. પ્રતિકૂળતાને અનુકૂળતામાં સંક્રાન્ત કરી. સાથે સાથે હિંદરાશિમુખી રહી પ્રવૃત્તિ આદરવામાં કરી દાનિ નથી એના પ્રત્યક્ષ પાઠ. પણ ભણાવ્યા હશે. યશસ્યનું એ ઉદાહરણ હશે.

કુંભમેળાની પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે બીજા એક પ્રારબ્ધયોગે મહારાજશ્રીને એક બીજી પ્રવૃત્તિમાં ઉતાર્યા. મેળાની પ્રવૃત્તિને લીધે એમને શારીરિક અને માનસિક આરામની જરૂર લાગી. ભક્ત લોકો એમને માટે અનેક સ્થાનો તૈયાર તો કરી

રાખતા. પણ એમને એ જૂનાનવા સ્થળો અનુકૂળ ન લાગ્યાં. એકલા સુરતમાં અને સુરત જિલ્લામાં એએશી એકેક અઠવાડિયું રહે તો પણ એક વરસમાં બધે સ્થળે પહોંચી શકે એમ નહોતું. ખીખાં શહેર અને પ્રાંતો પણ એમની પધરામણીને સુખપૂર્વક વધાવી લે એમ હતું. પણ એએશીનું મન ત્યાં ન ચોંટ્યું, જે સ્વતંત્રતા અને સુખસમૃદ્ધ એમને જરૂરી લાગતાં હતાં તે ત્યાં એમને ન દેખાતાં. એમની ખ્યાતિને લીધે અનેક સંતમહાત્માઓ અને મહત્ત્વ ગૃહસ્થો એમનો સદવાસ ધન્ય રચા હતા. આ બધાનાં સુખસમૃદ્ધ આસનકાંઠા મળતા બંગલા, કુટિરોમાં ચી રીતે જાગવી શકાય ? લગભગ આ બધા વિચારે એએશી આશ્રમપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા. પરવશ રહેવું પડે તેમાંય એમને કંઈક ખૂંચ્યું તો હશે. પણ પ્રવૃત્તિમાં દુઃખ આવે જ એ વિચાર એએશીને આવતો રહ્યો અને તે પ્રમાણે દુઃખનો અનુભવ મળતો પણ રહ્યો. સુખમાં દુઃખ છે.

આશ્રમ માટે એમણે પ્રથમ સ્થળ જસીડી પસંદ કર્યું. જિહારના તો એએશી સારી પેઠે પરિચિત હતા પ્રખ્યાત વૈજનાથ ધામથી જસીડી આશ્રમ બહુ દૂર નહોં એવા આ જિહાર પ્રાંતના જસીડી ગામની એક જાંચી ટેકરી પર પસંદગી ઉતરી. જનસમૃદ્ધથી દૂર અને રોશનથી પણ થોડે દૂર આ ટેકરી પર મદારાજશ્રી ઈશ્વરભરોસે જઈ બેઠા. એમનું પ્રભાવશીલ મુખ સર્વને આકર્ષી શકે એવું હતું. આવા સુંદરકાવ લગ્નમૂર્તિ મહાત્માને આ સ્થળે પથ્થર બાંધી ફેડીને તથા પદ્ધતિસર ગોઠવીને રહેવા જેવું કોઈ એક સ્થાન બતાવતા જોઈ એક શેઠશ્રી એ તરફ આકર્ષાયા. તેમણે આર્થિક મદદ કરી. બંગાળમથી સદાચ મળી, યુજરાતના લોકોને ખબર પડતાં તેઓએ પણ થોડી મદદ પહોંચાડી, અને સારું સરખું એક પાકું મકાન બાંધું ચણું, જે વધનાં વધતાં આજે તો ધણું વિશાળ થઈ ગયું છે. સંતમહાત્માઓ અને ગૃહસ્થોને રહેવાને માટે અલગ અલગ મકાનની વ્યવસ્થા છે. પછી ગોરાળા બંધાઈ ગયેલા આવી. સારી એવી ખેડ જમીન ખરીદાઈ—કૂવા બોલાયા, તેમાં પંપ મુકાયા, ટાંકી બંધાઈ, ઠેર ઠેર પાણીના નળ-નળાથી ખેતીને, બાગને, સ્નાનાગારને, રસોઈધરને પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઈ. મકાનમાં અને યોગાનમાં છૂટ્ટી પાણી મળે. જાગન કરનારને માટે એક એવું સુંદર સ્થાન તૈયાર થઈ ગયું કે જેમાં પાણી, બોજન અને વીજળીના પ્રકાશ સહિત આધુનિક સુખસમૃદ્ધની ઘણીખરી સામગ્રી મળી શકે.

ત્યારબાદ લગ્ન, સુરત અને જિડીમાં એવી જ સાધનસામગ્રીવાળા આશ્રમ બંધાયા. દરેક આશ્રમમાં સ્વચ્છતા તો ખરી જ. આશ્રમમાં પેસતાં જ એ

સ્વચ્છતા હરકોઈનું ધ્યાન ખેંચે. વાસ્તવે તો એ સ્વચ્છતા મન, વચન અને કર્મથી સ્વચ્છ રહેતા મહાત્માજીનું અને તેમના હૃદયમાં ગિરાજતા નિર્મલ સ્વચ્છ ધ્વજનું પ્રતિબિંબ પાડી હતી. સ્વચ્છતા સ્વચ્છતાને ખેંચે, પાળે અને પોષે. પૂજ્યશ્રીની સ્વચ્છતા એ તો એવો મૂક ઉપદેશ હતો, પ્રત્યક્ષ પાક હતો કે સ્વચ્છ બનો તો સ્વચ્છ ધ્વજ, આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વરને ઓળખી તેને પામી શકો; તે-રૂપ, ચર્ચ શકો.

ભરૂચના પહેલા આશ્રમનું મહાન સુરતના એક પ્રેમી લાગતા ભક્તની આર્થિક સહાયથી જિભો કરાયો. સુંદર સ્થળ, સરસ આશ્રમ ભરૂચ પાકું મહાન, વિશાળ બાગબગીચો, સારી જેવી ખેડ જમીન, બાટલો વાનાં તૈયાર થયાં. દર વર્ષે થોડા ધણા દેરફાર તો થાય એટલે સ્થાનના સૌંદર્યમાં તેટલા વધારા થાય. ભરૂચને સામે કાંઠે પણ બરાબર મધ્યમાં રહી ભરૂચ શહેરનું સુંદર દૃશ્યજોતું—તેમાંય ખાસ કરી વાજળાના પ્રકાશથી ઝગઝગી ઊઠતા ટેકરી પર પાથરીપતે આવેલા એ શહેરનું રાત્રીનું પરીબ્રેશને મળતું આવતું સૌંદર્ય જોતું—આ સ્થળ તીર્થસ્થ બની ગયું. લોકોની અવરજવર વધી ગઈ.

આશ્રમ મહાનની બરાબર સામે પૂર્વ દિશામાં જિભો કરાયેલ કેવળ ધાસની ઇતવાળો જાંચો, ખુદ્દો, વિશાળ સજામંડપ ખૂબ આકર્ષક લાગતો. પૂજ્યશ્રી તેમાં સવારે અને સાંજે આસન જમાવતા અને દર્શનાર્થીઓને દર્શન આપી ખુશ કરતા અને જિજ્ઞાસુઓને કથાશ્રુતનું પાન કરાવતા કોઈ પરિત મહાત્મા આવી ગયા હોય તો તેમની પાસે પ્રવચન કરાવતા, નહો તો ચોંતે તે લાભ આપતા. શ્રોતૃવર્ગ પ્રસન્ન ચિત્તે પ્રવચન સાંભળતો અને યથામતિ-યથામકિત તેમાંથી સાર મહશ્વ કરી ખુશ ખુશ થઈ રહેતો. વસ્તીથી દૂર, નિર્જન, , શાંત વાતાવરણમાં કોઈ એર શાંતિ ફેલાઈ રહેતી. રમ્ય સ્થાનમાં રમ્ય મહાત્માઓનાં દર્શન-પ્રવચનથી રમ્યતા રેલાઈ રહે તેમાં શી નવાઈ? સમય પૂરો થયે આવા અદ્ભુત સ્વર્ગીય વાતાવરણમાંથી દર્શન માટે અને પ્રવચન માટે આવેલ સ્ત્રી પુરુષો ખિન્ન હૃદયે ધર તરફ પગ ઉપાડતા, અને દૂર ભરૂચ શહેરમાં તેમજ પાસેના ભાડા ગામમાં ઘર બેગા થતા.

વિધાતાની ગતિ વિચિત્ર છે. એક વર્ષે નર્મદામાં ભારે રેલ ચડી. મહારાજશ્રીનાં બેનરોમાં પાણી ભરાયાં. બાગબગીચા ફૂટી ગયા. સજામંડપ ખેંચાયો. પૂજ્યશ્રીના આશ્રમ (બંગલા)નાં પગથિયાં ચડીને પાણી જાંચે ને જાંચે આવવા લાગ્યાં.

અધિકારી વર્ગે, ભક્ત લોકે મહારાજશ્રીને મકાન હોજના વિનંતી કરી. મહારાજશ્રીએ પહેલાં તો ન માન્યું. નર્મદા માર્ગની મરજી હોય તો ભલેને મકાન સાથે પોતાને પણ જેતી જાય. પાણી વધતાં ગયાં. હોડી મોકલવામાં આવી. પૂજ્યશ્રી સમજી ગયા. ખોટી હક પકડી રાખે એવા નહોતા. સમયાનુકૂળ થઈ જતા. હોડીમાં બેસી સત્તામત રથે બેઠ્યા. કકડમુસ પ્રયંત્ર અવાજ કરતું આખું મકાન ટૂટી પડ્યું. જિંથે બેઠતા એક મહાન મોળાએ તેને હમેશ માટે નર્મદા નિવાના ખોળામાં સુવાડ્યું. રેલ કિતરે જોયું તો મહારાજશ્રીના આશ્રમનું નામ નિશાન રહ્યું નહોતું. રેલે લગભગ અડધા માર્ગ પથરાતી બધી જમીન ધોઈને ખોદી ઠાલી હતી.

મહારાજશ્રીના એક ભક્તની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી મયાં. ભક્ત બચાજે તે રહ્યો: “મહારાજશ્રી, ભણ્યું હીન ભાગ્ય કે આપનો આશ્રમ ગયો. અને આપના દર્શનનો મુલક લાભ હવે જરા દુર્લભ થઈ જવાનો.” પોતે પૂરી શાનિધી બોલ્યા: “બચ્ચા, મલરા નહીં. આના કરતાં વધુ મુંઝર અને વધુ વિશાળ આશ્રમ પાછો થનાર છે.” અને બન્યું પણ તેમ જ.

આજનો જે આશ્રમ છે તે આ બીજો આશ્રમ. વિશાળ દરવારી ઠાકનું, માળવાળું, પાકું મકાન, ચોવાનમાં સામે બેઠો પાંખ ફુવારો, ફરતે શુદ્ધાભ-મોગરાનો બાગ, એક બાજુ આવેલી જમરૂપ વાડી અને ચોમેર ફેલાયેલી આબવાડી (જેમાં ભરખોરે હમરો માણસ નિરાતિ જાવામાં બેસી, બેઠી, જમી થકે એટલી વિશાળ અને ખુશી) તેની સામે પણ દૂર રસોઈઘર, જેની પાસે હક્ષિણે નાનું સરખું અતિથિઘર, અને તેનાથી થોડે દૂર બીજું મોટું અને બધી સવડાળું અતિથિઘર (જેની સરખાતે ત્યાંના એક સેરક શિષ્યે કરાવી આપી હતી), રસોડાની સામે પાણીની ટાંકી અને તેમાંથી લીધેલા જુદા જુદા નળા-નળા અને તેની જરાજર સામે અને રસોડાની પાછળ થોડે દૂર મોટો પંપ મૂકેલો ફૂલો અને પાસે પાકી બાધેલી રનાનાગારની ઓરડીઓ અને માયો મારેનું કાઠારઘર, શેરડી, શાકભાજી અને લીલા મોઢથી મૂકી રહેલી ત્યાંની હરિયાળી જમીન, લગભગ ૨૫-૩૦ વીંધા જમીનમાં પથરાયેલ આ બધાં સ્થાનો અને ફરતે તારની પાકી વાડ, જરાજર વચ્ચે મોટો-દરવાજો, તેની પાસે ઉત્તરમાં આવેલી પાકી ઝોશાળા અને આ દરેક રથે લઈ જનાર એક મોટો સીધા માર્ગ અને તેમાંથી ફંટાતા નાના મોટા રસ્તા, રસ્તાઓની જન્ને બાજુએ સમાન અંતરે ઉગારેલાં નાળિયેરી અને ફળદ્રૂપનાં વૃક્ષ, વેલી અને નર્મદાજીમાં રનાન-

સગવડ કરી આપતો પાકો જોવારો (જે આજે રેવથી તૂટી પડ્યો છે) : આ બધાં આશ્રમની રોનકમાં એટલો બધો વધારો કરે છે કે પ્રજા યાવ કે આના વિધાતા ક્યારે, ક્યાં અને કેવળ મનમાંથી—મસ્તિષ્કમાંથી—આ બધી યોજનાને ઘડી કાઢી અમલમાં મૂકતો—મુકાવતો હશે ! મન નાનું પણ સમાવી શકે જગતનાં જગત ! વિચિત્ર રચના—વિચિત્ર દારીગરી અને દામગીરી.

વળી ફરવાળ બહારની તારની વાડથી ઘેરેલી લગભગ ત્રીસ—પાંત્રીસ વીંધાં તૈયાર કરાવી નવી જમીન અને તેમાં મહારાજશ્રીના દુકમથી રોપાયેલ અને રોપાતા નાના ફળફૂલના છોડ અને એ બધાની સેવાતી જાંડી તપાસ અને દેખભાળ, પૂજ્યશ્રીની સક્રિય અને ઉપાડેલા કામને અનુરૂપ થઈ જવાની એક-ધ્યાનતા આપણને કોઈ જોર અચંખામાં મૂકી દે છે.

પોતે ત્યાં હોય ત્યારે બધે રથજે ફરવાને બહાને આટલે મારી આવવાનું ચૂકતા નહોં. કોઈને કોઈ સુધારાવધારા કરાવતા રહે. મૌસાજાની મુલાકાત તો સેવાના જ અને અંતરના પ્રેમથી નામ દઈ દઈ જોખાતાને પંપાળી આવવાના. ગાય જરા દૂધગીપાતગી, સાફસૂદી વગરની લાગતી તો તેની દેખરેખ રાખનારની ઝાટકણી કાઢતા : “જોખાતા કેટલું બધું ઉપકારી પ્રાણી છે ! આપો છો તેના કરતાં વધુ આપે છે.” સેવા કરી સેવા લો, એવો મીઠો કપકો પણ આપતા.

વળી સાથે સાથે ઉપદેશ—વચન સંલગ્નાવતા : “જાડપાન પણ પોતાના માલિકની કાળજી જોઈ પ્રસન્ન થાય છે. પૃથ્વીમાતાને બરાબર ખવડાવો. તેનું રક્ષણ કરો. તમને તે સારી પેઠે ખવડાવશે અને તમારું રક્ષણ કરશે. આજમુ—જેદરકારને ત્યાંથી લક્ષ્મીજી રિસાઈ જાય છે.” કેટલી જાંડી સમજ અને ગહેરો બોધ ! જલ્દી કે ગીનાએ બોધેલ મનોપદેશનો અનુવાદ.

મહારાજશ્રી બધા આશ્રમોમાં આવી પરિચર્યા કરતા અને તે સ્વાભાવિક થઈ ગયેલી. તેથી કામ કરનાર સેવક—નોકરવર્ગ ચોકિલો રહેતો અને આશ્રમનાં ઝાડ, પશુ, પંખી ફાલેફૂલેલ, પ્રસન્ન લાગતાં. જડ જમીન પણ ચેનનવંતી બની જતી. સાફ, સ્વચ્છ, પાણીથી તર રસ્તાવાળી, ગંદકી અને માખના ઉપદ્રવ રહિત જમીન પૂન દિવ્યપ્રકાશ, મનોહર લાગે. જેના પર માલિકની મહેર ઊતરી હોય અને જેને નીરખી માલિક પ્રસન્ન થાય, એવી પરસ્પર પ્રસન્ન રહેતી ચર અચર વસ્તુઓને જોવી એ પણ એક ધન્ય ઘડી છે. . .

નીચત્રિ-હી આશ્રમ તો જોએ જોયો હોય તે જ તેની ખૂબી વર્ણવી શકે સમુદ્રની સપાટીથી ધણે જિંચે રથગે રથપાયેલ એ આશ્રમ હી આશ્રમની રોનક, બધણી અને ત્યાંની પ્રકૃતિનું રમ્ય દ્રશ્ય એ બધું સુંદરતા અને સરસતાની કાઈ જુદી ભાત પાડે છે. આધુનિક સુખસમગ્ગરણાં આત્મચક્ર બધાં સાધનો ત્યાં છે. પાણીના નળ, વીજળી, ફલક્ષના જાગરૂઓ, બાય, મૃદરૂઓ અને સંતમહાત્માને રહેવાનાં રાયરમીકાંથી સજ્જ અજ્ઞમ અજ્ઞમ રથાન તો હોય જ. મહારાજશ્રી પોતે જેટલી સગવડ ભોગવે તેટલી આશ્રમનું મહેમાનો માટે પણ રાખે. ફળ-ફલનો બાગ ખરો. બાકી રહેલ વિશાળ ખેતીકાવક જમીનમાં કુકેલિષ્ટસનાં માડોની હારોની હાર લાગે. વળી તેમાં બટાટાની ખેતી તો ખાસ ધમ. ઉપરાંત શાકભાજીના ક્યારા પણ ખરા. ભર ઉનાળામાં પણ ત્યાં ગરમ કપડાંની જરૂર પડે એવું એ ઠંડું સ્થાન છે; પૂજ્યશ્રીની હાજરી હતી ત્યારે તો ત્યાં સંતપ્તોને, હર પ્રકારની ઠંડક મળતી.

સુરતનો આશ્રમ કમ પ્રમાણે ત્રીજો આવે છે. પણ તેનાં મૂળ બહુ સમય પૂર્વે નંખાયેલાં હતાં. એક વખત ધૂમતાં ધૂમતાં મહારાજશ્રી આશ્રમ સુરત હાલના આશ્રમને રથગે પહોંચી ગયા. સાથે ૨૫૦ શ્રી મનભાઈ જોષીના અને એક બે ભક્ત શિષ્યો હતા.

જૂનો વિશાળકામ વડો, પાસે કપિલેશ્વર મહાદેવનું પુરાણું મંદિર, થોડે દૂર વહેતી તાપી નદીનો હરિયાલો કિનારો અને સામે દરિયો જિંચી બેખામગો રમ્ય પ્રકૃતિપ્રદેશ. આના સુંદર રથગે પૂજ્યશ્રીનું મન હરણું કર્યું. પોતે મુગ્ધ થઈ બોલ્યા : કેવું પ્રકૃતિમાતાનું સુંદર સ્થાન ! શ્રી મનભાઈના તીણા હાને આ શબ્દો પકડી લીધા, હૃદયમાં પૂરી રાખ્યા. પૂજ્યશ્રીને પૂછ્યા વિના તેમણે એ નવ લીધા જમીન ખરીદી લીધી, અને પૂજ્યશ્રી પાછા સુરત પધાર્યા ત્યારે શ્રીચરણમાં એ જમીન ભેટ ધરી દીધી.

બાબાશ્રીએ મનભાઈને બહુ સમજાવ્યા : “ મને વધુ પ્રવૃત્તિમાં ન નાખ. ગુજરાતમાં મારો એક આશ્રમ લશ્ચરો તો છે. હું ખીજને શું કરું ? પેસા મેળવવાની ફિકર લાગે તે એક વાત અને જમીનની વ્યવસ્થા કરવી એ બીજી વાતનો વિચાર કરવો પડે. હવે એ મારાથી ન બને. માટે તું મારો વિચાર માંડી વાળ. મેં તો એ રથગના સૌંદર્યનું સ્વાભાવિક વર્ણન કર્યું હતું. છે

તો એ જરૂર તથોભૂમિ.” પાછળથી ખગર પડી હતી કે ધર્મી તર્ક પૂર્વે અહીં એક તપસ્વી વડજા નીચે રહેતા હતા અને મહાદેવ સાથેની ધર્મશાળા પાસે બેઘરામાં ધ્યાન માટે બેસતા. આજે તો બેઘરું બંધ થઈ ગયું છે.

મગનભાઈએ ન માન્યું અને પૂજ્યશ્રીએ કેટલાક ભક્તજનોની વિનવણીથી એ ભેટ સ્વીકારી. મગનભાઈએ પછી એ ખુદી ખેડજમીનમાં તારની પાકી વાડ કરી, આંખવાડિયું બનાવવા માંડ્યું. દરમ્યાન મગનભાઈ દેવજોડ પામ્યા. પૂજ્યશ્રીને એ જમીન પર પાકો આશ્રમ બાંધવાનો વિચાર આવતો નહીં.

વળી એક અંતરાય પણ ઊભો થયો હતો, અને વર્ષો વહી ગયા. કુંભ-મેળામાં સુરત સારો સરખો ફાળો આપતી, ભરચના બીજા આશ્રમ પેટે પણ તેણે મદદ કરેલી. “હંસખાત” તો એમને માટે ખુલ્લો રહેતો એટલે સુરતમાં એમને સગવડપૂર્વક રહેવાકરવાની ખાસ અગવડ નહોતી, છતાં ભક્તજોડોનો એકધારો પ્રેમ જોઈ સુરતમાં પણ એક સ્વતંત્ર સ્થાન જોઈએ એ વિચારે ભેર થયું અને મહારાજશ્રીએ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી.

એક ઉમંગી ભાઈએ આશ્રમના બાંધકામની જવાબદારી ઉપાડી. નકશા તૈયાર થયા, પાયા ખોદાયા. તબે પાકું ઉગ્રસવાળું બેઘરું ચાંચ તેવી રીતનું જમીનપરનું થોડું બાંધકામ થયું, પણ તેમાં ધાર્યા કરતાં વધુ ખર્ચ થઈ ગયો. જવાબદારી લેનાર ભાઈ કાચા અને બિનઅનુભવી નીવડ્યા, એટલે એ બાંધકામ અટકાવી દેવામાં આવ્યું. બે-ચાર વર્ષો નીકળી ગયાં. બેઘરામાં વરસાદનાં પાણી ભરાઈ રહેવા લાગ્યાં. તેના નિકાલનું સ્થાન બંધ થયું એટલે બેઘરું બેઠું અને સાથે સાથે થોડુંક ઘણું ચલુનર થયેલું કામ તૂટ્યું. લગભગ ૭ હજાર રૂપિયા પાણીમાં ગયા.

ત્યાર બાદ બેઘરાવાળા ભાગની દક્ષિણે આજનો આશ્રમ ઊભો થયો. ૫૫-વાળો કૂવો, નળ, વીજળી, ફલ્કરનાં જાજર, બાય વગેરે આધુનિક સગવડો તો આપવી રહી. મહારાજશ્રી દર વરસે થોડો ખર્ચ કરતા રહ્યા અને સગવડો વધારતા રહ્યા. આશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવનાર ભગ્ય કમાનવાળો મોટો દરવાજો બંધાયો. આશ્રમની રોનક વધી. આશ્રમ પેટે ખેડજમીન ફક્ત સાત-આઠ વીધા જ છે. એ ઘણી ઓછી પડી. વધુ જમીન લેવાની એટા કરાઈ પણ તે અનેક કારણોસર અમલમાં ન મુકાઈ. ૨૨૦ મગનભાઈના ભાઈ મારફત આશ્રમના બાંધકામ પેટે સારી સરખી આર્થિક મદદ મળી છે.

આશ્રમના નિશાન ખર્ચ માટે સજ્જન લાકડા લોકોએ એક રાત્રી ૬૦ શરૂ કર્યું, જેની વાર્ષિક આવક રૂપિયા આઠસોથી નવસો સુધી પહોંચી છે. આશ્રમને હજુ વધુ પગલાર કરવાની, રસોઈઘર અને ધર્મશાળાને વિસ્તારવાની, મહાદેવના મંદિરનો એક છતરખંધ કરવાનો, અતિથિઘર બંધાવવાનો—એ અને એવા વિચાર પૂજ્યશ્રીના મનમાં જ રહી ગયા. સુરત એમને ગોડી ગયું હતું. ભક્ત લોકો અને ખીજી ભાવિક વ્યક્તિ નિખાલસ અને ગ્રેમી હતી, સેવામંડળ ખરે પત્રે સેવા કરવા તૈયાર રહેતું. આ અને એવા ખીજાં કારણોને લીધે એઓશ્રીએ છતર અવરજા સુરતમાં ગાળવાનો નિશ્ચય રાખેલો. પરંતુ વિધિએ કંઈક ખીજું જ વિચારી રાખ્યું હતું.

એ વાત વિધિને મંજૂર નહોતી એટલે સુરતમાં લખા ગાળો રહી પૂજ્યશ્રી લયડાની તખિયતે પ્રવાસ પહોંચ્યા. કુલમેળાનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. સંત-મહાત્માની સેવાને છેવટની સલામી આપી કલકત્તે જવું હતું. પણ મહિવાળ કરી જસીડી આશ્રમે જઈ તેની ફૂલતીફાલતી ફળવાડી નીરખી લેવાનો સંકલ્પ પૂર્ણ કર્યો. તખિયત વધુ લયડી. હવે જીવન લંબાવવાનો કસો અર્થ નથી એવું સૂચન તો એમણે ક્યારનું સુરતમાં કરી દીધેલું. તે અનુસાર જીવનલીલા સંકેલી લીધી. સન ૧૯૬૦ એપ્રિલ ૧૭મીએ (ચૈત્ર વદ ૬ ને દિવસે) છેલ્લો શ્વાસ નીકળી ગયો. શરીર પડી ગયું. પ્રથમ સ્વપાપેય જસીડી આશ્રમ પૂજ્યપત્રીનું અંતિમ દર્શન કરી લેવા ભાગ્યશાળી બન્યું. સુરતમાં આઠેશુ કામ અધૂરું રહ્યું, તેનાં તેઓશ્રીને શોક નહોતો. કંઈ ને કંઈ કરતાં રહેવું એવો એમનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. ફળની આશા રાખતા નહો.

આશ્રમપ્રવૃત્તિએ પણ એમને ઠીક ઠીક કરવા હતા. કડવામીઠા અનેક અનુભવો આપ્યા અને મંદ આરબ્ધે અહીં પણ યાદ આશ્રમની જરૂર અપાવી. પણ માથે લીધેલું કામ પોતે પાર ઉતારે જ ઉતારે. પ્રતિકૂળતાને અનુકૂળતામાં ફેરવી દીધી. સંત-મહાત્માઓને નિશામર્યાદા મળ્યાં. યથાશક્તિ જોજન મર્યાદા, લાગત કરવાનાં એકાંત અને નિરાંત મર્યાદા, દર્દી સ્વામીઓને દર્દી (ચારીરિક-માનસિક) નિવારક ઔષધ મર્યાદા. જરૂરી યાદર-કાપડ-વાદનખર્ચ મળ્યાં. ભક્ત જનોને ભગવાન-ને વ્યક્ત કરનાર સંતમહાત્માનાં દર્શન, સંકલ્પ, સંસર્ગ મળ્યાં. પોતે જે સુખ લેતા થયા તે સુખપ્રાપ્તિનો ભાગીદાર સંત, મહાત્મા અને શિષ્ય

જાડતોને પંચુ બનાવ્યા. દર્શને આવનાર રંઝરાય સૌને એઓશ્રીએ રિમન વઢને આવકાર્યા અને અપનાવ્યાં. બંચનીયનો બેઠ અને-હેઠ પ્રેમની મૂર્તિ મહારાજ સમક્ષ અને તેમના સાનિધ્યમાં બેઠી જતો. પૂજ્યશ્રીનો એકસરખો પ્રેમ પોતાના પર વરસી રહ્યો છે એવું સૌ કોઈ ભાવુક હૃદય સ્વીકારતું. સમદર્શી સેવા એ પણ પ્રશ્નભજન છે તેનો પુરાવો અને જોના અને અનુભવવા મળતો.

પોતાની દૃષ્ટિ તો ફરી ગયેલ હતી. તે તો જ્ઞાનમયી, જ્ઞાનમયી થઈ ચૂકી હતી એટલે એમનાં ભજન, ધ્યાન, પાઠપૂજા, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એ સર્વ એઓશ્રીની પ્રતિષ્ઠા કે પ્રતિભા પૂર્ણ યર્ના-સમાર્પ જતાં, તદ્દર્શ થઈ જતાં જ્ઞાનસ્થને હવે ખીળ' ભજનસાધન કેવાં ! આવી એઓશ્રીની બેઠી સમજ હતી છતાંય તેઓ સદા જમન-સાવધ રહેતા. વિવેક-વૈરાગ્ય અખંડ પહેરો ભરતા રહ્યાં. રખેને માયા-વાસના-નિરમૂલિ રહેતે રહેતે ગાદિસિંયતનો લાભ લઈ પ્રવેશ તો ન કરી દે તેની સાવધાની પોતે કાયમ રાખતા. તૂટી ગયેલ ચિદ્વંશિ પાછી તો ન સંધાઈ જાય તેની બીજી રાખવી પડે.

કોઈક એમની પ્રશંસા કરતા કે પૂજ્યશ્રી, આપને તો માયા હવે બંધનમાં શું નાખે ? આપને તો પ્રતિ નિરૂતિ બન્ને સમાન છે. તો તેને તળેની પંકતિથી શરૂ થતું કવિન સંભગાવના : કજ્જહરો કોરડી મેં ઢાલ લાગે દિ લાગે દિ લાગે...!!...!!

માયા મહાપાપિણી છે. કોઈ વિરલો જ એની પકડમાંથી બચે. ચડનારને એ અટકાવે અને ચડેલાને એ પાડે એની એની વિચિત્ર અદશ્ય શક્તિ છે. માટે એના પર તો કડક ચાંપ રાખવી રહી. આ કડકાઈને પરિણામે એઓશ્રીએ માયા પકડી તો ખરી પણ માયાના બંધનમાં ન આવ્યા.

હવે એક શંકા ઉપરિચય થાય છે કે મહારાજશ્રી આવી પ્રતિભા પડ્યા જ શું કામ ? અને પછા તો પછી તેને પ્રતિજ્ઞાતા આવ્યો કેમ પટંપી દીધી નહીં ? પોતે કોઈ કોઈ વાર બોગબોગ જવાગ આપના : કયા કરે ? પ્રતિ મેરે તિર પર જા સહી ! મેરો કોઈ મંદ પ્રારવ્ઘ કા હદય હુવા । ચીના મોગે પ્રારવ્ઘ ન છૂટે । અવ ઠસે હસકર મોગો ઘાહે રોકર ।

પોતે પ્રારવ્ઘને હસીને તો બોગબોગ છતાંય કોઈ કોઈ વાર ઉદ્દગાર કાઢતા : " હું આ પ્રતિભા ન દેસાયો હોન તો સારું. આપણા જોવાને એ પુરુષાર્થ-પ્રારવ્ઘમાં

પૂરી ગમ ન પણ પડે. તેમાં આવા અનુભવી પીઠ મહાત્માના વિરોધાભાસી બોલ કંઈક વિભાસણમાં મૂકી દે. પૂજ્યશ્રીના આંતરમાનસના વિચારો પકડવાનું કામ કપરું હતું છતાં આ દુઃખમૂલક અને દુઃખ-ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિના પ્રેરક બળ પર પોતાના તરફથી કોઈ કોઈ વાર મળેલાં સૂચનો એકઠાં કરીને કોઈક તારવણી કાઢીએ તો કહી શકાય કે પ્રભુશ્રીને થોડાક સ્વાનુભવના અને એને પૂરક બીજા થોડાક પરાનુભવના અસરકારી આધાતો—આંચકાઓ લાગ્યા હતા, જેણે એમને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં ઉતાર્યાં.

પૂર્વે કહ્યું તેમ પ્રભુશ્રીને કુંભમેળાની પ્રવૃત્તિથી યાક લાગતો. વળી વયોવૃદ્ધ પણ થતા લાગ્યા. અમુક સ્થળે પૂરો આરામ મળી રહેશે એમ માની ત્યાં ગયા તો કમનસીબે તે હમેશા મળી રહેતું રથળ શેકાયેલું હતું. બીજા સવડવાળા રથળની ભકતજનોએ તપાસ કરી. ગાંધિકે કંઈક આનાકાની બતાવી. ચક્રાર પૂજ્યશ્રીને કહેવા અનુભવ થયો. જેવી મળી આવી તેવી બીજી જગ્યાએ વ્યવસ્થા કરાઈ પણ એ બહુ અનુકૂળ સ્થાન નહોતું. ગમે તે પ્રકારે નિજાવી લેવું પડ્યું.

બીજી વાર બીજા એક એવા જ કડવા અનુભવની આટલિ થઈ. સેવામાં તત્પર રહેનારા એક સેવકના પસંદગીના સ્થાનની ધારણા નિષ્ફળ ગઈ. જરૂરી સમયે પૂજ્યશ્રીની પધરામણી ન કરાવી શકાઈ. તેમની આરામદારી ખોરવાઈ ગઈ. આ એક બીજો જગરો આંચકો પૂજ્યશ્રીને અનુભવવો પડ્યો.

ઉપરાંત સારા સારા સંતમહાત્માઓને વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ સહિબની પૂજ્યશ્રી ખિન્ન થતા રહ્યા. અનેક મુખે સહિબનું : “અવધૂતશ્ચ, ભિક્ષા માગવામાં વિચિત્ર અનુભવો મળતા લાગે છે. સારા પ્રતિષ્ઠિત લાગતા પુરુષોના મહાનમાંથી ભકારો મળે. કોઈ પતિપત્ની પુરશ્ચીમાં બેઠાં બેઠાં હાથના ઇશારાથી હાંટી કાઢે, કોઈ સામી દષ્ટિ કર્યા વિના નોકરને હુકમ કરે કે હાલવી દે એ ભિખારીને, અને કોઈ કોઈ તો પાછળ કૂતરા પણ દોડાવે, થેરીશીરીએ ભટકતાં માંડ માંડ ભિક્ષા મળે ત્યારે ખરે જયોરે જવું પણ કર્યાં ? ન કોઈ વિશ્રામનું સ્થાન, ન ક્યાંય એકાંત જગ્યા. મહામંદિરમાંથી પણ પરોક્ષ-અપરોક્ષ રીતે મિતઅવધારી આવકાર મળે. જનસમુદાયથી દૂર ન કોઈ લગ્નમહાપક રથળ. કદાચ મળે તો સ્વાર્થી—સગામી લોકો થેરી વળે. પૈસા કેવી રીતે મળે તેવી આડીતેડી વાત ઉપાડે. પૂજ્યશ્રીએ આવતા કાળનાં એંધાણો પારખી લીધાં.

એમણે જોડા વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ આદરી. ગમે તેટલી તકલીફ વેઠતી પડે તો વેડી લેતી પણ સ્વતંત્ર સ્થાન થવું જોઈએ એ નક્કી કરી લીધું. આશ્રમ પર આશ્રમ અને તે એકેકથી અડિપાતા બનતા ગયા. ઉધરાણું તો કપું નહોતું. આકાશી વૃત્તિએ અને ઈશ્વર ભરોસે શરૂઆત કરી તેમાં કુંભમેળામાંના બધેલા પૈસાનો ઉપયોગ પણ થતો ગયો. પાછળથી ભક્ત લોકોએ મથાશકિત મથાભક્તિ સદર્પ સહાય કરી.

કુંભમેળાએ એમની એક પ્રકારની કીર્તિ ફેલાવી હતી. આશ્રમના સૌંદર્ય, કળાપૂર્ણ રચના અને આતિથ્યસત્કારે કોઈ જુદી સુવાસ અર્થાં ફેલાવી. પોતે રહેતા હોય ત્યારે દરરોજ આશીસ પચાસ બક્તિઓની રસોઈ થાય. પૂર્ણિમા, અમાસે પાકી રસોઈ પીરસાય અને સ્થાનિક ભક્તમંડળ સહિત સિત્તેરથી એંસી વ્યક્તિઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હોય. આવનાર મહેમાન માટે તેની યોગ્યતાનુસાર સરસ ભોજન બનાવાય તો પર્વના દિવસો ખાલી કેમ જાય ? મહાસિંચરાત્રીએ મોટો ભંડારો થાય. ગુરુપૂર્ણિમાએ અને કાર્તિકી પૂર્ણિમા એટલે એઓશ્રીના જન્મજયન્તીના દિવસે ખુશ્કો ભંડારો થાય. તેમાં શ્રોમંતથી રંક સુધીનાં પત્રિથી સાત હજાર નાનામોટાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં મળી વિરાટ મુખે ભોજન કરે. સંતમહાત્માઓની અવરજવર થયા કરે અને જ્ઞાનલહારીઓ વહેંચાતી રહે.

દૂંધમાં પ્રજ્વળીતી પ્રવૃત્તિ વરસે વરસે વધતી જાય અને નવે નવે રૂપે પ્રગટ થતી રહે. કોઈ નવો આગન્તુક આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે બોલી જાડે : મહારાજશ્રીએ કામધેનુ તો નથી બાંધી ? નહોં તો આટલો બધો વૈભવ એમને મળે શી રીતે ? ખુદ એમના અંતેવાસી ભક્તો અને પૈસા આપનાર શ્રીમંત વર્ગને પણ ચંકા પડતી કે મહારાજશ્રીને આ બધો પૈસો ક્યાંથી મળતો હશે ? પોતે કોઈ કીમિયાગર તો નથી ને ?

મહારાજશ્રી રહેના પણ યથા પૂરા ઠાઠથી, છતાં રહ્યા જલકમલવત્, અલગના અલગ. હર કુંભમેળા પ્રસંગે એમને માટે જરીનો પોચાક બનતો. જરીની અગ્રણી, રીની તે જ રંગની ટોપી (મુચટ) અને તેના જ સમરંગી અને સંવાદી જોડા અને મોળાંમાં સજ્જ થયેલ પ્રભાવશીલ, સુંદરકાય, અતરના સુવાસથી મધ-મધના મહારાજશ્રી જ્યારે હાથમાં મોટો સોટો લઈને બહાર નીકળતા ત્યારે એમ લાગતું કે આ જુલોકનો કોઈ રાજર્ષિ છે કે સ્વર્ગલોકનો દેવર્ષિ ? સાધુ એમનું ઓર માન રહેતું તો ભક્તમંડળ અને ગૃહસ્થોનું તો પૂજ્યું

જ શું ? ઋતુઋતુના રંગદંત્ર પ્રમાણે મહારાજશ્રીના રોજના પોશાક પણ બદલાય. અનેક રંગની રેશમી કફનીઓ અને ટોપીઓ, સાથે તે જ રંગનાં મોજાં અને બોડા, વળા શિયાળાની કંડી માટેની લાતમાતની ગરમ કફનીઓ અને ટોપીઓ તેમજ ઉનાળાના તાપમાં પહેરવાની અનેક મલમલિયા કફનીઓ પહેરાતી અને બિનરાતી. કપડાં એઓશ્રીને શોભાવે તે કરતાં એઓશ્રી કપડાંને વધુ શોભાવતા. શોભાનો લઢાવો લઈ કફનીઓ થોડે થોડે દિવસે બિનરાતી જતી અને સંતમહાત્માઓમાં વહેંચાતી જતી એટલે લાકડા લોડા તેને સ્થાને નથી લાગી દેતા. રનાન માટે સુગંધી સાથુ આવતા. અતરની શીશીઓનાં તો બરગાઓ રહેતો. લાતમાતની અગરજતી અને ધૂપની સુવાસથી પૂજ્યશ્રીનો ખેસવાનો ઓરડો સુવાસિત રહેતો. કમરામાંનાં ટેવલ, ખુરશી, સોફાસેટ, ગાલીચા, તકિયા વગેરે રાચરચીકુ રાજચાહી ડરગારનું બાન કરાવતા. સુરતમાં તો બકત સેવકે ચૂકેલો રેડિયો મહારાજશ્રીને કુરસદને સમયે સંગીત સુણાવ્યા કરતો. છેવટના ભાગમાં તો એ કમરામાં એમના એક ચૂક સેવાભાવી શ્રીમંત શિળે ઍર-કન્ડિશન સામગ્રી મુકાવી આપીને એઓશ્રીની આરામીમાં અહીં પડની કેઈ પણ સુખસામગ્રી પૂરી કરી આપવાની ખાતરી આપી હતી.

પ્રવૃત્તિની પરાકાષ્ટા પણ સુરતના લાગ્યામાં નિહાળવાની મળી. દૈનિક વર્ષ પૂર્વે કુંભમેળામાં પૂજ્યશ્રીને જરૂર હતી તેના ચણ અને શાહી કરતાં બધા વધારે પૈસા મળ્યા એટલે તે બચત પડ્યા. મહારાજશ્રીને સંકલ્પ થયો કે એક મહારુદ કરાવેલો. બ્યવસ્થા થઈ ગઈ અને સાકારી આશ્રમનાં પૂ. શ્રી ગોદાવરી માતા કે જેઓની પૂજ્યશ્રી માટે બધી માયામગતા હતી અને છે, તેઓએ વેદોક્ત વિધિએ કામ કરવાનું રીકાપું. એક વિશાળ યજ્ઞમંડપ બિંબો કરાવેલો. હળશે માથુસ મુખપૂર્વક બેસી-શકે અને બેઠે શકે તેવી બ્યવસ્થા થઈ. તેમને રહેવાની, બોજન વગેરેની પણ બ્યવસ્થા કરાઈ, ઠેર ઠેર વીજળીના દીવા ગોઠવાયા અને પાણીના નળ બેસાડાયા. પૂ. ગોદાવરી માતાજીના અખણપણા નીચે તેઓના આશ્રમની કુંવારી કન્યાઓના સુમધુર શુદ્ધ વેદમંત્રોચ્ચારથી વાતાવરણુ ગૂંચ રહ્યું. જે બાવથી અને તદ્દની-તાથી તેઓ આરતી ગાનાં તે સંમિળી શ્રોતાવર્ગ મુગ્ધ થઈ જતો. રેડિયો અને ખનિવર્ધક યંત્રોની બ્યવસ્થાને લીધે પૂરી સાન્તિ જળવાઈ રહેતી.

પંદરેક દિવસ સુધી મહારાજશ્રીનો આશ્રમ નંદનવન સમો બની રહ્યો અને એ સ્થાન છોડતી વેળા હરકોઈનું હલ્ય લરાઈ આવતું, યજ્ઞની પૂર્ણાદિતિ

લગભગ પંદર દાગર મનુષ્યો-મહેમાનોના બોજનવિધિથી યર્ષ. ઈશ્વર વિરાટ રૂપે જન્મી ગયો. અંત વિભાગની પ્રવૃત્તિ હજુ બાકી રહી. પૂજ્યશ્રીની શાહી (સવારી-છડી) નીકળી. રામપરાની લકતમંડળીએ વ્યવસ્થા કરવામાં કમાવ કરી. જાણીતા હંસયાગથી સવારી નીકળી. રામપરામાં યર્ષ મોટે રસ્તે કિલ્લાના મેદાન આગળ પૂરી કરવાનું નક્કી થયું. સ્વપંસ્કુરણથી લોકોએ રસ્તા પર ઠેર ઠેર કમાનો ઊભી કરી, વચ્ચે વચ્ચે વાવટાતોરણો, બંધાવાં અને જોનારાઓની ઠઠ જમી. મહારાજશ્રી હંસદેવજી કળાત્મક રીતે શલુમારેલી મોટર ટ્રકમાં ઊંચે આસને મોટા રાક્ષસી કદના “હંસ” પર સર્વ કોર્પસી દર્શન યર્ષ શકે તેવી રીતે બેઠા. પાછળ ખુલ્લી મોટરોમાં પૂજ્ય ગોદાવરી માતાજી, તેમના આશ્રમની વ્યક્તિઓ અને સંતમહાત્માઓ બેઠાં. ધીમે ધીમે હર્પનાદ અને જમનાદ ઝીલતી અને કોઈ કોઈ સ્થળે ફૂલમાળા, ફલગી સ્વીકારતી એ સવારી આગળતે આગળ ચાલી. ટેમ્પ-રેકર્ડ કરનારે સવારીનાં દરેક રેકર્ડ કર્યાં. સુરત શહેરમાં આવું અપૂર્વ દ્રશ્ય ભાગ્યે જ જોવામાં આવ્યું હતું.

પણ આ હતી સવારી કોઈ ત્યાગી વેરાગી મહાત્માની કે દ્વિગિજ્ઞથી રાજ-મહારાજની ? આવી શંકા સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે અને કેટલાયના મનમાં ખુદ મહારાજશ્રીની સેવામાં રહેનારાના મનમાં પણ એ શંકા ડોકિયું કરી ગઈ. પણ પૂજ્યશ્રીના અંતરંગ જાણનારી થોડીક વ્યક્તિઓ એને પૂજ્યશ્રીની એક લીલાના રૂપમાં જોતી હતી. તેઓ શાંત પ્રસન્ન ચિત્તે જોઈ રહ્યા હતા કે એઓશ્રી હતા મહા-આત્મા, રાજઓના રાજ-મહા-રાજ, લકતના ભગવાન-રાજરામ અને અનુભવી સંતમહાત્માઓના લાટરાજ અને હર હાસતમાં એકરસ-એકરૂપ રહેનારા મહાપુરુષ હંસદેવ અવધૂત.

અનુભવીની ગત અનુભવી જાણે. પૂજ્યશ્રીને એમના ખરા રૂપમાં જોવાને-સમજવાને તો જોઈએ જ દિવ્યચક્ષુ; ચર્મચક્ષુ ત્યાં કામ ન લાગે. ગમે તેવી પ્રખર બુદ્ધિ પણ એમને પકડવાને માટે વાગણી યર્ષ પડે. બિનઅનુભવી છવો પૂજ્યશ્રી જોવાની અમર્ય રીતિનીતિનાં ટીકા-ટીપ્પણ્ય કરે તો તેમનો શો વાંક કદાચ ?

સવારી છાટવામાં પૂજ્યશ્રીનો વિચાર કોઈ માન-અકરામ લેવાનો નહોતો. માન લેવાના અનેક રસ્તાઓ એમને માટે ખુલ્લા હતા. પણ તેઓ તે રસ્તે નહોતા જતા. એવું માન લેનાં પોને સંકોચ અનુભવના. શાહી માટેના એઓશ્રીનો

શુદ્ધ હેતુ એ હતો કે લોકોમાં ઈશ્વર તરફ પ્રેમભાવના જાગ્રત થાય થા તેા વૃદ્ધિગત થાય. વળી ઈશ્વરના હાથમાં પોતાનું જીવનસુકાન મૂકનારને ઈશ્વર ધારે તેા કયાં સુધી ચડાવે તેનાય સંસ્કાર પાડનાનું પ્રયોજન હશે. આખરે તેા મુક્તિસ્થાન મેળવ્યા પછી જ ભુક્તિસ્થાન શોધે એ વિચાર પણ જગવવા હશે. શ્રીની શોધા સરસ્વતીથી થાય.

પૂન્યશ્રીના કાને વિરોધી સૂરના રણકા પડતા પણ તેને તેઓ હરણી કાઢના. એઓશ્રીની વલુખર તેા પોતાને રસ્તે ચાલ્યે જતી. કાઈ નિરાતને સમયે ખુશ-મિનગમમાં હોય ત્યારે સૂચક જવાબ આપતા :

“ મચ્છલી કય સોતી હૈ સો સો મચ્છલી બનકર દેલો । ”

એક દર્શાતમાંના પૂરા પહેંચેલા સંતમહાત્માના ચબ્દો દ્વારા કહેતા કે વખાણે તેના મુખ પર ધૂળ અને વખોડે તેના મુખ પર પણ ધૂળ ખીળતી છુદ્ધિ પર ચાલે તેના હાથમેહાલ થાય. તે ગૂંચવાઈ જાય. આ વિધાનની પુષ્ટિ માટે એઓશ્રી એક ખીચું રમુજ દર્શાત આપતા :

એક વાર મહાદેવજી ૪૬ ૩૫ ખારણુ કરીને અને પાર્વતીજી સુંદર રૂપવાળી મુવતી બનીને નંદીને આગળ કરી પાછળ પાછળ ચાલતાં થયાં. રસ્તામાં લોકોનું એક ટોળું મળ્યું. કહેવા લાગ્યું કે, “ આ કેવા મૂર્ખ લોકો છે ! નંદી છે છતાં કાઈ એના પર એસવું નથી । ” મહાદેવજી પોદિયા પર સવાર થયા. થોડે આગળ ચાલ્યા એટલે બીજા એક ટોળાએ મસ્કરી કીધી : “ ડાસો કેવો સ્વાર્થી છે ! જીવાન બી ચાલે અને એ મોજથી સવારી કરતો જાય ! ” હવે એની એ વાત અને એવી જ મસ્કરી. પાર્વતીજી નંદી પર એકાં તેા બેશરમ બીતો ઇરાજા મળ્યો. બંને સવાર થયાં તેા કૂર અને નિર્દય મણ્યા.

૭. કેવા હતા ?

મહારાગ્ત્રી એક મનમોજી સ્વતંત્રગિમજી મહાત્મા હતા. એમનાં વાણી અને વર્તનમાં કાઈક વાર અગમ્ય વિરોધાસાસ લાગતો પણ તેઓ કદી એ લક્ષ્યગ્રસ્ત થયા નથી. એક નિર્જીવ દરી લીધો તેા પછી તેમથી તેઓ પીછદા કરતા નહીં, બલેને તેમાં ગમે તેટલી વડીલ આવી પડે. વાલનો દાખતો આપી

તેઓ સૂચવતા કે કૃતનિશ્ચયી પુરુષ કામ પાર પાડે જ છેડે. વાદ સામે- પારનું નિશાન બાંધી નદીમાં ફેલી પડે. પાણીનો પ્રવાહ જરા આગળ ખેંચી જાય તો તે પાછો ફરે અને ફરી પાછો નદીમાં પડે; લક્ષ્યસ્થળે સીધો ને સોંસરો પહોંચે જ પહોંચે.

પૂજ્યથી વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં કેમ અને કેવી રીતે ખેંચાતા તથા તેનું દિગ્દર્શન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. પ્રારબ્ધપ્રધાન પ્રગતિ કે નિવૃત્તિને અપનાવવી રહી. જ્ઞાતી અને અજ્ઞાતીઓની પ્રવૃત્તિઓનાં બાહ્ય સ્વરૂપો તો એક સરખાં લાગે. પણ તેઓના દૃષ્ટિબેદમાં આસમાનજમીનનું અંતર હોય છે. એકની પ્રવૃત્તિમાં કે કર્મમાં પણ નિવૃત્તિ કે અકર્મ છે. બીજાની નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિ છે. એક બંધનમુક્ત છે. બીજો બંધનયુક્ત છે. પૂજ્યથી પ્રવૃત્તિની ટેવે પહોંચ્યા છતાં નિર્લેપ, નિરાકારી રહ્યા અને તળેના શાસ્ત્રચતુરના સાક્ષીમૂલ તથા :

વિકારદેજૈ સત્યપિ યેષાં ચેજાંસિ ન વિક્રિયન્તે તે एव धीराः ।

(વિકાર ઉત્પન્ન કરે તેવું કારણ ઉપસ્થિત થાય છતાં પણ જેમનાં ચિત્ત વિકાર પામતાં નથી તે જ ધીર-સંત પુરુષો છે.)

ધરનાં સુખસામગ્રી-સમૃદ્ધિને ઠોકર મારનાર, કાંચનકામિનીનાં પ્રમેયનોતો તિરસ્કાર કરનાર બાળબ્રહ્મચારી, તપતેજથી દેવને દગ્ધ કરનાર વીર તપસ્વી, સકળ ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્મચારી બનાવી બ્રહ્મમાં અને બ્રહ્મનો વિચાર-આવાર-પ્રચાર કરનાર બ્રહ્મસ્થ મહાત્મા કેઈ અન્ધનમાં ફસાય ખરે ? સાધન દશામાં સ્થિર થયેલ-રહેલ ઊર્ધ્વરેના મહાપુરુષ નિદ્રા દશામાં અસ્થિર થાય ખરે ? વિવેક અને વૈરાગ્યનાં તત્ત્વચાર-દાસરૂપી હથિવારો તેમનું હરદ-મેથ રક્ષણ કંતાં રક્ષાં હતાં.

સદા જાગૃતને શી રીતે સ્વપ્નનું આવે ? તેઓ વારંવાર યાદ કરાવતા કે માગાપે આપેનું કલ્પિત નામ જ્યારે સ્વપ્નમાંયે જુગાતું નથી-તેને જોખનું પડતું નથી ત્યારે જેની દિવ્ય દૃષ્ટિ ખૂંચી મર્ધ છે અને જેને ખરું નામ હાથ લાગી ગયું છે તેની તેને સદા સમૃતિ બની રહે તેમાં શી નવાઈ ?

આપણા મહારાજશ્રી આવા જાગરક પુરુષ હતા. તેઓ ચોગમજ્ઞ હતા. પૂર્વજન્મે મહાલક્ષ્મી જેવી કેઈ દયાળુ માતાએ એમને તળેના પ્રલોભનો પાંઠ બચુઓ દનો કે જેનો તેઓ વારંવાર ઉદ્ધેષ્ય કરતા હતા. તેઓ તો તેમનો

અધૂરો રહેલો યોગ પૂરો કરવા આપ્યા હતા. યોગ પૂરો થયો. સિદ્ધિ મળી ચૂકી. જીવનલક્ષ્ય સિદ્ધ કરી લીધું. લીધા સંકેલી લીધી પછી ગયા તે ગયા. છુપાઈ ગયા. સંદેશો મૂકતા ગયા કે મને શોધી કાઢવાની ચાલ ખોળી કાઢો :

મદાલસાનું હાલરકું

સુદોડસિ સુદોડસિ નિરંજનોડસિ ।

સંસારમાયાપરિવર્જિતોડસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્વજ મોહનિદ્રાં ।

મદાલસા વાક્યસુષાલ પુત્રમ્ ॥

(તું તો શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિરંજન, આધારહિત છે. સંસારરૂપી સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કર અર્થાત્ તારા સ્વ-સ્વરૂપમાં બની ઊઠ.)

મદારાજશ્રી આવા સ્વ-સ્વરૂપરિચિત મહાત્મા હતા. તેઓની બધી પ્રવૃત્તિઓ આત્મમક્ષી-ઈશ્વરાભિમુખી હતી. પોતે શ્રીમુખે આપેલ દર્શનમાના ખેડુ જેવા કામ્યા નહોતા. રાગને પ્રયત્ન કરી એક ગાડું ધાસ માગે એવા એ અક્લુષ્ટ નહોતા અથવા તો હીરામાણિકની ખાણ છોડી ફાલસા, ત્રાણુ, રૂપું અને સોનાની ખાણમાં અટકાઈ મથેલા અધીરા અને કાચી અક્લુષ્ટવાળા મૂખ નહોતા. તેઓ તો 'મુદ પીછે ઝળે જાવના હૈ ત્વોં જીવતા વયું ન જાઈવેજી ।' (મર્ણ પછી જ્યાં જવાનું છે ત્યાં જીવતા કેમ ન જઈએ ?) એ ઉક્તિ અનુસાર જીવતા છતાં મૃત્યુની પારના અમરતને પામી ચૂકેલા જીવનમુક્ત મહાત્મા હતા. જીવનમુક્તની ચર્ચા જીવનમુક્ત જ પિછાની શકે. વિદ્વાન્ પુત્ર વિજાનાતિ વિદ્વત્-જનપરિધમમ્ ॥ (વિદ્વાન જ વિદ્વાનનો પરિશ્રમ બાણી શકે.)

પ્રખર પંડિતશ્રી ઓંકારમુનિજીએ જ્યોતિષના આધારે સિદ્ધ કયું છે કે શ્રીહંસદેવ અવધૂનજીમાં એક સિદ્ધ યોગીનાં લક્ષણો હતાં. મદારાજજીના નિર્વાણ ઉત્સવ નિમિત્તે પધારેલ ખ્યાતનામ મહાત્મા શ્રી ગંગેશ્વરનાંદજી, શ્રી ગણેશદાસજી અને શ્રી ઓંકારમુનિજીનાં પ્રવચનોનો પ્રધાન મુદ્દા એક જ હતો કે મદારાજશ્રી હંસદેવજી તો સાધુસમાજની એક વિચિત્ર વિમૂતિ-મહામુક્ત પદ હતા. તેમણે ધન્ય મનુષ્યજીવન જીવી બાણ્યું અને જીવી બતાવ્યું.

પ્રસાદમય પંડિતજી શ્રી ગંગેશ્વરનાંદજી મદારાજને ઓળખાવતા પડે એમ નથી. એઓપ્રાનો ધણુનિ અંગત પરિચય છે. એ બાળ જેવા કામળ, નિર્દોષ સ્વભાવના, વિદ્વાને વિનવથી શોભાવનારા અને પરોક્ષ જ્ઞાન મેળવી જાણે

કે પ્રત્યક્ષ અનુભવજ્ઞાનમાં હૂનતા અને જીવનમુક્તિનો આનંદરસ પીના ન હોય એવા શાંત મંબીર સ્થિતપ્રજ્ઞ, એ મહાત્મા મહારાજશ્રીના નિર્વાણ નૈમિત્તિક ઉત્સવમાં પ્રેમપૂર્વક દાગ્ગરી આપે, પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય, સેવક, ભક્ત અને પ્રયંસક જનસમૂહને ધીરજ અંધાવે, સલાહ, સુચન. માર્ગદર્શન આપે અને સાધુશિષ્યોને આશ્રમની ઉત્તરિને પથે મૂકવામાં સંપૂર્ણ સદકાર આપવાનો ખરો દિલ્લો પ્રસ્તાવ મૂકે અને એ પ્રસ્તાવમાં શાંત, સૌમ્ય, ઔદાર્યમૂર્તિ વિદ્વાન મહાત્માશ્રી ગણેશદાસજી અને સ્વમાની, તેજસ્વી, સાધનાસંપન્ન, ગૌરવશીલ, દદનિશ્વરી, લખ્મપ્રતિષ્ઠ પ્રણયશુ પંડિત મહાત્મા શ્રી ઝોંકારમુનિજી પોતાના સંવાદી સૂર મિઠાવે ત્યારે પૂજ્યશ્રીનાં માનમદતામાં કોઈ અનેરો વધારો થાય છે અને આશા રહે છે કે પૂજ્યશ્રીના સેવક શિષ્યો તેનો લાભ ઉઠાવશે. ભાવિ ધ્વિરને હાય.

પૂજ્યશ્રી કેવા હતા એનું તારતમ્ય કાઢીએ તો તેઓ સર્વ રસના સમરસ શાન્ત, સૌમ્ય-શીતળ રસની બનેલી સરસ મૂર્તિ હતા, જેમાંથી વિનોદી મીઠી વાણીના કુવારા ઊડતા અને આખિ અને કાન બન્નેને શીતળ કરના. તેમાંથી કોઈક વાર ગમે તે કોઈ એક રસનો કણ સરી પડતો. પણ તે તો તેઓ ધારે ત્યારે જ તેને હેતુપૂર્વક સરવા દેના. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ વાળું સાધુસૂત્ર તેમણે ચરિતાર્થ કથું હતું. કેટલાયના તેઓશ્રી મા, બાપ, ભાઈ, ભાંડુ, સુહૃદ, સ્નેહી બન્યા અને તેમની ઇચ્છા સંતોષી. ગરીબના બેઠી, દુઃખિવારને દિસાસા દેનાર અને માર્ગ બૂલનારને માર્ગ બતાવનાર એવા સાચા રાહજર તેઓ નીવડ્યા છે. રેલપીડિતોને આશરો આપ્યો. બૂખ્યાને અન્ન, નવજ્ઞાને વસ્ત્ર, તરસ્યાને પાણી અને જ્ઞાનશૂબ્યાને જ્ઞાન આપ્યાં છે, જેમાં ઉપકારનો ભાર નહોતો અને પ્રત્યુપકારની આશા નહોતી. પ્રજાએ આપેલ વસ્તુ પ્રજા નિમિત્તે વપરાતી. આપનારમાં આપવાનું અભિમાન નહોતું. પોતે સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી સ્વાભાવિક રીતે આવશ્યક ક્રિયા કરતા. તેમનામાં ચિત્તવકાર જ્ઞાનજી, જ્ઞાનસ્થ ચંકરજી અને શેષશાળી વિશ્વજી ભગવાનનાં ભુદે ભુદે સમયે દર્શન કરવાનાં મળતાં. એક સાધુ પુરુષના સખ્દોમાં કહીએ તો તેમનામાં રામચંદ્રજીની મર્યાદા હતી તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનાં જાણગરી અને સ્વેરવિહાર હતાં.

એક રમૂજ મહાત્માની પૂજ્યશ્રીના દર્શનાર્થે જનાર પોતાના મારવાડી શિષ્યને વિનોદમરી વાણીમાં આપેલી ચેનવણી માદ રાખવા જેવી છે :

“ સંભાળ રાખજે. હંસદેવજી તો પક્કા ઈન્દ્રજી બનુગર છે. એની જળ-જાડુગરીમાં ફસાતો નહીં. દર્શન કરી વહેલો પાછો ફરજે.”

પૂજ્યશ્રીના એક પ્રેમીએ એક સમયે હાસ્યવિનોદ કર્યો : “ મહારાજજી, આપ તો બાણે અમીરના ફકીર જેવા લાગે છે.” તેઓએ જરા હસીને સુધાધુનું : “ એમ કહે કે મહારાજ અમીર ફકીર છે.” પૂજ્યશ્રીએ ફકીરીમાં અમીરી શુભ દાખવ્યા છે અને અમીરી રુઆબમાં ફકીરીને દીપાવી છે. બહારનો દેખાવ કે કપડાંલગાં ખરા ફકીરને ઢાંકી શકે નહીં, છુપાવી શકે નહીં. ફકીર ફકીર જ રહે છે. બહારથીજ પકડે નહીં. પોતે તબેનું મુશાંધિત અરિતાર્થ કહ્યું હશે :

સંત રહે પરમાર્થી હીવલ જામે ધેંગ ।

તપત સુમારે લૌરકી દે દે ભવના રંગ ॥

પૂજ્યશ્રીના અમીરી ઠાક જોઈ ધણા ભમમાં પડ્યા છે મૂઠસ્યો તો જૂએ પણ કેટલાક કાચા મિનઅનુભવી સાધુજી જૂલ કરી બેસતા કે સંતમહાત્મા તે વળી આવા દરજારી ભગવાનમાં રહી શકે ખરા ? એમને શ્રી રીતે વદનીય મહાત્મા ગણી શકાય ? એમનાં જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ચલાય ? પૂજ્યશ્રીને આવી ટીકા સંભળાવવામાં આરતી ત્યારે તેઓ ચલુચક્ષુતા :

હાથી ચલત હૈ જપની મૌઝમેં

કુદર મુકત વાકુ મુકને દે

તું રામ સુમર જગ લટને દે ॥

વળી એક અનુભવસૂચક કહી સંજગાતતા : “ મૂરખની ઉપેક્ષા કરવી,” જે અંતરમાં છે તે જ આખરે તો બહાર આવે ને ? સત્યને અસત્ય માને સમય દીધી રાખી શક નહીં. ખુશો વહેવાર કરો.”

શ્રી દનૈયાલાલ મુનશીએ એમના Bhavan's Journal નામે પાશ્ચિમમાં પૂજ્યશ્રીના સમગ્ર જીવનને આરતી લેતી એક સંક્ષિપ્ત પણ લઘ્ય શ્રદાંજલિ આપી છે. તેમાંનું એક સરસ વાક્ય કહે છે કે મહારાજશ્રી “ as well as integrated Personality—” મહારાજજી એક પૂરા-પૂર્ણ માનવ દત્તા અર્થાત્ તેમનામાં શરીર, મન અને આત્માના વિકાસનો સુદર મેળ દત્તો. બીજી રીતે કહીએ તો તેઓ “ સત્યં તિલં મુન્દરમ્ ”નું વ્યક્ત રૂપ દત્તા. (વિગત માટે વાંચો ઉપરના પાશ્ચિમના રજમી જીવનના અને બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૬૦ના અંક)

પૂજ્યશ્રી જેના મહાદમાને ખ્યાનમાં લઈને કદાચ ગુજરાતના એક સંસ્કૃતિ-પ્રેમી કવિએ ગાયું હશે :

ચોખ્ખાં મારાં આંગણાં, ચોખ્ખા મારા હાથ,
ચોખ્ખા મારા હૃદયમાં, રહે જગનનો નાથ.

પૂજ્યશ્રીના સંબંધમાં એ ખ્યાન અક્ષરશઃ ખરું પડે છે : તેમનાં અંગિણાં, આશ્રમનાં મકાન, ચોગાન, રસ્તા અને શરીર (શરીર પણ આત્માની નજરે અંગિણું ગણાય) અને તેના પરનાં કપડાં આખને છાત્રીને વળગે એવાં સ્વચ્છ રહેતાં. હાથ (મનસહિન બધી ઇન્દ્રિયો) નિર્મળ, નિષ્પાપ, સ્વચ્છ હતા અને એમનું હૃદય પણ મળવિક્ષેપ અને અસાનરહિત શુદ્ધ સ્વચ્છ હતું. આવા શુદ્ધ હૃદયમાં જગનનો નાથ-ઈશ્વર-આત્મા-પરમાત્મા પ્રગટ થાય, હંમેશને માટે રહે. ગીતાજી કહે છે “સત્ત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનમ્” સત્ત્વમાં શુદ્ધ જ્ઞાન-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન-ઈશ્વરદર્શન થાય છે. [શુદ્ધ મનને સત્ત્વ કહેવાય છે.]

પૂજ્યશ્રી તો સ્વચ્છતાની મૂર્તિ હતા. એમનું સ્વચ્છ શરીર નિર્મેષ, નિર્મલ, નિર્વિહાર, નિરંજન આત્માનું પ્રતિબિંબ પાડતું. સ્વચ્છતા એ જ્ઞાનનું રૂપ છે. એટલે પૂજ્યશ્રી તો જ્ઞાનનું સગુણ, સાકાર, વ્યક્ત રૂપ હતા. એઓશ્રીની દરકોઈ શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિમાં સ્વચ્છતા તરી આવતી. આદારશુદ્ધિથી માંડી દરકોઈ બીજા પ્રકારની શુદ્ધિ-સ્વચ્છતા માટે પોતે પૂરે આગ્રહ રાખતા. શ્રુતિ પણ સમર્થન કરે છે કે :

આદારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધૃત્તિઃ સ્મૃતિઃ ।

સ્મૃતિલાભે સર્વમન્યીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥

[આદારશુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય. સત્ત્વશુદ્ધિથી કાષ્ઠમની સ્મૃતિ બની રહે અથવા આત્મા, પરમાત્મા, ઈશ્વર જ્ઞાનની સદૃશ સ્મૃતિ બની રહે. પરિણામે અસાનની બધી ગાંઠો છૂટી જાય, નિત્ય મુક્તિ - નિત્ય શુદ્ધિ થાય.]

૮. ઉમ્મર-નિર્ણય

ગુજરાતમાં એઓશ્રી પધાર્યા ત્યારે એમની ઉમ્મર કેટલી લાગતી એવો એક બાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. એનો શો જવાબ આપી શકાય ? અનુમાન કરવું

રથો, કારણ કે તે વખતે એઓશ્રીમાં અગ્નિની ઉભા, સૂર્યની તેજસ્વિતા અને ચંદ્રની શીતળતા એવા મળતી. અગ્નિ ટાઢ તો ઉગડે પણ બાળે તેવી બીજી લાગતી. પૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સમકારા મારતો અને પાસે આવનારને શીતળતા-કંડક મળતી. એએ પ્રસાદશીલ લાગના અને કોઈ પણ વ્યક્તિ એમના તેજમાં અંતરતી. વૈરાગ્યની છાયા ચહેરાને ગંભીર બનાવતી. એ સમયે એમની ઉમ્મર કેટલી હશે એ યથાર્થ કંઈક કપટું છે. પોતે તો એ બ્યાનન વિષે પ્રજ્ઞ પૂજના દેતા નહોં. કોઈ જૂલથી એવો પ્રજ્ઞ ઉઠાવતો તો તેને અસંમન, નિરર્થક અને કૃત્કલ્પબોરીઓ ગણી ઉગાવી દેતા અને પ્રજ્ઞકર્તાને મીઠો કપકો આપતા કે સંતમદ્દમ્માને તેમના પૂર્વાગ્રમ સંબંધના પ્રશ્નો ન પૂછના. ખીજો કોઈ મહાત્મા તો તમને સત્સંગ કરતાં નથી આવડતું એમ દલીલ ધૂનકારી કાઢે.

એક તો પોતે ગૌર વર્ણના, જીયા, પ્રયંડ કાયાધારી, સુડોળ કાઠાના, નહીં બહુ રચૂલ કે નહીં બહુ પાતળા એવા મધ્યમ બાંધના, બાળસ્રક્ષ્યારી, તપ, તિતિશા, ધર્મ, નિધર્મ, સંબંધના તેજથી દીપતા. કસાયેલ શરીરના અને કંડા પ્રદેશમાં રહેનારા એટલે એમની ઉમ્મર સંગ્રહે અટકળ બાંધવી પણ આપણા જેવા—તેમાં વળી માયકાંત્રણ ગુજરાતી—માટે અસંભવિત હતું.

સપ્તમી મનુષ્ય ૭૦-૮૦ વરસ સુધી તો જીવાન રહેવો જોઈએ, એવી એઓશ્રીની માન્યતા હતી એટલે તે આધારે અને તે માટે એમને માપીએ તો કહી શકાય કે એઓશ્રી તે સમયે ૬૫-૭૦ વરસની આસપાસના હોવા જોઈએ. ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે એમણે સારાં હિંદુસ્તાનનો સારો જેવો પરિચય મેળવી લીધો હતો. નિદાગ-મારવાડના લોકો તો એમને બહુ સારી રીતે ઓળખતા અને આવકારતા એમ એમની વાત પરથી પ્રતીત થતું હતું. વળી દરેક પ્રાંતના રીતરિવાજ અને લોકો સંગ્રહે એઓશ્રી બહુ જ ઓળખતી ત્રિમતોની વાત કરતા એટલે માણસ પડતું કે તેઓ ભારતને ખુબ ખુબ જાન્યો જાન્યો અને તીર્થ તીર્થ પરિવ્રજન કરી આવ્યા હતા. તિમેટથી લામા ભારત ભાગી આવ્યા તે જે જે રસ્તે અને શહેરમાં થઈ પસાર થયા હતા તે રસ્તા અને શહેરો સંગ્રહે તેમને બહુ ખટું અંગન જ્ઞાન હતું. તેઓ તિમેટ ગયેલા અને નેપાલમાં પણ પવિત્રાથના દર્શન માટે અનેક વાર જઈ આવેલા. કાશ્મીર પણ એએક વાર જઈ અમરનાથના દર્શન કરી આવ્યા હતા. વળી અટક, પેશાવર, રાવલપોંડી થઈ પહાણી પ્રદેશમાં રહી કાશ્મીર સુધી જઈ આવેલા અને ત્યાંના હિંદુ-મુસલમાન સંગ્રહે રસમરી વાતો કરતા. આમ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમનો એવો કોઈ પણ પ્રાંત કે પ્રદેશ નહોતો કે

જ્યાં તેઓ ન પડેલ્યા હોય. ખુદ ગુજરાતમાં ઘણી તાર વિચરેલા. સૌરાષ્ટ્રનો તેમણે ખુણેખુણે ખુંદો હતો. આમ કાશુવ્રથી કન્યાકુમારી અને પૂર્વ પશ્ચિમ આસામ અંગાળથી સિંધ સુધીના અનેક પ્રદેશોમાં તેઓ ફરી વળ્યા હતા અને તેમણે એ બધી યાત્રા પગરરતે કરી હતી.

લગભગ ૧૦-૧૧ વર્ષની ઉંમરે પોતે ઘર છોડેલું. જ્ઞાન મેળવવા અનેક વર્ષો સુધી અનેક સંતમહાત્માઓની સેવા ઉઠાવેલી. ૧૨-૧૪ વર્ષો સુધી અવધૂની સ્ત્રીકારી. ત્યાર પછી દેહરાધ વરસો સુધી દેશપરદેશમાં પર્યટન કર્યું એટલે ગુજરાતમાં પરમહંસ તરીકે પરિચયપૂર્વક આવી એક રથળે માસ એ માસ સુધી વાસ કરી કથાપ્રચયનનો લાભ આપ્યો. તે સમયે એઓશ્રીની ઉંમર ઉપર નિર્દેશી છે તે પ્રમાણે ૬૫-૭૦ની હોવી જોઈએ એમાં નથી અપેક્ષિત કે અતિશયોક્તિ. ગુજરાતમાં લગભગ ૫૦-૫૨ વર્ષ પૂર્વે તેઓ આવ્યા હતા.

પરમહંસ ૫૬ લીધું હતું તે રૂપે વિચરતાં વિચરતાં કલકત્તા જઈ પડેલ્યા હતા. ત્યાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ [૧૮૪૬-૧૮૮૬] સંબંધે સાંભળ્યું કે એ એક દેવીભક્ત હતા. આવો પરિચય મળવાથી ઘર્ષને જવું માંડી વાળ્યું હતું. પાછળથી ખબર પડી હતી કે રામકૃષ્ણ તો તે વખતે પરમહંસ થયા હતા. આવી પાછી ખાતરી હોત તો પોતે પરમહંસને જરૂર મળત. પરમહંસ પરમહંસને મળે. આ હકીકત પણ પૂજ્યશ્રીની ઉંમર સંબંધે પ્રકાશ પાડે છે. પરમહંસજી આજથી લગભગ પોણેસો વર્ષ પૂર્વે જાત થયા હતા.

સન ૧૮૫૭ના બળા—સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ—સંબંધે એક પ્રસંગે વાત નીકળતાં પૂજ્યશ્રીના એક વયોજ્ઞ પુરાણા સિધ્ધે પ્રશ્ન કર્યો : “ મહારાજશ્રી, એ બળવા અંગેની કોઈ ખાસ પ્રલક્ષ જીના આપને યાદ છે ? ” એઓશ્રીએ જવાબ આપ્યો : “ બળવાની અસર તો મોટાં શહેરોમાં પ્રતીત થઈ હતી. અમારું ગામ તો શહેરથી ઘણું દૂર હતું. ત્યાં યુદ્ધના કાનોકાન ભણકારા આવતા. કોઈ ખાસ અસર ત્યાં પહોંચતી નહીં. વળી તે વખતે મારી ઉંમર પણ નાની હતી.

અત્રે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પૂજ્યશ્રીના કહેવા પ્રમાણે તે સમયનાં ૧૨-૧૪ વરસનાં છોકરાં નિર્દોષ, નિષ્પાપ બાળકો લેખાનાં. પૂજ્યશ્રી નિર્વાણ પામ્યા સન ૧૯૬૦માં.

આજથી લગભગ ૫૨-૫૩ વર્ષ પૂર્વે પૂજ્યશ્રી પૂનામાં હતા ત્યારે

એઓશ્રીના એક લક્ષ્મી ચાલુ સમયની ફિકર-ચિંતાનાં કારણેના ઉદ્દેશ કરી
 પોતાના ફોટા બનાવીને કહ્યું : “ મહારાજજી, હું પહેલાં પહેલવાન જેવો
 લાગતો પણ આજે સાત દુનિયા પડી ગયો છું.” તેની ચાલુ ઉમ્મર સંબંધે
 પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે ચાલીસ વરસની. પૂજ્યશ્રીએ ઉદ્ગાર કહ્યો : “ મારી
 તિહાઈ (ત્રીજા ભાગ) માં તું આવો દુર્ગળ બની ગયો ? ”

પૂર્વે ઉદ્દેશાઈ ગયું છે કે પૂજ્યશ્રીએ અનેક કુંભમેળા જોયા છે—ક્યાં છે,
 બાર—બાર વર્ષે આવતા એવા ૯-૧૦ કુંભમેળામાં પોતે હાજર હતા એટલે
 ઉપરની બધી ખાંખતોનો વિચાર કરતાં એઓશ્રીની ઉમ્મર સંબંધે એટલું તો
 જરૂર તારવી શકાય કે એઓશ્રીનું આયુષ્ય ૧૧૫ વરસની ઉપરનું હતું.

પરિશિષ્ટ કર્માં એઓશ્રીએ પોતે લખાવેલું પોતાનું થોડુંક જીવન-
 વૃત્તાંત આપ્યું છે. તે પરથી પણ નિશ્ચયાત્મક રીતે એઓશ્રીની ઉમ્મર સંબંધે
 કશું કહી શકાય એમ નથી. ૧૮૫૭ના બળરા સમયે એઓશ્રીની ઉમ્મર ૧૩
 વરસની સાચી માનીએ તો ૧૮૫૬ના પ્રયાગના કુંભમેળા વખતે એઓશ્રીની ઉમ્મર
 ૧૨ વરસની થાય, જે હકીકત તે પૂર્વેની હકીકત સાથે મેળ ખાતી નથી. પોતે
 ૧૦મે વર્ષે ધર છોડેલું. ત્યારપછી ફરતા—રખડના જેવળ વરસ બાદ બાહોર-
 માં આવ્યા હતા અને નીચુરામ નામે સંબોધાતા. ત્યાંથી કેટલાક સમય પછી
 એક સ્થાનમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ફરતા—વિચરતા પ્રયાગ આવ્યા. તે વખતે
 દાદી લોગી નહોતી; મૂળના દોરા કૂટવા મડિલા. એટલે લગભગ ૧૮મે વર્ષે
 કુંભમેળામાં પધારેલા, એ ગણતરીએ એઓશ્રીએ ૧૨૨મા વર્ષે દેહ-
 વિસર્જન કરેલું.

८

श्री शंकराय नमोनमः ।

ईस ईस परमहंस, देव देव महादेव ।
रक्ष रक्ष मां रक्ष, रक्ष मां महेश्वर ॥

मध्यमपद
था
अवनप्रसंगे।

૧. જ્ઞાનસિદ્ધ યોગી

પૂજ્યશ્રી સંજયેની કેટલીક લોકમાન્યતાઓનો ઉલ્લેખ કરી તેનું સ્પષ્ટ-કરણ કરવાનું આ રચણે ઉચિત છે, જેથી કરીને કેટલાકની કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષાયે અને કેટલાકની સંકાનું નિરાકરણ કે સમાધાન થશે. તેથી એઓશ્રી તરફના અતિસંપ્રેક્ષિતલક્ષ્યા અને અદ્વિતીયલક્ષ્યા હેવાયો દૂર થશે.

એઓશ્રીના કેટલાક શિષ્યો અને લક્ષ્મી તે એઓશ્રીને એક મહાસમર્થ સિદ્ધ મહાત્મા માનતા અને માને છે. પણ આ વર્ગ પ્રમાણમાં નાનો છે. બાકીના બીજા કેટલાક એવા છે કે તેઓ એઓશ્રી સંજયે કશો નિર્ણય કરી શકતા નહોં, સંશયને હિંડોળે ચડ્યા કરતા. ઘડીકમાં પૂરા પ્રેમી બની જતા તે ઘડીકમાં ડામાડોળ.

પૂજ્યશ્રીનું વર્તન પણ કોઈક વાર સંકારીત્વ કરે એવું બની જતું. તદ્દી-સમજીને જ્યારે પૂજ્યશ્રી અટપટું વર્તન દાખવતા ત્યારે એમને સમજવામાં, પારખવામાં સામાન્ય મનુષ્ય શી રીતે સફળ થાય ? શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની બાળ-લીલાથી જ્યોદ્ધામેયા પણ બૂલમાં પડી જતી તે કૃષ્ણાંશી મદારાજશ્રીની લીલામાં—માયામાં કોઈ ચકાવે ચઢી જાય તે કશી નવાઈ નથી. શિષ્ય-લક્ષ્મી-મંડળ સિવાયના બીજાની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી સાચા સંતમહાત્મા સંજયે પૂજ્યશ્રી કોઈક વાર એકાદ રમૂજ દર્શાવે આપી દસાવતા.

એ સાધુઓ એક રચણે એકઠા મળ્યા. હિચ્ચ કોટિના ચિરકત મહાત્મા દના એટલે સેકો પર તેમનો પ્રભાવ જ્વમતાં વાર ન લાગી. મહાત્માઓની ખ્યાતિ વધતી ચાલી, અને લોકોની—દર્શનાર્થી લોકોની—બીડ પણ વધતી રહી એક દિવસ મહાત્માઓને તરંગ આગ્યો કે લોકોને જરા દહાવવા જોઈએ, જેથી પોતાની નિરાંતમાં, એકાંતગ્રિપ્તતામાં વારંવાર દાખલ ન થાય. એ વિચારે એ બંને મહોમહો લડવા મંડી પડ્યા. લોકોએ જોયું કે મહાત્મા દબી છે. પરોપદેસે પાણિદાયમ્ । (પારકાને ઉપદેશ આપવામાં ચતુર છે), ખતાવતી મહાત્મા છે. અરે, એક રોટલીના ટુકડા માટે લડી રહ્યા છે. એક કહે : તેં કેમ મોટો ભાગ લીધો ? અને બીજો કહે : તેં કેમ મોટો લીધો ? લોકોની બીડ રહેતે રહેતે અજવાલી ગઈ. મહાત્મા મોજથી મનગમના દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને પછી તેઓએ સ્વર્ગાતર ક્યું.

સાધારણ સ્થિતિના જ રહ્યા છે. કેટલાક જિંદગી પાયરીએ ચડી ગયા પણ તે તો હરકોઈના પ્રારંધાનુસાર જન્યે જતું. હા, પૂજ્યશ્રી કોઈને રાખતા રાંક થવાની બદલવા કરે એવા નહોતા. તેમનાં આશીર્વાચનો તો આવા નીકળનાં : સર્વે સુખિનઃ સન્તુઃ । સર્વ સર્વવાતે સુખી થાવ. કોઈ પણ દુઃખી રહો નહીં. કદાચ એમના સંબંધમાં આવેલ કોઈ ભક્ત ગરીબીમાં આવી પડ્યા હોય તો તેમણે તેનું બહુ પ્રબળ નીચ પ્રારંધ કામ કરી મેચેત્ર. મહારાજશ્રીના નિમિત્તે તેણે કોઈ દાન-પુણ્ય કર્યું હશે તો તેટલું તેનું સહભાગ્ય હતું. અનીતિ-અન્યાયમાં વેડકોઈ જતો પૈસો સન્માર્ગે તો ગયો.

પૂજ્યશ્રી રાજયોગી હતા. એઓ વિરતિ (વૈરાગ્ય)ને વરસા હતા. વિવેક-વિચારે એમને જ્ઞાનસંતતિ આપી. એઓશ્રી એક જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા હતા. એ જ્ઞાનના 'મહાત્મ્ય' સંગ્રહે ઉપનિષદનું વચન છે કે, "एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति ।" એકના વિશેષ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય બધું સારી પેઠે જાણી શકાય છે, નકામું જાણવાની જિજ્ઞાસા ન થાય. આ એકનું જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન છે અને એ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાથી તેઓશ્રી ત્રિકાળસ યપા હતા. એમને ત્રણે કાળનું જ્ઞાન હતું. વળી તેઓ ત્રણે કાળથી પર પણ ચર્ચ ગયા હતા.

હકયોગી ભુદા પ્રકારનો ત્રિકાળસ ચર્ચ રાખે. તેને જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું—ત્રણ જન્મનું પણ—જ્ઞાન ચર્ચ શકે પણ પૂજ્યશ્રી એવા હકયોગી નહોતા. એઓશ્રીને આપણા જેવું જૂત અને વર્તમાનનું તો જ્ઞાન હતું. આપણે બધા મહદંશે દ્વિકાળસ તો છીએ પણ—પૂજ્યશ્રી કોઈ કોઈ વાર ભવિષ્યમાં પણ ડોકાવીને જોઈ શકતા એટલું તેમનું વિશેષ જ્ઞાન હતું. એટલે એ રીતે તેઓ ત્રિકાળસ હતા.

ગમે તેવા હકયોગીને આખરે તો પૂર્ણ સતોષને માટે રાજયોગી થવું પડે છે. રાજયોગ ત્રિના મુક્તિનો માર્ગ ડુંધામેલો રહે. પૂજ્યશ્રીએ તો મુક્તિનો માર્ગ મહણ કીધો હતો. ભુક્તિ માટે ધરજાર હોડવા નહોતા. હકયોગના પ્રયોગને માયામાં, પ્રકૃતિ જગતમાં જાણી શકાય. એટલે ગારમાઝ્યે વૃથિવીં ભ્રમણ । એ શાસ્ત્રોક્તિને અનુસરનાર હકયોગને બદલે રાજયોગને પ્રાધાન્ય આપે એ વિવેકીને અને સંસ્કૃતિના જાણકારને સમજાય તો સમજાય.

મનુષ્યમાત્રનું જીવનધ્યેય મુક્તિ-મોક્ષ છે. એ જ્યારે સમજાય ત્યારે જ ખરો માનવ, ખરી માનવતા, ખરો ત્રિશ્વપુરુષ, ખરો ત્રિશ્વધર્મ થું છે તે

જીવનમુક્ત મહાત્માઓનાં વર્તન વિચિત્ર રહે છે. અનુભવીઓએ કશું છે કે કોઈક વાર તેઓ બાજવત્, કોઈક વાર પંડિત જેવી, કોઈક વાર મૂર્ખની જેમ અને કોઈક વાર પિણાય જેવી ચેષ્ટા કરે છે.

પૂજ્યશ્રી કોઈક વાર ચેતવના દનાઃ “ રાજા. જોગી, અગ્નિ, જળ—આ ચારનો બહુ નહકનો પરિચય ન કેળવવો : “ રાજા, જોગી, જગન, જહા ઉનકી હલકી રીત । દરના રહિંગ નહક યોદી કરિયે પ્રીત ॥ કહી વખતે એઓ પોતાના રતનનું મિત્તજનો પરચો-પરિચય બનાવે એ વર્તી શકાય નહીં. ” જેઓ નિષ્કામકામે અને નિષ્કપટપણે એમની સેવા કરતા તેમને તો પોતે બહુ આકરી કસોટીએ નહીં ચડાવતા પણ જેઓ ભાવ ઓછો અને ભક્તિ વધારે એવો ડોળ કરી શા તો પૂજ્યશ્રી કેટલા પાણીમાં છે તેનું માપ કાઢવા આંગળ પડી પડીને સેવા કરવા તત્પર થતા તેમની પરીક્ષા કંઈક કડક થતી ખરી.

સેવા કરે તો પૂરા પ્રેમથી કરે, શક્તિ પ્રમાણે ભક્તિ કરે, એ સૂત્રની એઓશ્રી વારંવાર પરાક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શાવે કરતા. વહેલું મોકું અંતરની કંઈક છુટી બાવનાવાળા સિદ્ધિપ્રિય ભક્તોને પાછા પડવું પડતું, અને એ કારણને લીધે પૂજ્યશ્રીના ભક્તમંડળની સંખ્યા વધપટ થયા કરતી. પણ જે જતો કે લીધો ભક્તિવાળો થતો તેને સ્થાને તેના જેવો—અરે તેનાથી વધુ સારી સેવા આપતો—મીઞે ભક્તજન પૂજ્યશ્રીને મળી રહેતો, જેની બીજા કોઈને ભાગ્યે જ ખબર પડતી. જતા તેના કરતાં આવતા વધારે.

એક રીતે જોતાં પૂજ્યશ્રી એક સિદ્ધ મહાત્મા હતા. પણ લોકો માને તેવા સિદ્ધ નહોતા લોકો માને કે મહાત્મા થયા, સિદ્ધ થયા એટલે તેને ખાવાપીવાનું ન જોઈએ, એ આકાશમાં ઊડે અને અદૃશ્ય થઈ જાય. મમે તે સ્થિતિમાં તે પશ્ચા રહે અથવા તો મમે તે ખાઈ લે. લોકો રાખે તેમ રહે અને તેની રૂબ પ્રમાણે વર્તે.

પૂજ્યશ્રી અત્તા મહાત્મા નહોતા. એટલે પૂજ્યશ્રીના દરબારી ઠાઠ અને ખાદ્ય ઠી સમૂદબોજનાદિ વ્યવસ્થાની તેઓ ટીકા કરતા અને નિરાશ થઈ દૂર ચાલ્યા જતા એવાને તેઓ માતે તે પ્રમાણે પૂજ્યશ્રી પૂજન-અર્ચન કરવા દેતા નહીં એ પણ ટીકાનું એક કારણ ખરું.

ખુશ થાય તો મહાત્મા ધારે તે કરી શકે. રંકને રાખ કરે અને રાખને રંક. પૂજ્યશ્રી આરા મહાત્માય નહોતા. એમના કેટલાય અંતરંગ સેવકો

કુલમેળાના દિવસે પાસે આવી રહ્યા છે. કશી તૈયારી છે નહીં. શી રીતે એ કામ ઉપાડું ? જવાબ મળ્યો : “બધું ઠીકઠાક થઈ જશે, ફિકર કરો નહીં.” તાત્કાલિક જવાબી તૈયારી કરી અને નિર્વિદ્યે કુલમેળાની પ્રવૃત્તિ પાર પડી.

પોતાનામાં સંકલ્પજળ તો હતું. એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પણ એ સંકલ્પનો ક્યારે ઉપયોગ કરવો કે ન કરવો તે સંબંધે એમને પ્રેરણા મળતી, અને તે અનુસાર એઓશ્રી વર્તતા એ ચોક્કસ છે. અહીં પણ ઉચિતરચના કે પ્રારબ્ધ કામ કરી જતું એ પણ માનવું રહ્યું. હું આ કામ કરું છું, એવું તેમને અભિમાન કે અદંભાવ નહોતો અને તેથી તેઓ લાગ્યે જ અહંભાવ-લક્ષી વાત કરતા. પોતે માત્ર નિમિત્ત જનતા એવું એઓશ્રી માનના અને મનાવતા.

પૂજ્યશ્રીના માઠ પરિચય, સમાગમ અને સેવામાં રહેનાર એક કુટુંબના એક ભાઈએ પોતાનો અનુભવ વર્ણવ્યો છે :

હું કોલેજમાં બહુતો હતો ત્યારે પૂજ્યશ્રીના પરિચયમાં આવ્યો. મારા પર પૂજ્યશ્રીની સારી જેવી કૃપા હતી. ખી.એ.ની પરીક્ષાના બેએક મહિના પૂર્વે હું સખત ખીમાર પડી ગયો. મારો એક મિત્ર અને વડોદરા કોલેજમાંથી મારે ઘેર (બજાર) છોડી ગયો. પૂજ્યશ્રી તે વેળા સહભાગ્યે બજારમાં ખિરાજતા હતા અને બિંદા માગી ખાતા હતા.

તાવ ઝેરી હતો. રૂમે કરી જીતરે નહીં. પૂજ્યશ્રીને ખજાર પડી. પિતાશ્રીને કહ્યું, “થોડીક મોડાઈ લઈ તેને હોંના હાથનો સ્પર્શ કરાવી ગરીબ લોકોમાં વહેંચી દો. ગરીબ લોકો ખાઈને તૃપ્ત થશે. આપોઆપ તેમના હૃદયમાંથી કુઆના ઉદ્દમારો નીકળશે. પ્રભુના કરબારમાં તે સંભળાશે. હર્ષિને શાંત મળશે.”

એ પ્રયોગ કર્યો. શકટરની દવા પણ ચાલુ હતી. ધણી દિવસ બાદ તાવ જીન્યો પણ એટલી બધી અચંતિ થઈ ગઈ હતી કે પચારીમાં પડી રહેવું પડતું. પરીક્ષાના દિવસે પાસે આવ્યા. તે વખતે પરીક્ષા મુંબઈમાં થતી એટલે મુંબઈ પ્રાંતની બધી કોલેજના પરીક્ષાર્થીઓને ફરજિયાત મુંબઈ જવું પડતું. હવે મારે મુંબઈ જવું શી રીતે ? કદાચ બર્ડ તો રોજના ૭ કલાક પરીક્ષા માટે બેસી લખ લખ કરવું એ અને પણ શી રીતે ? વગ્ની અભ્યાસનું સંતોષ-કારક પુનરાવર્તન પણ ન થઈ શક્યું. એટલે પરીક્ષામાં બેસવાની મારી વિંમત ભાંગી ગઈ હતી. બધા ઉદાસ થયા કે આ બોનું વર્ષ પણ પડનાતું.

પૂજ્યશ્રીને આ વાતની ખબર પડી એટલે એક દિવસે એઓશ્રી બિશ્વ માગી ખાઈ સીધા ઘર પર આવી ચડ્યા અને પૂછ્યું : પરીક્ષામાં કેમ ન જવાનો વગેરે ? બધી વાતથી એઓશ્રીને વાકેફ કર્યા. એઓશ્રી સદજ વાર ચાંત રહ્યા. પછી નિશ્વવાત્મક વિશ્વાસવાથી ઊંચા અવાજે કડકો દરી બોલ્યા : “હું આતા કરું છું કે તું જા. તું પાસ થનાર છે. કેઈ ‘દુસરો’ તને સદાય કરશે. બોલ જરો કે નહો ?” હવે હું શી રીતે ના પાડું ? મારાથી બોલાઈ ગયું : હું જઈશ. પોતે ખુશ થયા. જરા હસી પડ્યા. પછી વાતને જરા પસંદો આપી સમાધાનકારી વાણી સંભળાવી : બે તું ન જાય તો નાપાસ થાય જ. ત્યારે પરીક્ષામાં જવાથી ગેરલાભ તો છે નહો. પાસ થવાની જરા આશા તો ખરી. ધરનાં અને બહારનાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં બેઠાં હતાં. પૂજ્યશ્રીની વાત સાંભળી બધા વિસ્મિત વદને નિહાળી રહ્યાં. પૂજ્યશ્રી કંટોરો લઈને વિદાય થયા.

હવે પરીક્ષાની તૈયારી થવા માંડી. મને જરા વધુ શક્તિ આવવા માંડી. ડાકટરની દવા સાથે લઈ હું યુનિવર્સિટી જવા ઊપજ્યો. સાથે મારી સંભાળ રાખવા મારા મોટાભાઈ આવ્યા. પરીક્ષાના મંડપમાંથી હું બપોરના રિસેસ-છૂટીના સમયમાં કે સાંજે મોડો બહાર આવું તો મોટાભાઈ ગભરાય કે શું થયું હશે. નિર્વિઘ્ને પરીક્ષા આપી. પરીક્ષાને છેલ્લે દિવસે છેલ્લા પેપર વખતે સમય પૂરો થાય તે પૂર્વે અડધાએક કલાક પર વરસાદ પડ્યો. મંડપમાં બધે ગળા ઊડ્યું. પરીક્ષાર્થીઓ ઉતાવળે ઉતાવળે લખવું બંધ કરી ઉતરપત્રો આપીને બહાર નીકળ્યા. [પરીક્ષા તે વખતે નવેંજરમાં થતી.] હવે વરસાદની અસર શરીર પર થાય તો વાંધા નહોતો. હું ભૂંચ આવ્યો.

પછી પૂજ્યશ્રીનો મુકામ સુરત પાસેના એક ગામમાં [મારા મોસાળમાં] હતો ત્યાં દર્શનાર્થે ગયો. પરીક્ષાની બધી હડીકત કહી સંભળાવી. અંગ્રેજીમાં કંઈક ટ્યુપચુ લાગતું હતું એમ કહ્યું. બીજા વિષયોમાં ‘સારું’ લખ્યું હતું. એક દિવસે મને પૂછ્યું : તારા પરીક્ષકો શું કરતા હશે ? મેં કહ્યું : ઉતર-પત્રો તપાસતા હશે. સહેજ આંખ મીચી ચાંત રહી પોતે બોલ્યા, ‘તું પાસ છે’ થોડા દિવસ પછી એક ચીશી બોલાવતાં મને પાછી યાદ આપી : ‘તું પાસ છે.’ અને હું પાસ થયો જ [સન ૧૯૧૩]. લગભગ બીજા વર્ગના ગુણ મેળવી પાસ થયો. ખરી ખૂબી તો એ હતી કે અંગ્રેજીમાં બીજા વર્ગમાં બેઠાંએ તેના કરતાંય મને કંઈક વધુ ગુણ મળ્યા હતા અને અર્થશાસ્ત્રના એક

પ્રશ્નનો હું બહુ જ સારી રીતે જવાબ લખી ચક્રવો હતો એ પ્રશ્ન હતો. પાઠ્ય-પુસ્તકની બહારનો. અર્થશાસ્ત્રનું બહારનું વાચન જોણે કયું હોય તે જ તેનો જવાબ લખી શકે એમ હતું. મારું એવું બાકી વાચન હતું નહીં.

હું કેવી રીતે પાસ થયો તે જાણવાનું કુતૂહલ મારા મોટાભાઈને થયું. એક વેળા મહારાજશ્રી-પ્રસન્ન ચિત્તે બેઠા હતા ત્યારે મોટાભાઈએ આ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. પૂજ્યશ્રીએ નમ્રતાથી જવાબ દીધો : હું તો એક નાનો સરખો મહાત્મા છું. જાસભક્ષા મહાત્માઓ પશ્ચા છે, જેમના હિસાબે હું તો કશી ગણતરીમાં નથી. છતાંય મારા અનુભવ પરથી હું એટલું કહી શકું કે સારા મહાત્માઓ જલદી જલદી આશીર્વાદ આપે નહિ. ખરા અંતરનો પ્રસન્નતાપૂર્વકનો આશીર્વાદ ફળે છે એ નિર્વિવાદ પણ મહાત્માઓને પ્રસન્ન કરવા મુશ્કેલ છે. પ્રસન્નતારહિત આશીર્વાદ ન હોય. તેવું વચન તો ઉપર ઉપરનું હોય. લેકિને રાશુ રાખવા પૂરતું જ. પ્રસન્નતાપૂર્વકનો આશીર્વાદ આપોઆપ નીકળી જાય છે. એમાં ભુદ્ધિ કે બીજા કોઈ આનુષંગિક વિચાર કામ આવતા નથી, જોકે અહીં પણ આશીર્વાદ લઈ જતાર વ્યક્તિનું પ્રારબ્ધ આગળ આવે છે. એવા પ્રારબ્ધનો ઉદય થયે ઈશ્વરેન્દ્રા ઉદ્દભવે અને એ ઈશ્વરેન્દ્રા મહાત્માને આશીર્વાચન આપવા પ્રેરણા કરે.

સ્વયંરકુરિત પ્રેરણાના અભાવે મન, ભુદ્ધિ, અર્હંકારના પ્રેરણા રહી કશાઈ કોઈક વાર મહાત્માજીને કંઈક કરવાની ઇચ્છા-દ્વ્યા જીવળે તો તે માટે તે મહાત્માને કેટલાં બધાં તપતેજનો ભોગ આપવો પડે છે. તે તો એ અનુભવવાળા મહાત્મા જ હશે શકે. તપ-તેજ ક્ષીણ થાય છે. મોટા મોટા મહાત્માઓને પણ અધ્યુક્ષ્યેષ સારીરિક દુઃખો આવી પડે છે તેના કારણમાં પરોપકારાર્થે મા તો દયાભાવે ક્ષીણ થયેલ તપ-તેજ હોય છે એમ માનવું પડે.

બુદ્ધ જગત્તાન કહમાં સપડાયા. શ્રી સંકરાચાર્યજીને ભગંદર થયેલું. મહર્ષિ રમણને કે-સર અને જરમહંસ રામકૃષ્ણને પણ કે-સર ! આપણા પ્રવૃત્ત મહાત્માજી પણ સારીરિક રોગથી થોડીક વાર તો પીડાયા હતા. સારીરિક અશક્તિ એ શ્લેષ્મીરોગનો રોગ ગણાય છે. પણ એ રોગમાં બીજા અવાન્તર રોગ લાગે ત્યારે એવા આગન્તુક રોગ અસહ્ય થાય ખરા.

એક વાર પૂજ્યશ્રી કંઈકે ઓર મોજમાં આવી મવા. સિદ્ધિની વાત નીકળના સિદ્ધિને ઉતારી તો કાઢી છતાંય સાક્ષી પૂરી : મનુષ્ય આહે તે કરી શકે એમ છે, તોપણ સમય એને વશ નથી. જે ખુરશી પર દુઃખેડો છું એને મોગી આહે તો સોનાની કરી શકે. પણ માયિક પદાર્થને માટે એટલો બધો પુરુષાર્થ કરવાનું શું પ્રયોગન ? એ વખતે કદાચ તેઓશ્રીનાં મનમાં પાતંજલ યોગસૂત્રનું આ સૂત્ર સ્મી ૨ ૬૨ : પ્રકૃતિઃ કાપ્સાન્ (વસ્તુનું રૂપાન્તર થઈ શકે. પ્રકૃતિનાં અમુક તત્ત્વો કાઢી બીજાં જરૂરી તત્ત્વોની આપૂરણી કરવાથી) આવી સિદ્ધિમાંથી હડી જવાની ચેતવણી ખુદ પતંજલિ મુનિ પશુ આપે છે, કારણ કે તેમ કરવાથી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનું—દ્રષ્ટાનું સ્વ-સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરવાનું—રહી જાય, અને તેથી લક્ષ્યચ્યૂત બની જન્મમરણના ચક્રમાં આવી જવું પડે. વળી પતંજલિ મુનિએ જામતિક સર્વ સુખનો સાર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે : પરિગમનાપસંસ્કારદુઃસૈર્ગીજાતિ વિરોધાચ્ચ સર્વમેવ દુઃખં વિરેક્ષિનઃ । (વિવેકી પુરુષને બધું જ દુઃખરૂપ લાગે છે.) એથી સૂચિત થાય છે કે જુદા જુદા પ્રકારની સિદ્ધિઓ આખરે તો દુઃખરૂપ છે.

પૂજ્યશ્રી કહેતા : સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે યોગીને હઠે ચડી જવું પડે અને સમયની મર્યાદા તેના હાથમાં ન હોવાથી તેને સંકલ્પની અસિદ્ધિનો અજંપો—વાસના રહી જાય છે. તેમ થયે તેને ફરી પાછું જન્મવું પડે છે. માટે રાજ-યોગી લાગેલી માયાને પાછી ન પકડે. કેવળ હૃદયોગીઓને પણ રાજયોગની લગામ ન હોય તો તેઓ મહિમહિ સ્પર્ધા કરે, ઈર્ષ્યા કરે અને પછી લડાઈ કરી જાતને હાનિ પહોંચાડે અને બીજાને પણ હાનિકારક થઈ પડે. આજની ભૌતિક સિદ્ધિયાળાઓનું માનસ ન સુધરે તો સરવાળે ત્રુકસાન જ છે. જડ ચક્રિતનો ઉપયોગ કરનાર ચેતનશીલ સુધરવો જોઈએ. રાક્ષસી ચક્રિતનો ઉપયોગ કરનાર રાક્ષસ બને તો તોજાહ પોકરાવે.

x

x

x

ગં. ૨૧. બચુજહેનના પતિ અને પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય સ્વ. રતિલાલે વર્ષવેલ તળેની હડીકત છે :

પૂજ્યશ્રીની સેવાશુશ્રૂષા કરવાનો લોભ એક શકને લાગ્યો. પ્રીતિપૂર્વક મહારાજશ્રીનાં કાર્યો ઉપાડી લેતો. પણ કમજાગ્યે તેને વેપારમાં ભારે ખોટ ગઈ. પૂજ્યશ્રી સમક્ષ તે પોતાની દયામણી પરિસ્થિતિનાં રોદધ્વાં રજ્યો. પૂજ્યશ્રીના હૃદય પર કંઈકે કટુચાર્દ્ર અસર થઈ. દર્શનાર્થે આવનાર પર અંકુશ

મુક્યો. આવશ્યક શારીરિક ક્રિયાકર્મ પૂરતા બહાર નીકળતા, બાકીનો ધણોખરો સમય ધ્યાનમાં કાઢતા. મૌન રહેતા. સરીર જોયું હોય તો લાલચોળ અમિ જેવું. પૂરા તથા દિવસ આમ મયા. ત્યારબાદ શેઠિયાને કહ્યું : “ જા, ધંધો શરૂ કર, જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ રાખ. ફરીને લેખા કરવો નહીં. ” શેઠિયાની સ્થિતિ સુધરી પણ ફરી પાછી જૂલ કરી. શક્તિ બહારનો સોદો કીધો. પાપમાલ થયો. પૂજ્યશ્રીએ ફરી તેને બોલો ન રાખ્યો. સાથ ન આપ્યો. શેઠને માયા મળી પણ પ્રારબ્ધ સાથ ન દીધો. જેવા હતો તેવા થઈ મયા. નવું પ્રારબ્ધ ખડું થયું. ફળ મળ્યું ને ચાલી ગયું. જૂનું પ્રારબ્ધ ખતમતર નીચડ્યું.

x

x

x

પ્રારબ્ધમાં ન હોય તો મળેલું પણ પત્ત કરે; જતું રહે. બીજા એક ભાઈએ બીજા એક આવો જ પણ બીજા મહારાજશ્રીના ધ્યાનો અનુકર કર્યો. એક મહાત્માની તેણે સેવા કરી. પ્રસન્ન કરી રાગ પાસે જઈ ધાસના ગાડાની માગણી કરે તેવું કીધું. મહાત્માશ્રીએ બિન હુલ્લે તેને એક પ્રયોગ બતાવ્યો અને કહ્યું : “ તારું નસીબ અજમાવી લે. ” સેવક પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો. સિદ્ધિ મળી. સવાસામ રૂપવાનો લાભ થયો. મોજથી રહેવા લાગ્યો. પૈસો કર્યા પૂરા થવાનો છ એ ભાવે અર્થ વધાર્યો જ જતો. અરાખ દિવસ આવ્યા. જોતજોતામાં તારાજ થયો. રડતે અત્રાજે તેણે પોતાનો કડવો અનુભવ વર્ણવ્યો : “ મને આ પૈસો ન મળ્યો હોત તો સારું. પૈસાદારની સ્થિતિ પસાર કરી, બાળખવ્યાને સારી રીતે ખાનપાન-પહેરવેશથી ખુશ કરી પછીથી ચરીખીમાં સરી પડ્યું એના જેવું બીજું કોઈ ને ખરાખ દુઃખ નથી. એ દુઃખ હોય તેના કરતાં વધારે ભારી ભાગે અને દુઃખના દહાડાં પણ લાંબા થાય.

પ્રારબ્ધ ભોગ્યે છૂટે. એ કારણે મહારાજશ્રી ઘણી વાર ભારે હુલ્લે બોલતા : “ નવા નવા બકતો નવા નવા રીતે સેવા કરે. પણ તેથી સાધો-સાચ મને બીતિ પણ રહેતી કે રખેને એ કંઈ માગી તો ન બેસે. ભગવાન પણ માગમાગ કરનાર ભક્તથી દૂર ભાગે.”

પોતાની મહત્તાના ભોગે પણ પૂજ્યશ્રી વિનોદ કરવાનું ચૂકતા નહોં એટલે ઘણી વાર તો એવા બકતો આવે ત્યારે પોતે ચૂપચાપ બેસી રહેતા યા તો તેમને કહી સંલગ્નતા : “ મારી પાસે જો તમને માંગેલું આપી દેવાની શક્તિ હોય તો હું શું કામ તમે આપેલું મહંતું કરું ? હું સીધો જ વેપાર-ધંધો ન કરી લઉં ? અથવા તો ઝાડ પરથી ફળની જેમ તેને તોડી ન લઉં ?”

આવા ભક્તોને એઓથી સોદાખોરીવાળા ભક્તો કહેતા. દય આપીને મોની માગણી કરે. પોતે સંભળાવતા : “ સેવા કરે તો નિષ્કામ ભાવે કર્યે જવ. અંતર્યામીને કશું અગણ્યું નથી, સેવાનું ફળ અનેકરૂપે અદૃશ્ય રીતે મળે જ મળે. પછી તે આ જન્મે હોય કે આવતે. ભાવાનુસાર ભક્તિ ફળે. ”

x

x

x

પૂજ્યશ્રી ભવિષ્યમાં ડોકાવી ચકતા હતો તેના આ એક બીજે દાખલો છે :
ભાવિમાં ડોકિયું

પોતાનો મુકામ નવસારી પાસે જલાલપોરમાં હતો. એમના દર્શને અવાર-નવાર ધણી સ્ત્રીપુરુષો આવતા. પ્રસન્ન ચિત્તે બધાં પાછાં ફરતાં. પૂજ્યશ્રીનું ધ્યાન રોજ એક સાથે આવતી જતી બે બાઈઓ તરફ ગયું. એમની એક ઉદાસ રહેતી. એક દિવસ પૂજ્યશ્રીએ તેને પૂછ્યું : “ માર્છ, તું કેમ ઉદાસ ચહેરે બેસી રહે છે ? ” સાથેની બાઈએ જવાબ દીધો : “ મહારાજ, એ બાઈને પુત્રપ્રાપ્તિ નથી માટે એને અસંતોષ રહે છે. ” પૂજ્યશ્રી જરા સ્વસ્થ થઈ બોલ્યા : “ માર્છ, તું ફિકર ન કર, ભગવાનને ત્યાં બધી નોંધ રહે છે. તારા નરીમમાં લાડકો છે. ” યથું પછુ એમ જ. બાઈને વરસેક દિવસમાં પુત્રપ્રસૂતિ થઈ.

પૂજ્યશ્રીનો મુકામ જ્યારે સુરત પાસે કતારગામમાં હતો ત્યારે એ બાઈ એના એ નાના બાળકને પૂજ્યશ્રીના ચરણોનો સ્પર્શ કરાવવા આવી હતી. ગામના એક ગૃહસ્થના ઓટલા પર બેસી જરા આરામ લઈ પૂજ્યશ્રીના દર્શનાર્થે તે નીકળી. ઘરના માલિકને કૌતુક બિપજ્યું : આટલે દૂરથી આ તાપમાં એ કેમ આવી હશે ? એ બાજનની તેણે પૂછા કરી. હકીકત જલ્પા બાદ એનેય પૂજ્યશ્રીના દર્શન કરવાની ઇચ્છા જાગી.

પછુ એ હતો એક મસ્તરામ. ન દેવને માને, ન ઈશ્વરને માને; તો સંત મહાત્માને શોનો માને ? વળી ગામમાં એની પ્રતિષ્ઠા પણ કંઈક ઓછી. એનો ગાઠ પરિચય પાછતાં લોભા અચકાતા. આ બાઈએ મનમાં નક્કી કર્યું : “ મહારાજજીના દર્શને જવું પછુ આ મારી બેંસ જે સાંજે દોહવા દેતી નથી તે બે દોહવા દે તો તેનું દૂધ લઈ દર્શને જઈ. ” દિવસંભેગે બધું બન્યું અનુકૂળ. ધણી દિવસથી એક જ વેળા સવારે દૂધ આપતી બેંસ સાંજે પણ દૂધ આપતી થઈ એટલે આ બાઈને વધુ શ્રદ્ધા બિપજી. મહારાજશ્રી પાસે

તે રોજ આવતો થયો. તેનામાં એક ગુણ હતો. હોચિપાર હતો, પોતાનાં પાપ છુપાવતો નહીં. મહારાજશ્રી આગળ તો તે છુપાવે જ શું કામ ? નિખાલસ હૃદયે અને ગામડિયા બાવામાં તે મહારાજશ્રીને પોતાનું પૂર્વનું પરાક્રમી જીવન કહી સંભળાવતો એટલે મહારાજશ્રી ખુશ થતા વખત જતાં એ મુખર્ગે પણ ખરા, તેની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી.

x

x

x

એક ભાઈએ પોતાનો એક વિચિત્ર અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. તે મહારાજશ્રીના પ્રેમી લોકન હતો. તે રોજ દર્શન જતો, એવા કરતો, પમચંપી પણ કરતો અને સ્નાન કરતી વેળા ઢાઈ ઢાઈ વાર દાખર રહેતો. મહારાજશ્રી બંને વેળા ઢાઈ ઢાઈ વાર ખૂબ ખીલતા અને વિનાયુજી પોતાના અનુભવો કહી સંભળાવતા. એ ભાઈને એક રાત્રે સ્વપ્ન આપ્યું :

ચંકર સ્વરૂપે જાણે મહારાજશ્રી દર્શન દેતા ન હોય તેવું દશ્ય જોયું. ચંકરજી એક બાળક તેના ખોળામાં મૂકી દેતા હોય એવું એ દશ્ય હતું. બીજો દિવસે પતિપત્ની કેટલાકે ફળફૂલાદિ લઈ પૂજ્યશ્રીના દર્શન ગયાં. પગે પડી બેઠ મૂકી એક ખૂણામાં બેઠાં. જતી વેળા પૂજ્યશ્રીએ સ્વહસ્તે બંનેને એક એક ફળ આપ્યું. આ દંપતીને ત્યાર બાદ પ્રભુશ્રીની કૃપાએ પ્રથમ પુત્ર-પ્રસવનો લઢાવો મળ્યો.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીનું હૃદય બહુ સારું, સ્વસ્થ, નિર્ભય હતું. એમને અનુલક્ષીને કચેલા શુભ વિચારો એઓશ્રીના શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત વિચારસંક્રાંતિ થતા. એના કેટલાય દાખલા એવા સાંજળવા મળ્યા છે. એમનાં પ્રવચનોમાં જ ધ્યાનપરાની સંકાતો સમાધાન થઈ જતું એવો તો પૂર્વ ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે.

એમના એક પ્રેમી લોકને વિચિત્ર સંકલ્પ થયો, એ હતો એક ફક્કડ વિચિત્ર વેદ રમણીક વર્મા. પૂજ્યશ્રીને માટે એ ફળફૂલાદિ લાવ્યો નહોતો. છતાં જોકે પોતાને ખાસ જરૂર નહોતી તોય પરીક્ષા કરવા પૂરતો તેણે વિચાર કર્યો : " મહારાજશ્રી અને અમુક ફળ આપે તો હું માનું કે પૂજ્યશ્રી એક ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના મહાત્મા છે. " પૂજ્યશ્રીને એને માટે માન હતું. એ નિખાલસ હતો, ઉદાર હતો. ઉદાર ભાવે પૂજ્યશ્રીને દવા આપતો. પૂજ્યશ્રીએ એનો વિચાર ગ્રહણ કર્યો અને સ્વીકાર્યો. જતી વેળા એને એનું ધારણું ફળ મળ્યું.

x

x

x

ખીત એવા એક પ્રેમી ભક્તને સંકલ્પ થયો કે પૂજ્યશ્રી સ્વદરેતે પોતાની અમુક જમી આપે તો કેવું સારું ! એનો સંકલ્પ પકડાયો-સ્વીકારાયો. પૂજ્ય-શ્રીએ આગા દરી : " મારી પેટીમાં જે જમી છે તે લાવો. " જમી આવી. પૂજ્યશ્રીએ જાતે તે જમી તે ભાઈને અર્પણ કરી.

x

x

x

સુરતવાળા પ્રબુદાસ ગંગાદાસવાળા સ્વ. શ્રી વળભાઈ શેઠ અને હંસ-આમવાળા સ્વ. શ્રી નાયુભાઈ શેઠ એક વાર પૂજ્યશ્રીના દર્શનાર્થે બહુ ગયા. પૂજ્યશ્રી તે વખતે બહુના પહેલા આશ્રમમાં ગિરાજતા હતા. બપોરનો વખત હતો. સૂર્ય તપતો હતો. શેઠ લોકો પાછા સુરત ફરવા માગતા હતા.

પૂજ્યશ્રીએ તેમને સમજાવ્યા. આવા તાપમાં તમારા જેવા શેઠિયા હેરાન થશો. સંજે જવ. શેઠ લોકોને જવાની ઉતાવળ હતી. એટલે ચાલીને રેલવેને આવવા પગ રહેતે નીકળ્યા. એકાએક આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યા અને સૂર્યને ઢાંકી દીધો. શેઠ લોકો આકાશી જગતના જાવામાં સુખરૂપ રેલવેને પહોંચ્યા. પૂજ્યશ્રીની દયાર્દ્રતા દયાળુ ઈશ્વરના મનમાં સંકાન્ત થઈ.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીએ એક વાર એવું કહ્યું હતું કે જ્યારે કાઈ સાચા ઉચ્ચ કોટિના આમારા પ્રેમી મિત્ર મહાત્માઓ ધર્મ વરસ મુધી ન મળ્યા હોય ત્યારે અમે તેઓનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. સ્વપ્નમાં યા તો આકાશવાણીથી અમેને ખબર પડી જાય કે જે તે મહાત્મા જીવે છે કે શાન્ત થયા છે.

અને આવી જ દષ્ટિ લક્ષમાં રાખી તેઓશ્રીએ તેમનાએ ગરીબ સેવકને સૂચના આપી હતી કે ગુરુજીનું ધ્યાન કરી તેમના સ્થૂંસ સરીરના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ન કરવી કારણ કે તેનો તે સંકલ્પ તેઓશ્રીના મનમાં સંકાન્ત થાય છે અને તેઓ એકદમ ખીજે વિચરણ કરવાનું છોડીને સિધ્ધ-સેવક-શ્યામ તરફ વિનાકારણે એવાઈ આવે છે. આ એક પરચ્છા પ્રારબ્ધનો ભાગ છે. પોતાની ધ્રુજ ન હોય છતાં ખીજની ધ્રુજા પ્રમાણે મહાત્માજીને વાની સ્ફુરણ થાય છે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીના સાધુ સિધ્ધ સુરતઆશ્રમવાસી શ્રીકૃટસ્થાનદંજી પંચ-સાત વરસ પર જહુ ખીમાર પડી ગયા હતા. પગે દર્દ થયું હતું અને કેમે કરીને મટવું

ન હતું. ડાક્ટર લોકોએ સલાહ આપી કે વાઢકાપ કરવી પડશે, અને પગનો ધૂંટણથી નીચેનો બધો ભાગ કાપી કાઢવાથી જ લાજ થશે. કૂટસ્થાનદંત્રને આ સુધુ નહીં. ચરીરનું અંગનાં કરાવી છવ્વું તેના કરતાં દુઃખ સહન કરી મરવું બહેનર છે એમ તેમણે જણાવ્યું. વાઢકાપનું કામ તો ચાલચલાઈ મુક્તતરી રખાયું. કૂટસ્થાનદંત્ર કહે છે : “ મેં પૂજ્યશ્રીનું અનુસંધાન કયું (પૂજ્યશ્રી સુરતમાં નહોતા, કચ્છકતા તરફ હતા) અને પ્રાર્થના કરી : મારું અંગ-ભાગ થતું બટકે તો સારું. પ્રશ્નના ફગારમાં જે જે અંગો લઈને આવ્યો છું તે અંગે પહોંચું એવી મારી નમ્ર વિનંતી અને અરજ છે.” તે રાત્રે મળરકે તેમને પૂજ્યશ્રી સ્વપ્નમાં દર્શન આપે છે અને કહે છે : ‘શું થયું છે તને ? શું કામ ગમરાય છે ? જીહ, બેઠો થા.’ “ સવારે જીડીને હું જોઈ છું તો મારા દર્દનો ખાટો દીમેા પડેમેા દેખાયો. દર્દનું જોર જરા ઓછું થયેલ લાગ્યું.” ડાક્ટરોએ સરિમત વિસ્મય ભાવે કહ્યું : “ તમે જાણમુકત થયા છો. વાઢકાપ કરવાની હવે જરૂર નથી.”

x

x

x

સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર અને નેતા શ્રી ક. મા. મુનશીજીનો દીકરો બહુ અંબીર મદિગીમાં પટકાર્ષ પડ્યો. ડાક્ટરોની મદદની આવા મોટા આશીર્વાદ અને પુરુષોને ત્યાં કમી હોય નહીં. પણ મદિગી મયક આપતી દયાદ્રંતા નહોતી. દર્દીની દશા વિષમ થતી ચાલી. મુનશીજી પત્ની ચિંતિત થયાં. સદ્ભાગ્યે પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું તે સમયે મુંબઈ પધારવું થયું હતું. મુનશીજી અને મહારાજશ્રીનો તે સમયે પરસ્પર પરિચય નહોતો જોવા હતા પણ શ્રી ચિમનભાઈ દેસાઈના આગ્રહથી મુનશીજી પૂજ્યશ્રીના દર્શને ગયા અને પોતાના પાસે આવેલા અંગનામાં પૂજ્યશ્રીને પધારવા તેમણે વિનંતી કરી. વિનંતી સ્વીકારાઈ. દર્દીની ઉપર પૂજ્યશ્રીની અમીદષ્ટિ ફરી અને ત્યાર બાદ તેને આરામ થતા ચાલ્યો.

પોતે દર્દીને આશીર્વાદ આપી સારો ક્યો છે એવું અભિમાન તો મહારાજશ્રી કરે એવા નહોતા; બાકે પોતે લોકોની નજરમાં નિમિત્તરૂપ બન્યા હોય. પોતે પ્રારબ્ધવાદી હતા એટલે ઈશ્વરની ઇચ્છા, દયા અને કૃપા વિના પોતે કયું પણ કરી શકે એમ નથી, એવા નમ્રતાસૂચક નિરભિમાની ઉદ્ગાર કાઢતા. “જીમારના પુણ્ય પ્રારબ્ધનો ઉદ્ધવ થયો. ડાક્ટરોની મહેનત કારગત નીવડી. માખાપતી અંતરની વેદનાની આર્તવાચા ઈશ્વરે સંભળી. પૂજ્યશ્રીનો આશીર્વાદ કાકતાલીપ ન્યાય પ્રમાણે નિમિત્ત માત્ર કામ આવ્યો. પૂજ્યશ્રી એવા નિમિત્તનું આ એક દૃષ્ટાંત સંભળાવતા :

x

x

x

એક મહાત્માજી માંદા પડ્યા. માંદગી વધતી ગઈ. ગંભીર માંદગીની અસર વિચારસક્રિત પર પહોંચાય. ઘણો સમય નીકળી ગયો પણ માંદગીનું દુઃખ દૂર થાય નહીં. એક દિવસ ઝૂંપડી બહાર આડા પડીને. મહાત્માજી એકાગ્ર ચિત્તે વિચારે ચઢ્યા. ઈશ્વરનું એકાગ્રતાપૂર્વક અનુસંધાન કર્યું કે આ માંદગીનો ઉપાય શો ? દુઃખ હઠવું થયું. એકાગ્રતામાં તો ગધું ભુલાય ને ? સામેની એક વનસ્પતિ પર એમનું ધ્યાન ગયું. વનસ્પતિને વાગ્યા આવી અને તે બોલી : મારો રસ ઠાઢી છું પીનો રહે. આરામ થશે. મહાત્માજીએ પૂછ્યું : તો આજ સુધી કેમ બોલી નહોતી ? ઉત્તર મળ્યો : દુઃખના પારખવે તો અંત આવશે. આજથી શરૂ થાય છે. મહાત્માજી બોલ્યા : જ્યારે મારું પ્રારબ્ધ જ હવે પછી અનુકૂળ અને તો તારું શું કામ છે ? વનસ્પતિએ સમજાવ્યો : મારો તો હું પ્રારબ્ધ યોગે થનાર છે પણ વચ્ચે નિમિત્તરૂપે મને રાખવી પડશે.

મહાત્માજીએ વનસ્પતિ લીધી. આરામ થયો. નિમિત્તે તેનો ભાગ ભજવ્યો. અર્જુન નિમિત્ત બન્યો. પ્રારબ્ધ, પાપે અને તેથી વિરાટ લગ્નવાન શ્રીકૃષ્ણચક્રે હરાવેલી કૌરવસેના અર્જુનને હાથે હાર પામી.

x

x

x

પૂજ્ય શ્રી કૂટસ્થાનંદના પૂર્વાશ્રમનો પૌત્ર (હરિહર) મહારાજશ્રીના દર્શને આવ્યા કરતો હતો. બહુ જ શાન્ત, સુંદર, પ્રતિભા હસમુખો છોકરો હતો. રૂપાળી આકૃતિ કંઈક મોહક લાગતી અને તેમાંથી નિર્દોષના ટપકતી રહેતી. આજથી આઠસ વર્ષ પૂર્વે પૂજ્યશ્રીએ કૂટસ્થાનંદજીને કહ્યું : આ હરિહરને મને સોંપી દેવાનું તારા પૂર્વાશ્રમના દીકરાને સમજાવ. (હરિહરની આ વખતે અઢારેક વર્ષની ઉંમર હતી.) આજ સરસ સુપુત્રને અગ્રગણ કરવાનું કાને ગમે ? કહાય તેના બાપ તો વૃદ્ધતા હલ્લે હા કહે પણ માની શી રીતે મંજૂરી મળે ? વળી છોકરાની ઘાંઘીમા—કૂટસ્થાનંદના પૂર્વાશ્રમના પત્ની—તો પૌત્રને આંખની કીકીની જેમ સાચવનાં.

પૂજ્યશ્રીને ધરનાં બધાં માણસો ગુરુજી તરીકે સ્વીકારે અને પરમાત્માની જેમ પૂજે. હતાંય માયાની એ બલિદારી છે કે બાવાજીના આશીર્વાદ લેવા મનુષ્ય માહે તેવી શુભ્રૂપા કરવા તૈયાર રહે પણ બાવો જનતા કે પોતાના અંગીને બાવો બનાવવાનું પસંદ ન કરે. દીકરો ધરમાં રહ્યો. એ ત્રણ વર્ષ બાદ તેને કાંઈ રોગનાં લક્ષણ દેખાતા માંડ્યાં. ફરી પાછી મહારાજશ્રીએ માગણી કરી કે છોકરાને મને અર્પણ કરી દો. એ માગણી પણ પાછી પડી. પૂજ્યશ્રીએ દવા આપી. બીજી દવા પણ શરૂ થઈ. છોકરાને આરામ થયો. એક વાર ફરી

પૂજ્યશ્રીએ પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ઇચ્છા ન સ્વીકારાઈ, રોગે બીજે બિયસો ખાધો. લોહીની બિયટી પર બિયટી ચવા લાગી. ડાક્ટરે આશા છોડી. દર્દીને હોરિપટલમાંથી ઘેર ખમેડી લેવાની સલાહ આપી. છોકરાને પૂજ્યશ્રીના છેલ્લા દર્શન કરી લેવાની તમચા જાગી. દવાલાવે પૂજ્યશ્રી ગયા. છોકરો રાત્રી રાત્રી ચર્ચ ગયો. પોતે જ આશ્વાસન લઈ લીધું અને પૂજ્યશ્રીને કહ્યું : “પ્રારબ્ધકર્મ બોગળે જ છૂટકો.”

પૂજ્યશ્રી પાછા ફર્યા. કહ્યું : “છોકરો હજુ જીવશે તો ખરો પણ આખરે પરિણામ પ્રતિકૂળ છે. રોગ સારો થાય એમ નથી.” દવાના જોરે રોગ હટે પણ થોડા સમય બાદ પાછો આવી જીનો રહે. પૂજ્યશ્રીએ દેહવિસર્જન કર્યું કે બહુ ટૂંક સમયમાં આ જીવાન છોકરાએ પણ હમેશ માટે લગભગ સત્તાવીસ વર્ષની વયે વિદાય લઈ લીધી. પૂજ્યશ્રી એપ્રિલમાં ગયા. છોકરો મે માસમાં અનુગામી થયો. તેની દાદીમાને જખરો આવ્યા લાગ્યા. બેહોશ થઈ તે થઈ. ત્રણ દિવસ બાદ તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો, કદાચ દોડી ગયો હશે દાદીમાના સૂક્ષ્મ શરીરને લઈને પૌત્રના આતિવાદિક-સૂક્ષ્મ પ્રાણને પકડી લેવાને.

પૂજ્યશ્રીએ શા માટે આ છોકરાને લઈ લેવાની માગણી કરી હશે એ રહ્યો કેવળ કદમનાનો વિષય. કદાચ પોતે બીજા કાર્ષને માટે આવી માગણી કરી નહોતી. કદાચ એવો પણ હેતુ હોય કે આ સંસ્કારી છોકરાને ઇન્યાસના સુસંસ્કાર નાખી કેવળ ઈશ્વરાભિમુખ કરવો, જે એની જીવનદોરી તૂટી જતી હોય તો. સંતની ગતિ સંત જાણે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીના સિધ્ધ અને સેવક શ્રી મગનભાઈ એક વાર બહુ બીમાર પડી ગયા. પેટનું મોટું દર્દ હતું. ભારે ચિકિત્સા કરવી પડી પણ ઘા કેમે કરી ટુકાય નહો. બેએક દળવી ચિકિત્સા કરી પાછી કરવી પડી. ડાક્ટર સહિત બધા મૃંજાયા. કરી પાછી ભારે ચિકિત્સા કરવાનો પ્રયત્ન પરિણમ્યો. સર્ગાસંબંધીની હિમ્મત ચાલી નહો. હોરિપટલથી દર્દીને ઘેર લઈ આવ્યા. ધા દ્રવતો જ રહ્યો. સારવાર કરતાં લગભગ બધો ઘા પુરાઈ જાય પણ નાનું શું હિંમત રહી જાય અને તેમાંથી પર વસા કરે.

દરમિયાન કુંભમેળાનો સમય આવ્યો. પૂજ્યશ્રી પ્રયાગ ગયા. શ્રી મગનભાઈને

પણ સાથે લઈ ગયા. સારવારના ઉપચારો ચાલુ હતા. એક દિવસે “ સાઇનસ ” હિંદમીથી ધણું પર નીકળ્યું. બધા મિત્રો ગમરાયા. પૂજ્યશ્રીએ દક્ટીકત પૂછી. સારવાર કરનારે ખરી દક્ટીકત કહી. જરા અંતર્મુખ થઈ પોતે કડકાઈભર્યા ચબ્બે ઉચ્ચાર્યા : “ શું પીમ-પીમ ” (પર-પર) કહ્યા કરો છો ? ” આશ્ચર્યજનક દક્ટીકત એ બની કે સાર બાદ ફરીને પર નીકળ્યું નહોતું. થોડા દિવસમાં છેદ પૂરેપૂરો પુરાઈ ગયો અને શ્રી મગનભાઈની તબિયત બરાબર સુધરી ગઈ. એક વેળા વાત નીકળતાં પૂજ્યશ્રીએ સૂચક ઉદ્દેશો કાઢેલાં : “ જેની સેવા લેવી છે તેને સારો રાખવો પડે ને ! ”

x

x

ખીજ એક એએઓશ્રીના હાંસાપોરના ભક્ત, શિષ્ય અને સેવક શ્રી રતિ-લાલને કેન્સરનો વહેમ ગયો. ડાક્ટરે સલાહ આપી : “ મુંબઈ જઈ એ દર્દના નિદારક પાસે પાકી તપાસ કરાવો. ” એ ભાઈ મુંબઈ ટાટા હૉસ્પિટલમાં શસ્ત્રક્રિયા કે એવી ખીજ ક્રિયા કરાવવામાં રાજી નહોતા. પૂજ્યશ્રીએ તેને હિંમત આપી : “ તને કેન્સર નથી. તને એ રોગ થાય એમ નથી. ” એ ભાઈએ પૂરી શ્રદ્ધાથી દવા ખાયા કરી. વખત જતાં રોગ-સંશય મુક્ત થયા. આજે પણ પૂજ્યશ્રીને એ ભાવપૂર્વક યાદ કરે છે, અને કહે છે : “ મહારાજશ્રીએ તો મને જીવનદાન આપ્યું છે. ” એ અને એમનું કુટુંબ પૂજ્યશ્રીની તન, મન અને ધનથી સેવા કરી રહ્યા છે. પોતાની હરકોઈ પ્રકારની પ્રમાણસર આખાદીના મૂળમાં એ કુટુંબ મહારાજશ્રીની અનદદ દવા અને કૃપાને જ આગળ કરે છે. પૂજ્યશ્રીની ખાજી ભક્તિ કરતાં વધારે આંતરિક, માનસિક ભક્તિ કરનારું એ કુટુંબ છે. બાબાશ્રીના મૂક અને ગુપ્ત સેવક શિષ્યોમાં એમને લેખી શકાય.

x

x

x

કેન્સરનો ભોગ થઈ પડેલા ખીજ એક સજ્જન સેવક શિષ્ય પૂજ્યશ્રીની આરા સિરોધાર્મ કરી મુંબઈ જાય છે, ટાટા હૉસ્પિટલમાં સારવાર કરાવે છે, રોગમુક્ત થાય છે. પણ એ રોગમુક્તિ, ભયમુક્તિ માટે પૂજ્યશ્રીની દયા-અનુ-ગ્રહને જ કારણ માને છે અને પૂરા પ્રેમથી પ્રભુશ્રીની સ્મૃતિ કાયમ રાખે છે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીની દવા કેટલીક વાર તો પોતાના દર્દી સેવકને આશ્રમમાં જોડી લાવતી. પોતાની અંત દેખરેખ નીચે તેને રાખી, એના ચોગ્ય ખાનપાનનો જરૂરી ખંદોબસત કરી પોતે તેને દવા ખવડાવી સારો કરતા. પરદુઃખ દ્રવદિ

સંત સુપુત્રીતા । પોતાના એક શિષ્ય અને સેવકના દીકરાને એ પ્રમાણે ક્ષય રોગમાંથી બચાવ્યો હતો. બીજા એવા કેટલાક દાખલા સંખ્યામાં છે. પોતે યાદ કરાવતાઃ ઈશ્વરને અરજી કરો પછી છોડી દો. તેની મરજી પર.

ઉપરની સત્ય હકીકત ઉપરથી એટલું તો માલૂમ પડે છે કે પૂજ્યશ્રી સાધારણ લોકોની માન્યતા કે કલ્પના પ્રમાણેના બહેને સિદ્ધ મહાત્મા નહોતા, તોય તેઓશ્રી શુદ્ધ હૃદયના એક જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા હતા. તેઓમાં જે સર્વોપરી સિદ્ધિ હતી તે એ જ્ઞાનસિદ્ધિ હતી. પોતે યાદ કરાવતા કે સર્વ સિદ્ધિનો શરતાજ્ઞ જ્ઞાનસિદ્ધિ છે. જ્ઞાને જ્ઞાના મુક્તિઃ । (જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી) એ વેદવાક્ય છે, અનુભવસિદ્ધ વચન છે એ સિવાયની બીજી બધી સિદ્ધિ બંધનકારી છે. બહેને અણુસમણુ લોકો તેને મોક્ષ-મુક્તિ કરતાં વધુ માને. યથાર્થ મુક્તિજ્ઞાન સાહેલની બીજી સિદ્ધિ તારક કે ઉપકારક થાય. તે રહિત તે જ સિદ્ધિ મારક-અપકારક થાય. સમજીને આ સત્ય સમગ્રમય.

ઇતિહાસનાં પાનાં ઉકલો. સંસ્કૃતિના નાશ વિનાશનાં પાનાં વાંચો. ચડતી-પડતીનાં કારણો તપાસો. કેવળ હકયોગની સિદ્ધિનાં પરિણામો જુઓ. આગની ભૌતિક સિદ્ધિનાં ફળ ચાખો. એક જ અનુમાન તારવી શકાય કે ખરા જ્ઞાન વિના ખરી દુઃખમુક્તિ, બંધનમુક્તિ છે નહીં. બપોળીન રહેવું પડે. દ્વિતીયાદ વૈ સર્વ ભવંતિ । બીજાને જુએ તેને લય થાય એ શ્રુતિવચન છે. ઈશ્વરદષ્ટિ હરે એટલે જગતદષ્ટિ જાગે. જગત એટલે લય, દુઃખ, દ્વેષ, અધ્યાત્મ અને અસતોપતું સંમહરથાન. ઈશ્વરને આથો કરવાથી દુઃખની માત્રા વધી જાય.

મુક્તિમાર્ગને અવરોધતી સિદ્ધિને મહાત્મા લોકો કેમ ગૌણસ્થાન આપે છે, અવગણે છે તે સહેજે સમજી શકાય એમ છે. વાસ્તવિક સુખ જોઈએ તો વાસ્તવિક સુખનો રસ્તો લેવો જોઈ. પૂજ્યશ્રી કહેતાઃ “મુંબઈથી અમદાવાદ જવું છે, વચ્ચે વડોદરા આવવાનું. પણ જો વડોદરા અટકી જઈએ તો અમદાવાદ પહોંચવું રહી જાય. વડોદરા એ સિદ્ધિનું સ્થાન છે. એ પટાવવું પડે. અજ્ઞાણ યોગના પુરસ્કાર, પ્રત્યેના છે. વિધતું પાસે જનારે અજ્ઞાણને નમસ્કાર કરી આગળ વધવું રહ્યું.”

હકયોગની સિદ્ધિને ઉતારી પાગનાં પૂજ્યશ્રી કહેતાઃ આકાશમાં ચિડિયાં બેઠાં કરે છે પણ તેથી શી લાભ ? સમડી (ચીક પટ્ટી) ગમે તેટલું બેઠે જો પણ તેની નજર બંધ નથી જતી, નીચે પૃથ્વી પરના માંસ પર પડતી

રહે છે માછલાં પાણીમાં ફૂમાફૂમ કરે. શી કાયદો ? પ્રાણનિરોધ કરી જડ સમાધિ લગારી જમીનમાં દટાઈ રહેવું, પાણીમાં ફૂગી રહેવું, કે વરસોના વરસ ખીછ રીને નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેવામાં પુરુષાર્થનો ભોગ આપવો પડે તેના કરતાં ખરો પુરુષાર્થ કરી ચેતન સમાધિ-સદગ સમાધિ સિદ્ધ કરી સુખસમૃદ્ધ સુખરૂપ આત્મજ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન કરવું ? તેમાં વળી પેટને માટે આ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરાય ત્યારે તો તે ધૃત્યાજ્ઞનક લાગે. કાંટા પર કે ખીસા પર મૂકી રહેતા, રેતી કે ખાડામાં પુરાઈ રહેતા હાઝામીઓને એવો મેળામાં જોતા ત્યારે ચેતવતા : “ભુજો ! પેટને માટે આ કેટલું અને કેવું દુઃખ વેડી રહ્યા છે ! કોઈ ખાસ શુભ પ્રયોજન વિના પુરુષાર્થ વેડી રહ્યા છે.” આવા પ્રદારના દર્યાગને હસી કાઢવા પોતે આ દૃષ્ટાંત આપતા :

એક હાથોગીએ રાખને ખુચ કરી હાથી અને કંકણ મેળવવાની ઇચ્છાએ સમાધિ પ્રયોગ આદર્યો. સમાધિ લાગી તે લાગી, પ્રાણ જીવે ચડી ગયો. નીચે જીતરે જ નહીં. વરસોનાં વરસો વાત્યાં. પેઢીની પેઢી પસાર થઈ ગઈ. મહાત્માજીની સમાધિ જીનરી નહીં. જમીનમાં પૂરો દટાઈ ગયો. કોઈ પ્રાણવિદ્યાના જાણકારે તેનો પ્રાણ નીચો ઉતાર્યો. સમાધિ જીનરતાં તે બોલી ઊઠ્યો : લાવો, રાખ, મારાં હાથી ને કંકણ—દૂંકર્માં જે વાસના બરી હતી તે વાસના હજારો વર્ષ બાદ બહાર નીકળી પડી. જે અંદર હોય તે જ બહાર આવે.

ઇન્દ્રભાગ-નજરખાધી-મદુરૂપી વિદ્યા એ પણ એક પ્રકારની હજારી સિદ્ધિ છે. ભૂત-પ્રેત-વશીકરણ વિદ્યા અને એવી ખીછ હજારા પ્રકારની સિદ્ધિ આપતી વિદ્યા એ પેટ ભરવાનું સાધન છે. એનાથી એ વિદ્યાના જાણકારને કરી લાભ થતો નથી. જીવદુઃ, એ લોકો પાછળથી પરનાય છે. આના કરતાં જરા સારા પ્રકારની એક વિદ્યા સંજોગે પોતે અનુભવેલી એક સત્ય ખીના એમના પોતાના શબ્દોમાં તમે આપી છે :

x

x

x

એક મહાત્માની સારી સરખી ખ્યાતિ જાણી હતી. જે કોઈ જેવી ઇચ્છા કરીને જાય તેને તેના પ્રકારનું એ ખવડાવતો. ફરતા વિચરતા અમે તથ્ય સંતો તે રથજે જઈ પહોંચ્યા. ઇચ્છા સ્ફુરી : “એકેએ તો ખરા કેવા મહાત્મા છે.” તેનું અનુસંધાન કરી અમે તથ્યે સંકલ્પ કર્યો : (૧) અમે મહાત્મા પાસે જઈએ કે તરત જ વિનાસભોધે જે કોઈ બેઠા હોય તેને તે વિદાય કરે. (૨) અમારી સાથે પ્રેમ ભાવે વર્તવ કરે. (૩) એકને જલેખી, ખીજને રસગુસ્સા અને

જોગને માલપૂડા ખવડાવે.” ત્યાર બાદ અમે તે મહાત્માજીની પાસે પહોંચ્યા અને વિના ઇચ્છા પ્રગટ કરે તેમણે અમારી ત્રણે ઇચ્છા સંતોષી. પછી અમે તેમને પૂછ્યું : “ મહાત્માજી, આપે આ વિદ્યા સંપાદન કરતાં કેટલાં વરસ ગાળ્યાં હતાં ? અને એનાથી આપને શી લાભ થયો છે ? ” મહાત્માજીએ સંખેદ કહ્યું : “ વરસ નકામાં મમાં અને એ સિદ્ધિ તો બેટાના ‘ કામ ’ (પૂછડી) જેવી અને બકરીના ગળામાંના અવિળ જેવી ભારરૂપ નિર્મલક થઈ પડી છે. કેવળ લોકોની માલવાદનો હું ભોમ થઈ પડ્યો છું. ” પૂજ્યશ્રીએ ઉદ્યાર કાઢ્યા : “ જમતના લોકો, બવહારકુશળ લોકો તો વાહવાહમાંથી ન બચે તે સમજી શકાય પણ સારા સારા મહાત્મા ત્યાગી વિરકતોમાંથી પણ કોઈ વિરતો એ બક્ષામાંથી છટકી શકે. એ વાહવાહ ભારે મળેપકુ છે. ”

હડયોગની સિદ્ધિ કે એવી કોઈ બીજી સિદ્ધિને ઉતારી પાડવાનો હેતુ એટલો જ છે કે તેને લીધે લક્ષ્યબ્રહ્મ થવાય છે. આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં એ અંતરામ રૂપ નીચે છે, છતાંય હડયોગની કેટલીક આવશ્યક પ્રક્રિયાઓ સ્વીકી લેવાથી અભ્યાસીને મનને વશ કરવાનું સુલભ થઈ પડે છે. ચોક્કસ કેટલાંક આવશ્યક અંગો—જેવાં કે યમ, નિયમ (સંયમ), આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન—એનો અપૂરતો અભ્યાસ જરૂરી છે. કેવળ પ્રાણુદમન, હઠામલ કે દુરામલ વગેરે છે. હડયોગ રાજયોગમાં પરિણમતો હોય તો ખાસ ખોટું નથી, બાકે કેટલેક અંશે તે સહકારી ને સહાયક થઈ પડે છે. હડયોગમાં પ્રાણુદમન પ્રધાનપદ છે, જ્યારે રાજયોગમાં મનદમન-મનના વશીકરણ માટેના વિચાર પ્રધાન રથાને છે. મનોનાથ કે મનના ઉત્તરીકરણ વિના રાજયોગ સિદ્ધ ન થાય. મનને અમન-વિશેષરહિત કરવાને, આત્માભિમુખી અને આત્મનિહ કરવાને માટે પ્રત્યાહારાદિ અંગો આવશ્યક છે.

પૂજ્યશ્રી તો યોગબ્રહ્મ પુરુષ હતા. એમને મનને વશ કરવાને જાત્રી તકલીફ લેવા પડી નહોતી એટલે એમને યોગમનો જાણો આશરો લેવાની જરૂર પણ નહોતી જ્યાંય પોતે યોગાક પ્રયોગ કરીને એ યોગમાર્ગ છોડી દીધેલ લાગે છે.

પોતે પ્રાણુ ટુંધી શકતા હતા. ત્રાટકેનો પ્રયોગ પણ કરી જોયેલ. એમની આંખમાં કોઈ વિચિત્ર ચમક હતી. એટલે અનુમાન કરી શકાતું કે એઓનાં એ સૂર્ય સામે જોઈને ત્રાટક સાંધ્યું દેશે. આંખના એક નિષ્ક્રિય ડાકટરના દહેરા પ્રમાણે માની લેવાય કે એમના જેવી આંખનું તર બટુ યોગ મનુષ્યોમાં જોવા મળે છે. છાયાપુરુષને પોતે પ્રગટ કરેલો હોવો જોઈએ એવું એમના તે વિવેના

પર લઈ ગયો. એકેકથી ચડિયાતાં મુગંધી ફૂલોમાં તેણે તેને ફેરવ્યો. પણ કાંઈ પણ રચણ તે છાણિયા કીડાને પસંદ ન પડ્યું. તેણે દડક પકડી કે અને તો મારા પોતાના મુકામે જવા દે. અને ત્યાં પૂરતા આરામ અને સુખસંતોષ છે. બમરો નવાઈ પામ્યો. આવા સ્વર્ગીય સ્થાનમાં આને સુખ નથી તો એનું સ્થાન કેવું મુંઝવે દરો ? હાવ, જોઈ તો ખરો. દ્વરથી દર્શન કરી લાગી ગયો. મંદિરમાં રહેનારો ગંદકી પસંદ કરે. એકનું સુખ ખીજને મારે.

ખીજ રીતે પોતે સમજાવતા : સિદ્ધ મહાત્મા દુઃખ દરતા જાય અને લોકો પાપપુણ્ય કરતા જાય. સુખ લોકો ભોગવે અને દુઃખ સિદ્ધ સર્વ રાગનું મૂળ મહાત્માને ચિરે પડે. એ તો વિચિત્ર ન્યાય. ક્યાં સુધી એમ નિભાવાય ? વળી મહાત્મા લોકોને જ્યાં રાત્રિ દેખાય ત્યાં ખીજ લોકોને દિવસ દેખાય. અવળા પાટા બંધાયા હોય તો કાચું છાંવે ? કરે તે ભોગવે. દયાભાવે યથાશક્તિ તેનાં દુઃખ ઓછાં કરવાને પ્રયાસ તો કરવો. પણ તે દુઃખનું મૂળ શોધી દુઃખ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તે વધુ સારી રીત છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સર્વ દુઃખનું મૂળ અજ્ઞાન છે. તેને લીધે દેહભુદ્ધિ બંધાય છે અને તેને લઈને રાગદ્વેષાત્મક ભાવો કેળવાઈ જન્મમરણના ફંદમાં ફસાવું પડે છે. જન્મમરણ એ એક મહારોગ છે, મહાદુઃખ છે. એ દુઃખને જે દાંળી-ટળાવી શકે તે સર્વશ્રેષ્ઠ પરોપકારી, દયાળુ, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો મહાપુરુષ છે.

એ બાબતનો મહાત્મા લોકોને નિશ્ચય હોય છે અને તેથી જ તેઓ આ ભવરોગ કાઢવાનો ઉપાય કહે છે—ગતાવે છે. દેહસાવને બદલે આત્મભાવ સ્થપાય ત્યારે જ શુદ્ધ સર્વ દુઃખની જડ હાય આવે અને તેને ઉખેડી ચકાવ, નિર્મૂળ કરી ચકાવ. કહેવાતા પરોપકારી પુરુષો તો આખરે પિંડપોથી નીવડે છે. ગાળપાંદર્ડા પર પાણી છાંટવાથી શું વળે ? મૂળમાં પાણી રેડવાથી ગાળપાંદર્ડા ખીલી જાડે. જે પોતે સુખી નથી તે ખીજને કેવી રીતે સુખી કરે ? પોતે કહેતા :

ભક્ષસત્તા કહેવાતા સેવાભાવી લોકોનાં અંતર ઢંડોળો—તપાસો. ત્યાં સંતોષ નથી, સુખ નથી, શાંતિ નથી. પોતાની જાતની જે પૂરી સેવા ન કરી શકે તે સેવાભાસી થાય. સેવાનો અભિમાની થાય. આવા ગિથ્યાભિમાની લોકો ધણી વાર લોકોને ઊધા પાટા બંધાવે અને કહે કે “જન્મમરણથી શું કામ ગમરાવું ?” એ તો કાપરતા ચર્મ. ભક્ત લોકોએ તો જન્મોજન્મની માગણી કરી છે.”

આવા વિધાનોથી જે સંતોષ લે છે તે તેની અણુસમજને લીધે છે. એ તો તેમનો સૂક્ષ્મ અહંકાર એ પ્રમાણે બોલાવે છે. ભક્તિનો-ભક્તોનો મહિમા બતાવવા માટેના આ રોચક વાક્યોનો આમ સામાન્ય ઉપયોગ ન થાય. અનુભવીઓની વાત અનુભવી પાસે રહેવા દેવામાં લાભ છે.

સારા સંતમહાત્માઓ “ નિકમ્મા, ” નકામા, કેવળ પેટભરા નથી, લોકોને ભારરૂપ પણ નથી. એક રોટી પૂરતા વેતનમાં તેઓ જ્ઞાન ઔષધિ અમૂલ્ય સેવા આપે છે. આત્માની-ઈશ્વરની ઓળખાણ તો કોઈ વિરલો કરી રહે અને વિરલાઓ જ ખરા મનુષ્ય-માનવ છે. એમની માનવતા સર્વ ગુણોની ખાણ છે. સેવા સીખવી હોય તો આવા ખરા માનવ પાસે તેના પાઠ લખવા પડે. ખરું કર્તવ્યભાન ત્યાર પછી જ આવે અને નિષ્કામ ભાવે અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપ રીતે ખરી સેવાનાં સારાં કામો સરસ રીતે થયાં કરે. આત્મદર્શી બન્યા સિવાય ખરી સેવાની ચાવી હાથ ન લાગે. ખરી સિદ્ધિ અને ખરી સેવા તો તે જ છે, જે હૈવાનિયનને સ્થાને માનવતા રથાપે. ઉત્તરની બધી ચર્ચાનો સાર પૂર્વે ઉદ્દેશપાથેય આ દોહામાં આવી જાય છે :

રામનામ કો બંકુ હે સવ સાધન હે સુન ।

બંકુ ગયે કહુ હાથ નહીં બંકુ રહે દસ ગુન ॥

પ્રભુધીએ તો રામનામરૂપી અમૂલ્ય અંકુશી સેવા કરી-કરાવીને ઘેરક થન્ય જેવી લાગતી સેવાને દસ દસ મહાં મૂલ્ય આપ્યા-અપાયાં છે. ઉપરના જેવી ચર્ચાના ગંભીર વિષયને હળવો બનાવવા પૂરુષથી તળેનાં વિનોદી પણ રહસ્યપૂર્ણ દર્શાવે આપતા :

ગામમાં એક કુંભાર હતો. તેના મહેકાનું નામ મિરાંજી હતું. હવે રામના સાળાનું નામ પણ મિરાંજી હતું. મિરાંજી મહેકા લીધે ચરવા ગયો. પગ લપરચો. પડી ગયો અને મરી ગયો. કુંભારે રડતા માંડ્યું કે મિરાંજી મરી ગયો. કેબાદેખીથી જીમ લોકે પણ રડવા લાગ્યા કે મિરાંજી મરી ગયા. રામના દરબાર સુધીનાં બધાં રડતાં રહ્યાં. કારણમાં જવાન મળ્યો : મિરાંજી મરી ગયા. હવે રાણીના ભાઈ મિરાંજી તો જીવતા હતા. કોઈએ કોઈને પૂછ્યું નહીં કે મિરાંજી કોણ? મનમાં ને મનમાં માની લીધેલું કે રાણીના ભાઈ, રામના સાળા મિરાંજી મરી ગયેલા. આખરે ખરી હકીકત બહાર પડી અને

ડીમકાર? પોતાનો ભાર પોતે ઉપાડી શકે એવી શક્તિ આપે-અપાવે તે જ ખરી વિદ્યા અને જ્ઞાના, દયા અને દાનશક્તિ. ખરી વિદ્યાનો અણુકાર પોતાના પગ પર ઊભો રહીને એટલે કે પ્રારબ્ધાનુસાર ઈશ્વરચ્છાએ આપેલી દુઃખોનો ભાર દળવે. કરીને અર્થાત્ પોતાનાં સુખદુઃખના મૂળમાં પોતે જ જવાનું દાર છે એવું સમજીને ખરા જ્ઞાનની મરતીમાં પોકારી ઊઠે :

ટુકડે ટુકડે દેહ હો તનસે નિકલે પ્રાન ।

તથ મી મુલ ત્યામે નહીં રામનામકી ધ્યાન ॥

અથવા તો મીરાંની પ્રેમવિભોર વાણી ગાય :

ભાંસુ યન જલ સિંચ સિંચ પ્રેમ ચેલી વેઈ ॥

અથ તો ચેલી પેલ ગઈ જાનમ્ ફૂલ હોઈ ॥

પૂજ્યશ્રી પાસે તેમ જ એવા વિરલ ઉચ્ચ કોટિના દુર્લભ યતા જતા અનુભવી શાસ્ત્રી-જ્ઞાનસિદ્ધ-જ્ઞાનનિષ્ઠ-મહાત્મા પાસે મુક્તિવિદ્યાના પાઠ ભણવા ભોધે. જન્મજન્માંતરથી આપણે 'ભુક્તિ'ના પાઠ તો ભણતા રહ્યા છીએ. સરવાળે દુઃખનું દુઃખ માથે પડે છે. જેમ માન, ઇજ્જત, પૈસેટકે મનુષ્ય મોટો તેમ તેને મરણનો ભય મોટો--મહોજલાલીમાંથી મરીમીમાં સરી પડવાનો ભય મોટો, તેની ચિંતાય મોટી. મુક્તિજ્ઞાન સિવાય આ ચિંતા ન જાય.

પહેલું કામ તે પહેલું કરવાથી શાન્તિ મળે છે. સમજપૂર્વકના મુક્તિજ્ઞાન વાદની ભુક્તિ કોઈ એક રસાસ્વાદ આપે છે. 'તેન ત્યક્તેન મુંગીયાઃ નો ખરો અર્થ હવે સમજાય અને ત્યાગપૂર્વક-ઈશ્વરાર્પણ ભુક્તિથી ભોગ ભોગવાય અને તેમાંથી ફક્ત યતો આત્મમરજાનો નિયમ હાથ લાગે. ધર્મભટ્ટ-કર્તવ્ય-ભટ્ટ યતા અર્જુનને આત્મજ્ઞાને ખડું કર્તવ્યજ્ઞાન કરાવ્યું.

પૂજ્યશ્રી મોક્ષવિદ્યાના સિદ્ધપુરુષ હતા અને એ જ સિદ્ધિનો સંચાર, આચાર કરવાના આમડી હતા, પણ એ વિદ્યાના માહક જૂજ હતા એટલે માટે લાગે તો ઉત્તરાવસ્થામાં પોતે મૌન સેવતા. કોઈ ખરો જિજ્ઞાસુ આવે ત્યારે જ્ઞાનગંડી છાડતા. કહેતા : બહુ ઉપદેશ આપ્યો. હવે તેની તે વાત ધડી ધડી શું કામ કર્યા કરવી ? સંભળ્યું તેટલું આચરણમાં મૂકો. કોઈક વાર એક બોધક દર્શાવ કહેતા :

સરખા વજનના સોનાની ત્રણ મૂર્તિઓ બનાવી એક વિચક્ષણ સોની તેને

વેચરા નીકળ્યો. પણ ત્રણેની કિંમત અલગ, અલગ. એકના પાંચસો, બીજાના પાંચ હજાર, અને ત્રીજાના પાંચ લાખ. કોઈ તેની મૂર્તિ ખરીદે નહીં. માંડો કહી તેની વાત હસી કાઢે. રાજદરબારમાં આવ્યા વિચિત્ર સોની વેપારીની વાત પહેચી. રાજાએ તેને બોલાવી મંગાવ્યો. દરબારીઓનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. કોઈની વાત રાજાને પસંદ પડી નહીં. દીવાન હોશિયાર હતો. તેણે ત્રણે મૂર્તિ બારીકાઈથી તપાસી તો કાનભાજમાં છેદ દેખાયો. એક મૂર્તિના કાનમાં સળી મૂકી તો તે આરપાર બીજા કાનને છેડે નીકળી ગઈ. તે મૂર્તિને અલગ કરી. સૂચન મળી ગયું. બીજા માટે બીજા સળી મૂકી જોઈ. તે કાનમાંથી મુખ દ્વારે બહાર નીકળી ગઈ. ત્રીજાની ત્રીજા રીતે પરીક્ષા કરી. તે કાનમાં થઈ પેટ તરફ પેસી ગઈ. દીવાને બરાબર મૂલ્ય આંક્યું. પહેલીનું મૂલ્ય પાંચસો, બીજાનું પાંચ હજાર અને ત્રીજાનું પાંચ લાખ. રાજાએ સોનીને ઇનામ આપી વિદાય કર્યાં. તેની શુદ્ધિની તારીફ કરી.

બાપજી ઓતાવર્ગ આ ત્રણ મૂર્તિઓ જેવા હોય છે. એક વર્ગ એક કાને સાંભળે અને બીજા કાને કાઢી નાંખી, ઉપદેશકનો ઉપદેશ ત્યાં જ છોડી આમતી પકડે. ખાલી મનોરંજન માટે સભાશ્રદ્ધમાં બિરાજે. બીજો સાંભળે તે પ્રમાણે તેના વખાણ કરે અને બીજાને ઉપદેશ આપે. પોતે કારો ને કારો રહે. ત્રીજો વર્ગ સાંભળે તેને હૃદયમાં ઉતારે. સાંભળેલાનું મનન, નિદિધ્યાસન કરે. તે પ્રમાણે બાંચરણ કરી સિદ્ધિ મેળવે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રી મૌન સેરતા ત્યારે પણ તે હેતુપૂર્વકનું હતું. કેવળ ખરો અભ્યાસી છે તે પારખી લેતા. બીજા અંગ્ય રહેતા. બધામાં ખાઈ આમતેમ ફરી પાછા ફરતા. અભ્યાસીને ખાસ લાગ પડતો. પૂજ્યશ્રીને સદગ સિદ્ધ થયેલો અજખા ન્મય મૌનશબ્દે ચાલ્યા કરતો. કોઈ વિશ્વ અભ્યાસી અદ્વય રીતે તેનો લાભ મેળવી લેતો. તેનાય તે ન્મય તર થઈ જતો અને તે કોઈ અજખ શાન્તિ અનુભવતો. ઉપરાંત તેને તેના પ્રસનો ઉત્તર મૂક ઉપદેશથી મળી જતો, તેની યંદાનું સમાધાન થઈ જતું. મદર્પિ રમણ આત્મા મૂક ઉપદેશક હતા. યાદ કરીએ : "ગુરોસ્તુ મૌનઃ વ્યવધાનં શિશ્યાણુ ટિચસંતપાઃ :

પૂજ્યશ્રીનાં દર્શન માટે ટોળેટોળાં બિખટતાં તેનાં દરજોમાં મુખ્યત્વે બાટકું દહીં ચકાપ :

ગોટા ભાગના લોકો એમ જ માનતા કે એઓશ્રી ચાહે તે કરી શકે
 એવા સિદ્ધ પુરુષ છે. તેમને એમની જ્ઞાનસિદ્ધિની કશી
 જ્ઞાની મહાત્મા પડી નહોતી. દર્શન કરવાથી પાપ કપાય, એમની
 અમીદષ્ટિ પડે, માથા પર હાથ બિનરે તો દુઃખ દૂર થાય
 એવી તેમની અંધશ્રદ્ધા હતી. એવી શ્રદ્ધા કામ કરી જતી હતી. શ્રદ્ધામાં
 શક્તિ તો છે.

એઓશ્રીની દ્વાયી જરૂર રોગ સારો થાય એમ માનીને પણ ધણા દુઃખી
 દર્દી એમના દર્શન માટે સદકુટુંબ આવતા. એક તો સારી દવા અને લેનારની
 શ્રદ્ધા એ બંને લાભકારી નીવડે. પૂજ્યશ્રીની દવા પણ કદાચ કામ કરી જતી હોય.

એઓશ્રીની પાકી મોટી ઉમ્મર સંબંધે વિધવિધ કથનાઓ ચાલતી.
 સવાસોયા દોડસો, બસો વરસ સુધીની એ ઉમ્મર હતી એવી વાતો પણ ફેલાતી.
 એઓશ્રી ધણા વયોવૃદ્ધ હતા એ વાત ખરી અને એટલી મોટી ઉમ્મરે પણ
 એઓશ્રી એમનાં આરોગ્ય, પ્રસન્નતા, યાદશક્તિ તેજસ્વિતા અને શરીરસૌંદર્ય
 જાળવી શક્યા હતા એ બધું જરૂર આકર્ષણ કરે તેવું હતું. એમના જેવી જ્ઞાન-
 સિદ્ધ ભવ્ય મૂર્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળે.

લાંબું આયુષ્ય એ છે તો ઈશ્વરની દેન, છતાંય પોતે કહેતા કે નીરોગતા
 અને લાંબા આયુષ્ય માટે સંયમ—અધી ધન્દિયોનું શ્રદ્ધાયર્થ—વ્યાયામ, સત્વગુણ-
 ગોપક આદારવિહાર અને સુસ્થ પ્રાણની ગતિરૂપ પ્રાણાયામ—એ બધાની જરૂર
 રહે છે. શુદ્ધરથનું શ્રદ્ધાયર્થ મનુરઘ્નિર્મા વર્ણવ્યું છે તે પ્રકારનું હોવું જરૂરી છે.
 તેનાથી નીરોગ અને મજબૂત તેમ જ સંયમી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી સંતતિ-
 નિયમન આપોઆપ બની રહે. ભાર્યના જૂના આશ્રમમાં બહુ ભારે વજનના મગ-
 દળની જોડ જોનાં એમ સાગતું કે એઓશ્રી વ્યાયામ કરતા હતા. મગદળ એટલા
 બધાં ભારે હતા કે તેમાંના એકને પણ એ હાથે જોત્યકી માથા સુધી પહોંચાડનાર
 કાઈવિરજો જીવાન નીકળતો. લગભગ બાવીસ શેર વજનનું એક મગદળ હતું. તરવાની
 વિદ્યામાં તો પોતે પારંગત હતા. વ્યાયામ—દોડ્યા પણ ખૂબ હતા. શુદ્ધ હવા અને
 કુદરતના સદવાસે અને સત્ત્વગુણી સ્વભાવે પણ આયુ લંબાવવાનું કામ કયું હતી.

એમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા અને મીઠી, ગંભીર વિનોદી વાણી તો જાણે
 સાંભળ્યા જ કરીએ. એ પણ એઓશ્રી તરફના આકર્ષણનું એક કારણ હતું.

એમની સ્વચ્છતા કે જેને પોતે વિનોદમાં પોતાની અડધી “સિદ્ધાઈ”
 કહેતા તે એઓશ્રીના વિદ્યાગ યોગાનવાગા આશ્રમમાં ફરવાને બદલે પણ

નાનામોટા-આખાથ વૃદ્ધને જેથી લાવતી હતી, પકડી રાખતી હતી. કોઈ પગ-રસ્તે, કોઈ ખસ સર્વિસમાં, કોઈ ઘોડાગાડીમાં તો કોઈ પોતાની મોટરગાડીમાં સપરિવાર, એમ કેટલાય લોકો આશ્રમ તરફ પ્રયાણ કરે જતા.

તેમાં વળી આશ્રમનું સૌંદર્ય વાતાવરણ, પ્રસન્ન ચિત્તે જીવે આસને બિરાજતા મહારાજશ્રી અને આગ-તુક સંતમહાત્માઓના દુર્લભ દર્શન, તેમાં રેસાતી સંગીતમાધુર્યની લહેરો અને લજ્જનિવાઓનાં લજ્જનો શ્રોતૃવર્ધનું મન મુગ્ધ કરતું અને આવનારને ફરી ફરી આવવાને ફરજ પાડતું.

કેટલીક વાર તો પૂજ્યશ્રી સ્પષ્ટપણે કહેતા કે : “મારામાં તમે કંઈપણ કોઈ ખાસ સિદ્ધિ નથી. એવી નાશવંત સિદ્ધિને હું બહુ ઉત્તેજન આપતો નથી. પહેલાં જો હું તમારી માન્યતા પ્રમાણે કરોડપતિ હતો તો આજે તે હિસાબે લખપતિ પણ નથી રહ્યો.” છતાં લોકો તો માને એમ નહોતું એટલે પોતે ચૂપ રહેતા. જોને જો ગમે તે જાતની કલ્પનાનો એઓશ્રીમાં આરોપ કરી શકા લાવે દર્શન કર્યા કરે કે કોઈ કાકતાલીલ લાલ ઉઠાવે તો તેની સામે તેઓશ્રીનો કોઈ ખાસ વાંધો-વિરોધ ન હતો. લાલ પ્રમાણે લાલેને લોકો લાલ છે અને સંતોષ માને. ભગવાન તો લાવના બૂખ્યા છે. મહાત્મા પુરુષમાં આવી કલ્પિત શકા બેસવી એ પણ ઈશ્વરની કૃપા સમજવી. ઈશ્વર જોને નિમિત્ત બનાવે તેણે તેનો લાભ આપવો રહ્યો. જ્યાં સંતપુરુષ-મહાત્મામાં લોકો આવી શકા ચૂકતા કે મૂકી શકતા નથી, લાભદાયી શકા તોડવાની જરૂર નથી.

પૂજ્યશ્રીને પોતાની શક્તિ-સંકલ્પશક્તિનો દ્વાસ થતો, થયેલો લાગતો હતો. દવામાલે કેટલાને માટે તેમણે એ શક્તિનો બ્યવ કર્યો હતો તે તો ઈશ્વર જાણે. પણ કંઈક દ્વાસ થયો હતો એ ચોક્કસ. તેમાં વળી વૃદ્ધાવસ્થા અને કંઈક અસ્વસ્થ રહેતી શરીરપ્રકૃતિએ પણ એઓશ્રીના ઉત્તર જીવનમાં ભાગ ભજવ્યો હતો. કોઈનું વધુ પડતું શારીરિક યા તો માનસિક દુઃખ સાક્ષીઓ એઓશ્રીનું હૃદય ભરાઈ આવતું. એટલે કોઈક વાર નિરુપાયે ઉદ્ગાર કાઢી દેતા : “દવે હું કંઈક બીરુ થતો જાઉં છું.”

પોતાની જીવિન શક્તિનો હવે તેઓ મુકનપણે ઉપયોગ કરી શકે એમ નહોતું. એ જાળતી રાખેલી થોડીક સંકલ્પશક્તિએ એઓશ્રીને હજારા પ્રાણ સુધી ટકાવી રાખ્યા. પોતે કોઈનું દયાનું પાત્ર ન જન્યા. હિંમતપૂર્વક તકલીફ અને મૂઝવણનો સામનો કરી શક્યા. શક્તિહીન દયાનું પાત્ર બની બ્યવ છતાં

કુંભમેળામાં જવાનો સંકલ્પ પોતે ન હોયો. એમના પ્રેમી ભક્ત રવ, ડૉ. જમિયતરામ દાદાએ એઓશ્રીને હાથ બેડી વીનવ્યા : “ પ્રભુ શરીરને વધુ કપો નહીં. મુસાફરી ભારે પડશે. રસ્તે કદાચ અણધાર્યું” બની પશુ જાય.” ડૉક્ટર સાહેબ બીંતે બીંતે કહેતા અને વંનવતા જાય. પૂજ્યશ્રીએ જરા કડક અવાજે જવાબ દીધો : “ મારા સંકલ્પમાં શું કામ અંતરાય ઊભો કરેા હો ? સંશયયુક્ત મન થાય તો તે એક જગતું વિધિ ઉપરિચિત કરે. મેળામાં જવાનો મારો સંકલ્પ ન તૂટે ન તૂટે. મેળો થશે જ થશે.” મેળો થયો. સંકલ્પ નિર્વિધિ પાર પડ્યો. પોતે લયગતી તબિયતે જસીડી પહોંચ્યા. એકાદમે માસ પછી પ્રાણપંખેડું ઊડી ગયું.

શરીર હોડયું તેની પૂર્વેના ત્રણ દિવસમાં પોતે દવા અને અન્ન લેતા બંધ કર્યાં. ગળું સુકાય ત્યારે ડૉના ઉચ્ચારથી મોં ખુલ્લું કરે અને સેવા કરનાર સહેજ પાણી કે ફળનો રસ મૂકે. બહારની કોઈ પણ વ્યક્તિને પાસે આવવાની બંધી હતી. દરથી ચાંત રીતે દર્શન કરી ગૂપચૂપ ચાલ્યા જવાની આદા કરી. એઓશ્રીની મંબીર માંદગી બેઠી ત્યાં રહી સેવા કરતા એક સંતજના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે તેઓએ કહ્યું : શરીરને મગાદાહ કરવો, અને કેવી રીતે ત્યાં લઈ જવો તે સંબંધે પ્રબંધ કરવા એમના ભક્ત સેવક સુરત-હાસિપોરના ડૉન્ટ્રાક્ટર દુર્ગાપુરવાળાને ખબર કરવી. પછી પડ્યા તે પડ્યા. ધીરે ધીરે પ્રાણ ચાંત થતો ગયો. ન કોઈ વ્યથા, ન કોઈ ખાસ નવી વિરૂતિ. દેહ આત્માથી અલગ પડી ગયો. આત્માને તો કશી જવા આવવાનું હતું નહીં. દેહસંબંધ દેહબુદ્ધિભાવ તો છૂટેલો હતો. દેહ છતાંય દેહસંબંધ છૂટી જવો અર્થાત્ જીવનમુક્ત રહેવું—એ તો શાનસિદ્ધિનું અમૂલ્ય ફળ છે. શાની માટે જીવનમુક્તિ અને વિદેહમુક્તિમાં ખાસ કોઈ ભેદ નથી. શાનીનું શરીર હોશમાં છૂટે તોય વાહવાહ અને બેહોશીમાં છૂટે તોય વાહવાહ. શાની રવ-રવરૂપમાં હરહમેશ સ્થિર થયેલ હોય છે.

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે શાની-જીવનમુક્તના પ્રાણ બીજે કશી જતા નથી. તે અહીં જ લય પામી જાય છે.

न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति । जगैव प्रलीयन्ते ॥

શાનીનો દેહમુક્ત બહુ લય પામતાં તેનું જ્ઞાન-અજ્ઞાન-વિશેષ એનન-લય પામે છે. સામાન્ય એનન-અજ્ઞાન શેષ રહે છે.

પોતે જીવી જાયું. જીવન જીવતાં. રાહ જતાં ગયા. શક્તિશાળી બનો પશુ

દયાભાવે અધી શક્તિ ખર્ચી કાઢી બીજાની દયાનું પાત્ર ન બને. પરોપકાર કરે પશુ પંડીથી તમારા પર કોઈને પરોપકાર કરવાની ફરજ પડે તેની દયામણી રિયતિમાં ન મુકાઓ. શક્તિ પ્રમાણે ભક્તિ કરો. વિવેકશુદ્ધિ હંમેશ જાગ્રત રાખો. પરતંત્રતા એ એક મહાન દુઃખ છે. પોતે શક્તિ ખર્ચી કાઢી તેનું દુઃખ નહોતું પશુ હવે વધુ ખર્ચી શકે એમ નહોતું તેનું દુઃખ હતું. કંઈક સંકુચિત ભાવ સેવવો પડે તો તેનું એમને દુઃખ થતું હતું પોતે નિરુપાય હતા. પોતે પૂરા પરતંત્ર થઈ જવા માગતા ન હતા. વીર હતા. વીર રહ્યા. માની હતા. માન જાળવી રાખ્યું. ત્યાગી હતા. ત્યાગ નિષાગ્યો. સ્વતંત્ર હતા. સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી.

સ્વાશાયિક રીતે પૂરી પ્રસન્નતાપૂર્વક આશીર્વાદ નીકળી જાય તેનાથી શક્તિનો ધ્વાસ થતો નથી. પશુ ઇરાદાપૂર્વક, જળ કરી, એકાગ્રતા લાવી શક્તિનો સંચાર કરતાં મનોબળ-સંકલ્પબળ ફીણ થાય છે. આત્મદર્શન-ઈશ્વરદર્શન માટેની એકાગ્રતા જળ પૂરે છે; પ્રસન્નતા અને શાંતિ લાવે છે. ત્યારે તેનાથી ઊંચડી દિશામાં વહેતી કરાતી એકાગ્રતા જળ દરે છે જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા પોતાના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના શિષ્યમાં શક્તિસંચાર કરે છે અને પ્રસન્ન રહે છે, પ્રસન્ન થાય છે. શિષ્ય શક્તિસંચારથી પ્રભાવિત થાય છે અને તેની જીવે ચક્રવાતી ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. આવી જીમી ભૂમિકાવાળા શિષ્યો સંબંધે કંઈક જાણવા મળ્યું છે.

પોતાની જ્ઞાનસિદ્ધિથી અને કદાચ શક્તિસંચારથી પ્રભાવિત થયેલ શિષ્ય સંબંધે તેઓએ બહુ પ્રસન્નતાપૂર્વક પશુ કંઈક સંકોચ-શિષ્યેઃ ભાવે કેટલીક હકીકત કહી છે કે જેથી એમના કહેવાતા શિષ્યો એવી લાગણીને પાત્ર બને અને ખતથી અવ્યાસ કરીને ગુરુકૃપાના ભાગીદાર બને. પોતે એક સમયે આજુમાં હતા. સાથે અમદાવાદના એક મુજરાતી લોકત હતા. શિષ્યે આ મતલબની પત્ર દારા હકીકત લખી હતી :

આપના આપેલ ઉપદેશ પ્રમાણે નીતિપૂર્વક આવર્તાવશાશક્તિ કાળજીપૂર્વક કર્તવ્યો કરતાં, જે શાંતિનો સમય જાયતો તેમાં આપે આપેલ મંત્રનો નિયમ-પૂર્વક અને બને તેટલી એકાગ્રતાપૂર્વક જપ-પ્રવાન કરતાં આજે છ વરસના સતત અભ્યાસે ફળ ચળાડ્યું છે. કોઈ અજબ દષ્ટિ ખૂલી ગઈ. મંત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ થયો. મંત્ર દેવતા—અર્થાત્ સાક્ષાત્ આપ—ખરા રૂપમાં પ્રગટ થયા કોઈ ગજબ શાન્તિ વ્યાપી રહી. ગહન સમજની આંખ જિવડી ગઈ. આનંદની દેલી

એક ખીજ શિખની વાત કહી: અભ્યાસ જતાઓ તે પ્રમાણે મંડી
 ૧૨૫૦. નથી તેણે કોઈ વાર અગતિક વસ્તુ કે સુખની મામણી કરી, નથી
 પોતાના ધારીરિક, માનસિક, કૌટુંબિક દુઃખની વીતક સંભળાવી. કોઈ કોઈ
 વાર દર્શને આવી જતો. તે અનુભવની પ્રગતિ કે અભ્યાસમાં આવતા અંતરાય
 શોધે કહેતો કે પૂછી લેતો. સંતોષ થયે ચૂપચાપ ચાલ્યો જતો. જે કોઈ
 ચિપ્તિ આવે તે પ્રારબ્ધનો ભોગ માની મનનું સમાધાન કરી લેતો. ધણી સારી
 પ્રગતિ સાધી રહ્યો છે. સાધુમહાત્માઓને જે શિપ્તિ જલદી જલદી પ્રાપ્ત
 થઈ નથી તે તેને સહજ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. મારી સાથે ચોવીસે કલાક
 રહેનારા કરતાં તે અનુભવ અને પ્રગતિમાં ધણો આગળ છે, પૂર્વજન્મનો
 કેઈ સારો સંસ્કારી છે. તેને ભજનમાં રસ પડ્યો છે. પ્રાણીમાત્ર તરફ તેને
 સ્વાભાવિક પ્રેમ જિજ્ઞાસ છે, માટે મંડ્યો રહેશે તો જશ્વ સાક્ષાત્કાર થઈ જશે.

હરિ વ્યાપક સર્વેષ્વર સમાના ।

પ્રેમ તે મગદ હોદિ મૈ જાવા ॥

x

x

■

રામ રામ તવ કોઈ કહૈ ઠગ ઠાકુર જલ ચૌર ।

વિના પ્રેમ રીસે નહી તુલસી ભંદકિશોર ॥

x

x

x

એક વાર એક ખીજ શિખનો કામળ મળ્યો. પોતે હર્યમા દત્તા, કામળમાં
 લખ્યું હતું કે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ભજન-ભ્યાસ કરવાનો સમય બદલ્યો છે,
 જાપ ચાલુ છે. હવે પ્રમાદ તો નથી રહેતો. અભ્યાસમાં રસ પડતો જાય છે પણ
 કોઈ કોઈ વાર મૂઠ અવસ્થા આવી જાય છે. મન એકદમ ઉદાસ થઈ જાય છે.
 શું કરવું તે સૂઝે નહીં. અભ્યાસનો રસ બિડી જતો હોય એમ લાગે છે—કંઈક
 નીરસના થઈ આવે છે. નાસ્તિકના પણ ડોકિયું કરી જાય છે.

પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું : ધણો શાંત પ્રકૃતિનો અને કષ્ટરહિત સરલ સ્વભાવનો
 પ્રેમી છે. હું ત્યાં હોઉં ત્યારે પૂરા પ્રેમથી એ મારી સેવા કરે છે. ન કોઈ
 આડીતેડી વાત કરે. અભ્યાસમાં નડતી અશયલો સી રીતે દૂર કરાપ તેટલું
 પૂછવું હોય તો એકાંતમાં પૂછી લે. ચૂપચાપ બેસી જાય ક્યાં કરે. એને
 ખહેલા બિડી જાય કરતાં આજ્ઞા ચડવું અને જોકાં આવી જતાં. અભ્યાસનો
 સમય બદલી આપ્યો. તેને જે સમય અનુકૂળ હોય તે સમયનો ઉપયોગ કરવા
 કહેલું. પણ સાથે સાથે તે જ નિયમિત સમયે અભ્યાસ કર્યા કરવાનું સૂચન
 કરેલું. તેને જવાબ આપ્યો હતો કે :

ખ્યાનમાં ? પેલો સંગમી શું જવાબ આપે ? તેણે તો જે મેણું દતું તે કહ્યું હતું.

પૂન્યથીના પ્રશ્નમાં કંઈક કટુતામયો કટાક્ષ દતો એ પાછળથી સમગ્રયુગ. તે પ્યાની શિખને એક દિવસે પૂન્યથીએ ધમકાવ્યો : “ભેરૂદ, ચંદનના જ્વાળા કાપલા પાડી રહ્યો છે ? આ અમુલ્ય મનુષ્યશરીરનો એક જ સર્વભેદ યુગ્ય છે અને તે એ છે કે એ દ્વારા ઈશ્વરભાગન કરી શકાય છે. બાકી તો પશુના શરીર કરતાં પણ એ બદનર છે. પણ તો જીવનથી પરોપકાર કરે છે અને મર્મા પાછી પણ તેના અંગો કામમાં આવે છે. મનુષ્યશરીર તદ્દન મંદુ છે. હરોઈ અંગમાંથી મંદરી જ્યાં કરે છે. પકવાન જેવું મુંદર, સ્વાદિષ્ટ અન્ન મનુષ્ય શરીરના સંગમી નાક દ્વારી નાખે તેની મંદરી ઉપલબ્ધ કરે છે. આવા મંદા શરીરનો આવો મોહ ? સમગ્ર.” પણ પેલો ભાઈ યાનો સમજે ? તેને તો આ ઉપદેશ કડવો લાગ્યો. પૈસાના લોભમાં—પરત્નીમાં—ફસાયો. દુઃખી દુઃખી ચર્મને મર્યો. કુટુંબ પાપમાત્ર યયું.

પૂન્યથીએ દુઃખનો ભાર કંઈક હળવો કર્યો, પણ મંલીર અવાજે ઉમેયું : “મારા પેટમાં એવું અન્ન પડ્યું છે. મારું એની પાછળ ખર્ચેલું તપ નષ્ટ થયું. પ્રારબ્ધની શી વિચિત્ર ગતિ !” પાસે બેઠેલા એક ગ્રેમી લકતે એ ભાર કંઈક વધુ હલકો કરાવ્યો. તે બોલ્યો : “પૂન્યથી, આપનું તપ તેને આવતે જન્મે પા તો બીજા કોઈ પણ જન્મે પાછો મનુષ્ય યોનિમાં લાવી ઉચ્ચ ગતિએ ફરી આલસો કરી, અને એનો મોક્ષ માર્ગ ખુલ્લો કરી આપના તપોબળથી એવું વિપરીત પ્રારબ્ધજન આપી—દુઃખ ભોગવાવા નષ્ટ થયું હશે કે થશે.” જરા ચાન્તિ પથરાઈ અને વાતાવરણમાં પસટો આવ્યો. પૂન્યથીને આવા અદ્ભુતભાવી શિષ્યોથી આશ્ચર્ય લાગે જ. અરુ કહ્યું છે કે—

અન્યલેયે કૃતં પાપં તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।

તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપે અવિવ્યતિ ॥

બીજો રથજો કીધેલું પાપ તો તીર્થક્ષેત્રમાં નાશ કરી શકાય પણ તીર્થ-સ્થાનમાં કરેલું પાપ ક્યાં ધોવાય ? તે તો વજ્રતેજ ચર્મને બેસું રહે. ધોયેલું ધોવાય નહીં. ઉચ્ચ કોટિના સંતમહાત્માઓ તો જન્મ તીર્થ છે. તેમની સમક્ષ કે નજીકારીમાં કરેલ પાપ કોણ કાઢી શકે ? તેમાં વળી એવા ઉચ્ચ કોટિના મહાત્મા યુરુજ હોય ત્યારે પાપીનો આરો ક્યારે આવે ? એઓશ્રીની દયાકોઈ

કાળે કામ કરી જાય તો. પૂજ્યથી વારંવાર માદ આપતા : અતિ ઉમ્ર પાપ કે પુણ્ય તણુ દિવસ, તણુ માસ, તણુ વરસ કે તણુ પક્ષે તેની તીવ્રતાના માપ પ્રમાણે ફોન-મુખ થાય છે. કદાચ આ જ કારણે પ્રથા પડી ગઈ હોય છે કે કેટલાક અમિતીકુમાર, વેદનાથ જેવાં તીર્થોમાં સકામી ભક્તો સતત તણુ દિવસો સુધી ધારણા ધારી બેસી જાય છે. તણુ દિવસમાં એમને કાઈકે ઉતાર મળે છે.

આ પ્રસ્તુત પ્રકરણનો ઉપસંહાર પૂજ્યથીએ ધણી વાર ઉચ્ચારેલ અર્તુંહરિના ત્રોહથી કરી લઈએ:

વનં નૈવ યદા કરીર વિદપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્ ।
નો જુઓડ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્ ।
ધારા નૈવ વતન્તિ પ્વાતકમુલે મેઘસ્ય કિં દૂષણમ્ ।
યત્પૂર્વં વિધિના લલાટલિપિઃ તન્ માર્જિનું ક્ષઃ ક્ષમઃ ॥

કરીર (કેર)ના ઝાડ પર પાંદડું પથ્થુ ન હોય, બપોરે બીજી વનસ્પતિ ફાલીફી જોડે છે તેમાં વસન્ત ઋતુનો શો દોષ ? ધૂવડ દિવસના ન જોઈ શકે તેમાં અર્ધનો શો વાંક ? (તે તો બધાને એક સરખી ગરમી ને પ્રકાશ આપી રહે છે.) વાદળાં તો પાણી રેડ રેડ થઈ કરે છે પણ આતકના મોમાં તે વરસાદની ધારા જાય નહીં તેમાં વાદળાં સામે શો રોષ ? શ્રદ્ધાળુએ લલાટમાં જે લખ્યું તેને કાણુ બૂસી નાંખી શકે ?

નહી તો મીઠું પાણી આખા જ કરે છે. જે જેટલું વાસણ લઈ જાય છે તેટલું પાણી ધરીને લાવે. કાણો ફરિયો લઈને પાણી ભરવા જાય તેને જેટલું પાણી મળે ?

પૂજ્યથી પાસેથી ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક બાબત તો જેટલી જોઈએ એટલી મેળવી શકાય એમ હતું. એ આપતાં તેઓ અચકાતા કે અટકતા નહોં. ઉમળકા-બેર એઓથી તે આપે જતા અને પ્રસન્ન રહેતા, પણ લેનારા પ્રમાણમાં ઓછા પડ્યા. જે એમને આપવું નહોતું, કદાચ પૂરેપૂરું આપી શકે એમ નહોતું તે (જેને એઓથી મિલ્યા, નાશવંત, અગિરસ્થાયી માનતા, જેને મૌણ્ય કરીને જ અધ્યાત્મિક માર્ગમાં આગળ વધાય અને જેની પ્રતિભા આધાર પ્રારબ્ધ પ્રમાણે હોઈ શકે તે) સાંસારિક પદ્ધતિની આચારાળા પ્રેયાર્થી જનો ધણા મળ્યા. પ્રેયાર્થી શોડા

મળ્યા. આરા મહાત્માનું જીવન અનેક લોકો અનેક રીતે જુએ અને સમજે અને સંતોષ કે અસંતોષ અનુભવે એ સદજ સમજ શકાય એમ છે. પોતે મનુષ્યમથી મહાત્મા થયા એ એમની વિશિષ્ટતા સમજવા માટે એઓશ્રીને રસ્તે જવું પડે. મહાત્માને ઓળખવા મહાત્મા બનવું પડે. ખડું કઠું છે કે :

દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત્ ।

દેવ બનીને દેવનું યજન કરવું. પણ તૃપ્ત્યા છૂટે નહોં અને દેવ પાસે ખરા ભાવે જવાય નહોં એટલે દેવ થવાય પણ નહોં. તૃપ્ત્યા કર્યા કર્યા ભટકારી મારે તેનો પૂજ્યશ્રી તળેના ભર્તૃહરિના મ્લોકથી ખ્યાલ આપતા :

ઉત્સાતં નિધિ શકયા ક્ષિતિતલં, ધ્માતા ગિરેર્ધાતવઃ ।

નિસ્તીર્ણ સરિતાં વતિ, નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ શ્મશાને નિશ્તાઃ ।

પ્રાસઃ કાળવરાટક્રોડપિ ન મયા, તૃણેડ્યુના મુંચ મામ્ ॥

પૈસાનો નિધિ મળશે તે આશાએ જમીનમાં બોદી જોયું, પર્વતની ધાતુએ તે ધમણથી ગાળી જોઈ, નદીપતિ સમુદ્રને બોદી જોયો, પ્રથમપૂર્વક નૃપતિએને સંવૃષ્ટ કર્યા, મનની આરાધના માટે તત્પર મનથી શ્મશાનમાં રાત્રિઓ ગાળી પણ એક કે છી કોડી પણ ન મળી તેથી (કંટાળી મગેલ એક વૈરાગી કહે છે કે) હે તૃપ્ત્યા, તું હવે મારો પીછો છોડ. આશા-તૃપ્ત્યા છૂટે તો કોઈ ખરા મહાત્માનો બોધ ભગી નીકળે

૨. વૈદ્યકીય જ્ઞાન અને સ્મરણશક્તિ

પૂજ્યશ્રી કોઈ પણ શાળામાં ભણ્યા નહોતા છતાં એમનું વૈદ્યકીય જ્ઞાન સાદું હતું. એમની કેટલીક દવા તો રામબાણ કામ આપતી જાણકાર વૈદ મહાત્માની સેવા કરી કરીને એઓશ્રીએ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતે જ્યાં જ્યાં આસન લગાવના ત્યાં ત્યાંની વનસ્પતિનું અનુસરપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લેતા અને તેનો લાભ રોગીઓને આપતા. એ વનસ્પતિનું જ્ઞાન લોકોમાં જનહર પણ કરી દેતા. ફક્ત ભરમ બનાવવાની રીત વૈદ વિના બીજને બતાવતા નહોં. એ રીત જરા અધરી અને જોખમકારી છે. કાચી ભરમ શરીરને તુકસાત પહોંચાડે. વળી તેનું પ્રમાણ લેવામાં બૂલ થાય તો તો પરહેજ બરાબર ન પડાય તોય તો

વિઠ્ઠલિ પેદા કરે. કદાચ પ્રાણુક્રાંતક પશુ નીચડે આ સંતપરંપરાથી જિતરી આવેલ ઔપધિશાન આયુર્વેદના પુસ્તકમાં ન મળે મહાત્મા લોકો પોતાના અંગત સ્વાસ્થ્ય માટે એ અનુભવજ્ઞાન મેળવી લેતા. કોઈ માંદગી આવી પડે, જંગલનાં તેમજ જુદાં જુદાં સ્થળનાં પાણી લાગી જાય એટલે સંતમહાત્મા જરૂરી આરોગ્ય-જ્ઞાન મેળવી લેતા. સાથે સાથે જડીભુટ્ટી, કંદ, મૂળ, ફળ, ફૂલ, પાન, કે વનસ્પતિના પ્રયોગો કરી લેતા. પૂજ્યશ્રીએ એક વાર વાત કરેલી. આવી વાતમાંય એમનો વિનોદ ઝરી નીકળતો :

અમે બેત્રણ સંતમહાત્માઓએ એક જડીભુટ્ટીનો પ્રયોગ કરવાનું વિચાર્યું. હું કંઈક વધુ જાણકાર હતો. મેં પ્રસ્તાવ કર્યો કે આ વનસ્પતિનું સેવન મને કરી લેવા દો. પછી તમે કરજો. બહુ જ રસિક લાગે છે. એર ન માન્યું. જરા વધુ પ્રમાણમાં દવા લીધી પછી હોરાન હોરાન થઈ ગયો. મહામુશીમતે સ્વસ્થ થયો. દિમાસવમાં એરી ભુટ્ટી પડી છે કે એકની લાકડી પકડી રાખો તો પેટ સાફ થયા કરે. હાથમાંથી ઊડી દો કે તરત ટટી બંધ. બીજી એક વનસ્પતિની લાકડી પકડી રાખો, તપાસરમી ચાલે. વળી ત્યાં એવીય તરુ-આવશી આવી છે કે તેની પાસેથી પસાર થતાં તરત જ ઘેન ચડવા માંડે અને જોડોથ થઈ નીચે મળડી પડાય.

અનેક પ્રકારે પૂજ્યશ્રીએ ઔપધિશાન મેળવી લીધું હતું. જરૂર પડ્યે તેનો પોતાને માટે કે બીજાને માટે ઉપયોગ કરી લેતા. સેંકડો ઓપુરુષોએ આ ઔપધિનો લાભ લીધો છે. રંકથી રાય સુધીનાં મનુષ્યોએ થકાપૂરંક દવા ખાધાથી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી છે.

પોતે જસીડીમાં દત્તા ત્યારે કર્ણપરંપરા ચાલે સર્જાણને તે તરફના મળાના ખગીયાનો એક અંગ્રેજ વેપારી પૂજ્યશ્રીની દવા લેવા આવ્યો. પૂજ્યશ્રીએ તેની સાથે જરા વિનોદ કર્યો : “જોને લાઈ મારી દવા તો ઝેરી છે. ઝેરથી પ્રાણ જાય, એ તો ખતર છે ને ?” પેલો અંગ્રેજ થકાગુ હતો. વિનોદીય હતો. તેણે જવાબ દીધો : “ મને મારા એક અંગ્રેજ મિત્રે લગકાઓ તો છે છતાં હું ઝેર લેવા આવ્યો છું.” જાણીએ તેને સંખ્યામરમ આપી. તેને દમનો આગર દત્તો. દવાથી તેને ધજો ફાપદો થયો. જરૂર પડે ત્યારે ટપાલથી પણ દવા મંગાવી લેતો. સંખ્યા-સોમશ એ ઝેર તો ખરું.

એક નાનુંસરખું દસ્તાવિષ્ણિ પુસ્તક પાળ જનારી રાખ્યું અને તેને સાથે

લઈને ફરતા રહેતા. એક સમયની વાત છે. પોતે અવધૂત દશામાં, વિચરતા હતા. અવધૂત મહાત્માએ એએઓશ્રીનાં તિતિક્ષા, સદનશક્તિ અને રીતિ-નીતિનાં વખાણુ કરતા. અવધૂતીના નિયમોનું પોતે ઠંડક પાલન કરતા. વળી જરા વિનોદી પ્રકૃતિના અને બહુ વહેવારુ ભુદ્ધિના પણ ખરા એટલે એએઓશ્રીનું સારા પ્રમાણુમાં માન રહેતું. એક મસ્ત અવધૂત એમની સાથે થઈ ગયા. ઔપધના ગુટકા પર તેમનું ધ્યાન ગયું. તેમણે ઠંડી ટોકાર કરી : “ અરે, અવધૂત થયા તો પણ આ ગુટકો વળગેલો રહ્યો. અવધૂતે તો બધું ફેંકી દેવું જોઈએ. બધી ફિકર ઈશ્વરને સિરે મૂકી દેવી જોઈએ. ” એમનું એ પુસ્તક તે અવધૂત મહાત્માએ ખૂંચવી લઈ ફેંકી દીધું. પૂજ્યશ્રીનું મન જરા ખિન્ન થયું, પણ શું કરે ? અવધૂતજીને અવમણી શકાય પણ કેવી રીતે ? પરોપકારી પુસ્તક ગયું તેની ખટક રહી ગઈ.

દેવસંજોગે જેટલાક સમય બાદ પેલા જ અવધૂતજી ગંબીર માંદગીમાં પડકાર પડ્યા. પૂજ્ય મહારાજશ્રીને તેનો અકસ્માત જોટો થયો. ખીમાર અવધૂતજી કહે : “ હંસદેવ, કોઈ છુટ્ટી બનાવ. રોગ બહુ સતાવે છે. ” મહારાજશ્રીએ વિનોદ કર્યો : “ અવધૂતજી મહારાજ, છુટ્ટી તો પુસ્તકમાં પુરાઈ ગઈ હતી. એ પુસ્તક ગયું તો સાથે સાથે છુટ્ટી પણ મરી પરવારી. ” મહારાજજીએ વિનોદ તો કરી લીધો પણ હૃદય ક્ષયાથી ઊભરાયું. યાદશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. કોઈ દવા યાદ આવી. જડીછુટ્ટી અજમાવી. દર્દને આરામ થયો. હવે પોતે નિશ્ચય કર્યો અને કરાવ્યો કે જરૂરી વિલાકગાનો નાશ ન કરવો. કોઈને પણ દુઃખમાં સદાય કરાય તો તેને જેટલી બધી શાતા વળે ? પૂજ્યશ્રીનો વિવેક સદા જગત રહેતો.

નવું પુસ્તક ધીરે ધીરે તૈયાર થયું. પણ અકસોસ તે ગુટકાના પણ હાલ એહાલ થયા અને પૂજ્યશ્રીના વેદકાય જ્ઞાને એએઓશ્રીની કાવ્યમી વિદાય લીધી. ફરી એવું પુસ્તક ન લખાયું. ન તો પૂજ્યશ્રીને તેનો હિત્સાહ રહ્યો, ન તો કોઈ સારા વેદને એવી મતિ સૂઝી.

પૂજ્યશ્રી પોતાના એક પ્રિય સિષ્યના ગામે આરામીથી એકાંતવાસ સેવી રહ્યા હતા. એવામાં કમોસમનો વરસાદ પડ્યો. કાલવડીયક થઈ ગયો. પૂજ્યશ્રીએ ગામની મૂંપડીનો વાસ છોડ્યો. ખમરસ્તે યહોર તરફ નીકળી આવ્યા. પાછળ પાછળ એમનો ચાલચલાઉ સરસામાન લઈ એમનો સેવક સિધ્ધ ચાલ્યો. રસ્તામાં પેલી દવાપોથી સરી પડી. કોઈને ખજાર પડી નહીં. પૂજ્યશ્રીને આ બાબતની જાણ થઈ ત્યારે તેઓએ સ્તોત્રધારણ કર્યો કે જેવી ઈશ્વરની મરજી, પુસ્તક પાસે રહેવા માગતું નથી.

વળી મહારાજશ્રીને ત્યાર પછી સુરતના એક ધણા સારા વિશ્વાસપાત્ર વૈદની ઓળખાણ થઈ. વૈદ હતો મૂળ પંચતનો. તેના ચિતાશ્રી લશ્કરી નોકરીમાં મદાસમાં રહ્યા હતા. સત્સંગી હતા. નિવૃત્ત થયા પછી તે મદાસમાં જ રહી પડ્યા. ત્યાં એક વૈદક જ્ઞાનના સારા સંતમહાત્માના સમાગમમાં આવ્યા. તે લશ્કરીનો, દીકરો તે એ વૈદ. સંત મહાત્માએ જદુ કાળગ્રથી સારું સારું ખવડાવી-પીવડાવી લાલચ આપી આ હોકરને વૈદક ભણાવ્યું એટલે એની પાસે પણ ગુરુપરંપરામત મહાત્માઓનું વૈદકીય જ્ઞાન ઊતર્યું. આ વૈદ રમણીક વર્મા પૂજ્યશ્રીનો જન્મ બન્યો. મહારાજશ્રીને જોઈએ તે અને જોઈએ તેટલી શીશી લરીલરીને એ દવા આપતો. દવા નીવડતી પણ અકસીર. એક તો સરસ દવા, ખીલું દવા લેનાર દર્દીના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને દવા આપનાર પૂજ્ય મહારાજશ્રી, જરૂર લાગે ત્યાં અને તેને ગરીબ તરંગરનો એક રાખ્યા વિના પૂજ્યશ્રી આ દવાનો દુઃખનિવારણાર્થે ઉપયોગ કરતા. એક તો વિના મૂક્યે (પણ પ્રેમમૂલ્ય તો ખરું) દવા મળે એટલે દવા લેનાર ધણા. દવા ખૂટી પડતી એટલે તેનો ઉપયોગ પૂરી છૂટથી તો ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું તેથી પૂજ્યશ્રી ખિજતાથી કહેતા કે, "ભાઈ, મેં ક્યાં દવાખાતું કાઢ્યું છે ? હું શી રીતે બધાને દવા આપી શકું ?" પણ બને ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાવાળાને લાગ્યે જ નિરાસ થતું પડતું, સિવાય કે મહારાજશ્રી પાસે દવા ખસાસ થઈ ગઈ હોય. દવા ખૂટી પડતી ત્યારે દર્દીને દવા બતાવતા કે આટલી વનસ્પતિ લો, તેને આવી રીતે તૈયાર કરો, વગેરે. પણ આવી તકલીફ સર્જ દવા બનાવી સર્જને ખાનાર ઓછા નીકળતા. પછી મહારાજશ્રીને કોઈ દવા આપનાર મળી આવતા ત્યારે વળી દવાની શીશી લરાતી અને તેનું વિતરણ થયા કરતું. વૈદ શ્રી રમણીક વર્માની દવા તો તેના પંચત્વ પામ્યા પછી પણ ધણે વખત પૂજ્યશ્રીને મળ્યા કરતી. ત્યાર બાદ કોઈ જાણકાર વૈદ સંતમહાત્મા આવી મળતા તો તેની પાસે દવા બનાવરાવી લેતા અને દવાનું કામ ચાલ્યા કરતું. પણ અસલ દવાનું પુસ્તક કરી ન મળ્યું, ન લખાયું. કંઈ કરેલી વિદ્યા-પૂજ્યશ્રી સાથે લગભગ ચાલી ગઈ. હાથે લખેલ એકમે નાની પુસ્તિકા હતી રહી તો હિં પણ તે સામાન્ય કોટિની લાગે છે.

આ રથને પૂજ્યશ્રીની વિરમયકારી સ્મરણસંહિત સંબંધે હિંસેબ દરવો ઉચિત છે. કોઈ દવા વિષે પૂછે ત્યારે કઈ કઈ વનસ્પતિ સ્મરણશક્તિ ક્યાં ક્યાં મળે છે, કેટકેટલા પ્રમાણમાં તેને લેવી વગેરે બાબતની બારીક માહિતી આપતા ત્યારે સમજનારા છક થઈ જતા અને વિચારમાં પડી જતા કે આટલા મોટા શરીરના એક નાનકડા

મનમાં—અને તેમાં એક બૂલે પડી રહેતી સ્મરણશક્તિમાં આટ- આટલું થી રીતે ભરાઈ બેઠું હશે । વળી શાકભાજી-તરકારીના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ગુણદોષનું વિવેચન કરતા ત્યારે જ એટલી જ તાજુથી થતી. અમુક વનસ્પતિને અમુક ભાગ સર્પ આવી રીતે તેના કાઠા ઉકાળા બનાવે. તેની અમુક અક્ષર ઘસે એ બધું વિગતે કહેતા.

સૂર્યો, દંતમંજન અને ભસ્મ બનાવવાની વિધિવિધ પ્રક્રિયા કહી સંભળાવતા પણ તેની નોંધ કરી લેવાનું કોઈને સૂઝતું નહીં. જુદા જુદા મુરખા, આચાર (અથાણી), ચટણી, મીઠાઈ બનાવવાની રીત વર્થવના ત્યારે થતું કે આ એક મહાત્મા બોલી રહ્યા છે કે એક સિંધદરન પાકશાસ્ત્રી. દુકમાં તેઓ શ્રીને જે જે વસ્તુની જરૂર જણાતી તે તે વસ્તુનું તેઓ તકરપથી અનુભવજ્ઞાન ક્રિયા દ્વારા મેળવી લેતા. માટે જ તે જ્ઞાન તેમની સ્મરણશક્તિમાં સ્થાયી રહેતું.

એઓશ્રીનું શરીર શાન્ત થયું તેના લગભગ થોડા માસ પૂર્વે, ટિબેટી લામા આસામની સરહદ પ્રદેશના જે જે શહેરમાંથી પસાર થયેલા તેનું વિગતે વર્ણન કરતા, તેમ જ પોતે જે-જે પ્રાંત, પ્રદેશ અને તીર્થસ્થળે વિચર્યા હતા ત્યાંના લોકો, રીતરિવાજો, રસ્તા સંબંધે જે જે જીણી જીણી વિગતભરી હકીકત આપતા તે સંભળીને આપણને એમ જ લાગતું કે જાણે બાવાજી આજે ૫ તે સ્થળે આવી રહ્યા છે અને તેનું હૃદય વર્ણન આપી રહ્યા છે.

કોઈ પણ પ્રાંતના કોઈ ગૃહસ્થ યા તો સાધુમહાત્મા એમના દર્શને આવતા તો તેને ખાતરીપૂર્વકની ત્યાંની હકીકત આપતા કે પોતે ત્યાં વિચરી આવ્યા છે. કદાચ કેટલીક વિગત તો તેઓને સ્થાનવાસીઓ હોવા છતાં મારૂંમ નહોતી. કોઈ ગંખીદાસ સાધુ પોતાની જુદા જુદા સ્થળની મુલાકાતની ખોટી ખગર્ષ હકિ તો તેઓ તરત જ તેઓને પકડતા કે તેણે આપેલી હકીકત ખોટી છે. આ રીતે પણ તેઓ ખોટા સાધુને પકડી કાઢી “શેટલો” આપી વિદાય કરતા, “ઓટલો” આપના નહીં—આશ્રમમાં રહેવા દેતા નહીં. આવા બહિષ્કૃત થયેલ સાધુ-મહાત્મા મહારાજશ્રી વિરુદ્ધનું વાતાવરણ જમાવે તો નરાઈ નહીં. એવી વિરોધી વાતના બળુકાર આવતાયે ખરા. પણ અતે તો સમ્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ । સત્યનો જ જય થાય છે, જૂઠુંનો નહીં, દરેકોઈ પ્રકારની શુદ્ધિ એટલે સત્ય. જૂઠું એટલે અશુદ્ધિ. અશુદ્ધિ એ રોગ છે. રોગને તો હડધું પડે.

૩. વિવિધ અનુભવો

મહારાજશ્રીનું વિવિધરંગી વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરતા કેટલાક વધુ શ્રાવ્યપ્રસંગોનો હવે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

પરિજનન કરતાં કરતાં પૂજ્યશ્રી કોઈ એક ગામમાં જઈ ચલા. ‘નારાયણ’ કરી શિક્ષાની ટહેલ નાંખી. એક બાઈ એમને આંગણમાં જાયગુણી મધુકરી બિમા રાખી ધરમાં ગઈ. જરા વધુ વિશંગ થયો એટલે પૂજ્યશ્રીએ ધરની અંદર નજર નાંખી, જોયું તો બાઈ રોટલી હાથમાં લઈ પોતાનાં બધાં બાળબચ્ચાંનાં એક પછી એક એવારણું લઈ રહી છે. પછી બહાર બાવી તે રોટલી મહારાજશ્રીને ધરી. મહારાજશ્રીએ ગ્લાનિભર્યાં મોઢાં કટાક્ષ કર્યો: “માઈ, પેણું તારું પાડિયું [બાળ-ભેંસ] પડયું છે તેની એવારણું રહી ગઈ છે. તેજ સાથે સાથે કરી લે. તારી રોટીમાં લારેલો તારા સારા કુટુંબનો દારિદ્ર્યભાર હું સી રીતે જોચકીય ?” દૂકમાં, બાવી તમોણણી રત્નાર્થજરી શિક્ષા ત્યાં જ છોડી પોતે ચાલતા થયા. અમ તેણું મન બને.

x

x

x

દક્ષિણ તામિલ પ્રદેશનો આ અનુભવ છે. રામેશ્વર પગરરતે જતાં આ પ્રદેશમાંથી વિચરણું થયું. એક શહેરમાં જઈ ચલા. પાંચજ મૂર્તિઓ હતી. બાપા સમગ્ર નહીં. જૂખની બાપા તો બધા સમગ્રે એમ વિચારી પેટ બતાવી મોમાં મૂકવા કંઈ જોઈએ એવી સંચારાચા કરી બતાવી. શિક્ષા ન મળી. એક શેરીમાં ચાર પાંચ બાઈઓ બેઠી હતી તે અમારી મૂક જૂખબાપા તો સમગ્ર. પણ અમારી શિક્ષા તમને કેમ બપરી એવા વિચારે તેઓ અટકી એવો બાસ થયો. થોડી વારે વિચાર કરી તેમણે અમને ચાર રૂપિયા ધર્મ. એક સાધુને તે લઈ લેવા અમે કહ્યું. દરમ્યાન બેએક બીબ સાધુ જોઓ પણ મધુકરી માટે બીબે રરતે ગયા હતા તેઓ ખાલી હાથે ચાછા ર્યા. તેઓ વિદ્વાન—પંડિત હતા. ચાર રૂપિયા સંખે વાત ચર્ચ. જાંચ પડ્યો કે એ બાઈઓ વેરવા દોવી જોઈએ. રૂપિયા રેંડી રઈ, બીબે મામ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં શિક્ષા મળી. વેરવાના પેસાણું અમ ન પચાવી સકાવ. મતિ બપ થાય.

x

x

x

ખીન એક અનુભવની. વિગત આ પ્રમાણે છે : ગુજરાતના એક ગામની ખાઈએ (કદાચ મર્જાદી દર્શી) શિક્ષા આપવા તો આવે પણ તે જમીન પર મૂકી દે. સીધી ન આપે. પૂજ્યશ્રી તેઓને બોલે : “ માઈ, તારી રાટી તો તેં અપવિત્ર, અશુદ્ધ કરી. ” બદાર જઈ આવેલ અનેક પગોની ગંદી ધૂળથી અને અનેક લોકોના ગમે તેવે ગદે રથજે ફરી આવેલ ગંદા જોડાના ગંદા સંચારથી આ અપવિત્ર અશુદ્ધ ભૂમિનું અશુદ્ધ અળ દું તો ન ખાઈ શકું. ચાલતી પકડી.

x

x

ખીજે દિવસે નવો અનુભવ મળ્યો. ખાઈએ દૂરથી—અમડાઈ જવાની બીકે— રાટલી ફેંકી. પૂજ્યશ્રીના શિક્ષાપાત્રમાં તે જેમ તેમ અચકાઈને પડી. પૂજ્યશ્રીએ સૂચન કર્યું : “ માઈ, આ તો તારું ઊતરતા મનનું પ્રેમરહિત તમોશુથી દાન થયું. એ શિક્ષા પણ મને ન આપે. ” ખાઈ તતડી ઊઠી : શિખારી તો થયો. લાડકો થાય છે. ફટકો બધો મિળજ ! ” મહારાજશ્રીએ રિમન વડે કંડો વિનોદ કર્યો : “ માઈ, કાઈ પુણ્યશાળી માગાપના અને ઈશ્વરના લાડીલાએ ‘ મિળજ ’ માટે તો ફકીરી લીધી છે. ”

ત્યાર બાદ પુરુષવર્ગને પૂજ્યશ્રીનો સારો જેવો પરિચય થયો. પ્રભાવ પડ્યો. પ્રેમપૂર્વક શિક્ષા મળવા લાગી. મોટું ગામ હતું. પૂજ્યશ્રીને તો ત્યાં સંસ્કાર નાખવા હતા; ત્રિવેંશ્યુદ્ધિ જામન કરવી હતી. લોકોને સર્વશુદ્ધિ શિક્ષા આપવાના સંસ્કાર મળ્યા અને સાધુમહાત્માને પ્રેમપૂર્વક આવકારવાનું જાન થયું.

x

x

x

આનુભવના દિવસો હતા. પૂજ્યશ્રી અને ખીન ચારપાંચ સંતમહાત્માનો મુકામ ગુજરાતના એક સહેરમાં હતો. દર્શનાર્થી ફળફૂલદિની બેઠ લાવતા. મહારાજશ્રી સિવાયની બીજી ત્યાગી મૂર્તિઓ તેનો અસ્વીકાર કરતા. વખત જતાં આ મહાત્માઓને ત્યાં જરૂરી એવી વસ્તુ પણ જતી અટકી, અને મહારાજશ્રી પાસે તેનો દગ થતો ગયો, જેમાંનાં ખાવા ચોગ્ય ફળ બધા મહાત્માઓ ખાતા અને વધારાનાં કે બગડેલોનાં પ્રસાદ લોકોમાં વહેંચી દેવાતો. પૂજ્યશ્રીએ તે મહાત્માઓને ફળફૂલ ન સ્વીકારવાનું કારણ પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે એ વસ્તુ જમા થવાથી ત્યાં માખમચ્છરને ઉપદ્રવ થાય. પૂજ્યશ્રીએ ત્યારે તેમને વિનયપૂર્વક સંબોધીને સમજાવ્યા કે લોકોમાં જેવા સંસ્કાર નાખો તેવા સંસ્કાર પડે છે. તમે ના, ના, કહેના રહ્યા એટલે

તેઓ તો એમ સમજ્યા કે આ મહારાજને જહુ ત્યાગી-વૈરાગી છે. ગિદ્દાત્ર સિવાય બીજું કશું એમને ખપતું નથી વગેરે. જરૂરી વસ્તુઓ વિનાસક્રોધે સ્વીકારવી નેહીએ. તેનાથી મંદકી ન થાય તેની કાળજી રાખવી—સ્વચ્છ વાતાવરણ રાખવાનો થોડો પુરુષાર્થ કરી લેવો. દર્શનાર્થે લોકો આપણું અનુકરણ કરી આપણી આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખવાનું કામ ઉપાડી દેશે. સંતમદાત્માઓ પાસે ખાલી હાથે ન જવું એવા સંસ્કાર પડતા જશે અથવા તો ગમત રહેશે. આપણા જેવા બીજા મદાત્માઓના સંવાસકાર કરતાં લોકો શીખે તેની પ્રથા પાડવી જરૂરી છે. શી ખખર કાને, ક્યારે અને કેવી જરૂર પડે ? જેનો આપણે ત્યાગ કરીએ તે આપણો ત્યાગ કરે છે.

એક જાગીરદાર જેવા પુરુષે મહારાજશ્રીને આમહમરી વિનંતી કરી અને પોતાને ત્યાં સિક્કા માટે એઓશ્રીને મોટરગાડીમાં લઈ ગયો. મહારાજશ્રીનો મુકામ ત્યાંથી દસમાર માઈલ દૂર હતો. એક વિચાગ મકાનના એક નાના યા કમરામાં મહારાજશ્રીને ઉતારો આપ્યો. નહોતો ત્યાં દવાઉત્તરનો પૂરો અવ-કાશ. નહોતાં તેમાં કોઈ રાતરચીકાં, જમીન પર એક ચટાઈ જેવું મિઠાવેલું આસન હતું. પૂજ્યશ્રીનું બોજન પણ જહુ સાદું. જમવી વેળા એકાદ માખી પણ ઊડાડી કરી મૂકતી.

ચોર મહારાજશ્રીએ કારણ અનુમાન્યું. ખાતરી માટે પૂછ્યું : તમારે ત્યાં ક્યા મદાત્માની વધુ ખપરામણી થાય છે ? શી નેમની દિનચર્યા, રહેણીકરણી છે ? ત્યારે ખખર પડી કે એ પુરુષને સંસ્કાર નાખનાર અને સીંચનાર મદાત્મા મોંઝામેઝા રહેતા. મેમચિર્મા કપડાં પહેરતા વગેરે. વિચિત્ર મદાત્મા-વિચિત્ર રીત-મંદા દેહનું મદું ઠાંક્યું એમ તેઓ માનતા હશે. પછી સ્વીચર્મ પૂરી મર્વાદાથી દર્શન કરી ગયો અને પૂજ્યશ્રીએ વિદાય લીધી. આ વેળા પણ નહોતી ત્યાં કોઈ રૂઝૂમની એટ કે વિધિસરની વિદાય. સરકાર તેરા જ ખડખા દત્તા તેમનો શો દોષ ? મુકામ પર પાછા ફર્ના ત્યારે તેઓશ્રીએ વાન કરી : અનેક જ્ઞાના અનેક મદાત્મા અનેક રૂપે ફરે છે. પોતાના જેવા જ દરેકાર્મ મદાત્મા સાદા દોરા નેહીએ એવી માનવાતા મેમરાવતા હશે જહારની મુદિની જરૂર છે. અંતરની મુદિની વિશેષ જરૂર છે એ પણ ખરું, પણ અંતર્મુખી મદાત્માને ખાલ સમજ્યા જમદી જમદી ન એજખી સકાય. દાલના મદાત્માઓએ તો એવા સંસ્કાર રેરા નેહીએ કે મોઠા આંતરજાગ મુદ-રામ્મ રહે અને અનિધિ

સંતમદાત્માએને અનુકૂળતા પ્રમાણે શુદ્ધ અન્ન-વસ્ત્રાદિથી સન્માને. દેવમંદિરમાં મંદિરી રાખવાનું કેને ગમે ? સાચા સન્તો તો જીવતા મંદિરના જીવતા જગના દેવ છે. મોખા પ્રમાણે તેમના સંવાસત્કાર દરવાખા દોષ નથી.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીએ એક વિચિત્ર મંદાત્માની વાત સંભળાવી હતી. પંચનખમાં એક પાકા પહેગિલા મદાત્મા થઈ ગયા છે. તેઓ ઘોડા પર બેસીને મિત્રા માગવા નીકળતા. પહેલાં એમના ઘોડા માટેની મિત્રા, પછી એમની મિત્રાને બદોળરત કરવો પડતો. તેઓ એવો જ આગ્રહ રાખતા. લોકોએ સંસ્કાર પકડી લીધા અને બંનેની મિત્રા મળ્યા કરી. પૂજ્યશ્રીની જાગૃતતા પાંચ કલાકે એવું નથી બન્યું ? એમનોય શર્મિષ્ઠો ખર્ચ વધના વધના હાથી કરતા વધી ગયો. કોઈ આશ્રમમાં મિત્રા આપવા આવતું તો પચાસ-સો માણસોની પાકી રસોઈ થાય, બધાં મોજથી સાથે બેસી બોજન કરે. ધરે સર્વ જન્ય તો આગમ્યુક મદાત્માએ અને મહેમાનો સાથે જાય. પચાસસાઠ માણસો સાથે બેસી ત્યાં જમે. પધરામણીની બેઠ ચઢે તે તો વળી જીદી.

આવી દૃષ્ટિ રાખીને પૂજ્યશ્રીએ એક વાર ધરમપુરના મહારાજનો હાથી બાંધવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. રાજ્યના વિધીનીકરણ પછીથી રાજહાથી કાઢી નાખવાની વાત બહાર આવી. કોઈ હાથો ન લેતું હોય તો પોતે તે ભેશ એવો વિનોદ કર્યો અને પછી એવી મરજી પણ ખતાવી. કોઈએ પૂછ્યું : મહારાજશ્રી, એ હાથીનો ખર્ચ શી રીતે ઉપાડશો ? જવાબમાં સમજાવ્યા મળ્યું : હાથીનું પ્રારબ્ધ તો હશે ને ? વળી લોકોમાં તો જેવું વાતાવરણ ફેલાવો તેવું ફેલાય. ઈશ્વર સૌના અંતરમાં બેઠેલો છે. પછી ઉમેર્યું : હાથીને પાળતાંપોષતાં આવડે તો ત્રાઓ ખર્ચ ન થાય. ઘાસ ઝાડપાન તો મળે જ મળે. વળી મુરત નિઃસામાં કેળની અછત નથી. હાથી કેળના થોવા ખાઈને ખુશ રહે છે.

x

x

x

x

કરતાં વિચરનાં મહારાજશ્રી એક વાર ભરૂચ પાસે ઝાડેશ્વર આવી પહેગિલા. ખીમાર પડ્યા એક મંદિરમાં મુકામ હતો. ખીમારી વધતી ચાલી મહન્તજી દંધક ઉદાસીન અને ચિન્તિત રહેવા લાગ્યા. મહારાજશ્રીએ કારણ કળી લીધું. શા કારણે મહન્તજીને સંકેતમાં રાખવા ? આસન ઉઠાવ્યું અને ધીરે ધીરે પાસેના નર્મદાકિનારે જઈ સૂતા. એક પાસેની બાઈની નજર પડી સેવામાં હાજર થયો. દવા કરાવી. થોડોક આરામ થયો એટલે મહારાજશ્રી આસ્તે આસ્તે

આવતાં ગુજરાતને છેડે પહોંચ્યા. રસ્તે આવાળીવાની કોઈ તકલીફ પડી નહીં. આગળ રસ્તામાં એક ગામ આવ્યું. એક વૃદ્ધાએ મહારાજશ્રીની ખૂબ સેવા ઉઠાવી. બાજરીનો રોટલો, તાજી છાશ અને કંઈક શાકભાજીનો આહાર કરાવી મહારાજશ્રીને વધુ આરામ આપ્યો અને આઠદસ રોજ રોજી રાખ્યા, થોડીક વધુ શક્તિ આવી. વિચરતાં વિચરતાં આગળ એક બીજાં સ્થળે પહોંચ્યા, જ્યાંના મંદિરના મહાન્તે ખૂબ શુદ્ધતા કરી. પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કરી પૂરા સારા થાપ ત્યાં સુધી એઓશ્રીને આગળ વધવા દીધા નહીં. ઈશ્વરાભિમુખી મહાત્મા તરફ ઈશ્વરની સહાય વહેતી રહે. ગીતાજી ગાય છે :

અનન્યાધિમ્તવન્તો માં યે જના પર્યુપાસતે ।

તેવાં નિશ્ચામિદુષ્કાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥

વડોદરાના અનુભવનો એક રમૂજ કિસ્સો કહી સંભળાવતા :

પર્યાં વરસની વાત છે. પોતે વડોદરે આવી ચઢ્યા. શરીરે શરીરે રખજા. કોઈ ભિક્ષા ન આપે. આસન પર પાછા ફરતી વેળા એક ફળવાળો અને દૂધવાળો એ બન્ને મહારાજશ્રીની આકર્ષક મુખમુદાથી પ્રભાવિત થઈ એઓશ્રીને ભિક્ષા સંબંધે પૂછે અને રોજ ૭ કેળાં અને શીરમશીર દૂધ આપે. ૭ દિવસ આમ આવ્યું. દૂધ અને કેળાંની સંતોષ માનવો પડતો. હરિવાન એમના આકર્ષણને લીધે પોલીસ ખાનાના માણસોએ એમનો વધુ પડતો પરિચર ફળવો. હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે કેટલાક પોલીસ અમલદાર ખુદામિલજથી પણ પૂરી અફમથી મહારાજશ્રી સાથે વાન કરતા કરતા આવના હતા. પેલો દૂધવાળો અને ફળવાળો એ જોઈ રહ્યા. મહારાજશ્રી તરફ કંઈક શંકાની નજરે જોયું. દૂધ ન મળ્યું. ફળ ન મળ્યું. કારણ પૂછતાં તેઓએ બીનાં બીરાં કશું : માફ કરો મહારાજ, આપ તો કોઈ છૂપી પોલીસના અમલદાર છે. તમે કોઈ વાર અમને તમારા સપાટામાં લઈ લો તો અમારા તો બેદાશ થઈ જાવ. મહારાજશ્રીએ તેમની શંકા કાઢી નાખી. પછી તો પૂજપત્રીની ખાત્રિ જામતી ગઈ અને નિજાલ મળ્યું. યજ્ઞે મહારાજશ્રીની પાછળ જમણી કરતા પોલીસ અમલદારો પણ તેમની પ્રેમથી સેવા કરતા થઈ ગયા. કોઈ પોલીસ અમલદાર ત્યાર પછીથી મહારાજશ્રીને મળવા આવના ત્યારે ઉપરની વાત એવી સરસ કથાકારની દૃષ્ટિએ પોતે વર્ણવતા કે આતાપર્ષિ અને પોલીસ અમલદાર પેટ ભરીને દસી લેતા. વાનનો ઉપસંદાર આ ચપ્પોથી તેઓ કરતા : પોલીસ અમલદાર, તમને

તો દૂરથી નમસ્કાર. તમારી ' કિર્પાવી ', તમારા દર્શન અને સોજનથી મારી દુધગાંની નિશા અંધ થઈ ગઈ હતી.

x

x

x

x

ધોળકાનો અનુભવ જુદી જાત પાડે છે. પરિશ્રમજી કરતાં કરતાં આવી મહેમત એએક સતોનો મુકામ ધર્મશાળામાં દતો. પોતે પણ ત્યાં જઈ ચલા. બધા નિશા માગી ખાતા. એક દિવસ પેલા સંતો પર જાણે કે જૂતે સવારી ન કરી હોય તેમ સ્થાન પર મજેસ નિશાનો ત્યાગ કરીને દુર્લભ મધુકરી માગવા ગામમાં નીકળી પડ્યા મધ્યાહ્ન થયો. નિશા ન મળી. ખિન્ન હૃદયે પાછા ફર્યા. પૂજ્યપત્રીને વાત કરી : અવધૂનજી, આજ તો જળ પીને જ સંતોષ માનવો રહ્યો. અને પોતાનું વીનક કહી સંભળાવ્યું. પૂજ્યપત્રીએ તેમને સંતોષ આપ્યોઃ ઈશ્વરેચ્છા બગવાન છે. સતોની ફિકર પ્રારબ્ધ કે ઈશ્વર રાખે છે. આજે અહીંના ન્યાયખાતાના અમલદારને ત્યાંથી મારી નિશા અહીં આવવાની છે. નિમંત્રણ આવી મધુ છે પછી નિશા આપી. સોજે પ્રેમપૂર્વક બોજન કર્યું. તૃપ્તિ અનુભવી.

પછી પૂજ્યપત્રીએ તે મહાત્માઓને સંબોધીને કહ્યું : તમે અનનો અનાદર કર્યો તો અન્ને તમારો અનાદર કર્યો. અકલ્પપૂર્વક કોઈ પણ કામનો નિશ્ચય કરવો. ન તો સારી ઉમ્મર વિધિનિયેશના અંધનમાં રહેવું, ન તો વિના પ્રયોજન પ્રારબ્ધ કે ઈશ્વરેચ્છાની કસોટી કરવી વધુમાં જોમેયું અક્લ વિન કક્ષીરી કરતી નહીં વક્ષા. ઈશ્વરે કે પ્રારબ્ધે તો તમને અન્ન મોકલી આપ્યું હતું તમે તેને તરછોડીને કોઈ બીજા ઈશ્વર કે બીજા પ્રારબ્ધને સોંપવા નીકળ્યા. કોની જૂઠા ?

x

x

x

x

હેતુપૂર્વક આવી કસોટી કરવી તેમાં તો પોતે સંમત હતા પણ તેને અંધશ્રદ્ધાથી કે વિનાવિચારે વળગી રહેવાની વિરુદ્ધ હતા. પોતાના અનુભવમાં આવેલા કેટલાક વિચિત્ર મહાત્મા અને તેમનાં વિચિત્ર વર્તન સંબંધે તેઓ કહેતા :

એક મહાત્મા એક સ્થાને બેઠા તે બેઠા. કોઈ તે સ્થળે તેમને લિશા આપી જાય તો ખાઈ લેતા, નહીં તો ઉપવાસ કરી લેતા. બીજા એક મહાત્માને કોઈ ખવડાવે તો ખાતા, નહીં તો નિરાહારી રહેતા. લોકો તેમને અનુકૂળ થઈ જતા અને તેમનો નિયમ બની રહેતો. સારાનું તો સારું બની રહે, કારણ કે સાંજે

પરિચયે માનુષ પદ્મું કે અંતરમાં હોય તે બહાર આવે. એક આવે દેખાવ કરતા અને દોંગી મહાત્મા બની બેઠેલા શુષ્ક, સાબિલક, વેદાંતી સાધુની સેવા થોડા દિવસ તો બની રહી. તેની ખ્યાતિ વધતાં પંજમની એક રાણીમાતા સ્વહસ્તે તેના મુખમાં કાળિયો મૂકતી. મહાત્માએ માથા ફેલાવવા માંડી. એક દિવસ બિડા ખાતા ખાતા ત્યાં જ દટી કરી દીધી. રાણીમાતા કાબેલ હતી. તેણે તે જ દટીમાંથી ચોડીક ચોડી પર બિચકી લઈ મહારાજજીના મુખ તરફ હાથ વાળ્યો. મહારાજશ્રીએ એ ફેરવી દીધું. રાણીમાતાએ તેના મુખપર તમાચો મારતાં મારતાં આતા કાઢી : યડ, ભાગ બહી થી. નહીં તો તને જેલ ભેગો કરાવું છું. બધું બહા માની બેઠો તો દટી બહાને કેમ ત્યાગે છે ? મિથ્યાવાદીનો જમ ભાગી ગયો.

x

x

x

x

પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ એક વાર પ્રારબ્ધની આકરી કસોટી કરી. રેતાળ પ્રદેશના એક દૂર-સુદૂર મંડી વેરડીવાળા ભાગમાં આવી ગયા. વિશ્વંભર રથજી હતું તો રથમાં, પણ આજીજાજી વેરડીની ફરતેની હરિયાળીથી દેશ એવું મનોહર લાગતું કે મહારાજશ્રી ત્યાં રહી પડવા લાગ્યાયા. ભોજન ખાખતે તેઓ નિર્મિત રહેલા. ઈશ્વર વિશ્વંભર છે. આજ સુધી જે ભૂખ્યાતગ્ન્યાનો તથા નિરાધારનો આધાર બની સૌનું ભરણપોષણ કરતો આવ્યો છે તે ઈશ્વર મારું રક્ષણ કરશે, એવી એમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. આસન જમાવ્યું તે જમાવ્યું. એક વિચિત્ર તરંગ રકુર્યો : પ્રારબ્ધને! પ્રત્યક્ષ બનુભર સેવાનો સંકલ્પ કર્યો. નિશ્ચય કર્યો કે આ સ્થાન નથી છોડવું કસોટીમાંથી પાર બિતરવાનો હડામલ આપ્યો. ન તો ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે મારે માટે ભોજનનો પ્રત્યંધ કર; ન તો મનમાં સંકલ્પ બિડવા દીધો કે હું ભૂખ્યો છું અને કોઈ મને બિડા આપી બાપ તો સાકું... એમ કરવાથી પ્રારબ્ધ પકડાય નહીં, કારણ કે શુદ્ધ મનનો આર્તનાદ કોઈ શુદ્ધ માનસમાં કોઈ સેવાગાત્રી-ધાર્મિક મનુષ્યના કોઈ એક શુભ ધડીના નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ મનમાં સંકાન્ત થાય, પકડાય અને તેને સ્વયંસ્ફુરિત પ્રેરણા થાય અને એ પ્રેરણા તેને એવા આર્તનાદી તરફ આકર્ષે.

સાંજ થવા આવી. દૂર દૂરથી રેતી બિડતી હોય એવું દેખાયું. એક વધુ-જાર આવી રહી હતી. વધુજારે વેરડી આગળ પડાવ નાંખ્યો અને મહારાજશ્રીને જોડી દેહીને દૂધ પાચું. પંદરેક માઈલના દૂર આવેલ ગામે પસાર થતાં

પણુગરીઓ ત્યાં ખૂબર આપના ગયા કે કોઈ એક દિંદુ સાધુ મહાત્મા અમુક એકાંત રથજે ભજન કરતા બેઠા છે. લોકો ઉત્સાદપૂર્વક ત્યાં પહોંચ્યા. મહારાજ-શ્રીને અન્ન ખવડાવ્યું. પછી તો ત્યાં રાજ મેળા જેવું વાતાવરણ જામવું ગયું. લોકોનાં ટોળેટોળાં આવે. મહારાજશ્રીને નવી નવી રસોઈની ભિક્ષા મળતી રહી. લગભગ એક મહિનો ત્યાં મોજથી પસાર થઈ ગયો. પછી મહારાજશ્રીએ આસન ઉઠાવ્યું.

અનુભવતાન મળ્યું કે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જ સારા જિંદગી કોટિના સંતમહાત્માની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યાં જ્યાં અન્ન-જળનો ઉદય થાય ત્યાં ત્યાં પવનની દિશા પ્રમાણે સૂકું પાન ભીડી જાય તેમ મહાત્મા પુરુષોનાં પ્રયાણ-પરિભ્રમણ થાય છે. અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની અમૂલ્ય પ્રાપ્તિ થઈ. કદાચ આ કારણે પણ પૂજ્યશ્રી આશ્રમની આરામદારી મળ્યા પછી પણ પરિભ્રમણ કરતા રહ્યા.

ભાગ્યે જ તેઓ એક આશ્રમમાં એકી વખતે બે માસથી વધુ રહ્યા હશે આશ્રમ બહાર ભક્ત લોકોના મનનુ સમાધાન કરવા વિચરતા રહેતા. તેમાં વિશેષ કરીને અમદાવાદ, મુંબઈ અને કલકત્તાવાળાને વધુ લાભ મળતો. પૂના અને બેંગલોર વીસરાતાં નહોં, તો કોઈ કોઈ વાર ભીડી અને કોઈકમુદરવાળા પણ ભાગીદાર બનતા. વિવેક, પેરાગ્ય તેઓશ્રીને ત્યાં સતત જાગ્રત રહી પહેરેા ભર્મા કરતા, તેથી એઓશ્રી પર અટપટી માયા પોતાનો દાવ બુજાવતી ચકતી નહોં. તે સદા નિરાશ રહેતી.

x

x

x

મિહાર પ્રાંતના જસીડી પાસે—ત્યાં આશ્રમ નહોતો તે વખતે—કોઈ એક ગામમાં વૈદનાથના દર્શન કરી કુંભમેળા તરફ પ્રયાણ કરતા મહારાજશ્રી અને અનેક સારા સારા સંતમહાત્મા એકઠા થઈ ગયા. પૂજ્યશ્રી સ્થાન પર બેસી રહ્યા.

મહાત્માઓ ભિક્ષાર્થે નીકળ્યા પડ્યા. પણ દેવસંયોગે કયું મળ્યું નહોં. પછીને તેઓએ વિનોદમાં કહ્યું કે હવે તો આપને નસીબ ચારી આપે તો કંઈક આશા. પૂજ્યશ્રી બહાર નીકળ્યા પડ્યા. કોઈક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષના ઘર આગળ ‘નારાયણ’ કરી બિશા રહ્યા. ગૃહસ્થ મહારાજશ્રીનાં વર્તન, વાણી અને તેજસ્વિનાથી પ્રભાવિત થયા. તેણે ભિક્ષા આપવા કપ્પૂષ કયું પણ મહારાજશ્રીને ક્યાંથી સંતોષ વળે ? તેઓશ્રીએ કહ્યું : બાઈ, હું એકલો ક્યાં છું ? મારી સાથે તો બીજા આઠસ ઉચ્ચ કોટિના મહાત્માઓ છે. તેમની ભિક્ષાને પણ પ્રત્યેક યવો જોઈએ. ધર્મભીરુ સજ્જન જરા વિભાસણમાં પડ્યો પણ

તરત ઉતર દીધો : આપ આપના આસન પર બિરાજો. હું બધી વ્યવસ્થા કરીને ત્યાં આવું છું. ગામલોકોએ મયાદક્ષિત સીધું-સામગ્રી આપ્યાં. મૃદસ્થ મહાત્માઓ પાસે પહોંચ્યો. પણ ત્યાં તો વાસણ-મગનણ વગેરેની કદી વ્યવસ્થા નહોતી. પૂજ્યશ્રીએ તે તરફ તેનું મીઠા વચને ધ્યાન દોયું. બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. મહાત્માઓએ જોજનની તમિ-મેળવી. મહારાજશ્રીએ વિનોદ કર્યો : જુઓ, બિદ્યા માગવાની પણ એક કળા છે. એ કળાની પરીક્ષામાં હું પહેલે નંબરે પાસ છું પરીક્ષાપાસનું પ્રમાણ પત્ર મળી ગયું.

પોતાના આશ્રમજીવનમાં પણ જિજ્ઞાસો પથ્થરિયો પ્યાત્રો એઓશ્રી રાખતા અને કોઈ કોઈ વાર વિનોદે ચક્રના ભારે હસતાં હસતાં કહેતાઃ આ મારું બિદ્યાપાત્ર તો અક્ષય છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ હજુય કરી શકું એમ છું એ તો મારી અત્રપૂર્ણા દેવી છે. પણ ભક્તજનો એમને ક્યાં કહેશે ધૂમાવવા દે એમ હતું ? બિદ્યાર્થે એસનું ધૂમવું દુર્લભ—સગભગ અસંભવિત—કરી દેવાયું. કાં તો બિદ્યા એમના ધ્યાન પર આવી જતી, કાં તો ભક્ત લોકોના ઘરમાં તૈયાર થતી, અને પચાસસાઠ વ્યક્તિઓ સાથે બેસીને વિશ્વવિરાટ મુખે સમૃદ્ધજોજન કરતી.

x

x

x

આસામ પ્રાંતનો પ્રસંગ તદ્દન જુદા પ્રકારનો-અકસ્માત હતો. મહાત્મા સોઝોની સીતા સમજવાને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણ રાખવા વેટ દિવો છલો પડે પૂજ્યશ્રી અને બીજા એક ઉચ્ચ કોટિના મહાત્મા વાપ કિયો આસામના જંગલમાં ધૂમી રચા હતી. બંને અવધૂત, લગોટીભર અને હાથમાં બિદ્યાપાત્રવાળા. પાસે કોઈ વસ્તી ન દેખાઈ. રાત્રી પડવા આવી. દૂર એક દુકાન જેવું માલૂમ પડ્યું. ધાકવા હતા. ખૂબ બૂખ્યા પણ હતા. જંગલમાંના લોકોની વચ્ચે ઘર માંડી દુકાન ચલાવનાર એક મારવાડી વેપારી હતો. વિનયપૂર્વક મહાત્માઓએ કહ્યું : ભાઈ, કંઈક ખાવાનું આપ. ચાલી ચાલીને ચાકા મધા છીએ, વેપારીએ ચોખ્ખી ના લણી. તેને ધણું સમજ્યો : અમે ચોર ડાકુ નથી. સાથુ છીએ. પણ તે માને શાનો ? એટલે હવે પૂજ્યશ્રીએ દંડનીતિ અજમાવી. પોતાની સાથેના મહાત્મા ચરીરે, કદમાં, દેખાવે વધુ બળવાન અને કડક લાગતા. તેમને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ ડોળપૂર્વક ઊંચા અવાજે કહ્યું :

“ વકલ હો ડલહો, મસ્તરામ, મોર વાંચ દો ! ”

વેપારી ગઝરાયો. ખીધો કે આ બધું લૂંટી લેવાના. ધૂળતે આવ્યો તે બોલ્યો : નદી, નદી, મહારાજ. જે જોઈએ તે સીધું સામગ્રી લો. લોટ, ઘી, દાળ વગેરે મળ્યાં, રાધવાનું વાસણ પણ મળ્યું. પૂજ્યશ્રીએ રોડી બનાવીને પ્રેમપૂર્વક ખીળ સંતજીને સતોખા પછી પોતે બોલ લગાવ્યો. થોડીક પ્રસાદી રહી તે વેપારીને બેટ ધરી. દાય દલાવી સવારે ઊડી લાંબી યાત્રાના થયા. બહુ જ દસને મુખડે પોતે આ વીનક સંભગારી આત્મવર્ગને હસાવના.

પ્રારબ્ધને આપારે બધું છોડી જરા પણ એટા ન કરનાર પુરુષ તે ભિક્ષાને માટે દાદાગીરીનો સ્વાંગ પહેરે ! શી વિચિત્રતા ! શી ચરિત્રલીલા ! આવા વિરોધી વર્તનનો સામાન્ય માનવી શો ખુશાસો કરી શકે ! સંતોની ગતિ સંતો જાણે. વળી પોતે રસોઈ કરે અને ખીળને જમાડે એમાં તો એક વિવિધ રહસ્ય રહ્યું છે. પોતાના કરતાં ઉચ્ચ માનનીય મહાત્માને પ્રેમપૂર્વક સરસ રસોઈ કરી, જમાડી તૃપ્ત કરવા એ એક માનની-પ્રેમની નિશાની છે. મહાત્માને માટે બીજી કંઈ “માતા” આવી મમતા દાખવે ?

પૂજ્યશ્રીમાં વિનોદદત્તિનું પ્રાધાન્ય હતું અને તેથી તેઓશ્રી ખુશ મિળજ રહેતા અને આવનારને ખુશ ખુશ કરી દેતા એટલે એમના વિનોદ

સાંનિધ્યમાંની વિનોદી, સાત, શીતળ ડાયામાંથી ઊઠવાનું મન નહોતું થતું. ઉપરના પ્રકરણમાંના કેટલાય કિસ્સામાંથી એવો વિનોદ દેખાય છે. ગંભીર વિષયને પણ તેઓ વિનોદથી હળવો બનાવી દેતા. પોતે સ્વતંત્ર મિળજમાં હોય ત્યારે હસતે મુખડે કહેતા કે મૃદરથો, સેવકો, લકતો, મારી તન, મન, ધનથી સેવા કરે છે, જ્ઞાતિ હું જાણીએ છીએ તેમને જરા લડોલા રાખતો. તેમની સેવાય લેતો જાઉં અને થોડા કૃંશાકાષ મારતો જાઉં. તેમ નહીં છું તો તેઓ મારા ગુરુ થઈ એસે. બસતુંય ખરું અને લોટ ખાવોય ખરો વળી કૌઈક વાર કહેતા : લકતો ખરાડીને મારે-હેરાન કરે. પંડિત બંકાનીને મારે-ઓલ બોલ કરાવ્યા કરે. માટે જરા કડક વર્તનનો ડોળ પણ કરવો પડે.

x

x

x

એક વાર જીવકપટયુક્ત જૂઠ્ઠી ત્રાત નીકળી. પૂજ્યશ્રીએ દર્શાંત આપ્યું : કાગડો હંસના મુલકમાં જઈ ચડ્યો. હંસથી એકલી હતી. હંસ ચારો ચરવા ગયો હતો. કાગડો ઊંધું થતું સમજાવી, હંસથીને પોતાની સાથે લઈ ચાડ્યો. તું જો તો ખરી. મારો પ્રદેશ કેટલો સુંદર છે ! સારું થયું કે તું મારું માની મઈ અને તારા કટૂપા પ્રદેશને છોડી દીધો. આવું આવું મોહક મિથ્યા

માયણુ તે કરતો રહ્યો અને બન્ને બિડતાં બિડતાં ચાલ્યા ગયા. હંસનો આરીને જુએ તો હંસની માયણ દૂર નજર ફેંકી તો કાગડા સાથે બિડીને જતી જોઈ. પાછળ પડ્યો પણ પકડી શક્યો નહોતો. કાગડાએ બાવળિયાના ઝાડ પર હંસલીને ઉતારો આપ્યો. હંસલીના હોશકોશ બિડી ગયા. આ તે વળી સુંદર પ્રદેશ કહેવાય ? જ્યાં નજર પડે ત્યાં ગંદકીનાં દર્શન.. ફિકર પડી કે કાંટાળા ઝાડ પર દિવસ કેમ જશે. દરમિયાન હંસદો આવી પહોંચ્યો. તેણે કાગડાને કાલાવાશ કરી વિનંતી કરી કે તું આ મારી હંસલીને છોડી દે અને અમને બન્નેને સુખી કર. ” કાગડો ડોળા કાઢીને બોલ્યો : “ વાહ રે વાહ, આ કેવી દુનિયા ! આ મારી પત્નીને તું લઈ જવા ક્યાંથી આવ્યો ? ચાલ્યો જ ! નહોં તો મારા દોરતો તને મારી નાખશે. ગળેપકડ, જલદી જલદી ભાગી જ, નહોં તો તારું આવી બન્યું.” હંસે તેને હરી વીનવ્યો : “ ભાઈ જો તો ખરો. તારા રૂપરંગ એને જરાય મળતાં આવતાં નથી. એ બધી રીતે મને મળતી આવે છે. કાગડો શેનો માને ? તેણે સરત મૂકી : “ જો, આ ચામના લોકો બહુ બક્ષા છે. મનુષ્ય પ્રાણી ન્યાયી હોય છે. એ જે ન્યાય આપે તે તારે કબૂલ રાખવો.” બોળા વિચારુ હંસે મંજૂરી આપી. કાગડો બીજો ગામમાં લોકોને એકઠા કરીને બોલ્યો : “ જો તમે હું કહું તેમ કરો તો હું તમને તમારા પૂર્વજોનાં દર્શન કરાવું.” આવાં સરતાં દર્શન કોને ન ગમે ? તેઓ બોલ્યા : “ ચાલ કહે, તારે શું કહેવું છે ? ” કાગડો બોલ્યો : “ પેલા ઝાડ પર હંસલી બેઠી છે. તેના પતિ હંસનો તેને લેવાને આવ્યો છે. તમારે તેને કહેવું કે એનાં રૂપરંગ તો કાગડાને મળતાં છે, તું તો કાઈ ગઈયો છે.” લોકો થયા કબૂલ. બાવળના ઝાડ તળે સભા ભરાઈ. હંસ અને કાગડાનો ન્યાય તોળાયો. હંસે કહેવું હતું એટલું બધું કહ્યું. કાગડાએ તેના જવાબ વાલ્યો. સાક્ષીઓ એકી અરાજે બોલી બેઠ્યા : “ કાગડો સાચો છે. હંસ જૂડો છે.” હંસલી ઉદાસ થઈ. હંસનો છવ બિડી ગયો. લોકોએ કાગડાને કહ્યું : “ ચાલ ભાઈ, દ્રવે અમારા પૂર્વજોનાં દર્શન કરાવ.” કાગડો આગળ ચાલ્યો. લોકો પાછળ પાછળ ચાલ્યા. એક મંદી દુર્ગંધ મારતી કીડાથી ખદખદતી નરકમરી જગ્યાએ ઊંચા ઝાડ પર બેસી કાગડો બોલ્યો : “ પેટ ભરીને જોઈ લે આ તમારા પૂર્વજોને ! ” લોકો ખિન થયા. આ તે શું નરકમાં સડગડતા કીડા અમારા પૂર્વજો ! ” કાગડાએ ઠંડે કવેજે જવાબ આપ્યો : “ જૂઠાના પૂર્વજો તે વળી કયા સ્વર્ગમાં વસે ? ” અને એમ બોલતાં બોલતાં તે બિડી ગયો.

પૂજ્યશ્રી પાસે બેઠેલાઓમાં એક બટકબોલો, પ્રેમી, ભક્ત વકીલ હતો. તેણે હસતાં

હસતા પૂછ્યું : “મહારાજશ્રી, અમારો તો જૂઠાસાચાનો ધંધો ચર્ચિયો ત્યારે અમારી શી ગતિ થશે ?” મહારાજશ્રીએ સ્મિત વદને વિનોદ દ્યો : તમારે ગમ-રાવાની શી જરૂર છે ? તમે તો ધંધાર્થે એ કામ કરો છો. સાચજૂઠા બોલનારા તો તમારા અસીલો છે. તમે જરા તેને રસ્તો બતાવી આપો છો એટલું જ. વળી તમે તો કાપદાનંધીમાં રહીને કામ કરો છો. નિર્દોષીને કેટલા સહાયમૂલ ધાત્ર છો અને દોષવાનને સુધરવાની તક આપો છો. વક્રીમ દસી પડ્યા. શ્રોતૃવર્ગ હસી પડ્યો.

x

x

x

બીજે સમયે કાર્ધિક મતલબ સંબંધેની વાત નીકળી. દુનિયા મતલબની ગરજ છે એવી વાત ઉપડી. મોટા લોકો પણ નાનોસરખો સ્વાર્થ છાડતા નથી તે વચનથી ઉપસંહાર કરતાં મહારાજશ્રીએ વાત પર પડેલો પાડ્યો અને વાતાવરણને વિનોદથી દળવું કહ્યું :

એક શેઠ હતો. રસ્તે ચાલતાં માર્ગમાં રૂપિયો પડેલો જોયો. વાંકા વળા જમીન પરથી પોતે વસ્તુને ઉપાડી લે તો લોકોને વહેમ પડે અને આખરે જાપ. વળી લોકો મરકરી ઉઠાવે કે આવો શ્રીમંત શેઠિયો ચર્ચિતે નજીવી વસ્તુને પણ જીંચકી લે. શેઠે સરી પડવાનો ટોંગ ક્યો. બરાબર રૂપિયા પર જર્ષ પડ્યા. દળવે રહી રૂપિયો ખિરસાસા મૂક્યો. જોરજગરીથી હક્ષિતાં હક્ષિતાં એકા ચર્ચિયાલવા માંડ્યું. પાછળ પાછળ શેઠનો નોકર આવતો હતો. લોકોએ તેને કહ્યું : “જા, દોડ. તારા શેઠ પડી ગયા એટલે વાગ્યું” હસી. “ નોકરે ઠંડા પેટે જવાનું આપ્યો : “ ના, બાઈ, ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. મારા શેઠ વિના મતલબ પડે એવા નથી.” લોકોને રમૂજ પડી. હસી પડ્યા. સાથે સાથે આપણા મહારાજશ્રીના શ્રોતાવર્ગને પણ ખૂબ મજા પડી.

x

x

x

એક પ્રસંગે જુદા જુદા પ્રદેશના રીતરિવાજ-ખાનપાન સંબંધે વાત નીકળી. એક ભકતને ઉમળકો આવ્યો અને સુરતની રસોઈનાં અને મીઠાઈનાં વખાણ કરતાં કરતાં તે બોલ્યો : “ મહારાજશ્રી, સુરતનું જમણું અને કાશીનું મરણ એ તો અમારા સુરતની સુપ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે.” મહારાજશ્રીએ કાવકા મેલિ જવાનું દીધું. “ અરે, સુરતની કદી પણ એવી સરસ કે તેના સ્વાદની વાદ આવતાં કાશીનો સંન્યાસી કાસી છોડી સુરતમાં કદી પીવા દોડી આવતો.”

આ કટાક્ષી વિનોદ કરી ઉમેરતા : “ જો, લાઈ, હરકોઈ પ્રાંતનાં જમણુ જુદાં જુદાં અને સુસ્વાદી હોય છે. તમારા સુગતનો દૂધીનો હવેલો, કદાચ ધારી-ગરદી એ સિવાયની કોઈ પણ મીઠાઈ બીજા પ્રાંતની મીઠાઈ કરતાં ચડિયાતી નથી, બધે જિતરતી છે. જમણુ સંજ ધે તો બિદારમાં જઈ આવો. તેટલી વાનગી અને સમજવટ તમારા સુરતમાં લાગ્યે જ થતી હશે. એ તમારી સુરતની ઉકિત તો તમારા કોઈ સુરતના, સુરતપ્રેમી, ઉત્સાહી સજ્જનને દહીં હશે. ખીજા એક બાબતમાં બંગાળનાં પ્રેમ શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યો.

પૂજ્યશ્રીના કટાક્ષમાં કડવાય નહોતી. વાણીમાં મીઠાઈ રહેતી અને તેમાં વિનોદ ભળતાં જેની મરકરી થતી તે પણ બધાની સાથે હસવામાં રાખડ (નામ)માં બળી શકતા. સુરતનાં પ્રેમમર્થા, લાડીયાં દૂંઠાં નામો જેવાં શક્તિ કે ગાંડુ, લાલુ સભિળી તેઓ કહેતા : “ તમે તો જાણે જિઠવાને બદલે નીચે પડો એવા છો. અરે લાલુને બદલે લાલજીભાઈ કહો, ગાંડુને બદલે ભોળાદેવ-ભોળાનાથ કહો. નામમાં પણ શક્તિ છે. લાલજીભાઈ કોઈ દિવસે શંકર કે રામજીનો લાલ ચર્ચી શકે.” જેણે પોતાનું “હંસદેવ” નામ સાર્થક કર્યું છે અને મનને ‘મનીરામ’ તરીકે સંબોધીને રામરૂપ બનાવ્યું તે મહાત્મા જ ઉપર પ્રભાણેની સલાહ આપી શકે.

સારા સંસ્કાર પાડવાનું કામ માત્રાપત્રું છે. નાનપણથી જ એ સંસ્કાર નાખવા જરૂરી છે. ગાદ સંસર્ગમાં આવેલ ભકતોનાં હૈકરછિર્વાનાં નામ પૂજવાનું પૂજ્યશ્રી શૂકતા નહીં. એવા એક ભક્તના નાના બાળકનું નામ ‘અશોક’ સભિળી જરા વિચાર કરી કહ્યું : અશોક એક રામનું નામ છે. ભકતે ઉત્તર વાળ્યો : હા, મહારાજ, ‘અશોક’ ધંધરનું અક્ષરનું ; નામ પણ થઈ શકે. શીકરદિત તે અશોક. પોતે પ્રસન્ન વદને કહ્યું, સારું નામ છે.

x

x

x

એવી એક ધણી વરસ પૂર્વેની વાત છે. એક કુટુંબ સાથે એમનો બહુ સારો મીઠો સંબંધ ભોગ્યો. કુટુંબની વ્યક્તિઓ સાથે પાંચસાત વરસનો નાનો બાળક પણ પૂજ્યશ્રીના દર્શનને જતો થયો. થોડીક વાર બાળક સાથે મીઠી રમત રમી કરી તેને મહારાજશ્રી પૂછે : તારું નામ શું ? તે કહે : અંબુ. બામાત્રી ફરી પૂછે : અંબુ એટલે શું ? જવાબ : કાંઈ નહીં. ચછી પોતે તેને પાઠ ભણાવે : “ અંબુ એટલે પાણી અને પાણીના દેવ વરુણ દેવ : ભોલ, અંબુ એટલે ? ” જ્યારે જ્યારે તે નાનો અંબુ દર્શનને જતો ત્યારે ત્યારે

ધર્મા આપણને શીઘ્રનિજી, પ્રેમભાવ-પૂર્વક બાવ હોય તેમાં તેના ગુણ તો ગુણ દેખાય પણ હોય પણ ગુણ રૂપે બાસે.

એનાથી વિપરીત બાળત અશીઘ્રન નિજી લાવે. આ સત્પતા અનુભવના પોતે કોઈક વાર તોળેનું સાધુકલ્પિત દર્શાવે આપતા :—

જહાંગીર બાદશાહની આ વાત છે. તેની બેગમ નૂરજહાં—દુનિયાની મુદરી—ના રૂપની પ્રથમ સાંભળી એક મોજાલા મસ્ત ફરીને સંકલ્પ બેઠો : “લાવ જોઉં તો ખરો કે એ નૂરજહાં કેવી છે ?” સાધુમહાત્મા—ફરી લોકો પહેલાંના વખતમાં વિના રોકટોક રાજ-બાદશાહના મહેલમાં જઈ શકના હતા. ફરી રાજમહેલમાં ગયો. નૂરજહાં સામે જરા વાર જોઈ રહ્યો. ‘ધૂ’ કરી તેણે ચાલવા માંડ્યું. જહાંગીર બાદશાહે ફરીનું આવું વિચિત્ર વર્તન જોઈ પૂછ્યું, “સાંભળાયા, આપની આ બધી ચેષ્ટાનું રહસ્ય ખોલો.” સાંભળાયા બોલ્યા : “દુનિયા તારી નૂરજહાંને વખાણે છે. એનું સૌંદર્ય કોઈ જોયા પ્રકારનું નથી. તેથી એ સૌંદર્ય અને સૌંદર્યના વખાણનારાઓ પર મેં ચૂક બેઠાં.” જહાંગીરે પૂરી અદનથી જવાબ વાળ્યો : “સાંભળે, નૂરજહાંનું નર જોવું હોય તો જહાંગીરનાં ચરમા પહેરો.”

પૂર્વશ્રીને ગજધૂધીમાંથી બોધ મળેલો હતો કે પોતાની અશ્વમે ચાલવાથી જ મનુષ્ય સુખી થાય છે. બીજાની અશ્વમે ચાલતાં ગૂંચવાડો બીજો થાય તેઓ કહેતા : તમારા ચારિત્ર્યમાં કોઈ ખાસ નતિક હોય ન હોય અને શુદ્ધ મને અને શુદ્ધ ભાવે કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરો તો વિવેકી પુરુષ તેનો આદર કરી. અંતરમાં જે હોય તે બહાર પ્રતીત થાય અને તેની જ છાપ આખરે પડે છે.

x

x

x

પોતે કહેતા : “ખૂન પેસા કમાવો અને ખૂન ખરચ કરો.” આ એક સુંદર આર્થિક સૂત્ર છે. પેસો કરતો રહે-તેમાં અનેકને રાજ મળી રહે છે. આ દષ્ટિ બાળમાં રાખી પોતે પોતાની સેવા કરનાર ધની લોકોનો સારો જોવો સંપર્ક રાખતા. પોતે કહેતા : “આ ધની લોકો-પાસે પેસાની બચત તો રહેવાની. હવે એ લોકો ગમે તેમ એ પેસો વેડફી દે તેના કરતાં સન્માર્ગે એને એ વાળે એ વધુ જરૂરી છે. એમ કરતાં એક પંથ દો કાજ સધાય. એ લોકો દોષમાંથી બચે અને પેસાનો સફળયોગ થાય, તો આ જન્મે સુખી છે તેના આવડે જન્મે પણ એઓ સુખમાંથી થાય.

પૈસાદાર લોકો પશુ ઘણી વાર પ્રેમપૂર્વક તન, મન, ધનથી સેવા કરે છે. એવા પૈસાદાર લોકોનું પ્રસન્નચરણ કાઈ ઘસાણું બોલણું ત્યારે તેઓથી તરત તેને ટોકતા : “પૈસાદાર લોકો એમના પુણ્યની કમાણી ખાય છે. તેમની ઈર્ષ્યા કરવાથી તું કલુષિત ન થા. તું પુણ્ય કર. તારો ભવ સુધરશે. બને તો પૈસાદારની દયા—પરોપકાર ભાવનાને જાગ્રત કર, ઉત્તેજિત કર. તેની પાસે દાન કરાવ. દાનને પાત્ર બંધિત કે સંસ્થાને એ દાન આપશે. સુખને ભેઈ પ્રસન્ન રહેવું અને મનને સંબોધવું: બે, એ પુણ્યનું ફળ ખાય છે. તું એ સુખનો રસ્તો પકડ. પૈસાદારનો પૈસો અતીતિ કે ચૂસણનીતિના હશે તો તેનું પાપ તેને ખાશે. તું તેના ગુણ જોતો રહે.”

પૂજ્યશ્રીની પાછળ લક્ષ્મી તો દોડવા કરતી. એ પૈસાનો એઓથી સંતમહા-ત્માઓને સુખસમગ્ર આપવામાં બ્યય કરતા. અન્નદાનને પશુ એઓ જ્ઞાનદાન જેટલું જ—પછી તો જ્ઞાનદાન કરતાં વધારે—મોડું માનતા. અન્નદાનથી તૃપ્તિને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જ્યારે એ જ્ઞાન પવિત્ર સંતમહાત્મા, સાધુ બકતોના મુખમાં પડે ત્યારે એથી ખીસું અહોભાગ્ય કેવું હોય ! શુદ્ધ ભોજન મળે તો શુદ્ધ ભજન થાય. વળી એ પશુ ખરું છે કે જૂઠું ભજન ન થાય.

જ્ઞાન ખવડાવવામાં પોતે ખૂશ હોવા તો તેના દુર્બલ્ય માટે તેટલા જ સખજ લાગતા. સંતમહાત્માઓને માટે લાવેલ ફળાદિ, મીઠાઈ કે અળનો દુર્બલ્ય કે બમાડ થતો એ જોતા ત્યારે ખિન્ન હૃદયે એધ આપતા : “બકત લોકો પોતાનાં જાળકોનાં મુખમાં કોળિયો કાઢી લઈને આ દાનપુણ્ય ઉદાર ભાવે કરે છે. તેના તમને વિવેકવિચાર હોવો જોઈએ. તેઓ જે તેમની જેટલો દુરુપયોગ કે દુર્બલ્ય થતો જોઈ જાય તો તેમને જેટલો બધો આધાત થાય ! ખરર છે તમને કે સંતમહાત્માને શુદ્ધચેત્તે આપેલું દાન—અન્નદાન પચાવવામાં તેઓને જેટલા બધા પુણ્યનો લાભ કરવો પડે છે ?” આવે પ્રસંગે કોઈક વાર એક રસપ્રદ, રહસ્યભરી, બોધદાયી ચિનોદ વાર્તા કહી સંભળાતા :

એક મહાત્મા શિક્ષા માગી લાગી કાઈ એકાંત સ્થળે નદી કિનારે જઈ બેઠા. જરા જોયે એ શિક્ષા આડ પર લટકાવી નદીમાં સાધુનું અન્ન હાથે ઝેં ધોઈ નિરતિ શિક્ષા કરીશ, એ વિચારે તે નદી તરફ ગયા. દરમિયાન એક મારવાડી જાંટ પર બેસી ત્યાં આવી ચડ્યો. જાંટને આડ સાથે બાંધી તે જરા આરામ કરવા આગળી જાપામાં

આડો પડ્યો. આખ ઉઘાડી જોયું તો ઊંટ મહાત્માની લિક્ષા ખાઈ રહ્યું છે. આ જોઈ મારવાડી જોરથી રડી પડ્યો. મહાત્માજી દોડી આવ્યા. શા દારણે, હે ભાઈ, તું આટલું બધું રડે છે તે મને કહે. મારવાડી બોલ્યો : “ શું કરું ? મહારાજ, આ મારું ઊંટ તમારી લિક્ષા ખાઈ ગયું છે.” મહારાજજી દયાભાવે પથ્થુ પૂરી ઉદારતાથી બોલ્યા : “ ભાઈ, ગમરાવાની જરૂર નથી. મારી લિક્ષાની તું ફિકર ન કર. અમને તો જીવ્યાતરસ્યા રહેવાનો અનુભવ થયા કરે.” મારવાડી હાથ જોડી ફરી બોલ્યો : “ મને તમારી લિક્ષાની એટલી પડી નથી જોડેલી આ મારા ઊંટની. મને તો મારી પોતાની દયા આવે છે. હવે. પછી આ મારું ઊંટ કામસાચક નહીં રહેવાનું. સાધુજાવાનું અન્ન એના પેટમાં પડ્યું એટલે એ ગળિયું ચર્ષ જવાનું. મારું તો કર્મ ફૂટી ગયું.”

કોઈની જૂલ બને ત્યાં સુધી મહારાજશ્રી સીધી રીતે ન બતાવતા. આડ-કતરી રીતે તે તેને કહી સંજ્ઞાવતા અને ઓતાવર્ગને ખખર ન પડે કે એ વાત કોને ઉદ્દેશીને થાય છે. વાર્તાના ચિત્રોદયી ગંબીર ચર્ષ ગયેલ વાતાવરણ જરા હળવું બને એટલે પૂજ્યશ્રી જરા ગંબીર અવાજે આગળ ચલાવે : જુઓ, અમારા આશ્રમવાસીઓની કેવી રીતે પડતી થાય છે. ભક્તસેવિકાએ બોજનની વ્યવસ્થા ધર બેઠે કરી આપી. કોઈએ અન્ન આપ્યું, કોઈએ પૈસા આપ્યા. તૈયાર બોજન તો મળ્યું. તૃપ્તિ ચર્ષ. હવે જે વિવેકી, વૈરાગ્યશીલ સાધક કે સિદ્ધ મહાત્મા હોય તે તો અલઘટાના ઉપકારનું ઋણ ચૂકવવા ભજન કરે. ભજનનું આપ્યું પુણ્ય તો આમ જાણ્યેઅજાણ્યે અલઘટાને ખાતે ઈશ્વરી સંકેતથી જમા થઈ જાય-જે ચર્ષ જાય સારું સરચણ્ણી અન્ન હોય તો અન્ન પ્રમાણે મન બની વિશેષરહિત ભજન થાય, નહીં તો વળી રજોચણ્ણી, તમોચણ્ણી બનેલ મનને શુદ્ધ કરવા બીજું વિશેષ ભજન કરવું પડે બાકીના સમયમાં મોક્ષસિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવો રહ્યો. હવે કહો : ભજનાર્થને કેટલો સમય બચત રહે ? અરે, તેણે તો બને તેટલો વધુ વખત ભજનમાં ગાળ્યા કરવો. સાધકને તો ફરજિયાત અમુક જાપ કરવાના હોય. આ જાપી જાગત ધ્યાનમાં લેના આશ્રમવાસીઓએ અને આશ્રમનું અન્ન ખાનારે તો કોઈ ને કોઈ આશ્રમસેવા કરવી રહી. તેમ ન કરે તો અન્ન પચે નહો : તમોચણ્ણી વધતો જાય. પછી પશુજીવન ગુરવું રહ્યું. ત્યાં બોજનની વ્યવસ્થા છે ત્યાં ભજનની સગવડ છે. પંથે તે સગવડની કિંમત ચૂકવતી પડે. કોઈ ધનથી, કોઈ મનથી, કોઈ તનમનથી તો કોઈ તન, મન, ધનથી. સાથોસાથે ભજન તો ખરું જ. ભજન વિના બોજન ન પચે.

પોતે કરેતા : આશ્રમની સેવાથી કંટાળના કેટલાક કાચા સાધકો પરિશ્રમથી કરવાની ધૃતિ મેલે છે. પણ ત્યાં પણ આરામ ક્યાંથી શુકિતથી મુકિત મળે ? પુરુષાર્થશ્રુ અવિચેકાને કપાતે સુખ મળે નહીં : શિક્ષા માગવા નીકળે તો શિક્ષાની કળા, કૌશલ્ય માલુમ નહીં. અદ્વાયેષ સમયના વહેણની અંતર નહીં. જેમ તેમ રખડતા અથડાતા પેટ પૂરતું મળ્યું તો ભજન કરવાનું રચાત નહીં. પૂરતા આરામની સગવડ ન મળે તો ભજન માટેના સમય અને એકાંત ક્યાં હોય ? કોઈ મઠ-મંદિરનો આશરો લેવો. પણ તો ત્યાંના ત્યાં જ રહીશ. બહુલ દિન પક્ષીરી કરનાં મટ્ટોં થકા । આ સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ પૂજ્યશ્રી દુર્લભરાવતા. પછી અદ્વાતા અને અદ્વાયેષ સમયના મુગધર્મની અસરનું સ્વયં ઉદાહરણ આપતા :

કાઈ એક બ્રાહ્મણ દંપતી પૂરી જરીખીમાં સપડાયું. ખાવાનું અન્ન ખૂટ્યું અને જુએ મરવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણી રોજ બ્રાહ્મણની જાટકણી કાઢે : “ તમારે આશરે પડેલાનું નક્કી કરવાનું કામ તમારા વિના બીજો કોણ કરે ! જાર, કમાણી કરી લાવો. ” બ્રાહ્મણ કટાણેલા મને જંગમને રસ્તે વળેલો. વિચાર કર્યો : કાઈ અદ્વય સદાચ મળે તો ઠીક, નહીં તો જાહેને જંગમનાં પશુ ફાડી ખાય ” રસ્તામાં એક મોટા સાપનું ઘર આગ્યું. સાપે આ ઉદાસીન બ્રાહ્મણને જોઈને પૂછ્યું : “ બ્રાહ્મણ દેવતા, કેમ ઉદાસ છો ? સવિસ્તર દહીંકત સાંભળનાં સાપને દયા આવી. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, “ હું હું તેમ તમારે રાગને કરેલું. રાગ પ્રકૃત થશે અને તે તમને પુષ્કળ પેસેા આપશે. જા, રાગને કરેલું, “ આ વરસે એવી આશુ તારા રાજ્યમાં આવવાની છે કે તું અને તારી દેવત તાદિ તાદિ પોકારશે. સર્વપાસ અમિતું તારા રાજ્યમાં તાંડવ નાચશે. આગળથી તેને ઉભા કર. ” બ્રાહ્મણ પાછો ફર્યો. રાગને દહીંકત કહી સંભળાવી. રાગએ પુષ્કળ ખન આપ્યું. અમિતી જવાળા રાજ્યમાં ચોખેર ફેલાવા લાગી. ઉપાય યોગ્યતા. સમયાનુસાર બ્રાહ્મણની મતિ જગડી. તે સાપના ઘરમાં એક સગવડ સાંકડું આપી આગ્યો. વરસેા વધી ગયાં. બ્રાહ્મણનું ધન ખૂટ્યું. વળી પાછી ધૃતિથી શરૂ થઈ જંગલનરક પ્રવાણ થયું. વળી પાછા સાપે દર્શન દીધાં. બ્રાહ્મણને પોતે કરેલ અપકાર યાદ આગ્યો. જરા ગજારાયો. સાપે તેને સાંત્વના આપી અને ફરી પાછી અવિધ્યવાણી કરી : “ જા, તારા રાગને કરેલું, “ તારા રાજ્યમાં આ વર્ષે વરસાદ તારાજી કરશે. છીતો દુકાળ પડશે. અગમચેતી વાપરી ઉભા વિચાર.. ” બ્રાહ્મણનું વચન સાંચું થયું. બ્રાહ્મણની

મતિમાં પ્રેરણા થઈ. લાવને સાપના દરમાં પાણી રેડી આવું. પાણી રેડી આવ્યો. વળી પાછા ખરાજ દિવસ આવ્યા અને બાહ્ય વળી પાછો વનને રસ્તે વળ્યો. સાપ તેની રાહ જોઈને જ બેઠો હતો. સદાનુભૂતિપૂર્વક તેણે બાહ્યને કહ્યું : “ જા, આ વરસે તારા રાજ્યમાં દૂધની નદીઓ બિસરાશે.” અન્ય પશુ તેમ જ. દૂધનો લોટો બરો બાહ્યજીવના સાપદેવનાના દર પાસે પહોંચ્યો. દૂધ રેડ્યું. સાપ દૂધ પી પ્રસન્ન થઈ બહાર નીકળ્યો. બાહ્ય તેને પગે પડ્યો અને પૂછ્યું : “ નાગદેવતા, મેં તમારા ઉપકારનો બદલો અપકારથી કર્યો છતાં તમે તે ન ગણ્યો મારા પર ઉપકાર જ કર્યો. તેનું શું કારણ ? ” ત્યારે નાગદેવતાએ ઘટસ્ફોટ કર્યો : “ સારું, તારો શો વાંક ? મેં તને નહોતું કહ્યું કે સમષ્ટિમાં-રાજના સમગ્ર રાજ્યમાં અમુક અમુક બનશે. દુઃખમાં સમષ્ટિની બહાર છું ? તારી ભુદિમાં પણ સમષ્ટિ કામ કરી ગઈ અને તારી ભુદિ વિપરીત થઈ. બધી સમષ્ટિની બહાર થી રીતે જઈ શકે ? જમાનાના ગુણધર્મો જનતામાં સંચાર કરે જ. સાવધાની રાખવી રહી.” બાળે વર્ણાશ્રમમાં ભારે સંકરતા આવી છે. દોષ કાનો કાઢવો ? પોતે ઉપદેશતા :

કાઈના દોષ ન જુઓ. કઈ પરિસ્થિતિમાં તે અમુક કામ કરતો હશે, તેની તમને શી ખબર ? બીજાની દૃષ્ટિએ જોતાં શીખો. ગુણવાન બનશો તો સુખી થશો, સુખનું વાતાવરણ સર્જશો. ધની, ગરીબ, રંક, રાવ બધા વર્ગનાં બધાં દેહધારી મનુષ્યોમાં ગુણદોષનો સંગ્રહ દોષ છે. મેં તો મારી ઉમ્મરમાં ગુણ મહાણુ કર્યા છે.

x

x

x

હવેના જીવનપ્રસંગો કંઈક જુદા પ્રકારના છે. પૂજ્યપ્રીના કેટલાક જીવન-પ્રસંગો તો એક વીર પ્રત્યુપની રોમાંચક વીરગાથા છે. વીરતા જેમ એ જીવનની જાજી સર કરવા નીકળ્યા. વીરની જેમ ઝમૂંધા, ધૂમ્ધા, સુખસવલતને ઠોકર મારી.

દેહ પાતયામિ વા શર્ષ સાધયામિ ।

ભલે દેહ જાય, ટેક ન જાય. ટેક રહ્યો. લક્ષ્ય સિદ્ધ થયું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી મોક્ષ મેળવેલો અને બીજાને માટે એ માર્ગ મોકલ્યો કરી આપેલો, એ વીર પ્રત્યુપની કામ છે. ભલે ને બીજાનુભવીઓ, હતાપણુગાથાઓ એ માર્ગને વખોડી કાઢે. મૂર્ખાઓ દોડાદોડ કરી મૂકે, જ્યાં ગાંઠાઓ રાખે ત્યાં જાય. ખરી સંસ્કૃતિનું

હાઈ તો નર બની નર બનાવવામાં અને પછી નરમાંથી નારાયણ બની નારાયણ બનાવવાનું છે. અરો વીર હોય તે જ નર થઈ શકે. પૂજ્યશ્રી આવા નરવીર હતા. નરના નારાયણ થયા અને પછી ભક્તનરના હૃદયમાં નારાયણરૂપે રહ્યા. આ નર અને નારાયણ શબ્દો સમજીને માટે પુરુષાર્થની અને પરોપકારની અવધિનો સંકેત કરે છે. માનવ હોય તેનામાં જ ખરી માનવતા પ્રગટ થાય ; ખીજા બધા તો કહેવાના માનવ અને જામક માનવતાના અભિમાની, માનવ શબ્દ નરનો પર્વાય છે—માણસમાંથી માનવ બનીશું ત્યારે આ તરફ સમજશે. સાચા સંતપુરુષોનાં આચરણ અને ક્રિયાકર્મો તો સાચો માનવ બનવા—બનાવવામાં કામે લાગેલાં હોય છે. અને તેથી તે જ કર્મો સર્વથેષ છે, એ જ્યારે સમજશે ત્યારે આપણે કર્મવાદ, પુરુષાર્થવાદ, કર્તવ્યવાદ, પરોપકારવાદ ખરે રહેતે વળશે, સુખશાન્તિ ઉત્પન્ન કરશે. પોતે વૃક્ષસીંઘસની વાણી ઉચ્ચારતા :

સતીના નિશ્ચયની પરીક્ષા કરવા ઋષિમુનિઓ આવે છે. અનેક પ્રકારનાં પ્રયોજનો ખતાવે છે. સતી નિશ્ચયારૂઢ રહી ઉતર આપે છે :

જનમ જનમ લગ રાગ દુઝારી । વરહુ ડોમુ નહીં સો રહું કુંવારી । શુભ માર્ગમાં વિધો તો આવે પણ તેને પાર કરવામાં માનવતા દીધી ઊઠે.

પૂજ્યશ્રીએ તો અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન મેળવવું હતું. અનુભવીઓના વચનમાં શ્રદ્ધાથી શ્રદ્ધાત કરવી પડે પણ એ અનુભવનું પોતાને પ્રવક્ત્ર જ્ઞાન ન થાય તો સશય રહિત નિશ્ચયજ્ઞાન થતું નથી. શ્રદ્ધાજ્ઞાન સત્યજ્ઞાનમાં પરિણમવું રહ્યું. વિકટ પ્રસંગોમાં જો આવું શ્રદ્ધાપુક્ત સત્યજ્ઞાન કામમાં ન આવે તો પછી એ શ્રદ્ધા વાંઝણી રહે. પૂજ્યશ્રીએ પ્રારબ્ધ યા તો કૃષિરેખાને જોડે જીવનનાવ દંકારવા માંડ્યું અને મહેર ખારી આપી કે : ‘‘ ભક્તિ શિર તણે સારે; વચમાં વસમી છે વાટે.’’

આવે એક પ્રસંગ ઉપરિચલ યયો અને આકરી કસોટી આવીને જીબી રહી. વન ઉપવન નિર્જન સ્થાનમાં ભટકવાનો એમને અદ્ય ઉત્સાહ અને શોખ હતો. એવા વનમાં યાવર્તા યાવર્તા યાક ચઝો. સૂર્યનો તાપ અસહ્ય લાગતો યયો. પંથ લાગો અને વિકટ, છાયાવાળી સ્વચ્છ જગ્યા શોધવાને માટે દષ્ટિ ફેરવી. દૂર એક ઝાડ દેખાયું. પાસે જવા. છાયા હતી પણ આલુગાણુની જગ્યા મનપસંદ સ્વચ્છ નહોતી. એક લાંબી કાળી સિંસા છાયામાં પડેલી હતી પણ તેના પર; એક મોટા ભવકારી વિષધર સાપે આસન જમાવેલું હતું. કદાચ

વાની ફિકર તો ઈશ્વર પર છોડેલી. કોઈ અદ્યત્ત ઉત્સાહ અને નવે નવે રચતે અને નવી નવી મુશ્કેલીમાં મૂકી દેતો ખરો પણ હેમખેમ પાર નીકળી જતો. કોઈ અગત્ય ત્રદા કામ કરી રહી હતી. જેમ કદૃ વધારે તેમ તુમાખી-મરતી વધારે. જે કંઈ મળે તે ખાઈ લેતો. કાચા ચોખ્ખા ચાવી જતો અને લોટ ફાટી જતો. નવાં નવાં અનુભવવાન મળતાં હતી ને! કંઈ બજારમાં અને કંઈ ચાળામાં એ મેળવી લેવાય ? ફરતાં ચિચરતાં દુ આસામના નાગપ્રદેશમાં જઈ ચલ્યો. કેટલાક નાગા લોકો મનુષ્યમૂલી છે તેના અને ખજર તો હતી. એવા એક ગામમાં આવી પહોં. નાગા લોકો ફરી વળ્યા. પણ ખાસ કોઈ તકલીફ આપી નહીં; હાં તો ત્યાં મારા જેવા મનુષ્ય પહેલવહેલો જ જઈ ચલ્યો દશે. હાં તો મનુષ્ય-શરીર કોઈ બીજા રૂપરંગનાં પણ હોઈ શકે તે જોઈને તેઓ વિચિત્ર થયા દશે. અને કાચ પકડીને થોડીક વાર ફરી ફરીને આગળ પાછળ ફેરવ્યો. ખૂબ ખુશ થયા. તેમની ભાષામાં કંઈક બોલતા પણ હું સમજી શકતો નહોતો. આખરે મને છૂટા કર્યો. જગત્પતિ જમદગિને ધન્યવાદ દેતો દેતો હું આગળ ચાલતો થયો.

x

x

x

હવેના પ્રસંગો જરા જુદા પ્રકારના છે, જોકે એઓશ્રીની નિર્ભયતાના પ્રતીકરૂપે તો એ છે જ.

બંગાળ-બિહારના એક જંગલના ભાગમાં ગામથી થેડે દૂર પોનાનું આસન હતું. રાત્રિનો સમય હતો. મધ્યરાત્રિએ દૂરસુદૂર અગ્નિનો પ્રગટ દાગતો-ચાગતો નજરે પડ્યો. પોતે બેઠા. શું છે તે બાલુચાનું કુતૂહલ બળ્યું. ફરતા અગ્નિની દિશા તરફ વળ્યા. ઝાડ એથે ભિન્ના રહી જોયું તો એક નવજીવી માયા પર અગ્નિ ભરેલી સમડી મૂકી કંઈક ક્રિયા કરી રહી હતી. પોતે વળ્યું છે તેની નજર મારી કંઈક ગૂંચલતને લીધે મારા પર પડી. એક પિકરાળ સિંહણની માફક તે મારા પર ધસી—ગળે હમણાં જ અને ફાટી નાખશે એવી તે વિકરેલી હતી. સ્વરક્ષણ માટે હું સ્વસ્થ થઈ ગયો. તેના છૂટા લાંબા કંથ મારા હાથમાં આવી ગયા. જોરથી અવાજ કર્યો : “ખજરદાર, જો મારા પર કાચ ઉપાડો તો.” બાઈ જંગા દીધી પડી. નિરાસાભર્યા અવાજે બોલી : “મારી સાધનામાં વિધિ પડ્યું. હું આ કાળી ચૌદશની રાત્રિએ સાધના કરી રહી હતી.” આવી મેલી વિષા-શીખીને શું કરવાની છે, એવો તેને પાઠ બજાવી પોતે પાછા ફર્યા.

x

x

x

દિઠમુદ્દ યર્ધ ગયો. તરત જ સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુરદેશ ધારણ કર્યું.
 (કારણ કે તે તો મારું કાચું માસ ખાવા માગતો હતો.) મનનું સમનોત્તરપણું
 બરાબર આવી મધું. સાવચેત યર્ધ ગયો પણ ભયંકર અવાજે બોલી બેઠ્યો :
 “ ખબરદાર, આગળ મર્યો તો. ચીરી નાંખીય.” અધેરી જરા થંબી ગયો.
 સહેજ બચબીત ન થયો હોય એવી તેની આંખ કહેતી હતી. હવે જરા
 વધારે ધમકી આપવાની મને હિંમત આવી. મનમાં તો કંઈક ગમરાટ હતો
 કારણ કે સૂરિયે તે મારા કરતાં વધુ બેઠો અને કદાવર હતો અને
 દેખાવે વિકરાળ હતો. વળા હું જૂથ્યો હતો, એટલે પૂરી તાકાત અજમાવી
 મધું એમ નહોતું. છતાંય પ્રારબ્ધે ચારી આપી. મેં તેને જરા યુક્તિપૂર્વક
 કહ્યું : તારે મારું વાક્ષણ જ કરવું છે તો મને જરા સ્વસ્થ, પ્રસન્ન થવા દે.
 આ મારી ભિક્ષા ખાઈ લેવા દે. પણ તારી મરજી પ્રમાણે કરજે. અધેરી
 કંઈક સમજ્યો. દીલો થયો, ભિક્ષા ખાઈ લેવાની મંજૂરી મળી. મારે એ જ
 જોઈતું હતું. ખાધા બાદ તો મારી શક્તિ આવી જશે એટલે જોઈ લેવાશે.
 તમોચ્છલી વૃત્તિ યર્ધ મર્ધ હતી એટલે તૂર્તાતૂર્ત ભિક્ષા ન કરી. જરા તેને
 જાંચે મકી બેઠો, શાંત થયો. હાથ પગ ધોઈ ભિક્ષા ખાવા બેઠો. અધેરી પણ
 ત્યાં જ બેઠેમો હતો. તેને ભિક્ષાના આપવા માંડ્યું પણ તેણે તે ન લીધું અને
 કહેતો રહ્યો : મારે તો તારું માંસ જ ખાવું છે. હું તૈયાર થયો અને પડકાર
 ફેંક્યો : ચાલ તારી હિંમત હોય તો બાજી અજમાવી લે. એક વાર ડરી
 ગયેલ આદમી ફરી હિંમત પકડતાં મહારાજ ખરો એટલે તે કશું ન બોલ્યો
 અને હસી પડ્યો. મેં તેને હકીકત પૂછવા માંડી. અને તે કહેતો ગયો : અંતે
 મેં તેને સમજાવ્યો. “ અરે, બ્રાહ્મણ યર્ધને તું આવી નીચ ગતિમાં ક્યાંથી
 પડ્યો ? હોડી કે આ વિપરીત વામમાર્ગ અને આવી નીચ સીધા રસ્તા પર.”
 તેણે સલાહ તો ન માની : પણ કંઈક ખિલ સ્વરે બોલ્યો : “ મું કહું ? અવપાસ
 પડી ગયો. હવે નવો માર્ગ ગ્રહણ કરાય એમ નથી.” મેં પણ ત્યાંથી ચાલતી
 પકડી. શું માલુમ ? જળમાં નાંખી બેંચી જઈ તારે એ મને ચારી નાંખે તો ?

બંગાળમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં તેમ જ બીજે જગત્સવે સ્થળે વિચિત્ર આચારના
 ધૃત્વાદમક વામમાર્ગીઓના પંજામાં પોતે સપડાયેલ ખરા, પણ યુક્તિપૂર્વક તેમનાં
 માંસ, મદિરા, મદિનિતી, મોદિનીના સકંજ્યમાંથી ખટકી ગયા હતા.

x

x

■

પૂજ્યશ્રી કહેતા : “ મને નર્ત નર્ત જંગમ અને તીર્થસ્થાનોમાં વિચરવાનો
 વિચિત્ર શોખ હતો. બોજનની ચિંતા તેમ જ આવી પડતાં કષ્ટોમાંથી પાર બીર-

તાપથી બળ્યો બળ્યો થઈ રહેવાથી તેણે ત્યાં શીતળના અનુભવી દર્શી. તે ત્યાં ઊઘી ગયો હતો. 'પૂજ્યશ્રીએ ચપરી ભરી ધૂળ તેના પર નાંખી પણ તે તો નિશ્ચેષ્ટ રહ્યો. ભર ઊઘમાં દનો. દવે પોતે જન્ય પણ ક્યાં? પણ કામ કરતા નહોતા. શરીર આરામ માગતું હતું. આખમાં ઘેન ભરાતું હતું. ઈશ્વરભરોસે પોતે સાપના પડખામાં લાંબાવ્યું. જરા વાર તો રવાણાવિક બંધે મનને ચંચળ થયું. જરા ખીક લાગી. મનને મજબૂત થયું. નિર્ભય બન્યા અને જ્ઞેનજ્ઞેતામાં ઊઘી ગયા. જાગીને જુએ છે તો સાથે ત્યાંથી વિદાય લીધી હતી. પ્રારબ્ધે રક્ષા કરી. પાતળા યોગ સૂત્ર કહે છે :

અહિંમા પ્રતિષ્ઠાયામ્ સત્ સંનિષ્ઠૌ ચૈર ત્યાગઃ ।

કખીરજી કહે છે :

યહ તો ઘર હૈ પ્રેમકા ચાલાકા ઘર નાહીં ।
સિસ ઉતારે મુઝે ઘરૈ તથ વૈઠે ઘરમાંહી ।
મિમ ઉતારે મુઝે ઘરૈ તા પર રાઝૈ પાંચ ।
દામ વઘોરા યોં કહે, જેમા હો તો આવ ॥

પૂજ્યશ્રીએ તો શિશ ઉતારીને પ્રેમના ઘર પરમેશ્વરમાં પ્રવેશ કરી લીધો હતો.

■

x

x

ખીજે એક પ્રસંગ છે. ગામથી દૂર જંગલમાં એક મંદિર હતું. સાથે નાની-શી. ધર્મશાળા હતી. પૂજારી પૂજા કરી, યોગાનનો દરવાજો બંધ કરી ઘરે ચાલી જતો. વાધનો ડર હતો. રાત્રે કોઈ ત્યાં રહેતું નહોતું. પૂજ્યશ્રી ત્યાં નિચરતા નિચરતા જઈ ચડ્યા. પૂજારીએ વિનંતી કરી : “ મહારાજશ્રી, ગામમાં આહો, નહો તો વાધનો શિકાર ચર્ચ પડશે. ” પૂજ્યશ્રીએ ચાન્ધુ નહો, કારણ કે ગામમાં એમને જોઈતાં એકાંત અને સ્વચ્છ વાતાવરણ મળે નહો. પૂજ્યશ્રીએ ધર્મશાળામાં આસન બિછાવ્યું. દરવાજો બંધ કર્યો. સૂતા. વાધ આવ્યો તો ખરો. ઘેર ગર્જના કરી શીર મચાવી ચાલ્યો ગયો. શુદ્ધિ-સ્વચ્છતાના શીખીન પૂજ્યશ્રી ગમે ત્યાં તો લધુચંકા કરે એવા નહોતા. રાત્રે ઊઠીને બહાર નીકળે. આમ તેમ જોઈ ક્રિયા કરી અંદર પાછા ફરે. આમ બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. વાધ આવે પણ ઘેર ગર્જના જોડી કરતો થયો. પછી તો પૂજ્યશ્રી ખુદે દરવાજો સુધી રહે. વાધ અંદર આવતો થયો. કથી હાનિ પહોંચી નહો. રામજીએ રખેવાળી કરી : પ્રેમથી પ્રેમ પ્રગટે—વળા એ પણ વાદ રાખવું :

“ જાકો રાહો સાંઠિયાં મારી સકે ન કોઈ । ”

એક ખીખ જાડુ લાગી મહાત્માના આ સખ્દો છે : સાપના મોર્મા પગ મૂકો, સાપ કરડશે, જો દેવ રહ્યું હોય તો. નહીં તો ગેલ કરશે.

x

x

x

ખીખ એક પ્રસંગે પોતે અને ખીખ જણ્યાર મહાત્માઓ એવે કાઈ વેરાન રસ્તે થઈ જંગલમાંથી પસાર થતા હતા. પગદંડી હતી એટલે એકની પાછળ એક એમ આસ્થા જતા હતા. દૂર નજર ફેંકી તો એક જળરસ્ત વાઘ સામે આવી રહ્યો હતો. ખીખે રસ્તો ન હતો એટલે કરે. પણ શું ? આવા ભયંકર સમયે પણ પૂજ્યશ્રીનો નિર્ભય, લાપરવાહી, વિનાદી સ્વભાવ જિભરાયો. સૌથી આગળ વેરાગી સાધુ હતા. તેની ઠેકડી ઉઘાડતા પોતે તેને કહે : વેરાગીજી, સૌથી આગળ તમે છો એટલે તમારો ભોગ પહેલો લેવાયનો. વેરાગી જરા ગભરુ સ્વભાવના હતા એટલે જ પૂજ્યશ્રીએ તેને મળકમાં ચીડવવા આ ટકોર કરી હતી. પછી આશ્વાસન આપ્યું. “ગભરાવાનું કશું કારણ નથી, ઈશ્વરગ્રાહ્ય જવાન છે.” વાઘ જરા થોભ્યો. પૂજ્યશ્રી બોલ્યા : “વાઘ ભગવાન, અમારા ચારમાંથી જે તારો ભોગ હોય તેને લઈને રસ્તો છોડ.” વાઘને પણ વિવેક અને સમજબુદ્ધિ ન હોય તેમ જલંગ મારી રસ્તાની એક જાણુએ થઈ ચાલ્યો ગયો. ધિરદરે વિઘ્ન દૂર કર્યું.

કાઈ કાઈ વાર નિર્ભય મહાત્માઓની વિચિત્ર વાતો કહી સંભળાવતા : પહાડ કે જંગલમાં ધૂમતા એઓ વાઘની ત્રાડ સહિષ્ણતા તો સામે દોડી જતા ને જોતા કે વાઘ ક્યાં છે ? મોતને માર્યા વિના નિર્ભયતા આવે નહીં. નિર્ભયતા વિના આત્મજ્ઞાન વાંઝાયું નીવડે. કયની અનુસાર કરણી ધાય તો જ એય સધાય.

x

x

x

કાઈ એક પરિભ્રમણ દાણે મગરવાળો નદીપ્રદેશ આવ્યો. રનાન તો કરવું રહ્યું. નિશંકલાને નદીમાં ઝંપલાવ્યું. તરવાનોય શોખ એટલે સુખપૂર્વક તપ્યાં : નદીકાંઠા પર પગ મૂક્યો તો પાછળ આવતી મોટી મગર જોઈ. દહે બહાર આવવાની તેને જુદી જોયો દરો. કદાચ એમ હોય કે અહિંસાને પ્રણામવાને માટે હિંસા આવી હોય. કદાચ આત્મભાવની મહાત્માને મગરે સ્વસ્વરૂપે જોયા દરો.

x

x

x

ખીજો એક નદીપ્રસંગ જુદા પ્રકારનો હતો. પોતાને તીર્થસ્થળે જવું હતું. પોતે આ પાર દના. તીર્થ સામે પાર. પહોંચવું તો ખડું. મુશ્કેલી ઊભી થઈ. નદીતટ બહુ વિચાળ-પહોળો હતો. બલભક્ષા તરવૈયા પણ દામ બીડે નહીં : આ પારથી પેલે પારનો કિનારો સ્પષ્ટ દેખાતો નહોતો, એટલે લાંબું અંતર કાપવાનું હતું. હોડી ફરતી હતી પણ હોડીવાળાએ ઉત્તરાર્ધ માગી. પોતે પૈસાનો સ્પર્શ કરતા નહોતા. એટલે ઉત્તરાર્ધના પૈસા આપે શી રીતે ? હોડીવાળાએ માન્યું નહીં કે મહારાજશ્રી પૈસા રાખતા નહોતા. હોડી ઊપડી ગઈ. ખીજા સંતમહાત્માઓએ પૂજ્યશ્રીને વાર્ષિક કે અર્ધવૃત્ત, નદી તરીને પાર કરવાનો સંકલ્પ ઊડો. વિના કારણે જીવને જોખમમાં મુકી કામ ઉતારો છો ? પૂજ્યશ્રીને જીવાનીનાં જોમ અને સાદસ હર્નાં તાકાતનો કંઈક મદ પણ હતો. નદીમાં કૂદી પડ્યા—સાથે એક ખીજા એમના જેવા જ સાદસિક મહાત્મા પણ ચાલ્યા. સામે પારના અને આ પારના લોકો ધૂંજી ઊડ્યા. આ ડૂબ્યા, એા ડૂબ્યા એમ નિહાળતા રહ્યા પણ બન્ને મહાત્મા હેમજોમ પાર પહોંચી ગયા. અંગા-અઘપુત્રાના કોઈ તીર્થનું આ સ્થાન હતું. ટેકીનો મનુષ્ય ટેક ન ઊડે-સગની લાગી તે લાગી. કખીરજી કીક કહે છે : પ્રેમના પાવ પ્રમુજને પામરા ચિર હાયમાં લઈ ફરવું પડે :

પ્રેમ ન વાઢી રવજે પ્રેમ ન હાટ વિકાચ ।
રાજા પરજા જો વહે સિસ દેઈ હેઝાય ॥
પ્રેમ પિયાલા જો પિયે સિસ દલ્હિના દેવ ।
હોમી સિસ ॥ દે સકે નામ પ્રેમકો હેવ ॥

x

x

x

જંગલી હાથી, જંગલી બેંસ, રીંછનાં દર્શન થયેલાં, પણ કોઈ ખાસ વિકટ પ્રસંગ ઊભો ન થયેલો. પશુનો પક્ષવ છોડવો સહેલો હતો પણ માનવ-પશુના પંજામાંથી છટકતાં મુશ્કેલી પડેલી. એક એવો ભયંકર અનુભવ પોતે વર્ણવે છે :

પહેલાંના નિગામ રોટમાં હું જઈ ચલ્યો. ભિક્ષા તો માગી લીધી પણ ગામમાં ઊતરવાનું કોઈ સ્થાન નહીં પોલીસ પાછળ પડે. કરવા દે નહીં અને ગામ બહાર ચાલી જવાનો દુકમ કરે. લાચારીએ ગામ બહાર નદીકિનારે સમશાનભૂમિમાં આવીને ઊભો. પગ મૂકતાંની સાથે જ એક મનુષ્યમણ્ડી અધોરી એટલી બધી ફૂરતાથી અને સૂતિથી સામે ધસી આગ્યો કે હાથમર તો હું

દિકમુદ યર્ષિ ગયો. તરત જ સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રુદ્રપ ધારણ કર્યું.
 (કારણ કે તે તો મારું કાચું માસ ખાવા માગતો હતો.) મનનું સમતોલપણ
 ખરાબર આવી ગયું. સાવચેત યર્ષિ ગયો પછી ભયંકર અવાજે બોલી ઊઠ્યો :
 “ અબરદાર, આગળ ધર્યો તો. ચીરી નાંખીશ.” અધીરી જરા થંબી ગયો.
 સહેજ ભયજાત ન થયો હોય એવી તેની આંખ કહેતી હતી. હવે જરા
 વધારે ધમકી આપવાની મને હિંમત આવી. મનમાં તો કંઈક મમરાટ હતો.
 કારણ કે ધરીરે તે મારા કરતાં વધુ ઊંચો અને કદાવર હતો અને
 દેખાવે વિકરાળ હતો. વળી હું જૂખ્યો હતો, એટલે પૂરી તાકાત અજમાવી
 શકું એમ નહોતું. છતાંય પ્રારબ્ધે ચારી આપી. મેં તેને જરા મુક્તિપૂર્વક
 કહ્યું : તારે મારું ભક્ષણ જ કરવું છે તો મને જરા સ્વસ્થ, પ્રસન્ન થવા દે.
 આ મારી ભિક્ષા ખાઈ લેવા દે. પછી તારી મરણ પ્રમાણે કરજો. અધીરી
 કંઈક સમજ્યો. ઢીસો થયો, ભિક્ષા ખાઈ લેવાની મંજૂરી મળી. મારે એ જ
 જોઈતું હતું. ખાધા બાદ તો મારી ચક્રિત આવી જશે એટલે જોઈ લેવાશે.
 તમાચણથી વૃત્તિ યર્ષિ ગઈ હતી એટલે વર્તાવર્તા ભિક્ષા ન કરી. જરા તેને
 જોયે મૂકી બેઠો, શાંત થયો. હાથ પમ ધોઈ ભિક્ષા ખાવા બેઠો. અધીરી પણ
 ત્યાં જ બેઠેલો હતો. તેને ભિક્ષાજ આપવા માંડ્યું પણ તેણે તે ન લીધું અને
 કહેતો રહ્યો : મારે તો તારું માંસ જ ખાવું છે. હું તૈયાર થયો અને પડાર
 ફેંક્યો : આ તારી હિંમત હોય તો બાણ અજમાવી લે. એક વાર ડરી
 ગયેલ આદમી ફરી હિંમત પકડતાં ગભરાય ખરો એટલે તે કશું ન બોલ્યો
 અને હસી પડ્યો. મેં તેને હકીકત પૂછવા માંડી. અને તે કહેતો ગયો : અંતે
 મેં તેને સમજાવ્યો. “ અરે, બાહ્ય યર્ષને ઘું બાવી નીચ મતિમાં કપાંધી
 પડ્યો ! છાંદી દે આ વિપરીત વામમાર્ગ અને આવી જ સીધા રસ્તા પર. ”
 તેણે સત્તાહ તો ન માની : પણ કંઈક ખિજ સ્વરે બોલ્યો : “ શું કરું ? અભ્યાસ
 પડી ગયો. હવે નવો માર્ગ પ્રલબ્ધ કરાય એમ નથી. ” મેં પછી ત્યાંથી ચાલતી
 પકડી. શું આલુમ ! જ્યાંમાં નાંખી જોવી જાણ ત્યારે એ મને મારી નાંખે તો ?

અંગાળમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં તેમ જ બીજે અગણે રચેલ વિચિત્ર આચારના
 ધૃણાત્મક વામમાર્ગીઓના પંથમાં જેતે સપડાયેલ ખરા, પણ મુક્તિપૂર્વક તેમનાં
 માંસ, મદિરા, માનિતી, મોહિનીના સકંજભાંધી ખટકી ગયા હતા.

x

x

x

પૂજ્યપ્રી કહેતા : “ મને નર્ત નર્ત જંગલ અને તીર્થસ્થાનોમાં વિચરવાનો
 વિચિત્ર શોખ હતો. જોજનની ચિંતા તેમ જ બાવી પડતાં કષ્ટોભાંધી પાર બિતર-

વાની ફિકર તો ઈશ્વર પર છોડેલી. કોઈ અદ્યત્ત ઉત્સાહ અને નવે નવે રથને અને નવી નવી મુશ્કેલીમાં મૂકી દેતો ખરો પણ હેમખેમ પાર નીકળી જતો. કોઈ અચ્ચત્ત યદ્દા કામ કરી રહી હતી. જેમ કષ્ટ વધારે તેમ તુમાખી-મસ્તી વધારે. જે કંઈ મળે તે ખાઈ લેતો. કાચા ચોખા ચાવી જતો અને લોટ ફાટી જતો. નર્ત નર્ત અનુભવજ્ઞાન મળતાં હતી ને! કંઈ બજારમાં અને કંઈ સાળામાં એ મેળવી લેવાય ? ફરતાં ચિત્તરતાં હું આસામના નાગપ્રદેશમાં જઈ ચઢ્યો. કેટલાક નાગા લોકો મનુષ્યમદ્ધી છે તેનાં અને ખજર તો હતી. એવા એક ગામમાં આવી પહોં. નાગા લોકો ફરી વળ્યા. પણ ખોસ કોઈ તકલીફ આવી નહીં; કાં તો ત્યાં મારા જેવા મનુષ્ય પહેલવહેલો જ જઈ ચઢ્યો હશે, કાં તો મનુષ્ય-શરીર કોઈ બીજા રૂપરંગનાં પણ હોઈ શકે તે જેઈને તેઓ વિસ્મિત થયા હશે. મને હાથ પકડીને થોડીક વાર ફરી ફરીને આગળ પાછળ ફેરવ્યા. ખૂબ ખુશ થયા. તેમની ભાષામાં કંઈક બોલતા પણ હું સમજી શકતો નહોતો. આખરે મને છૂટો કર્યો. જગત્પતિ જમદગ્નને ધન્યવાદ દેતો દેતો હું આગળ ચાલતો થયો.

x

x

x

હવેના પ્રસંગો જરા જુદા પ્રકારના છે, જોકે એઓશ્રીની નિર્મલ્યતાના પ્રતીકરૂપે તો એ છે જ.

બંગાળ-મિહારના એક જંગલના ભાગમાં ગામથી થેડે દૂર પોનાતું આસન હતું. રાત્રિનો સમય હતો. અધ્ધરાત્રિએ ફરસુદ્ધર અમિતો પ્રકાશ હાલતો-ચાલતો નજરે પડ્યો. પોતે ઊંડાયા. શું છે તે જાણવાનું કુતૂહલ જાગ્યું. ફરતા અમિતો દિશા તરફ વળ્યા. ઝાડ એથે ઊભા રહી જોયું તો એક નવખી સ્ત્રી માથા પર અમિ લેણી સગડી મૂકી કંઈક ક્રિયા કરી રહી હતી. પોતે વર્થાવે છે : તેની નજર મારી કંઈક ગફલતને લીધે મારા પર પડી. એક વિકરાળ સિંહણની માફક તે મારા પર ધસી—જલ્દે હમણાં જ અને ફાટી નાખશે એવી તે વિદ્રેલી હતી. સ્વરક્ષણ માટે હું સ્વરથ થઈ ગયો. તેના છૂટા લાંબા કેશ મારા હાથમાં આવી ગયા. જોરથી અવાજ કર્યો : “ખજરદાર, જો મારા પર હાથ ઉપાડ્યો તો.” બાઈ જરાં દીલી પડી. નિરાશાભર્યા અવાજે બોલી : “મારી સાધનામાં વિદ્ર પડ્યું.” હું આ કાળી ચૌદલની રાત્રિએ સાધના કરી રહી હતી.” આવી મેલી વિદ્રા-શીખીને શું કરવાની છે, એવો તેને પાઠ લખાવી પોતે પાછા ફર્યા.

x

x

x

બિહાર-ખંગાળના જંગલપ્રદેશનો આ ખીજો અનુભવ છે. પોતે જંગલ પાર કરતા હતા. અવધૂત વેશી ખાલી એક લંગોટભેર ગામથી થોડેક દૂર નિર્જન રયાનમાં એક પાકા બાંધેલા મકાન આગળ આવીને બિમા, મકાનનો રક્ષક નોકર ત્યાં હતો. તેને પોતે વિનંતી કરી કે લાઈ, અહીં મને રાત્રિએ રહેવા દે. તે કશું બોલ્યો નહીં પણ શુપચુપ ગામમાં ગયો અને લોકોને ગમ-રાવી મૂક્યા કે કેઈ એક ઝાડુ આવ્યો છે. બિચારા નોકરને શી ખબર કે આ તો એક મહામૂલા મહાત્મા હતા. લોકો ધારિયા, તત્તવાર, જે કાંઈ હાથમાં આવ્યું તે મારક હથિયાર લઈને ત્યાં આવ્યા અને મને ચોમેરથી ઘેરીને બિમા. શું કરવું ? તે પ્રથમ તો સત્રયું નહીં. પરિસ્થિતિનું માપ કાઢી લીધું. વિવેકબુદ્ધિને ઉપયોગ કરી મારું કહેવું સંભવતા કાંઈ તૈયાર નહોતું. જેને જેમ કહે તેમ એ રોળું લવારો કરતું હતું. “મારો, બાંધો, ટીપી કાઢો”ના સૂચક સૂર પણ સંભવતા. એક યુક્તિ સમી—મોટેથી કહ્યું : હું તો સાધું છું. તમારામાંથી જેમાર આગેવાન પુરુષોને આગળ કરો. તેમના મનનું સમાધાન હું ન કરી શકું તો પછી તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. લોકોને ગમે આ વાત બિતરી. માર આગેવાનો વાતથી ખુશ થયા. “અરે મૂખાઓ, પાછા ફરો. આ તો એક મહા સારા મહાત્મા છે,” તેઓ બોલ્યા. લોકો જય પોકારી પાછા ફર્યા. ખંગલાનું તાળું બોલાવી આખી તેમાં જ મુકામ કરાવ્યો. પછીથી તેઓએ પાંચસાત રોજ સારી મહેમાનીગીરી પણ કરી.

x

x

x

ખીજ એક સમયે એવા જ એક ગામ બહારના ખંગલા આગળ આવી પોતે બિમા, ગામઝોડાએ કહ્યું : “મહારાજ, આ તો ભૂતિયા ખંખેરો છે. એમાં તો જે રહે તે રાત્રે મરી જાય છે. એવા બે એક જણ મરી પણ ગયેલા.” મહારાજને જિજ્ઞાસા થઈ. લાલ બેડે તો ખરો શું થાય છે ? અને ખરી સ્થિતિ શી છે ? લોકોએ બહુ સમજાવ્યા કે શું કામ જીવ મુલાવો છો ? પણ મહારાજે તો હા પકડી તે પકડી. રાત્રિવાસો ખંગલામાં કર્યો. થોડી વાર બગતા રહ્યા. પણ નિદ્રાદેશને ક્યાં મુઠ્ઠી રોકાય ? નિર્જનતા તો હતી જ. ઇશ્વરેજા પર બધું છોડી નિરાતિ બાંધી ગયા. વહેલી સવારે ‘મરેલા’ મહારાજને જોવા આવનારને લઈને પાર રહ્યો નહીં કે મહારાજ તો હસતે મોઢિ તેમને આવકારવા બેઠા હતા. પોતે થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા પણ ખરા. ખંગલામાં મુનારા શા કારણે મરી ગયા હશે તેના કારણમાં એમ લાગ્યું કે કેઈકે ઝેરી પ્રાણી—કદાચ એવો

સાપ પથ્ર હોય—તેમને બંધમાં કરડી જવું હશે અને તેનું ઝેર ચાવાથી તેઓ મર્યા હશે.

x

x

x

ભર્યમાં સામે પાર એક નાનીથી કુટિયા બાંધી પોતે રહેતા હતા. એક મોટા પથ્ર પર આસન બનાવ્યું હતું. તે વખતે ત્યાં આશ્રમ નહોતો. બે મુસલમાનો ત્યાં આવીને માછલી પકડતા. મહારાજશ્રીને આ દુચ્છતું નહોતું. એક દિવસ તે મુસલમાનોને વિનયપૂર્વક પોતે કહ્યું : “ભાઈઓ, સાધુદ્ધરીના રથાનની પાસે તમે આ હિંસાનું કામ ન કરો. માછલી પકડવી હોય તો અહીંથી થોડે દૂર જાવ અને ત્યાં તમારી જાળ નાંખો.” પેલા ભાઈઓ માને નહીં. પૂજ્યશ્રીએ નિર્ણય કરી લીધો. બનાવડી દુસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. હાથમાં એક લાકડું લઈ એવા વેગથી તેના પર પોતે ધસ્યા કે તેઓ જીવ લઈને નાહા. ફરીને તે તરફ ફરક્યા નહીં. પોતે ગળુગવ્યા : મય ચોન પ્રીત ન હોયે. આ વાત કરીને પોતે મલકાતા અને ઉમેરતા : સઠ પ્રેમથી વચ ન થાય.

x

x

x

નર્મદાની પરિક્રમાને માર્ગે જઈ ચડ્યા. ઘોર જંગલમાં ચર્મને રસ્તો જતો હતો. માર્ગમાં તીરકામઠાં લઈ કેટલાક બીસ બેઠા હતા. પૂજ્યશ્રીએ તેમના તરફ પૃચ્છાપૂર્વકની નજર કરી. તે લોભ બોલ્યા : “આવાજી, તમે નિશ્ચિત ચાલ્યા જાવ અમારો સિકાર તમે નથી.” મહારાજશ્રી આમ તો બહુ ચકાર. વાતે વળે તો લક્ષમણને આજી નાંખે અને વચ કરે. બીસ લોકોએ કહ્યું : “મહારાજ, અમે લૂંટમારનો ધંધો કરીએ છીએ. પરિક્રમા કરતા લોકો પાસે પેસો હોય તો લૂંટી લઈએ છીએ. તમારી પાસે લેવા જેવું અમને કરું પ્રતીત થયું નહીં. પણ જુઓ, પેસો લાકડી લઈને આવતો સાધુ છે તેની પાસે પેસા છે. તેની આમતેમ જોવાની તેમજ તીરછી નજર કરી કરીને સંભાળી સંભાળીને ચાલ્યા—મોલવાની રીતરસમ જોઈને અમે માપી લીધું છે કે એની પાસે કેઈ માલ છે” પૂજ્યશ્રી જરા આંધે ખસી ગયા. પેલા સાધુને લુટારુઓએ રાક્ષો, ગમરાળો. તેણે થોડાં ગદ્ગદાતલાં પણ કર્યાં. મજાવામાંથી, લંગોટમાંથી કરું ન નીકળ્યું એટલે બીજોએ તેની લાકડી જોઈ. તે જરા ભારે લાગી. બારીકીથી જોયું તો તે એક સંગીન હતી. તેનું મોઢું તોડ્યું તો અંદરથી કેટલીક મીની નીકળી પડી. સાધુને બેચાર ઘોલતમાયા લગાવી આગળ ધકેલી દીધો. મહારાજશ્રીએ

અધી બિના જોઈ લીધી. “ માત્ર પર જકાત” આવી ઉક્તિ ઉચ્ચારી ઉપ-
સંહાર કર્યો.

x

. x

x

સરહદના પકાણુ પ્રદેશમાં બિતરી પડ્યા. ગામ પાદરે કેટલાક પકાણુ બેઠા
હતા. પૂજ્યશ્રીને પાસે બોલાવીને કહ્યું : લો, મહારાજ, આ થોડા પૈસા, રસ્તે
કામ લાગશે. મહારાજશ્રી પૈસા તો લેતા કે રાખતા નહોં. એટલે સહજભાવે
ઉત્તર આપ્યો કે એ પૈસા મને ન ખપે. પકાણુ ખુશ થયા અને આ એક
સાચો નિર્દોષી ફકીર છે એવી તેઓના મન પર છાપ પડી. પછી તો
તેઓએ પૂજ્યશ્રીને થોડા દિવસ પોતાના ગામમાં રાખ્યા. એક જમીનદારનો
રેંટવાળો ફૂલો અને વાડી દર્તા ત્યાં મુકામ આપ્યો અને એક હિંદુ સાધુને જે
ખોરાકપાણી ખપે તેનો અને ક્ષણકાલનો પ્રત્યેક કર્યો. તેઓ મહારાજશ્રીને
કહેતા : “ સાર્થ બાવા, અમે સાચા ફકીરની કંઈક પરીક્ષા કરી લઈએ છીએ
પછી તેની સેવા કરીએ છીએ. જે લોભી ફકીર આવી ચડે તો તેને જાન
દક્ષિણા (મારપીટ) આપી કાઢી મૂકીએ.”

x

x

x

પૂજ્યશ્રી નિઃશ્રામ રાજ્યમાં ફરી એક વાર જઈ ચલ્યા. ગામ બહાર એક
મોટી વાવ આગળ મુકામ હતો. એક દિવસ રાત્રિના સમયે તેઓ વાવના
ગોખમાં બેઠા હતા. એવામાં ચારેક શીખ જેવા લાગતા યુદ્ધુષો ત્યાં આવી
ચલ્યા. થોડીક વાર ત્યાં થોભીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે સવારે સુંદર
ફૂલફાદિ, મીઠાઈ, બદામ પિરતાં બરેલ થાળ લઈને તે લોકો મહારાજશ્રી પાસે
આવ્યા અને પગે લાગી બેટ મૂકી એક બાણુ બિત્તા. પૂજ્યશ્રીએ તેમનો પરિ-
ચય પૂછતાં તેઓએ કહ્યું : “ અમે અહીંની મિલિટરીના લશ્કરી માણસો છીએ.
ગઈ કાલે અમે જ આ વાવ આગળ આવ્યા હતા, પણ આપે અમને ઓળખ્યા-
નહોં હશે” વધુ પ્રશ્નોત્તર થતાં માલુમ પડ્યું કે તેઓ તો ચોરી પણ કરતા
હતા. રાત્રે હાજરીના સમયે હાજરી પુરાવી, સન્ટી (પહેરેગીર)ની નજર
ચુકાવી કોઈ કોઈ વાર ચિત્તર મારી આવતા અને સમય પર સવારે ફરજ પર
હાજર થઈ રહેતા. તેમણે કહ્યું : “ મહારાજ, આપના દર્શનના પ્રતાપે અમને
ગઈ કાલે સારો જેવો ચિત્તર ખર્યો, અને તેથી અમારી માન્યતા પ્રમાણે
આપને આ બેટ આપીએ છીએ.” થોડા રૂપિયાની બેટ પણ મૂકી. મહારાજ-
શ્રીએ જવાબ વાળ્યો : “ આ બેટ તું ન રવીકારી શકું. પૈસા તો તું રાખતો જ નથી
અને આ તમારી ચોરીના પૈસાથી ખરીદેલા ફૂલફાદિ પણ મને વળ્યું છે.

એવી તામસી ખોરાકથી મારું લગન બગડે. ” એવા લોકને આ જવાબ તીરની માફક ખૂંચ્યો. માનસંગ લાગ્યું. લાલ લાલ ડોળા કાઢી તાતે અવાગે તેઓ ગર્જ્યા: “ મહારાજ, જણો છો ? જોળખો છો અમને ? અમે સૌંઘ છીએ. સૌંઘના પંજમાંથી છટકવું ભારે થઈ પડશે. એટ લેતાં પડશે. ” મહારાજશ્રીએ કહે કહેને બેધડક જવાબ દીધો: “ અરે ! તમારા ‘સૌંઘ’ના ઉપર તો મેં કેટલીય વાર આસન જમાવ્યું છે. ” (સૌંઘ એટલે સિંહ પણ થાય. એટલે પૂજ્યશ્રીએ ‘સૌંઘ’ શબ્દનો શ્લેષાર્થ કર્યો અને કટાક્ષપૂર્વક મૂલ્યવ્યુત્ક એવા સિંહનું આમકું તો મારા આસન તરીકે વપરાયું છે.) આવા આકરા નિર્ભય જવાબથી શીખોતું મોં પડી ગયું અને વીધે મોઢિ તેઓ પાછા ફર્યા. પોતે આ વાત દુહરાવતા ત્યારે કહેતા કે :

સત્ય આગળ અસત્ય નિસ્તેજ થઈ જાય છે. જૂઠા અને પાપીઓ હંમેશા ડરતા રહે છે એટલે એમનું જૂઠ-પાપ એમનું અધુરું બળ હરી લે છે.

પૂજ્યશ્રી વારની જેમ વિચાર્યા અને વીરની જેમ વિગ્રોમાંથી અને વિગ્રોની આકરી કસોટીમાંથી નિર્વાપ્ત પાર બિતર્કા.

‘ હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જોને ’ હરિએ જેનું મન હરી લીધું છે તે તેના દુઃખ કેમ ન હરી લે ?

x

x

x

હવે આલેખાતા જીવનપ્રસંગો વળી કોઈ જુદી ભાત પૂરે છે. મળી સમજીને દુઃખ તકલીફ પોતે વહોરી લેતા. તિતિક્ષાના તોરમાં યા તો ફાટીરીની મસ્તીમાં દુઃખ સાથે પણ પૂરો અને સમજપૂર્વકનો મુકાબલો ન કરતા હોય તેવો ભાસ થાય છે. વન-જંગલમાં દોડતા જતા પથ્થરકાંટા વાગતા તો તેને ગળ્યકારતા નહીં. પોતે કહેતા : “ રસ્તામાં પગમાં કાંટા ભોંકતા તો તેને ખ્યાલ પણ નહીં. તેને મસળા કાઢીને ચાલતા કે દોડતા રહેતા. ”

એક વાર જંગલના રસ્તે જૂલા પડ્યા. સાથે એક વૈરાગી સાધુ હતો. તીર્થ-સ્થાન આવવું તો દૂર રહ્યું પણ પંદરવીસ માઈલ દૂર નીકળી ગયા. વિકટ જંગલ અને બિહામણો નદીપ્રદેશ. આગળ વધવાનો કોઈ મારગ નહીં. પાસે કોઈ ગામકું પણ નહીં. વૈરાગીની દિગ્મત ભાંગી મઈ. યાંકે તો લાગેલો. પાછા શી રીતે ફરાય ? રસ્તો પણ તેટલો ખરાબ. દોડવું પડે, નહ તો જળો વળગે અને ઘરીરનું લોહી પીએ. જીવતાં મરવું પડે. વૈરાગી બોલ્યો : “ અવધૂનજી,

લતે અહીં બૂખ્યા મરવું પડે કે શિકારી પ્રાણીનો ભોમ ચર્ધ પડવું પડે. મારો "રામ" તો અહીં જ આસન લખાવનાનો." મહારાજશ્રીએ તેને સમજાવ્યો—હિંમત આપી : "આમ મરવું તેના કરતાં પાછા ફરતાં રસ્તામાં શું કામ ન મરવું ? પાછા ફરવામાં જીવ જવાની થોડી તો આશા છે ને ?" પેરાગીને હિંમત આવી. જન્ને જણ પાછા વળ્યા. દોડતા જાય. પગે વળગતી જળોને હાથે ઝાટકી ઝાટકીને ખંખેરતા જાય. પ્રશુકૃપાએ સહીસહામત રથને આવી ગયા.

પોતે કેવા કેવા ખીલડ જંગલોમાંથી પૂરી નીકરતાથી પસાર ચર્ધ જતા તેનો તળેના એક પ્રસંગથી સંકેત મળે છે :

x

x

x

વન મિહામણું લાગે એવું હતું. એક વળાંક વળતાં સામેથી આવનાર એક ગેારા જેવા લાગતા શિકારીનો ભેટો ચર્ધ ગયો. એકાએક અણુધારેથી રીતે એ જ રથને એક જ ક્ષણે ભેટો ચર્ધ જવાથી અને મારા જેવા અધમસ્ત લંગોટબેર નીકરતાથી ધસી આવતા મનુષ્યને જોઈ શિકારી કંઈક ડરી ગયો. તેના હાથમાંથી ખંડુક સરી પડી. મને વિચાર આવ્યો : આ કયો શિકાર કરવાનો, જે મારાથીય ગજારાઈ ગયો તો ?

મહારાજશ્રી વસ્તીથી દૂર શાન્ત એકાંત જગ્યામાં પડી રહેવું પસંદ કરતા.

લક્ષ્મીને શિક્ષા માગવા બેઠણ માર્ફસ દૂર જવું પડે ઠંડીના

તિતિક્ષા

દિવસો. ઝાડ નીચે વાસો. દાંત કકડી બિંદે તેટલી તાક.

ખાલાનું પાણી પણ ખરક રૂપે જમી જાય. પૂજ્યશ્રી

કહે : "આમ છતાં મનની મોજ બની રહેતી. એ જ ખરકને ફેડી તેનું પાણી ફરી ભાંગ છાંડી તે પી જતો. શરીર પર ઠંડીની કશી અસર ચતી નહો. હા, શરીરની ચામડી જાડી ખરકત બની રહેતી ખરી." ક્યાં ઉત્તર અવરચાનું મુલાયમ શરીર અને ક્યાં આ વખતનું ખડતલ તપક્ષમ શરીર. દાઢી માથાના વધી ગયેલ કેસભારથી કદૂપતા તો સાથે ખરી જ. રૂઢાવચાનું પોચું લચી ગયેલું, ગાદલા જેવું શરીર કે જે હથકે હાથે કરેલ ચંપી પણ સહન કરી શકતું ન હતું, તે શરીર કેવી રીતે કઠોર તપસ્યા કરી હશે ! સમય સમયનું કામ કરે.

x

x

x

લક્ષ્મીનો આશ્રમ બંધાયો તે પૂર્વેની આ વાત છે, રચેશનથી ઝાડેશ્વરના રસ્તા પર પોતે એક વાડીમાં બિતર્કા હતા. ત્યાં કંઈક વિશેષ પડવા લાગ્યો.

મકાનના માલિકનો તો એમના પર સારો જોવા પ્રેમ હતો, છતાં એક દિવસ એમના મનમાં તરંગ ઊઠ્યો કે સામે પાર તદ્દન એકાંત નિર્જન પ્રદેશમાં નર્મદા તટે ચાલી જવું. ઊઠ્યા તે ઊઠ્યા વગર કલે સામે પાર બિનરી ગયા. શ્રાવણ મહિનો હતો, વરસાદનાં આપટાં પડી જ્યાં અને સરસરિયાં આકાશમાંથી સર્પા કરે. ન કોઈ ઝૂંપડી કે ન કોઈ રક્ષણાત્મક શુકામ. નદીતટે આસન લગાવ્યું. બહોતોએ બહુ સમજાવ્યા. પોતે એકના એ ન ગયા. એક દિવસ આજુમાજુના નિર્જન પ્રદેશમાંથી ઝૂંપડી બધિવાની સામગ્રી લાવે છે વરસાદ ખુદ્દા બદન પર પડી રહ્યો છે. ખુશમિજાજમાં મહારાજ થનગનાટ કરના બોલે છે :

“ સાધુની શોભા જેટલી જંગલમાં છે તેટલી વસ્તીમાં નથી ” માનો બીજ મહેઠાણે આવે છે ને ઝૂંપડી તૈયાર થાય છે. પણ વરસાદ પડે ત્યારે તે ચૂરે છાપરા પર છાયેલું ધાસ એક જગાએ ખસેડે તો બીજે સ્થળે બાકું પડે. એક છિદ્ર બંધ થાય તો બીજું બિધડે. પોતે હસતે મુખડે વરસાદ સળા કરે અને બિશ્વામાં કાચો લોટ કે ચોખા ફાટી લેવા પડે તોય મન પ્રસન્ન રાખે, હસતે મુખડે કહેના રહેલું : ગુજર ગઈ ગુજરાન વયા કૌવટી વયા મૈશન ॥ સાચે જ કહ્યું છે કે રતન મિજાજ અમિ, જળ, રાજ, અને જોગીને જાંછડામાં સાર નથી. હડે ચડ્યા તો પછી એ હઠ ન બિતરે, લલેને તારાજ થઈ જવાય. એમની રીત તો બિધડી રહેવાની :

રાજા જોગી બગન જલ વનકી વલટી રીત ।

હરતા રહિયે વરસરામ થોડી વ્હીયે પ્રીત ॥

x

x

x

પૂજારી બહુ જ વિનોદી પ્રતિના અને વહેવારકુશળ મહાત્મા હતા. એઓ-શ્રીના પુરાણા શ્લોક ગૃહસ્થ બહોતો દર્શને આવતા ત્યારે એઓ પ્રસન્ન થતા. થોડીક વાતચીત કરી લઈ થોડોક વિનોદ કરી બ્યાવહારિક બોધ આપતા. મડડી બાંધી રાખી છે ને ? બેઠા ખુદ્દો ન પાડતો. ચાચી આપી દેતો નહો. પછી એકાદ બે દર્શન સંભળાવતા.

એક ડોસો હતો. મહિ પડ્યો. મહિની લાંબાઈ. શ્લોકવચ્ચાં એ પણ મહિની છે. છોકરા અને વડુઓ ચાકરી કરતાં કરતાં કંટાળ્યાં. બડબડનાં : “ ડોસો હવે કમાતો તો છે નહીં, અને કમાણી ઓછી કરે છે.” એટલે તેઓએ કચવાતે મને સેવા કરવા મંડી. ઉપરના ગેડે જ્યાં લોકોની અવરજવર આડે આવે નહીં એવા ઓરડામાં પધારી કરી આપી. એક ઘંટડી આપી રાખી.

ધંટડી વગાડે એટલે કાઈ ધીરે ધીરે કુરસદે પાસે આવે અને કમને સેવા કરી જાય. એક દિવસે રમતિયાળ નાનો બાળો બા સાથે ઉપર આવ્યો અને ધંટડી લઈ રમતે ચડી ગયો. બા ગઈ, પાછળથી બાળો ગયો. સાથે ધંટડીય લઈ ગયો. કશે મૂઢી દીધી અને બીજી રમતે લાગી ગયો. હવે ડોસો ધંટડી વગાડે ત્યારે કાઈ ઉપર જાય ને ? માની લીધું : ડોસા અસક્ત છે. ખાનપાનની કશી જરૂર નહિ પડી હોય. ત્રણ દિવસ એમ વહી ગયા. પછી કંઈક સરખ કે વિવેક ખાતર ઉપર જઈને જુએ છે તો ડોસા પચારીમાં જ હંમેશ માટે લીધી રહેલા.

વાત સંભળી પેલા ભક્તને વિનોદપૂર્વક કહે —“જેજે, મધુલતમાં નહીં રહેતો. નહીં તો તારામ એવા હાથ થશે. દુનિયા મતલબકી ચરતી । એ સૂત ખરાખર ગોખી રાખજે.”

x

x

x

બીજી વિનોદી પણ વ્યાવહારિક સુદ્ધિવાળી વાત કહેતા.

ડોસાને જુદાવસ્થા વળગી. માનપાન ઓછા મળવા લાગ્યાં. ટકટક શું ઠામ કરે છે ? હવે તો ટકટક-ટકારો બંધ રાખો. અમે ક્યાં નવરાં બેસી રહ્યાં છીએ કે તમારી સેવામાં જ લાગી રહીએ ? એ અને એવાં કંટુ વચન અને અપમાનના ધૂટણ મળવા પડ્યાં. વખતસર ખાવાપીવા માટે પણ વલખાં મારવા પડ્યાં. એક દિવસે એક સોની—એનો જૂનો મિત્ર—એની ખજર લેવા આવ્યો. ડોસાએ પોતાનું ભાગવત મુલાબું. સોની ચતુર હતો. તેણે સુક્તિ શીધી કાઢી : ઘેર જઈ એ પેટી લઈ આવ્યો. એક મોટી અને બીજી નાની. નાની પેટીમાં થોડાક કાંકરા, પથરા, તાંબા, પિત્તળના કટકા લખાં અને ડોસાને શિખામણ આપી : “જે આ નાની પેટી બંધ છે. તેને તારે આ મોટી પેટીમાં મૂકવી. કાઈ આવે ત્યારે તે પહેલાં પેટીમાંથી નાની પેટી કાઢી ખખડાવ ખખડાવ ક્યાં કરવી. એની ચાવીનું પૂછે ત્યારે કહેવું કે એ તો મારા પુરાણા ફલાણા મિત્રને ત્યાં છે. મારા મરણ બાદ એને તમારે ખોલવી અને જે કાંઈ હોય તે ખરાખર વહેંચી લેવું.” સુક્તિએ રસ્તો કાઢ્યો. દીકરા અને વહુઓએ હવે તો પોતાનું વર્તન સુધારી દીધું. કૃત્રિમ પ્રેમ બતાવી ડોસાની ઉપરને ઉપર રહી સેવા કરવા માંડી. એક દિવસ ડોસા સ્વધામ પહોંચ્યા. ક્રિયાપાણી યથાર્થજન્ય થઈ ગયાં. સોની લાઈએ ચાવી આપી. જોયું તો પોકળ ફૂટ્યું. વાત સંભળી અથા હસ્યા.

વ્યાવહારિક જ્ઞાનના અનુભવની સ્થિતિ ચર્ચ. જગતમાં રહેવું છે એટલે તેમાં

રહેવાની રીતરસમ જાણવી પડે. ધર્મ અને નીતિના બેઠ પણ જાણવા પડે. કેટલીક વાર ધર્મને ગૌણ રાખી નીતિ અનુસરવી પડે. વહેવારશુદ્ધિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે પોતે એક યોગસૂત્રનો અનુવાદ કહી સંભળાવતા :

મૈત્રી કરુણ મુદિતા ભીર ઉપેક્ષા જ્ઞાન ।

ચાર વહિન યે જીવકી સદા કરે કલ્યાણ ॥

સુખીને જોઈ ઈર્ષ્યા નહીં કરવી. પણ મિત્રભાવે તેના સુખે સુખી થવું. દુઃખીને જોઈ દયાદ્ર્ધ થઈ કરુણા બતાવવી અને મદદ કરવી. પુણ્યશાળીઓને જોઈ પ્રસન્ન થવું અને પુણ્ય કરવાનો ભોધ લેવો. પાપીની ઉપેક્ષા કરવી. પોતે દૃષ્ટાન્ત આપીને ભોધને રસ્યક બનાવના.

x

x

x

કોઈક વાર રાજનૈતિક કે એવી બીજી બ્યાવહારિક વાત નીકળતી ત્યારે પોતે દૃષ્ટાન્ત આપતા :

એક ખેતર હતું. શેરડીનો પાક કર્યો હતો. રસ્તે જનાર કોઈ ચોરી ન કરે તે માટે ખેડૂત રખેવાળી કરતો. એક વાર ચતુર્વર્ણી ચાર મિત્રો તે રસ્તે થઈ જઈ રહ્યા હતા. શેરડી જોઈ તેમની નજર બગડી કે શેરડી ખાઈએ. ચોરી કરી સાંકા ભાંગ્યા. ખેડૂત આવી ગમ્મો. ચારને તે એકલો શી રીતે પહોંચી વળે ? માટે તેણે મુક્તિ અજમાવી. ચારને કંઈ કામે લગાડી જરા અજગો કરી પેલા ત્રણને કહે : " તમે તો દિજ છો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવા ત્રણ તો ભલેને મારી શેરડી લઈ લો પણ પેલો ચાર તેમાં કેવી રીતે બળા શકે ? મૂરખ દિલ્લે જાળમાં ફસાયા. ચારને મારીને કાઢી મૂક્યો. એ જ બેદનીતિથી ખેડૂતે વૈશ્યને અજગો કર્યો અને બાકીના એ પાસે માર મરાવી તેને દૂર કર્યો. હવે વારો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો. બ્રાહ્મણને ફસાલાવ્યો. " અરે, તું તો જુદેવ. તને તો અમારે દાન દક્ષિણા આપવી જોઈએ, પણ આ ક્ષત્રિય તેમાં શા માટે ભાગ પડાવે ?" બન્ને મળીને તાકાતવાળા ક્ષત્રિયને ખોખરો કર્યો. તે ગયો એટલે ખેડૂતે પોત પ્રકાશ્યું. લાલ લાલ આંખ બતાવીને તે બોલ્યો : " અરે દુષ્ટ, તું બ્રાહ્મણ થઈને ચોરી કરે ? તને તો આવી દક્ષિણા મળવી જોઈએ. એમ કહીને તેને હલકો કરી વિદાય કર્યો અને શેરડીના સાંકા લઈ લીધા. વહેવારમાં એક જ નીતિ ન અપનાવાય. સંજોગો અનુસાર તેમાં ફેરફાર કરવો પડે. સામ, દામ, બેદ અને ફંડ નીતિ જે ન જણે તે શુદ્ધિ વગરનો માર ખાય અને વસ્તુ ગુમાવે.

x

x

x

વળી કહે : બુઝો, તાસ-પાનાના ખેત્રમાં એકો બધાને મારે. એક યાવ, એકસંધી જળવી રાખો તો વહેવાર સિદ્ધ થાય. નહીં તો મહિમાઘેના વિખવાદથી બધાની પાવમાલી થાય. બધાની સદીસલામતીમાં વ્યક્તિગત સલામતી બની રહે.

આજે તો આ એકતાની બહુ જરૂર છે. આધ્યાત્મિક આગત સમજાવવા પછી ઉપરનું દર્શાવેલ પોતે આપતા-અદેવવાદ સૌને શિરતાજ છે. પોતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા કે ભારતની અસ્થિતા કોઈ બુદ્ધી છે. ભારત મારો દેશ ■ એવો અનન્ય રાષ્ટ્રપ્રેમ ભાગ્યે પ્રગટે, જે ધર્મવિહીન રાષ્ટ્રીયતા પર જ ભાર મુકાય તો. સારા હિંદુસ્તાનને એક તાંતણે બાંધવો હોય તો ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાને આશ્રય કરવી પડે. એ જ એવો કાચો પથ રિનગમ તાંતણો છે કે જે બધાને એકતામાં બાંધી રાખશે. તે ફક્ત ભારતપ્રેમ ન પ્રગટાવશે પણ સાથોસાથ વિશ્વપ્રેમ પ્રગટાવશે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને નીતિમતા એકત્રિત છે. પ્રવૃત્તિમાત્રના મૂળમાં ધર્મ રહેવો જોઈએ અથવા તો તે ધર્મશિષુખાં હોવી જોઈએ, અને તે નીતિને આગળ પડતી વ્યક્તિઓએ આચારણ દ્વારા વ્યક્ત કરવી જોઈએ.

x

x

x

બોધવાર્તા યા બીજી વાર્તા એક પૂર્ણ કથાકારની અદમ્ય પોતે કહી સંભળાવતા ત્યારે સામાન્ય કાચા અભ્યાસીને કે આદર્શવાદી સાધકને શંકા ઊપજતી કે આ એક અવલ નંબરના મહાત્મા છે કે એક અવહારકુશળ ચાણક્ય ?

વધુ શંકા તો ત્યારે ઊપજતી કે જ્યારે એ મહાત્મા મહેમાનગીરીની મહેફિલ ઉડાવતા. જેવો મહેમાન તેવી મહેમાનગીરી. તેને જાવતી વાનગી બનતી અથવા તો પોતે પસંદ કરેલી ખાસ તૈયાર થતી વાનગીથી તેનો સત્કાર કરાતો. સાથે પંદરવીસ મહેમાનો તો ખરા જ. ઉપરાંત એવે સમયે આવી રહેલી બીજી એટલી જ વ્યક્તિઓ.

સુરતમાં પોતે હોય ત્યારે કોઈ એક નિમિત્તે સુરતની મનપસંદ મીઠાઈ અને ફરસાબુવાળી રસોઈથી સુરતના સારા પ્રમાણમાં આમંત્રિત ભક્તમંડળને પ્રસન્ન કરતા.

વળી જ્યારે સુરતી પોંક કે જીધિયા પાટી બપોતી ત્યારે આવનાર મહેમાન

રહેવાની રીતરસમ જાણવી પડે. ધર્મ અને નીતિના બેઠ પશુ જાણવા પડે. કેટલીક વાર ધર્મને ગૌણ રાખી નીતિ અનુસરવી પડે. વહેવારશુદ્ધિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે પોતે એક યોગસૂત્રનો અનુવાદ કહી સંભળાવતા :

મૈત્રી કરુણ મુદિતા ભીર ઉપેક્ષા જ્ઞાન ।

ચાર વહિન યે જીવકી સદા કરે કલ્યાણ ॥

સુખીને જોઈ ઈર્ષ્યા નહીં કરવી. પશુ મિત્રભાવે તેના સુખે સુખી થવું. દુઃખીને જોઈ ક્ષાદ્ યર્ષ કરુણા જતાવવી અને મદદ કરવી. પુણ્યધાણીઓને જોઈ પ્રસન્ન થવું અને પુણ્ય કરવાનો બોધ લેવો. પાપીની ઉપેક્ષા કરવી. પોતે દૃષ્ટાન્ત આપીને બોધને રોચક બનાવના.

x

x

x

કોઈક વાર રાજનૈતિક કે એવી બીજી બ્યાવહારિક વાત નીકળતી ત્યારે પોતે દૃષ્ટાન્ત આપતા :

એક ખેતર હતું. શેરડીના પાક કર્યો હતો. રસ્તે જનાર કોઈ ચોરી ન કરે તે માટે ખેડૂન રખેવાળી કરતો. એક વાર ચતુર્વર્ણી ચાર મિત્રો તે રસ્તે થઈ જઈ રહ્યા હતા. શેરડી જોઈ તેમની નજર બગડી કે શેરડી ખાઈએ. ચોરી કરી સાંકા ભાંખ્યા. ખેડૂત આવી ગાઓ. ચારને તે એકલો શી રીતે પહોંચી વળે ? માટે તેણે યુક્તિ અજમાવી. શરૂને કંઈ કામે લગાડી જરા અજગો કરી પેલા ત્રણને કહે : “ તમે તો દિજ છો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવા ત્રણ તો બહેને મારી શેરડી લઈ લો. પશુ પેલો શરૂ તેમાં કેવી રીતે બળા શકે ? મૂરખ દિજે જળખા ફસાયા. શરૂને મારીને કાઢી મૂક્યો. એ જ બેઠનીતિથી ખેડૂને વૈશ્યને અજગો કરો અને બાકીના બે પાસે માર મરાવી તેને દૂર કર્યો. હવે વારો આગ્યો ક્ષત્રિયનો. બ્રાહ્મણને ફાસલાબો. “ અરે, તું તો ભૂદેવ. તને તો અમારે દાન દક્ષિણા આપવી જોઈએ, પશુ આ ક્ષત્રિય તેમાં શા માટે ભાગ પડાવે ? ” બન્ને મળીને તાકાતવાળા ક્ષત્રિયને ખોખરો કર્યો. તે ગયો એટલે ખેડૂને પોત પ્રકાશ્યું. લાલ લાલ આંખ જતાવીને તે બોલ્યો : “ અરે કુટ, તું બ્રાહ્મણ થઈને ચોરી કરે ? તને તો આવી દક્ષિણા મળવી જોઈએ. એમ કહીને તેને હલકો કરી વિદાય કર્યો અને શેરડીના સાંકા લઈ લીધા. વહેવારમાં એક જ નીતિ ન અપનાવાય. સંજોગો અનુસાર તેમાં ફેરફાર કરવો પડે. સામ, દામ, ભેદ અને હંડ નીતિ જે ન જરૂર તે છુદ્ધિ વગરનો માર ખાય અને વસ્તુ ગુમાવે.

x

x

x

વળી કહે : જુઓ, તાસ-પાનાના જેવમાં એકો જધાને મારે. એક યાવ, એકસંધી જળની રાખો તો વહેવાર સિદ્ધ થાય. નહીં તો મહોમહિના વિખ-વાદથી જધાની પાવમાથી થાય. જધાની સહીસલામતીમાં વ્યક્તિગત સલામતી જની રહે.

આજે તો આ એકતાની ખુદ જરૂર છે. આધ્યાત્મિક બાબત સમજાવવા પછી ઉપરનું દૃષ્ટાંત પોતે આપતા-અદ્વૈતવાદ સૌનો શિસ્તાજ છે. પોતે ૨૫૪ શબ્દોમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા કે ભારતની અસ્મિતા કોઈ છુદી છે. ભારત મારો દેશ ॥ એવો અનન્ય રાષ્ટ્રપ્રેમ ભાગ્યે પ્રગટે, જે ધર્મવિહીન રાષ્ટ્રીયતા પર જ ભાર મુકાય તો. સારા હિંદુસ્તાનને એક તાંત્રી બાંધવો હોય તો ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાને આગળ કરવી પડે. એ જ એવો કાચો પછી સ્તિગ્ધ તાંત્રી છે કે જે જધાને એકતામાં બાંધી રાખશે. તે દેશ ભારતપ્રેમ ન પ્રગટાવશે પછી સાથેસાથ વિશ્વપ્રેમ પ્રગટાવશે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને નીતિમત્તા જોતપ્રોત છે. પ્રવૃત્તિમાત્રના મૂળમાં ધર્મ રહેવો જોઈએ અથવા તો તે ધર્માભિમુખી હોવી જોઈએ, અને તે નીતિને આગળ પડતી વ્યક્તિઓએ આચરણ દ્વારા વ્યક્ત કરવી જોઈએ.

x

x

x

મોઘવાતાં યા બીજી વાર્તા એક પૂર્ણ કથાકારની અદ્યત્થી પોતે કહી સંભળાવતા ત્યારે સામાન્ય કાચા અજ્ઞાતીને કે આદર્શવાદી સાધકને શંકા ઊપજતી કે આ એક અવલ નંબરના મહાત્મા છે કે એક વ્યવહારકુશળ ચાણક્ય ?

વધુ શંકા તો ત્યારે ઊપજતી કે જ્યારે એ મહાત્મા મહેમાનગીરીની મહે-ફિલ ઉડાવતા. જેવો મહેમાન તેવી મહેમાનગીરી. તેને જાણતી વાનગી જનતી અથવા તો પોતે પસંદ કરેલી ખાસ તૈયાર ચતી વાનગીથી તેનો સત્કાર કરાવે. સાથે પંદરવીસ મહેમાનો તો ખરા જ. ઉપરાંત એવે સમયે આવી રહેલી બીજી એટલી જ વ્યક્તિઓ.

સુરતમાં પોતે હોય ત્યારે કોઈ એક નિમિત્તે સુરતની મનપસંદ મોદાઈ અને દૂરસાણવાળી રસોઈથી સુરતના સારા પ્રમાણમાં આમંત્રિત લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કરતા.

વળી જ્યારે સુરતી પોંક કે બિધિયા પાટીં અપાતી ત્યારે આવનાર મહેમાન

આશ્વર્યચક્રિત નજરે ને વિચારે ચડી જતો કે આ વ્યક્તિને મહાત્મા તરીકે સન્માનવા કે એક કુશળ વ્યવહારદક્ષ, મોટામી, પુરુષાર્થપ્રિય મનુષ્ય તરીકે ? દૂર સુદૂર ગામના ખેડૂત ભકતો ગાડાં બરીને વહેલી સવારે ક્યુસડાં લાવે. તેને શેકવાને માટે “અંગેડી”ની સામગ્રી એકત્રિત કરે. પોંક પાડનારા સેવાભાવે પોંક પાડપાડ કર્યે જાય. બાવાજીને મધ્યમાં બિચે આસને બેસાડી અને મરમ મરમ પોંકપ્રસાદી ખવાડે અને એકા સાથે સાઠસિત્તેર માણસો—ઝીપુરુગો પોંક ખાતાં રહે. વચ્ચે વચ્ચે સુરતના કંદોઈ ભકતે અને ફરસાણવાળા ભકતે સેવાભાવે મોકલેલ મીઠાઈ અને ભાતભાતની સેવની લદાણી તો ખરી જ. તેમાં તમતમતી ચટણીની તીખાચ ઉમેરાતી. અંતે સરસ ‘મઠાયા’ મહેમાનગીરીનાં વળામણાં થતાં. આ દશ્ય બાવાજીને કોઈ ઝોર રૂપમાં આવેબે છે અને આ એક પ્રવૃત્તિમય ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ છે કે ભગનિક સંત છે એવી શંકાને વધારે ધેરી કરતી.

જોની દષ્ટિ આત્મામાં સ્થિર થઈ છે તેને હરકોઈ પ્રવૃત્તિ ભગનરૂપ છે. આ સમયે પોતે આશ્રમવાસી (ગૃહસ્થી) હતા એ બૂલવું ન જોઈએ. વિચિત્ર ગૃહસ્થે વિચિત્ર ગૃહસ્થાઈ ખતાવવી રહી. એ વિચિત્ર ગૃહસ્થ કેવા હતા ?

મહાનંદરસં પીત્વા યે નુ ઝન્મતયોગિનઃ ।

इन्द्रोऽपि रंकवद् भाति का कथा नृपकीदृकः ॥

(મહાનંદનો રસ પીને ઉન્મત થયેલ યોગીની નજરમાં હિન્દ પશુ રંક દેખાય તો મનુષ્યના રાગનો શો હિસાબ ? લહેર, લાપરવાહી અને સ્વતંત્રતા અસલી સાધુમાં ટપકતી રહે.)

પૂજ્યશ્રી મહાનંદનો રસ પીને ઉન્મત થયેલા, પછી ફરી જઈ શાંત થયેલા અને જ્ઞાનની સ્વતંત્ર મસ્તીમાં તફવીન રહી લીધારૂપે બાહ્યક્રિયા સાદી લાવે ક્યાં કરતા અને જોયા કરતા.

પ્રશ્ન એ જોડે છે કે આ અને એવો લખણૂટ ખર્ચ પૂજ્યશ્રી કેવી રીતે કરી શકતા ? શું લક્ષ્મીજી એમના પર પ્રસન્ન હતાં ? જવાબ હામાં જ આપવો પડે. પોતે કહેતા તે ચરિતાર્થ કરી શકતા કે “માગે તેનાથી લાગે, અને ત્યાગે તેની આગે.” પોતે સેવાભાવે કામે કરી રહ્યા હતા. કાં તો તે સેવા સંત મહાત્માની હોય કે આવી રહેલા મહેમાનોની હોય. સેવા લેવી અને સેવા આપવી એ ધ્યાનમાં રાખીને તેઓના સંકલ્પ નીકળતા અને પ્રભુ તે મહદંશે પાર પાડતા. ઈશ્વરનાં દ્વાર ખખડાવતાં આવડું જોઈએ.

હવે પછીની દેખાવ છે તો નાની બાત પછી તે એક ઘણું સાડું દિશાસૂચન કરી જાય છે. એક વાર પૂજ્યશ્રી ભાર્યથી મોટરગાડીમાં મહાશિવરાત્રીના પર્વ પર મુરત આવ્યા. સાથે બે ચાર મહાત્મા અને કેટલાક ગૃહસ્થો હતા. પોતે તો ઉપવાસ નહીં કરશે એમ માની એઓશ્રી માટે બોજનની અછમ વ્યવસ્થા કરવાનું રાખ્યું હતું. ખીનએ ફળાદારી બોજન લેશે એમ માની સાધારણ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી. સરારે ધાર્મ કરતાં જરા થોડા થોડા એઓશ્રી આવી પહોંચ્યા, અને આતા દીધી કે પોતે પછી ફળાદારી 'પ્રસાદ' લેશે. ભક્તમંડળે જરા વિભાસણમાં પડ્યું. પૂજ્યશ્રી અને એમની સાથે આવેલ મહેમાનોને સારો ફળાદાર થી રીતે અપાય ? મીઠાઈ તો જોઈએ. ચહેરામાંથી પચાસ સાંક વ્યક્તિઓ માટે એ મીઠાઈ લાવતાં ઘણો સમય નીકળી જાય. દરમ્યાન મુરતમાંથી એઓશ્રીનાં દર્શન નિમિત્તે એક શ્રીમત ભક્તકુટુંબ પોતાની ગાડી લઈ આવી પહોંચ્યું. એ કુટુંબમાં થોડા સમય પૂર્વે જ ભક્તપ્રસંગ ચર્ચા ગયો હતો. એટલે તેઓ બે મોટી 'લાવડી' ભરીને જરફી, પેંડા વગેરે બેટ પૂજ્યશ્રી માટે લાવ્યા હતા. બોજનસમયના બેકાલી ગઈ.

x

x

x

x

ખીન એક પ્રસંગ છે :

પોતે એક રેશનના પ્લેટફોર્મ પર ખુલ્લા ભાગમાં આમતેજ સટાર મારી રહ્યા હતા. ગાડી આવવાને વાર હતી. સાથે બે ચાર શ્રીમત ભક્તો હતા. પુરુષાર્થ-પ્રારબ્ધની વાત નીકળતાં એકે પૂછ્યું : “મહારાજજી, આપની પાછળ આ ભક્તમીજ દોડી રહી છે તેનું કારણ શું ?” દરમ્યાન પૂજ્યશ્રીની ભવ્ય આકૃતિએ, એક અગણ્યા અપરિચિત સન્નજનનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે વિનય ભાવે પ્રશ્ન પૂછ્યો : મહારાજ, પુરુષાર્થ પ્રશ્ન કે પ્રારબ્ધ ?” જવાબ મળ્યો : તમે શું માનો છો ? વળતો જવાબ મળ્યો કે દેશકાળ પ્રમાણે બંને પ્રશ્ન છે. ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ તેને કહ્યું, તમારી શંકા જ ક્યાં રહી ? તમારો જવાબ તમે જ આપી દીધો. પેલા પ્રશ્નકાર સન્નજન પ્રસન્ન વદને પૂજ્યશ્રીને વંદન કરી પચીસ રૂપિયાની બેટ ધરી ચાલી ગયા. પૂજ્યશ્રી પેલા મૂળ પ્રશ્નકાર ભક્ત તરફ જોઈ હસ્યા : “ને તારો જવાબ મળ્યો કે નહીં ?” ત્યારબાદ પૂજ્યશ્રીએ તળેનું એક દર્શાવ આપ્યું :

x

x

x

x

બે મહાત્માઓએ અકેકથી થોડે દૂર અત્યંત અત્યંત આસન જમાવ્યાં. લોકો

દર્શને આવે અને યથાયોગ્ય સમયે જન્મેને શિક્ષા જમાડી જાય. પણ તેમાં કંઈક ત્રિપતતા હતી. માર્ગમાં પ્રથમ આવતા સાધુને રોટલો ને દાળ મળતાં ત્યારે બીજાને રોજ રોજ નવી વાનગીવાળાં રોચક, રસાળ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળતાં. પેત્રો પહેલો સાધુ મનમાં બજતો. લોકોને એવકૂફ ગણતો અને ઈશ્વરને પક્ષપાતી માનતો થયો : “કેવો અન્યાય ! એ ભજન કરે છે. હું પણ ભજન કરું છું. ખાસ વિશેષતા તો એનામાં દેખાતી નથી. છતાં આવી ત્રિપતતા કેમ આવે ?” એક દિવસે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી એક કામદેવ સંત મહાત્મા ત્યાં આવી ગયા. તેણે આ જન્મે સાધુનો સારો જોવો પરિચય કેળવ્યો અને જન્મેના પૂર્વાશ્રમની વાત જાણી લીધી. એક વાર આ આપણા ઈર્વાળુ સાધુએ આગતુક નવા સંતને પોતાની હરિનામ કહી સંબોધાવી. તેણે તેને શાંત પાડી સમજાવ્યું પાડી : “ઈશ્વર પક્ષપાતી નથી. તું ધરકામથી અને ખેતીના ત્રાસથી કંટાળીને સાધુ બની ગયો છે. તને તારા પૂર્વાશ્રમમાં મહેનતના બદલામાં દાળ રોટલો મળતો. તું હવે ઈશ્વરની સેવા કરે છે, ભજનગીતન કરે છે, પણ તારું પ્રારબ્ધ તો તારી સાથે આવ્યું છે ને ? તારું જે હતું તે અહીં પણ મળે છે, ભક્તે મહેનતનો પ્રકાર બદલાયો હોય. પેલા મહાત્મા તો પૂરા વૈરાગ્યવાન હતા. વિવેકપૂર્વક તેણે ધર છોડ્યું હતું. તેણે લાં છોડેલું તે તેને અહીં મળ્યું એમાં ઈશ્વરનો કયો દોષ ? સુખ છોડે તેને સુખ મળે. તું દુઃખથી ભાગ્યો તો દુઃખે તને પકડ્યો.

x

x

x

x

મહારાજશ્રીએ અનુભવેલ હવે પછીના બે પ્રસંગોએ એમની વૈરાગ્યવિવેક-શુદ્ધિને સારા પ્રમાણમાં તીવ્ર કરી. કદાચ આશ્રમપ્રવૃત્તિને સમાજ વેગવંતી કે પુષ્ટ પણ કરી હોય. પોતે એક મોટા શહેરમાં બિરાજતા હતા, વિચાર કરતા હતા. એક સારા દેખાતા મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર આવ્યો. (શિક્ષાની તો ઝાઝી પડી નહોતી. તે તો બીજે ક્યાંયે મળી રહે એમ હતું.) “એઈએ, આ સુંદર, સ્વચ્છ, દેખાતા મકાનના માસિક કેવા છે ? ” કરવાજમાં થઈ આગળ વધ્યા. એક સંસ્કારી બાઈ પુરશીમાં આરામથી પડ્યાં હતાં. ન તો તે બેઠકા, ન તો તેણે મહારાજશ્રીને કોઈ માનપૂર્વક આવકાર્યાં. પૂછ્યું : શા કામે આપ પધાર્યા છો ? પોતે ત્રાજ દીધો : માતા, સંતમહાત્મા તો શિક્ષાને માટે આવેને ? બાઈએ વિનય તો રાખ્યો પણ નિશ્ચાત્મક ભાવે કહ્યું : આપ બીજે સિવારો. અમે લોકો તમારા જેવા સાધુમહાત્માને માનતા નથી, અમારી ગદા નથી. પૂજ્યશ્રીએ ચર્ચામાં

હિનરવાનો વિચાર તો કર્યો પણ બાઈ સાથે એ સંગઘે જોડા જિનવાનું મુનાસિન ન માન્યું. પાછા કર્યા મનમાં વિચારધારા ફરી: “બાઈ છે તો સંસ્કારી. પણ પાશ્ચાત્ય અંગે રંગાયેલ લાગે છે. માર્ગિકતા પણ છે એનામાં, તો પણ સનાતન સત્ય, સનાતન સંસ્કૃતિના મૂળમૂળ વારસાથી વંચિન રહી છે. જમાતો બદલાતો જાય છે.” ખીજો વિચાર સ્ફૂર્ણ: સાચા, પુરાણ, સાધક સંતમહાત્માઓ નવા જમાનાને શી રીતે અનુકૂળ થશે? વળી એ સાચા, વિરક્ત, એકાંતપ્રિય મહાત્માઓને વિચરવું નિકટ થતું જવાનું. શિક્ષાની પ્રતિકૂળતા તેનો લાવ ભજવે.

x

x

x

ખીજી અનુભૂતિ એ હતી કે પોતે એક રાજકીય પ્રવૃત્તિવાળા આશ્રમમાં જઈ ચલા. આમતેમ બધે કર્યા. ન કોઈએ કશું પૂછ્યું, ન કોઈએ આવકાર્યા કે ગણકાર્યા પોતે પાછા ફરી ગયા. વિચારધારાએ વેગ પકડ્યો: ઉચ્ચ કોટિના મહાત્માઓ તો એક મહામૂલ્યું ધન છે. હિંદુઓનું જ નહિ પણ મનુષ્યમાનવનું. આ સનાતન સત્યને લલેને બાલ વેરા સાથે સંબંધ ન હોય. પણ આ સંન્યાસીની ભેળ એ સંસ્કૃતિનું, સંસ્કારિતાનું અને જીવનતા અંતિમ લક્ષ્યનું બોધક છે. સનાતની હિંદુની દૃષ્ટિએ ચતુર્થાશ્રમ વંશ અને રક્ષક છે. એ આશ્રમ કોઈ બીજામંડાનો સમાજ નથી. સંસારના મુખને લાત મારનારા અપાર્થી વાર પુરુષોનો એ આશ્રમ છે. યાગવલ્કયને પૂરું મુખ હતું. છતાં સાંસારિક મુખ છોડી કોઈ નથી જ અકલ્પ્ય મુખશીષ માટે તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો. તેની પત્ની મંત્રેથી પણ એટલી જ ત્યાગમયી જીવનવાળી. ધરમાં રહી પતિને પગલે તે પણ ચાલી. ભર્તૃહરિએ રાજ છોડ્યું. જુદે રાજગાદી છોડી. શાને માટે? લલેને બાળે બાવા ઉચ્ચ આશ્રમનો આશરો થોડાક વૈરાગ્યહીનોએ—અધિવેદી ભોજાએ લીધો અને આશ્રમને થોડો વગોત્યો હોય. આમાં શૂધારાની આવશ્યકતા છે. આશ્રમે તો જરૂરી છે. ચતુર્થાશ્રમીઓએ ધર્મને મહાન સંકટ વેડી તપશ્વર્ષા કરી જીવતો ભગતો રાખ્યો છે. આત્મા છે, ઈશ્વર છે, એ સત્યના અનુભવીઓ અને સાક્ષીઓ સિવાય તેનું અસ્તિત્વ પુસ્તકમાંથી કે ભુદ્ધિતત્ત્વમાંથી ન ફૂટે અને શ્રદ્ધા જામે નહીં. અગતા લાવવાને માટે અનુભવી પુરુષોની જોટલી જરૂર આજે છે તેટલી કઠાય જૂતકાળમાં પણ નહિ હોય. આજ અનુભવીઓ સર્વસ્વ-યાગ કરનારાઓ—સંન્યાસીઓ, શ્રદ્ધાવાનીઓ ચતુર્થાશ્રમમાં જ વધુ પ્રમાણમાં પાડે છે. ગૃહસ્થોમાંથી-તો કોઈ વિરલો નીકળી આવે અને એવા વિરલાના મૂળમાં પણ સાચા સંતના સંસ્કાર અને સહવાસ હોય છે. સમાજ હાલ તો

કોઈ જુદે રસ્તે જવા માગે છે. એ માટે સંતોએ, જ્ઞાન મહાનાર બ્રાહ્મણોએ હવે યુગ કે સાંન રહેવામાં જ લાભ. આ લોકોનો રંગ અમને ન ચડે. અમારો રંગ આ લોકો પર શી રીતે ચડે ? વિદ્યાતાની ગતિ કોઈ વિચિત્ર છે. જોયે જવામાં ડહાપણ છે. જેની જેને જરૂર છે તે તરફ તે પ્રવાણ કરે છે. કુદરતનો એ નિયમ છે.

પૂજ્યશ્રીને એક ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો : આપ આશ્રમવાસીઓને મળીને શું કરત ? જવાબ મળ્યો કે પ્રથમ તો દાળરોટી માગત. પછી ઈશ્વરદર્શન સંબંધે યા તો એ દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે રાખી કોઈ રાજદ્વારી પ્રશ્ન સંબંધે ચર્ચા કરી હોત. ઈશ્વરને અંતરમાં રાખી હદ સંકલ્પપૂર્વકની તપશ્ચર્યાના માર્ગ બતાવત. પછી જે સુદ્ધિ રહ્યે તે પ્રમાણે વર્તવાનું કહત, જે ગાંધીજીને માનનારાઓને ઈશ્વરમાં જ પૂરી શ્રદ્ધા હોત તો. ભક્તિ વિનાની પ્રવૃત્તિ ન ફળે. તે લોકો મારી ચકાસણી કરી શકત : હું મારી રીતે તે લોકોની ચકાસણી કરત. કદાચ કેવળ રાજદ્વારી બાબતમાં તો હું જ ઝાઝો ફાળો ન આપી શકત, કારણ કે મારા અનુભવ બહારનો એ રાજનીતિનો વિષય છે. ધર્મ સંબંધે યા તો ધર્માભિમુખી રાજનીતિ સંબંધે તો હું જરૂર કંઈક પ્રકાશ પાડી શકત કારણ કે એ મારા અંગત અનુભવનો વિષય હતો. પણ એ વાંઝણી ચર્ચાનું હવે શું પ્રયોજન ? આટલી બાબત નિશ્ચિન કે ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યા વિનાની ધાર્મિક કે રાજકીય પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ધાર્મિક પ્રમાણે પાર ન જીતે પોતા બચ્ત સજ્જ કરતા ઈશ્વરી ભાવભર્યા પ્રેરણાત્મક અચક્ત સજ્જમાં ઝાઝી શક્તિ છે એવું તો હું તેઓને જરૂર સમજાવી શકત.

હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના ભાગલા પછા તે વખતની ખૂનામરકીનો સમય હતો. અતિશયોક્તિનભર્યા હેતુઓની વાતો તો નીકળે. પોતે ખિલ અચાજે ઉદ્ધમાર કાઢ્યા : ' જેના મૂળમાં દ્વેષ અને લોદી સિંચાઈ છે એવાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં કયો ફાલ જીતવાનો ? નિર્દોષ લોદીનો પોકાર પરમાત્માને ત્યાં સંભળાય. પ્રભુ કુખથી તાલી તાલી પોકારી જાડે તો તેમાં કાનો દોષ કાદશો ? એ પાપ ક્યારે ધોવાઈ રહેશે ?

આંધ્રિના રાજ્યથી ભાષાવાર રાજ્ય રચાયાં. એના મૂળમાં પણ લોદી રેગાયું. આંધ્રિના સેનામાંથી પુરુષનું જલિદાન દેવાયું. તેની કજર પર રાજપરચનાની ચર્યાબ થઈ. સુખચાંતિ ઓસરતાં ગયાં. છિનલિનતાએ પગપેસાર્યો કર્યો. લોકો બળ્યા બળ્યા થઈ રહ્યા. પ્રશ્ન જાણે ક્યારે શાતા વળશે. એકતા જોખમાં

રહી છે. પોતે તો મનનું સમાધાન કરી લીધું કે ઈશ્વરે જાને માન આપીને વર્તવામાં લાગ છે.

મનુષ્ય શમે તેટલો સક્રિયતાળી બને પણ સમષ્ટિમાં તે એકદમ ઝાઝો ફેરફાર ન કરી-કરાવી શકે. જાગૃતિક વહેવારમાં તો આધાત, પ્રત્યાધાત, ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા યથા કરવાનાં-સંસારમાં કદીય કેવળ સાદું નથી, કેવળ નરમું જ નથી. સારાંનરસાં ટકરાવા કરવાનાં. અસત્તામાંથી સત્ પોતાનો રસ્તો કાઢે જ કાઢે. એવું સમજે તે મુધરે ને મુધારે.

પોતે હંસ બાગમાં ગિરાંજતા હતા. રાગકીય ચળવળ પૂર જોસમાં આત્મા પછી તેના પર મંદના અને નિરુત્સાહીપણાનું મોનું ફરી વળ્યું. એક લોકોએ ટોકાર કરી : “મહારાજજી, હવે તો આપ જેવા સમર્થ સંતમહાત્માઓ સહાય કરે તો લોકોમાં કંઈક જીવ આવે. આપ જેવાના આશીર્વાદ અને શુભ સંકલ્પો બધી મદદ કરી શકે.” પૂજ્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ પણ શુભ પ્રવૃત્તિઓ સફળ થાય, સર્વનું કલ્યાણ થાય એવા આશીર્વાદો તો સંતપુરુષો વેરતા જ રહે છે. પણ સમષ્ટિમાં ફેરફાર કરવા માટે ઈશ્વરના સંકલ્પનીય જરૂર છે. ઈશ્વરના સંકલ્પની વિરુદ્ધ મનુષ્ય સંકલ્પ કામ ન કરે, ન કરી શકે. એવો સંકલ્પ માગવાથી નથી મળતો; એ તો આપોઆપ નીકળી જાય છે. પ્રભુ યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રેરણા આપે છે. વ્યક્તિનું તેમ જ સમષ્ટિનું પણ પ્રારબ્ધ બધાય છે અને પ્રારબ્ધાનુસાર યોગ્ય સમયે પ્રેરણા થાય છે. જગત્ એ ઈશ્વરનો સંકલ્પ છે. એમાંની બધી બાજતો ઈશ્વરના સંકલ્પાનુસાર થાય છે, યથા કરે છે. શક જેવી પડે પણ ધીરજ રાખે છૂટકો વિષય ગૂઢ છે. વ્યક્તિમાં અને સમષ્ટિમાં દેવાસુર સત્રામ ચાલ્યા જ કરે છે. દશ્ય રીતે અને અદશ્ય રીતે-મનુષ્ય સાથે મનુષ્ય ટકરાય છે. પરમેશ્વરને ત્યાં પણ વિચાર સાથે વિચાર ટકરાય છે. અતે સત્તા જાય છે.

મહર્ષિ રમણને પણ એવો જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. તેઓશ્રીએ આપેલ ઉત્તર ઉપર ઉપરથી તો જુદો લાગે છે. પણ ચારતવે તે ઉપરના ઉત્તરને મળતો રહે છે. ૨૧ શ્રી જમનાવાદજી અને શ્રી રાજેન્દ્રનાથ મહર્ષિને પૂછે છે : “મહાત્મા ગાંધીજી માટે આપ કયો સંદેશો આપો છો ?” જવાબ : “જ્યાં આત્મા આત્મા સાથે વાત કરે છે ત્યાં ક્યા સંદેશની જરૂર રહે ? જે સત્તા અહીં કામ કરે છે તે ત્યાં પણ કામ કરે છે. આપું જગત્ એક સત્તાથી ચાલે છે.” કેવો મુંઝવે નિરભિયાની ઉત્તર. ઈશ્વરનું કામ ઈશ્વરને કરવા દેવા પૂરતું વિષ

રાખવું રહ્યું. બધાં બધાં પૂરની કાગળ રાખે તો ય અસ. તત્તરપણી વિચાર કરાય તો જ સીધો માર્ગ મૂકે

પૂજ્યશ્રીને ગાંધીજી માટે તેમ જ જવાહરલાલજી માટે માન હતું. તેઓના ગુણોની કદર કરી શકતા. છતાં ગાંધીજીને માર્ગે જ દરકોઈ સમયે દરકોઈ દેશનું ઉત્થાન અને બહું યાવ અને પછી તે ટકી રહે તેમ તેઓ માનતા નહોતા. ગાંધીરાદને તેઓ હસી કાઢતા. આપુનું નામ વડાવી ખાઈને દેશનેતા બધારે પોતાનું ટકું આગળ દોડાવવાની વાત કરતા ત્યારે તેઓ અકળાઈ જતા. જરા ગરમ થઈને કહેતા : “આપણા ધર્મધેન્ના લોકોની આ લોકો ઠેકડી ઉગાડે છે. આપણી સનાતન સત્યપ્રિયતાને જૂનવાણી ગણી ઉતારી પાડે છે. આપણી આચારધેન્ની જનનાને અણસમજુ-અસાની ગણીને કહીને ક્ષમા આપ છે. એવા લોકો પોતાના “ગાંધી ધેન્નાપણ”નો શી રીતે બચાવ કરી શકે? ગાંધીજીના જીવતાં છતાં જેઓ તેમના સિદ્ધાંતોને મનસા, વાચા, કર્મણા બંધ કરે તેઓ કેવી રીતે તેમના મરણ બાદ તેમનું (ગાંધીજીનું) અનુકરણ કરવાનો બોધ આપી શકે? “સમવાયુસાર નીતિ ફરતી રહે.” કેવળ સ્વાર્થપરાયણ, નીચ અને પાશવી વૃત્તિનાં મનુષ્યોના ગાંધી જીદા હોય

રાજકીય સ્વનંતતા એક ચીજ છે. સ્વરાજ્ય જુદી ચીજ છે. સુરાજ્ય કે રામરાજ્ય તેથી જુદું અને સુદૂર છે. ખરા સ્વરાજ્ય વિના સુરાજ્ય ના સ્થપાય. વિશ્વજંધુ બન્યા વિના વિશ્વજંધુત્વ ન સ્થાપી શકાય. ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજ્યા વિના ખરા આચાર, વિચાર, સુનીતિ ન આવી શકે. ધર્મના કે વાસ્તવ આત્મજ્ઞાનના પાયા પર સ્થાપિત થયેલ નીતિ વિશ્વમાનવ પેદા કરે. શાબ્દિક વિશ્વમાનવ શબ્દથી જહાર ન નીકળે. તે તકવાદી, ઉપવ્રત્તિઓ અને પરોપદેશી પંડિત બને અને રહે. ધર્મે દેશનું-માનવતાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે એવું કહેનારા-માનનાર અર્ધસત્યવાદી છે. ખરા ધર્મનું રહસ્ય તેમને લાખ્યું નથી. આજે સત્યાનાશનો માર્ગ કોણ લઈ રહ્યા છે? ધર્મ આપડો તો લપાઈ બેઠો છે.

જવાહરલાલજી પછી શું? આવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે તેઓ હજીવો કટાક્ષ કરતા : “જાવ, ધ્રુવોજીને પૂછી આવો કે હવે આ સંદેશનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું? સમય સમયનું કામ કયે જાય છે. તમારું કર્તવ્ય સંભાળો, આત્મવિશ્વાસ ન ગુમાવો, અભિમાન-અહંભાવ છોડી દો. ઈશ્વરે શુદ્ધિ આપી છે, જ્યાં શુદ્ધિ ન ચાલે ત્યાં ઈશ્વરને આગળ કરો. તેનું કામ તે કરી લેશે, જો કે તે તો તેનું કામ કરતો જ રહ્યો છે, મનુષ્યને નિમિત્ત બનાવીને. તમારી ઝેરી

એવી કંઈ તાકાત છે કે તમે બચ્ચાને બનાવી શકો કે બનેલાને બગાડી શકો ? તમારી ધમ્મ પ્રમાણે દુનિયા ચાલતી નથી. કાદ્યનિક સંકા હોડો-કર્તવ્યભાન કેળવો. સુધરો ને સુધારો.” “હું કરું, હું કરું એ જ અધ્યાનતા.”

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે સ્વાદને માટે નહીં પણ દવાની જેમ પોતે ઘીમાં સાંતળીને લસણ-કાંદા ખાઈ લેતા. ત્રિનોદ કરી પોતે કહેતા કે, લસણ ત્રિવેંકયુદ્ધિ : એ તો શુક્રદેવ અને કાંદા તો રામચંદ્ર છે. સરીરરક્ષાને માટે એઓશ્રી ત્રિવેંકયુદ્ધિપૂર્વક ખાવી છૂટ લેતા અને નિયમબદ્ધ નહોતા રહેતા; જોકે અમુક સંજોગોમાં એવી ખાદ્ય વસ્તુ વર્જિત તો છે.

ગાયના દૂધના પૂરા આગ્રહી. પોતાના આગ્રમમાં ગાયો પળાતી અને તેનાં જ દૂધ, દહીં, ઘી પોતે ખાતા. પણ સમય અને પરિસ્થિતિ વિચારી જઈ ભેંસનાં દૂધધીનો ઉપયોગ કરી-કરાવી લેતા. એક શુભ અવસર પર એક ભક્ત એઓશ્રીને પોતાને ગાય લઈ ગયા. એકના ગાયમાં ગાયનું દૂધ ન મળતાં પોતે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરી ભેંસનું દૂધ પી લીધું.

૨૧. ડૉ. જમિયતરામ દાદા પૂજ્યશ્રીની મંદિરીના સમયે સેવામાં હાજર થઈ જતા. બહુ કડક જાહેરો રાખી દર્શનાર્થે આવનાર પર અંકુશ મૂકી દેતા અને ખાનપાનમાં પૂજ્યશ્રીને જરા પણ છૂટ લેવા દેતા નહીં. પૂજ્યશ્રી દાદાની ગેરહાજરીમાં ફરિયાદ કરે : “ભુઓ ! દાદા તો મને જૂએ મારવાના. ન બાવે તે ખવંડાવે અને બાવે તે દૂર કરે.” શ્રી કુટસ્થાનદંદુ પણ વેદ. તે સલાહ આપે : “મહારાજશ્રી, આપ તો મોગી છો. ખાવાપીવામાં સહેજ છૂટ લો. તો હરકત નથી.” તેના ગયા પછી અને કોઈક વાર તેની હાજરીમાં પોતે ઉપદેશ : “કેવો વેદ ! અરે, દહીંની રૂપ જોઈ અને તેના મેં સાચુ જોઈ દયા અને ખોરાક અપાતાં હશે ? એમ થતાં દહીં વધુ ખીમાર થાય. સાંજે, વ્રતસીદાસે રામચરિત માનસમાં શું કહ્યું છે :

સચિવ ગુરુ પૈદ લીલ જો પ્રિય લોલહિ મય આસ ।

રાજ, ધર્મ, તન તીવિર હૈ હૈ મેગ હૈ નાસ ॥

ગિયારા કુટસ્થાનદંદુ મૂંજે મોઢે સાંભળ્યા કરે. યોગી પણ મનુષ્ય છે.

કોઈક વાર જમિયતરામ દાદાના દેખનાં કે તેની અનુપરિચિતિમાં પરહેજ

તોડીને મનને રુચે તે ખાઈ શકે અને કહેના જવઃ “વગી સાધુને તે ખાનપાનના બધન કેમ શકે? એની કઈ મા કાળજી રાખવા કરે?” એને તો જે મજે તે ખાઈ સંતોષ માનવો પડે. અમારા સાધુ લોકોને માટે ખનાવાતો સત્વચુષ્પી ખોરાક ઔપધિ તરીકે જ લેવાય છે.” જમિયતરામ દાદા ઉદાસ થઈ નિરુપાયે જોવા કરે. દર્શનાર્થીઓને પણ દર્શનની છૂટ મજે અને જાવાજીને આમ લીધેલી છૂટને લીધે ખાસ કાઈ વિક્રિયા માલૂમ પડે નહીં.

■

×

×

કૂટસ્થાનદંડ તેના પૂર્વાગ્રમમાં પૂજ્યશ્રીના દર્શન નિમિત્તે ભરથથી દૂર નર્મદાકાંઠે ગગડિયાના એટ પર જાય છે. પૂજ્યશ્રી જેનરમાં મૂંપડી બાંધીને રહે છે. મોઢું થઈ ગયું છે. ગામથી અપરિચિત એટલે પૂજ્યશ્રીએ મને-કમને એમને ત્યાં રાત્રી ગાળવા દીધી. પણ રાતના જીડીને જોઈ આવે. સહીસધામત તો છે ને? કૂટસ્થાનદંડ તો ધસધસાટ ભરજીધમાં. સવારે તેને બોધ આપે : “અરે! આ તો જંગમનો મામલો. આટલી બધી નિશ્ચિતતાથી તે બાંધાતું હશે! જરા સાવધાની રાખવી પડે, તને ચિંતા નહીં. મને ચિંતા થઈ.” કોણુ સમજી શકે કે આ ઉપદેશની પાછળ પૂજ્યશ્રીનો તો એ બોધપાઠ હતો કે ગૃહસ્થ લોકોએ પોતાની જવાબદારીનું જાન રાખી સાધુવ્રતિનું બાળ અનુકરણ ન કરવું જોઈએ! ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર બધું થાય પણ ભુદિરાજાનું એ કામ છે કે તેણે બધો ભાર ઈશ્વર પર એકદમ ન ઊડવો. જ્યાં ભુદિની પહોંચ નહીં ત્યાં ઈશ્વરને સ્થાપવો. વળી વહેવારદષ્ટિએ પણ કશું વિપરીત થતાં વિનાશપ્રેરજન સાધુને કંઈક કશંક ચોટે.

×

×

×

ખાનદાન ખાનદાન વચ્ચેનો લમસંબંધ જોડાય તેના પોતે હિમાયતી છતાં તેમાં બાંધછોડ કરવી પડે તો તેમાંથી સંમત. આધુનિક લમસંબંધના જોડાણ વિશે વાત નીકળતાં પોતે ઉદ્ગાર કાઢે : “કેટલી જોરૂદ્દી કે ચામડીનો રંગ જોઈ મોઢમાં પડે? એ ભાઈ કુળના રીતરિવાજ-ગુણદોષનો વિચાર ન કરે. પાછળથી માર આયુ, પરતાય. પણ શું વજે?” એક બહેન એવા કહેવાના એક ખાનદાનને ધુતકારી કાઢે તો તેનાં વખાણ કરે. પોતે વર્ણન કરે : “છોકરીના પિતાએ કુળ જોઈ પૂર્વેની ખાનદાનીનો વિચાર કરી, પોતાની પુત્રીને સંબંધ જોડવા નહીં કયું”. ઉમેદવાર જોડું પરસ્પર પરીક્ષા કરવાના કામમાં રોકાયું. ભાઈએ છોકરીને પૂછ્યું અને તેણે જવાબ આપ્યો : “હું એમ એ.

ચર્મ હું. સંગીત ગાણું હું. રાજિત્ર વગાડી ચક્રું હું. મને નૃસંકળાનો પાણ શોખ છે.” લાપકાત તો ખરાખર લાગી પણ દહેજ-વાંકડાનો આંકડો ધણો ભયો મુકાયો. હવે પેલી ચહેરા છોકરીએ તે હિમેદવારની પરીક્ષા કરવા પૂછ્યું : “તમે મારી કસોટી કરી. હવે હું જરા પૂછી લઉં ને ? મારે તમારી સાથે પાના પડે તો મારા સુખનો વિચાર કરવો પડે.” પ્રજ્ઞતા જનાનમાં માલૂમ પડ્યું કે તે ગ્રેન્ડુએટ બાઈને અદીસોનો પગાર હતો. માનઅંગ થયેલ તે છોકરીએ તે બાઈનું મનઅંગ કરતાં કહ્યું : “તારો પગાર તો મારા નાચતાલ અને સંગીત સમ્પત્તિમાં પૂરો થાય, તું મને વિના વાંકડે પરણવાનું સ્વીકારે તોય મારે વિચારવું પડે. એટલે મારી લાપકાત ભેટાં હું તને નાપચંદ કરું છું.” વાતની પૂણીજીતિ કરતાં પોતે એક સરસ સમાજસુધારણાના કામને ઉત્તેજન આપતા હતા, એવો સ્વતંત્ર નિગ્ગળ ભાવ એમના ચહેરા પર ખીલી વીકયો પુરાણી સંસ્કૃતિના પુરાણા સંત કેવળી જૂનવાણી નહોતા.

x

x

x

પોતે સામદાય પણ અજમાવી જોતા. બિહાર તો એમનો શરૂ ચડનો માનીતો પ્રદેશ. ભોંકો પણ સાદા, સરળ, પ્રેમાળ, ખાનદાની અસલિયતના. પૂજ્યશ્રી મારે તેવાર કુટિયા બાંધો રાખના, લોપીગૂંપીને સાફસુધરી રાખતા, ભજને પૂજ્યશ્રી તે વખતે તેમાં રહેતા ન હોય. પણ એક દિવસે તો પોતાના પ્રિય મહારાજ આવશે એ આશા છોડતા નહીં. પવિત્ર હૃદયમાં જ પ્રભુ પ્રગટ થાય ને ? કેટલો બધો શુભ પ્રેમ ! ફરતાં ફરતાં પૂજ્યશ્રી બિહારમાં જઈ પહોંચતા. ભક્ત ભોંકાનાં આંખ, કાન, હૃદયને ઠારતા—માઈ ભાઈ વચ્ચેનો, ભક્ત ભક્ત વચ્ચેનો વિખવાદ દૂર કરતા. પોતે દરેકનું દૃષ્ટિગિન્દુ જોઈ લેતા અને સમાધાન-કારી તોય કાઢી આપતા.

એક વેળા કાઈ એક આંખાવાડિયામાં એમનો મુકામ હતો. કેરીમાળાનો સમય હતો, છતાં ય જમીનદાર પૂજ્યશ્રીને કેરી ખરગાવી ચકતો નહોતો, તેનો તેને અસંતોષ-અજ પો રહેતો. એક દિવસ લિલસ ચહેરે પૂજ્યશ્રીને તે કહે, “સરકાર, શું કરું ? આ કેરી-મોસમમાં હું હજી આખો કેરી આપી ચકતો નથી. ફસલ મોટી ગઈ લાગે છે.” પૂજ્યશ્રી તો રોજ જોના કે પાકી કેરી થાય છે. નોકર તે વીણી બાંધે છે. લાગે છે કે આ લાપચંદાઈ, દેખરેખ ન રાખનાર, ખાનદાન જમીનદારને નોકર ભડાં ભણાવે છે. બીજે દિવસે જોવા નોકર કેરી જાયકી લઈને ઘર આવે છે તેવા જ તેને પડકાર થાય છે : “ખરદાર, કેરી

ધેર લઈ ગયો તો. અદી મૂઝી જા." મહારાજજીને તફકના સમિતી નોકર ધૂણ ગયો અને 'જી સરકાર' કહી નમી પડ્યો. પછી પોતે તેને જરા સમજૂતીભર્યા શંખેથી કહે : " તારે જોટથી જોઈએ તેટલી તારા દિરસાની કેરી લઈ લે. તારા બાળજન્યને તે આપ. બાકીની મને આપતો જા." માલિકને કેરી મળતી થઈ. બાવાજી કેરી ખાતા થયા. બોટી ખાનદાની અને લુચ્ચી નોકરશાહી છતી થઈ.

x

x

x

પોતે ભર્યમાં રહેતા હતા. પૂજ્યશ્રીની સેવા માટે શેડની ગાયનું દૂધ આપવાનો પ્રયત્ન જોડવાયો હતો. પણ બાવાજીને તો થોડુંક પાણી-ભણ્ણું દૂધ. મળતું રહ્યું. પોતે સ્વાદના પૂરા પારખુ. વિચાર આવ્યો : "જરૂર દૂધમાં કંઈક ગરબડ થાય છે." એક દિવસે માળીને બોલાવ્યો. બહુ જ મીઠે અવાજે તેના વખાણ કર્યા : " તારે આપાણી માટે કે બાળક માટે થોડુંક દૂધ જોઈએ તો લેતો રહે પણ દેખરેખ રાખ કે બાવાજીને ચોખ્ખું દૂધ મળે." શરૂ શરૂમાં તો નોકરે બહુ ગર્વસાતલ્યા કર્યા. પૂરતા દાણાના અભાવે એવું જ દૂધ આવે વગેરે બહાનાં કાઢ્યાં. પણ પૂજ્યશ્રી કર્યાં તેને છોડે એવા હતા ? યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેની પામે જ કપૂચ કરાવ્યું કે : " મહારાજ, હું તો કશું ન કરું કે બાણું, પણ મારી વડુ કઠાય બેરાની છુદ્દિની આસે થોડુંક દૂધ કાઢી લઈ તેટલું પાણી રેગી દશી." બાજી સુધરી અને બાવાજીને ચોખ્ખું દૂધ મળતું થયું.

x

x

x

પૂજ્યશ્રી ગુજરાતના એક ચહેરમાં બિરાજતા હતા. વાત નીકળતાં એક ભાઈએ અફસોસ કર્યો : મહારાજજી, કાલે એક શિક્ષિત જોડું પિક્ચર જોવા ગયું હતું. રાત્રીએ બહાર નીકળતાં કોઈક સમાજવિદ્રોહી તરવે બાઈની મસ્કરી કરી છોડતી કરી. ઉનાવળે પગલે દંપતી આજ્યું ગયું. ન કોઈ વિરોધ કર્યો, ન કોઈ તકરાર કરી." પૂજ્યશ્રી જરા ખિન્ન થયા. પછી આવેશયુક્ત અવાજે બોલ્યા : " એ બેઅસલ પતિ પરણ્યો જ શું 'કામ, જો એ પત્નીનું રક્ષણ ન કરી' ચકતો હોય તો ? રક્ષણ કરવાની તાકાત નહોતી તો મોડી રાત્રે શું કામ બહાર નીકળ્યો ? સમાજવિરોધી તરવેનો તો સામનો કરવો. નહોં તો તે વધુ ને વધુ આક્રમક બને. સુકાગરો કરતા રહો તો સારાં તરવો સદાયમૂત થતાં રહે અને દાદાગીરીને દેશવટો લેવો પડે. અરે, તમારા ગુજરાતી કરતાં તો ઉત્તર પ્રદેશનો ઓવર્થ વધુ કાબેલ અને સ્વમાની. તે પ્રદેશની એક સ્ત્રી નદીમાં સ્નાન

કરી રહી હતી. કોઈ એક અટકચાળો મનુષ્ય નહાતો નહાતો એ બાઈની નજરે આવ્યો અને કંઈક છેડતી કરવાનો ચાલો કર્યો. બાઈએ તરત જ એક હાથે જોરથી તેનો હાથ પકડ્યો અને બીજા હાથે એક તમાચો લગાવ્યો અને ઉધેરાટભરી વાણીમાં બોલી : “ જોલ બદમાશ, તું કાણ છે ? મારો પતિ કે પુત્ર ? એ મેં સિવાય મારા સરીરને સ્પર્શ કરવાનો કોઈને હક નથી. ” લોકો એકઠા થઈ ગયા. પેલા બદમાશ ધ્રુજતે અવાજે બોલ્યો : “ મા, હું તારો બેટા છું. મને માફ કર. ” બાઈએ હાસ્યેભરી મારી તેને દૂર કર્યો અને કહ્યું : “ આ તીર્થસ્થ નદીમાં સ્નાન કરતી વેળા પણ તારી પાપભુલિ ન અટકી ? અમે સ્ત્રીઓ પુરુષોને ઉમ્મરના પ્રમાણમાં બાપ, ભાઈ કે બેટાના રૂપમાં જોઈ દેવને સાક્ષી રાખી સ્નાન કરીએ છીએ. તમારામાં મૂકેલા વિશ્વાસનો તમે વિશ્વાસઘાત કરો તો તે ટેટલું નિંદા આચરણ ગણાય ! અમને, મા, બહેન કે બેટીના રૂપમાં જોતાં રીખો. ” લોકોએ પેલા બેવફાને ધુતકારી કાઢ્યો અને તે સરમનો માર્યો નીચી મૂંઠી ધાકી ચાલતો થયો.

પોતે પછી વધુ ઉમેર્યું : પંજાબના કોઈ ખાનદાન શીખની સ્ત્રીની છેડતી કરે અને શું પરિણામ આવે તે જુઓ. ધડ પર માથું ન રહે. એક શીખ સરદારની એવી એક વાત પણ કહી સંભળાવી. વીકરેલા શીખને શાંત પાડવો બહુ મુશ્કેલ. તેના રસ્તામાં જે કોઈ આવે તેને સાફ કરતો બપ. પછી રણજિત-સિંહ રાજાની એકાદ વીરકથા કહી સંભળાવી. વળી જૂના સમયના એક જુદા-માર ગોરા અમલદારની વાત કહી સંભળાવી. આમ લોકોએ તેને શ્વતો સગાવી મૂક્યો અને તેની એક હકુી પણ હાથ ન આવી એવી રીતે સાક્ષનો નાશ કર્યો. તપાસ શરૂ થઈ. પણ ગામમાંનું એક બાળક સુદા ન ફર્યું. ખરી હકીકત બહાર ન આવી.

એ વાતથી એ પ્રકરણ પર પડેલો પડ્યો. અન્યાયનો કોઈ સામનો ન કરે તે બધી એએઘાનો સીનો ફરી જતો. કાયર બની જવું તેના કરતાં મરવું બહેતર છે, એવું પોતે કહેતા.

મહારાજશ્રીના ઉચ્ચેકત વિધાનને કદાચ કોઈ પડકારે અને આજે એમાં તેને વહેવારદંતનો અસાવ પણ લાગે. એવા રહાપણુડોળા સબ્બરોએને શા જવાબ અપાય ? આપણી રજપૂત રમણીઓનાં કેસરિયાને તેઓ કદાચ જોટો આદર્શ થા તો અનુકરણીય આદર્શ ગણીને હસી કાઢે. ધર્મને ખાતર, આદર્શને ખાતર પ્રાણ પાથરનારાઓને પણ કદાચ તેઓ અવગણે. હાર પ્રત્યક્ષ

છે છતાંય મરણિયા બની દુસ્મનનો સામનો કરનારાઓને પણ તેઓ વખોડે તો નવાઈ નહીં. આવો જીવતો નર ભણ પામે ખરો ? કાયરતા દાખવી કલ્યાણ મેળવી શકાય એવી ઉક્તિના પૂજ્યશ્રી પક્ષકાર નહોતા. આદર્શને નીચો પાડીને વ્યાવહારિકતા સિદ્ધ ન કરાય. એક વાર નીચે ઊતરતાં શીખ્યા તો તે પછી ઊતરાણ ક્યાં જઈને અટકે ? વિવેકબ્રહ્માનાં મવતિ વિનિષાદ : શતમુલઃ ।

x

x

x

પૂજ્યશ્રી પોતાના શિષ્યો અને આશ્રમવ્યવસ્થા સંબંધે બહુ સિક્કતથી માહિતગાર રહેવાનો પ્રયાસ કરતા. તેઓ અનેકને અનેક રીતે પૂછી લેતા. કેટલીક વાર તો એટલી ત્રીચુવટભરી પૂછપરછ કરતા કે લાગતાવળગતાને વહેમ પડી જતો કે પૂજ્યશ્રી કોઈના તરફ વહેમાઈ તો નથી ગયા ! આ એમની પૂછપરછ હેતુપૂર્વકની હતી એવું પાછળથી માલુમ પડ્યું.

પોતાના સેવકોની અંગત વ્યાવહારિક બાબતમાં પણ કોઈક વાર રસ દાખવના અને એવી સલાહ આપના કે તે ઉપસક દૃષ્ટિએ જોનારાને તો તે વિરોધી અને વધુ પડતી ઊંડાણભરી તેમજ વિસંવાદી લાગતી. પણ તે સલાહ નીવડતી સેવકના લાભમાં.

પોતે એક ભક્તને સલાહ આપે છે : “ તું વિધુર થયો છે. ફરીથી લગ્ન કર. ” ક્ષણિક વેરાગ્ય ન ટકી શકે તે ધ્યાનમાં લઈ અંતરમાં રહેલી વાસના તપાસવા માટે આવો પ્રશ્ન પુછાતો હોય છે. તે સેવક માની જાય છે. ફરી લગ્ન કરે છે. ખીજા એકને કહે છે : “ તારી પત્નીને રોગ થયો છે તે પ્રારબ્ધી રોગ છે. દવાદારથી એ નહીં મટે. ફરીથી લગ્ન કર. તારી તો હજી જિંદગીની શરૂઆત છે. ”; તે ના પાડે છે. પત્નીનું દેહાવસાન થયા બાદ ફરી પાછું સૂચન કરે છે : “ ફરી લગ્ન કરવું હોય તો કર. બાવાને વધિ નથી. ” તે સેવક મસ્તક રહે છે. પરીક્ષા પૂરી થઈ. તેને શિષ્ય બનાવે છે. મીઠી નજર રાખી સારો સરખો અભ્યાસ કરાવે છે, અમર પંથે ચલાવે છે. પ્રગતિ કેટલી ફરી શકશે તે તો તેના અભ્યાસ પર આધાર.

પોતાના પરિચયમાં આવેલ કુટુંબના એક યુવકને કહે :

તું વિધવા સાથે લગ્ન કર. ભણે સમાજ તારો બદિષ્કાર કરે અને પોકારે. તું ગુપ્ત પાપ ન કર. આત્મપાતી ન બન. ચોરીદુષ્ટીને પાપકૃત્ય કરવું પડે

તે પાપરૂપે ચોટિ જ. શાસ્ત્રસંમત લગ્ન કરવાથી તે કૃત્ય બંધનરૂપ નીવડતું નથી. તેમ ન કરવાથી અંતરાત્મા ધનાયા કરે. વાસના ન છૂટે તો શાસ્ત્રવિધિ-પૂર્વક ભોગ કરવાથી લાંબે મુસીગતો આવે પણ તેને સામનો કરવો રહ્યો. એક સુખ લો તો સંસારમાં તેની પાછળ અનિવાર્ય દુઃખ લાગેલું છે.

જુદી જુદી દૃષ્ટિ રાખીને કરેલી જુદી જુદી વાતનો હેતુ સમજ્યા વિના જે અનુકૂળ લાગતી બાબતને વળગી પડે તે ગેર્યા ખાય. એકને જે ઉગારે તે બીજાને મારે.

x

x

x

શરીરરક્ષાને માટે પૂજ્યશ્રી ખાનપાન, પહેરવેશમાં કંઈક છૂટાઈ મેતા તે જોઈને કે જાણીને એક સ્વામી જરા છેડાઈ પડ્યા. પૂજ્યશ્રીનાં વર્તન, બાહ્ય પહેરવેશ અને ખાનપાનની કંઈક બંધથી ટીકા કરીને તે નવા નવા થયેલ મહાત્મા પૂજ્યશ્રીને ઉપદેશના લાખ્યા : “અરે, તમે તો આશ્રમ (સંન્યાસ) ધર્મની વિરુદ્ધતા વર્તન લાખ્યો છો.” પોતે જરા હસીને જવાબ દીધો, “તારા પૂર્વાશ્રમમાં તો તું મારા દર્શને આવતો. હું કંઈ બદલાઈ ગયો નથી. મારી રીત-રસમ તો તેની તે જ છે. જરા આંતરદૃષ્ટિએ જો. તું તો હજુ એકબે વરસનું બાળક છે. (એકબે વરસ થઈ જ એ સ્વામીજીએ સંન્યાસ લીધો હતો.) તું સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યારે હું તો એ આશ્રમબંધનથી વડાવી ગયો છું. હું આશ્રમમાંથી છું. તારા ધર્મ મને ન લાગુ પડે. મોટો યા. અનુભવ મેળવ પછી બધું સમજાશે.”

x

x

x

હવેનો જીવનપ્રસંગ એમના ત્યાગમય નિર્લોભ ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. પોતે અવધૂત દશામાં વિચરતાં વિચરતાં કાશ્મીર જઈ ચલા. અમરનાથની જાગ કરવી હતી. માર્ગમાં એક વિશ્વાસજનક સાધુ મળ્યો. તેમણે કહ્યું, “અવધૂતજી, હું તમને કીમિયો જનાવવાની મુક્તિ બતાવું છું.” પૂજ્યશ્રી તે વેળા વૈરાગ્યના પૂરબહારમાં ખીલી બેઠ્યા હતા. જવાબ દીધો, “મહારાજ, માફ કરો. મારું મન તો જુદા કીમિયામરે આકર્ષી લીધું છે. આ કીમિયો તો નાશવંત છે. વળી આ કીમિયાથી મળતી વસ્તુઓ ધરમાં ભરી પડી હતી. મુજારક રહો! આપનો કીમિયો આપની પાસે.” પૂજ્યશ્રીએ અવધૂતી દીપાવી, એખ દીપાગયો, ટેક રાખ્યો, લક્ષ્યમજી ન થયા. ઘર છોડી ધરસુખને ફરી વાદ ન કરનાર,

સોનાચાંદીના ભરેલ ચરુઓને ઠોકર મારનાર જાગ સાધુ, અવધૂન દયાનો સિદ્ધ સાધુ કીમિયાના લોભમાં ફસાય ખરો ? ત્યાગે તેની આગે અને માગે તેનાથી ભાગે, એ ન્યાયે એમની પાછલી—ત્યાર પછીની—આશ્રમવાસની—જિંદગીમાં કીમિયાની દેવી લક્ષ્મીજી એઓશ્રીની પાછળ પાછળ ચાલતી આવી અને જરૂર પડે ત્યારે એવામાં પ્રસન્નતાપૂર્વક દાઝરાહજૂર રહી અને વિનાસકોચે આશ્રમજીવનની તેમ જ કુંભમેળાની જરૂરિયાતો તેણે પૂરી પાડી. પૂજ્યશ્રીની એ બંને પ્રવૃત્તિઓને લક્ષ્મીજીએ પૂરબહારથી દીપાવી. આશ્રમમાં આવેલ કોઈ પણ વ્યતિથિ આદર-સત્કાર પામતો. અજપૂર્ણદેશી તેમને આરામ અને શાન્તિ આપતી.

આશ્રમ બાંધી રહેતા થયા ત્યારે આ કીમિયાની વાત યાદ કરી ખરી. વિદ્યા શીખી લીધી હોત તો સારું હતું એવો ભાવ આગેાવ ખરો. પણ બંને સમયના માનસમાં આસમાનજમીનનો ફેર હતો. પહેલાં નિયમ-સંયમમાં રહેવાનું હતું. ભાસ્કરાચે વૃથિર્ચી રચજેત્ ॥ (આત્મા કાળે, આત્માની ઓળખાણ મેળવવા કાળે, જગત (જગતનાં સુખદુઃખો)નો ત્યાગ કરવો (ભોગ આપવો) જરૂરી હતો. જગતને બૂલી જગદીશને જોવા હતા—જગદીશરૂપ થવું હતું એટલે મુક્તિમાર્ગોએ ભુક્તિમાર્ગ છોડવો પડે. ભક્તે મુક્તિ પછી ભુક્તિ આપીને ઊભી રહે પછીથી ‘મુક્તિ’ મેળવ્યા—સમત્ત્વા પછી, એ ભુક્તિ દાનિકારક કે ત્યાજ્ય નથી. જનદિનકારી વિદ્યાકળાનો વિનાશ ન થવો જોઈએ. આ વિચાર પાછળથી સૂત્રો અને તે બરાબર પણ હતું. પણ કાચો થડો ફૂટે—પાકો જમદી ન ફૂટે.

એક કીમિયાગર સાધુ આવી ચઝો પણ પૂજ્યશ્રીની પસંદગીમાં કાચો કપો. વિદ્યાનો જાણકાર નહોતો. બનાવટી—ઓડંબરી હતો, એ વાતની પ્રતીતિ થતાં તે મહાત્માને વિદાય કર્યો. ફરી કોઈ કીમિયાનો જાણકાર મળ્યો નહીં.

આશ્રમ-મઠબંધી જીવનમાં પોતે ગુણસંપન્ન મનુષ્યને ઉત્તેજન આપ્યું. મનુષ્યમાત્રે ગુણનું મંદલ્ય કરવું જોઈએ. ગુણ બતાવીને—આપીને પણ ગુણ સંપન્ન કરવા જોઈએ, એવો એઓશ્રીનો અભિપ્રાય બધાંતો ગયો. એઓશ્રીના આશ્રમમાં કલાકાર, ચિત્રકાર, નૃત્યકાર, સંગીતકાર, ગવૈયા અને ચિદ્ધીને આવકાર મળતો. યથાયોગ્ય માનપૂજા પામી તેઓ પોતાની કળા, વિદ્યા-પ્રસારનો આશીર્વાદ મેળવતા.

અત્યાર સુધીના પૂજ્યશ્રીના જીવનપ્રસંગો-પ્રયોગો પર સિંહદષ્ટિ દેંડીએ
 તો લાગે છે કે એઓ એક વીર પુરુષ નરરત્ન હતા. એક
 કેવા હતા ? વીરને શોભે તેવી છાત્રાએ તેઓએ-એક વીર કુમારે-પર
 છોડ્યું. વીરને પગથે ચાલ્યા-વીરની માફક વિચાર્યા-વીર-
 સાથેક કામો કર્યા. વિદ્યો વટાવતા ગયા. વીરની છાત્રીએ તાપ, તાઠ, મૂખ,
 તરસ વેડ્યાં. બાજી સર કરી. જીવનવશ્ય સિદ્ધ કર્યું. જગ છોડી જગદાધારને
 ભણ્યા, પકડ્યા તેરૂપ થયા, જગત તરફ પાછા વળ્યા, જગતજનોનો ઉદ્ધાર
 કરવાને, જગતસુદ્ધિ ઓગતી જગદીશ તરફ પ્રયાણ કરાવવાને. તેઓશ્રીનો ઉપદેશ
 હતો કે : “ જગતમાં રહો પણ જગતરૂપ ન બનો. જગતમાં રહી જગતનાં
 કામ કર્તવ્યભાવે કરો. જગતની વસ્તુ આવશ્યકતા પૂરતી લો અને આપો.
 જગતમાંની વસ્તુ પરનો મમત્વભાર છોડો. ” મા ગૃધ્રઃ કલ્પદિશ્વઃ ધનમ્ । એ
 ઈશીપતિશ્વ-મન્ત્રનું પોતે આચરણ કીધું અને આચરણ દ્વારા ઉપદેશ લીધો.
 દૂંધમાં એક સાધુ-ઉગ્ગિ અસ્થિતાર્થ કરી : ‘ ચરારૂરે, પૂરા બેસે ’ ચરવીરની
 માફક કર્યા. મનને અનેક કસોટીમાંથી પસાર કર્યું. એકાંત સેવન કીધું. મનને
 ચકાસી જોયું. જનસમૂહમાં મનને પતોટ્યું. તે એકરસ રહ્યું. બંને રિયતિમાંથી
 મનની પૂરેપૂરી અગ્નિપરીક્ષા થઈ ત્યારે પરિપૂર્ણ થઈ આશ્રમ ખાંધી આશ્રમ-
 જીવન સેવ્યું અને શોભાવ્યું. વળી ભર્તૃહરિનો આ પ્રતીક જીવનમાં ઉતાર્યો :

કુસુમસ્તવકુલ્યેષ દ્રવી વૃત્તિર્મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ચિ વા સર્વ લોકસ્ય વિશીર્વેત વનેઽયથા ॥

ફૂલની ક્ષણગીતી જેમ મનસ્વી-સ્વતંત્રતાપ્રિય મનુષ્યને માટે એ ગતિ છે :
 કાં તો લોહિતી આગલી હરોળમાં રહે, કાં તો વનમાં-વન્યાં હોય ત્યાં વેરાઈ રહે.

પૂજ્યશ્રીનો એ સમાર હતો કે કાં તો પોતે આગળ રહે, કાં તો પોતાનું
 સ્થાન લાગુ એમ માની ચૂપ રહે. માન લેવું તો પૂરું લેવું. નહીં તો એકાંતી
 જીવન જીવે જવું. આગમું સ્થાન લેવું એનો એવો અર્થ નહીં કે તેઓ
 માનના જુગ્મ્પા હતા. વહેવારમાં માન લીધને માન આપવું જોઈએ, એ બોધપાઠ
 પોતે શીખવતા હતા. ત્યાગીને વળી માન કેઈ ? તેને તો માનઅપમાન-
 બંને સરખાં. પોતે એ સારી પેઠે સમજતા હતા. અને પોતાની ત્યાગ-
 દશામાં સાધનદશામાં-અર્ધનદશામાં ત્રિશ્ણ માગી ખાતા હતા ત્યારે એ માન-

અપમાન ગળી જવાનો એઓશ્રીએ પાકો અભ્યાસ પાઓ હતો, એવા એક પ્રસંગનો પોતે ઉદ્દેશ્ય ક્યો હતો :

અમે જે મહાત્મા પહાડી પ્રદેશમાંથી પસાર થતા હતા. એક જૂઠાએ ભિક્ષા આપી. શાકમાં મીઠું થોડું હતું. બીજા મહાત્માએ ડોસીમાંને હથું : “માઈ, થોડું નમક આપ.” જૂઠા તરૂંથી બિડી : “સ્વાદ લેવા હતો તો ધર શું હામ છોડ્યું ?” અમે બન્નેએ આવશ્યક બોધ પ્રદણ કરી ત્યાંથી ચૂપકીથી ચલતી પકડી કઢાય એમ પણ હોય કે ડોસીના ધરમાં મીઠું ન પણ હોય.

x

x

x

પૂજ્યશ્રી મનુષ્ય તરીકે મહાન હતા. મહાત્મા તરીકે પણ મહાન હતા. વ્યક્તિરૂપે તો તેઓ એક જ હતા. જે મનુષ્ય હતા તે જ મહાત્મા હતા. એટલે પૂજ્યશ્રીને આ જે દૃષ્ટિ રાખીને નિહાળીશું તો તેઓનું વ્યક્તિત્વ જોઈ-સમજી શકીશું. મનુષ્ય તરીકે તેઓ એટલા બધા મોટા અને આગળ હતા કે આપણી અને તેઓશ્રીની વચ્ચે અનેક જન્મોનું અંતર હતું. આપણા ગુણદોષ તરફ લક્ષ રાખીને આપણે એઓશ્રીને નીરખીશું તો જાણે છે કે તેઓમાં ગુણ જ ગુણ હતા. દોષની છાંટ શરીર પરના તલ જેવી હતી. તેઓશ્રીનું જીવન મિતોરી દોષ જેવું સ્વચ્છ હતું. ઘસી ઘસીને તેમણે તેમના દોષો કાઢી નાખ્યા હતા. એટલે જેવા તેઓ અંતરમાં શુદ્ધ હતા તેવા જ તેઓ બહાર પણ શુદ્ધ દેખાતા. તેમનાં મન, વાણી અને કર્મમાં એકવાક્યતા હતી. જેવા વિચાર તેવું વર્તન સોસરું વલે જતું એઓશ્રીની ક્રિયા સ્વાભાવિક હતી. તેમાં કંઈ કે બનાવટની લેણ પણ મિત્તાવટ નહોતી. જીવનરહેવાર ખુલ્લો રહેતો. બીજાને ખુશ કરવાને બહાને તેઓ જુદા જુદા સ્વાંગ ધારણ કરનારા તકવાદી સાધુ નહોતા. કું જેવો છું તેવો મને જોઈ લો અને પછીથી મારી જોડે પ્રસંગ પાડો, એવું તેઓ ખુલ્લે મને કહેતા. જેઓ એઓશ્રીનાં માન, મરતબો, સુખ, સગવડ, સ્વતંત્રતા બળવાને એઓશ્રીની પાસે કે સાથે રહેતા તેમને ઘણી ઘણી બાબતો જોવા શીખવા મળ્યા છે. તેમનાં એઓશ્રીએ કશું છૂપું રાખ્યું નથી. જેમને એઓશ્રી જેવા આપણી સંસ્કૃતિના જીવતાગમતા પ્રતીકસમા જીવનમુક્ત મહાત્માને બહુ પાસેથી અને ઘણી જીજ્ઞાસથી જોવા-જાણવા મળ્યા તે ખરેખર ભાગ્યસાગી છે. એ મૂર્તિ પુસ્તક વાંચવાથી ન મળે. એવા મૂર્તિઓના આચાર, વિચાર, ક્રિયાઓ જોઈ-તપાસીને પુસ્તકો લખાયાં છે. એ પુસ્તકોની સુધારેલી આશ્ચર્યો તો સમયે સમયે ફરી લખવી પડવાની. વિચિત્ર અને અનુભવતાનથી પ્રદુષિત રહેતી એવી વ્યક્તિ પુસ્તકમાં પુરાઈ રહેવાનું પસંદ ન કરે. એક રીતે તો

એવા મહાપુરુષોને ઓળખવાને પુસ્તકો બહુ પાછળ પડી જાય. પરોક્ષ થઈ જાય. પ્રત્યક્ષ હોયે જેઓ એમને જુએ તેઓ પણ એવા મહાન પુરુષોને બરાબર પિછાની શકે નહીં, તેા પુસ્તકિયા જ્ઞાનવાળા જૂલે તેા શી નવાઈ ?

મહાત્મા કેને કહેવા એ પણ બરાબર સમજી લઈએ તેા આ મહાત્માજીનું મૂલ્ય ઘોડું ધણું પાણી ચાકી રાકીએ. મનુષ્ય સુધરતા સુધરતા જ્યારે માનવ બને ત્યારે જ તેનામાંથી ખરી માનવતા બહાર નીકળે. આવેા માનવ એ જ આપણી સંસ્કૃતિના અઢાણના માનસપુત્ર મનુનો પુત્ર કહેવાય. એવેા માનમપુત્ર પિતા મનુને ઓળખી લઈ પિતામહ અઢાણ જે સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે તેનું દર્શન કરે છે. સર્જક પિતાને પિછાની લઈ તેના સહાયક સહમીનારાયણ કે જે સૃષ્ટિનું પાલનપોષણ કરે છે તે પોષક ભગવાન વિષ્ણુને જોઈ લે છે. પછી સર્જનનું વિસર્જન કરનાર રુદ્ર દેવતા કે જે સંહારક છતાં સંકર છે, તેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને અને દેવતા દેવ, મહાદેવ, મહાવિષ્ણુ, મહાબ્રહ્મા, પરમાત્માનાં દર્શન કરીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. આત્મા મહા-આત્મા-મહાત્મા રૂપેના સાક્ષાત્કાર કરીને ધન્યધન્યતા અનુભવે છે. શુરુદેવ શ્રીકંસદેવ અરધૂન આવા મહાત્મા હતા જગતભરને ખંખેરી કાઢી અર્થાત્ “મારમાડ્યે વૃથિવો દવજેલ” આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે પૃથ્વીનો જગતનો-જગત્પ્રદિનો ત્યાગ કરીને જે ત્યાર બાદના રહેતા રીય તત્ત્વનું, અલ્પનું, પરમાત્માનું દર્શન કરી શકે તે જ મહાત્મા. શરીરમાં હોવા છતાં શરીરથી પર આત્મારૂપે આત્મનિષ્ઠ રહે, જગતમાં હોવા છતાં જગતથી પર-પરમાત્માને જોવા કરે, જે દેહમાં હોવાથી દેહી કહેવાય છતાં દેહથી પર થઈ શકે, સંસારમાં દેખાવાથી સંસારી કહેવાય છતાં સંસારથી અમગ રહી શકે તે મહાત્માને-આવા જુદિથી પર રહેના મહાત્માને જોવાને જુદી દૃષ્ટિ જોઈએ. વિદ્વાનને પિછાનવા વિદ્વાન બનવું પડે.

આવા મોટા મનુષ્ય, મહાન પુરુષ મહાત્માને સાધારણ મનુષ્યો ન સમજવાથી એઓથી સંજોધે વિધિવિધ અનુભવેા તારવે કે અટકવેા બધે તેમાં શુભદાય કેના બતાવવા કે કાઢવા ?

x

x

x

જરા જુદા પ્રકારના પ્રસંગો સર થાય છે :

પૂજારાત્રો મુકામ એક ગામની સીમમાં એક આજ્ઞાતાકિયામાં-હોતો. નાનીટી મૂંપડી-દરીક ફૂટ ચાંચી, અડેક ફૂટ પહોળી, એટલી જ ઊંચી. ઉપર ધાસની છત—મુઠાં પાંદડાં અને પડીની ચંદ્રીથી રક્ષણ માટે, જે આજુ ધાસની ટટી,

અને જે બાજુ પૂર્વપશ્ચિમ તદ્દન ખુલ્લી. વચ્ચે એક ઘાસનો પડદો, જેથી સૂર્યના તાપથી બચવા માટે સવારે એક બાગમાં બેસે તો સંજે બીજામાં, સિવાળાના કંકડતી ઠંડીના દહાડા હતા. એક દિવસ રાત્રે આડેક વાગ્યાને સુમારે એક બ્રાહ્મણ-હનુમાનજીનો પૂજારી પોતાના કામથી નિવૃત્ત થઈ પૂજ્યશ્રીના દર્શને આવ્યો. પૂજા માટે એકબે ફૂલ, થોડું ચંદન, અને ચરણ-પ્રસાદન માટે એક લોટીમાં થોડું પાણી લઈને પૂજ્યશ્રીની સામે બેઠો. મહારાજશ્રીએ પગને અંગૂઠો તો ખિત્ત વહેને ધોવા દીધો. ત્યાં ચંદન અને ફૂલ ચડ્યાં. પછી 'નમઃ શિવાય' ના મંત્રોચ્ચારણથી પૂજ્યશ્રીના શિર પર અભિષેક કરવા લોટી નખી. પૂજ્યશ્રીએ બ્રાહ્મણ દેવતાને અટકારાને પૂછ્યું : 'તું શું કરવા ધારે છે ? જવાબ મળ્યો : શિવપૂજા અને પછી અભિષેક. પોતે જરા કડક બચાગે તેને કહ્યું : "તારી પૂજા તારી પાસે રહેવા દે. આજ્યો જા. તું બ્રાહ્મણ થઈને પણ જૂલ કરે છે ? ક્યાંથી શીખ્યો. આવી મૂખાંઈનરી તામસી પૂજા ? સિવાળાની ઠંડીમાં મને શું હારી દેવા માગે છે ? અરે, દેવપૂજા વખતે ભક્તસેકો ઈષ્ટ દેવને ભાવપૂર્વક, ગરમીકંડી પ્રમાણે કપડાં પહેરાવે, બદલાવે-પંખો કરે, ભોજન કરાવે, પોતાને (મનુષ્યને) સમયે સમયે જૂખ, તરસ તાપ, તાઢ લાગે તે તે પ્રમાણે દેવને માટે પણ એવા વિધિ કરે તું તો આ બધું બેનિયમ કરે છે તાઢમાં તું મને વધુ તાઢ વાપ તેવું કરે છે. હુ તો એતન દેવ છું. જે વિધિ અચેતન દેવની પણ ખરો ભક્ત ન કરે તે વિધિ મને એતનને તુ કરે ! તને તાઢ વાપ તો મને પણ વાપ એવો ખ્યાલ તું શું કામ નથી રાખતો ? જાન, સિધારો." બ્રાહ્મણ બડમડતો આજ્યો ગયો. ફરી પાછો ફરક્યો નહીં.

પૂજ્યશ્રી હવે બોલ્યા : જુઓ, આ આપણા કલિયુગી બ્રાહ્મણ. ન વિવેક, ન વિચાર બાતજીને તો એ એક રમકડું ગણે ! અમે તાઢ, તડો, તિનિક્ષા સદન કરીએ તે મોજથી અને જુદા કારણથી; નહીં કે મૂરખ ભક્તની મૂખાંઈમરેલી રીતરસમને ઉત્તેજવાને. જ્ઞાનમૂલ્યાને વહેવાર શીખવેલો રહ્યો. મૂરખ મિત્રથી બચાવો, એ સુત્ર આવા વિવેકશૂન્ય પુરુષોના વહેવાર જોઈને જ ધડાયું હશે. મૂરખ મિત્રથી ઘનો દુરમન સારો.

x

x

x

બીજો પ્રસંગ પણ એ જ સ્થળે બન્યો. એક રોગગ્રસ્ત આદમી પૂજ્યશ્રીના દર્શને આવી આગળના ભાગમાં બાજુએ બેઠો. ઉપરસ આવી અને ત્યાં જ થૂંક્યો. મહારાજશ્રીએ તેને તેની જૂલ બતાવી. તેને ખોટું લાગ્યું. મહારાજશ્રીને બોધ કરવા લાગ્યો : "મદિ આજુસે ક્યાં જવું ? ક્યાં થૂંકવું ? આ તો

ખેતર છે. એમાં શું જમડવાનું છે ? અરે, ખરા ખાવા તો કૂતરા સાથે પણ એક યાજ્ઞામયી ખાય. તેને વળી સારાનિખળાને વિચાર શા ? ” પૂન્યથીએ તેને જરા ખખડાવીને બોધ આપ્યો : “ અરે, તુંય જાણજી જાતિનો લાગે છે. નને આ ત્રિપરીત સુદ્ધિ કેવી રીતે સંપડી ? જા, જાપા, નમસ્કાર તને, તું તો મારો ચુરુ થવા બેઠો છે. જો તો ખરો, આ કેટલી સાદુસુધરી જગા છે પાણીનો. ઇંટકાવ કરીને અને વાળીઝૂડીને એને કેટલી સ્વચ્છ બનાવી છે ! જમડેલીને અમે સુધારીએ અને સુધરેલીને તમે જમડો ! વાદ રે વાદ ! કેવી અક્ષય ! ખાવાજીવું કામ હાલકું કરવાને મદ્યે લારે કરી જાય છે ! અમે સોડો પણ કુદરતી ઢિમા તો કરીએ છીએ, પણ તે રહેવાના સ્થળેથી દૂર, જંગમતા રસ્તા પર પણ ન ચૂંકીએ. કાઈના પુણ્ય પગે તે ચોટિ; એ તો ખાવ થયું કહેવાય. દેવસ્થાન, તીર્થસ્થાન, સંતમહાત્માનાં સ્થાન તો સુંદર અને આકર્ષક રહેવાં-રાખવાં જોઈએ. બહારની સ્વચ્છતાના વિચાર જે ન કેળવી શકે તે અંદરના સ્થાનને મન-હૃદયને શી રીતે સ્વચ્છ રાખવાનો ? ” પેલા કાઈએ ઊતરતે ચહેરે અને જાગૃતા જાગૃતા ચાંસતી પકડી.

પૂન્યથીએ આગળ ચક્ષુષ્ય : “ શોભી દર્શને આવે તો તેણે દર્શન કરીને ચાલી જવું જોઈએ. તેના પરમાણુઓ ખીમને હેરાન કરે. કયાનો શોખ યાવ તો ખીમને હરકત ન થાય તે રીતે તેણે પવનની દિશા જોઈને એસવું-ઊડવું જોઈએ. સકામાં એસવાજોડવાનું પણ શીખવવું પડે. કેવી વિષમતા ! કૂતરો અને મહાત્મા સાથે ખાય એ રહી એની સાચા મહાત્માને પારખવાની કસોટી. અરે, એને ક્યાં જાન છે કે એણે જોયેલ મહાત્મા તો કાઈ ઢોંગી, ઢોળી, લાજસુ હોવો જોઈએ. આ કૂતરો છે, આ યાજ્ઞી છે, આ હું છું, આ તે છે, એવા જાનવાળો મહાત્મા શી રીતે ભેદરહિત વર્તણૂક કરી શકે ? સારો મહાત્મા સમદર્શી હોય, સમવર્તી નહીં. એણે જેના વિષે વાત કરી છે તેવો મહાત્મા હઠી જૂનિકાનો છે. તે મહાત્માને ખમર પણ નથી કે આ હું અને આ તે છે. તે જાતે ખાતોય નથી. કાઈ ખવડાવે તો હોશમાં હોય તો ખાય, નહીં તો મોંમાં મૂકેલો કોળિયો મોંમાં જ રહી જાય. પદાર્થ અ-ભાવિની નામની આ જૂનિકા-વાળો તો આ જમાનામાં અમારા જેવાને પણ જેવો મુશ્કેલ ચર્ષ પડ્યો છે. જમાનાની બલિહારી કે આપણે કહેવાતો ઉચ્ચ વર્ગ, જે સાધનસંપન્ન અને સંસ્કારધન હતો તે નીચે ઊતરતો જાય છે. માટે જ ઘેલી ઝડીને શિખામણ આપવા નીકળી પડે-જુઓ, આજે કેલું પર્યસ્ત વધતું જાય છે ? તેજ તો એ જ છે : ધક્કાતેજ અને ક્ષાતેજ. એ જે તેજ દીલ્લે યાય ત્યારે બીજું તેજ

વધે, અને પરિણામમાં ત્રિપમતા આવે. સંગીન સનાનન સંસ્કૃતિનું સ્થિર મુદ્દાન સાવધ દાધમાંથી સરી જવા સર્ગયુ દરી ?”

પૂજ્યશ્રીને તો આવા કેટલાય કોધાવિષ્ટ કરે તેવા પ્રશ્નગોમાં કસાવું પડ્યું છે. કેટલીય વાર તો પોતે એવાઓને મૂર્ખ માની ઉપેક્ષા કરતા. પણ તેઓ જરા અભિમાની હોય તો તેમની ખચર પણ લઈ લેતા, અને સ્વતંત્ર મિત્રજનો પરિચય દેખાડતા. કેટલીક વાર કોધાભાસ પણ કરતા. ઉપર ઉપરથી ક્રુદ્ધ થયા હોય તેવો ડોળ કરે પછી કહે : “મય ચીન પ્રીત ન હોયે ।” જ્યાં પ્રેમથી મુધારો ન થાય ત્યાં જરા ગરમ થવું પડે. પોતે વળી કહેના : ‘દાકેમ તો હડક જોઈએ અને વેશ્ય-વેપારી નરમ.’ એકે સમયસરનું, સાદું અને કામેસિપતપૂર્ણ કામ કરવું-કરાવવાનું છે. અધિકારી દીસો થાય કે ગમરાટિયો થાય તો નોકર વર્ગ માથે ચઢે. વેપારીએ ખુસ કરી ખીલના ગમવામાંથી પૈસા કઢાવવા છે. આ જ યુક્તિથી પૂજ્યશ્રી કોઈ વાર કુનેદયા તો કોઈ વાર હડકાઈથી પોતાના પ્રશ્નના કામો પાર પડાવતા.

ફક્ત જેવા કામળ અને માખણ જેટલા પોચા હૃદયવાળા મહારાજ કે જે એક જાડનું પાંદડું પણ ન તોડવા દે અને કહે કે જાડને પણ જીવ છે, તેને દુઃખ થાય છે, તે કેવી રીતે રસ્તામાં આવનાં અને નડતાં જાડને કાપી નાંખવાનો હુકમ આપતા હશે ? રાજનીતિમાં, વહેવારમાં દિસાનો આખરી પ્રયોગ કરવો પડે તો કરી છૂટવો તેવી સલાહ આપતા હશે ? પોતે સાધુ તરીકે જે ન કરે તે પરિમહી ગૃહસ્થ લોકોએ કરવું પડે તો કરવું તેવું બેધડક બોધના. પોતાના અવધૂન દયાના વહેવારમાં અને આશ્રમ-અંધીના જીવનવહેવારમાં એ જ દારણે તેમણે વહેવારુ બાંધેલા હશે. પણ હરકોઈ વહેવારમાં નીતિ જળવાઈ રહેતી.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીને એક નવો અનુભવ મળ્યો. એમનો એક ભક્ત પ્રમાણમાં સારો, સભ્ય અને શિક્ષિત હતો. પૂજ્યશ્રી સાથે ઘણીય વાર વેદાંતની સાવધાની વાત કરતો. વેદાંતી ભજન સંલગ્નવતો. એક વાર તેણે સંકાશીલ બની કટાક્ષમયો પ્રશ્ન કર્યો : “મહારાજ, આપ આ જે પ્રમાણમાં દુઃખ પીઓ છો અને રસાળ ખોરાક લો છો તેનાથી આપના શરીરમાં કોઈ વિઠ્ઠાનિ પેદા નહીં થાય ?” મહારાજશ્રીએ જરા ગંભીર પણ વૈરાગ્ય-યુક્ત અવાજે જવાબ વાળ્યો : સિદ્ધ કાયા માંસનું ભક્ષણ કરે છે, છતાંય તેનો સંયમ જો, અને કષ્ટતર, ચક્રવા, કૂતરાનો વહેવાર જો. આ પ્રાણીઓ શું ખાય

છે ! છતાંય કેટલાં બેશરમ અસંયમી છે ? જે ખોરાક જેને અતુટ્ઠ આવે તે ખોરાકથી તેને કશી હાનિ થતી નથી. તારી લાકડીએ બીજને માપવાનું છોડી દે. સંત, મહાત્મા, યોગી પોતાનું શરીર બહુ સારી રીતે સાચવી જાણે છે. શરીર એ તો ધર્મનું—તપનું સાધન છે—ભોગનું નહીં. યાદરાખ, થૂંકેલી વસ્તુ તરફ ખરો મહાત્મા જુએ પણ નહીં મૂઢરથી અને બ્રહ્મચારીમાં બેદ છે. બ્રહ્મચારી એટલે બ્રહ્મમય રહેનારા.

પ્રમુશ્રીએ પોતાના સતત જગત પહેરેગીર વિવેક અને વૈરાગ્યને સાથે છોડ્યો નથી. ખરે, તે તો એમના સ્વભાવમાં વસાઈ ગયા હતા. પોતે સદા જગરૂક અને સંયમશીલ રહેતા. તેથી એમનું ચિત્ત વિકારશીલ બનતું નહીં, જોકે કામદેવતા પ્રાગલ્ભ્યનું એમને પૂરું જ્ઞાન હતું. આ કામની પ્રબળતા વિષે પોતે તબેની વાત કહી હતી :

x

x

x

એક મહાત્મા બહુ જાંચી કક્ષાના હતા. લગભગ બધી ઇન્દ્રિયો પર એમનો સારો જેવો કાબૂ હતો. એક દિવસ મહારાજશ્રીને તે પોતાનો જ્ઞાનંત કહી સંજળાવીને આગળ કહે છે : “ મને કાર્ષ્ પશુ પ્રલોભન લક્ષ્યાવી શકે એમ નથી. કશેડો શિપિયાની બેટને હું ઠોકરાવી દઉં. મહેલમહેલાતને ફગાવી દઉં. પણ કાર્ષ્ની સાથે એકાંતમાં રહી સાદસ ખેડવાનો મને કાર્ષ્ પડકાર ફેંકે તો તે ખીકું ઝડપવાને હું તૈયાર ન થાઉં હજી મને એ બાજત સંજ ધે પૂરતો વિશ્વાસ નથી. “ કામિનીકે લંગ કામ જાગે દિ જાગે દિ જાગે ”

બીજા એક એવા જ ઉચ્ચ વિચારઆચરણવાળા મહાત્મા હતા. દૈવસંબંધે એક દિવસ તે પોતાનાં ધ્યાન, જાગૃત, ક્રિયામાં બેઠા હતા ત્યારે એ એક છોકરા અને છોકરી ત્યાં ફરતા ફરતા આવી ચડ્યાં. મહોમાંદે વાત કરી : “ આલો જોઈએ, મહાત્મા ખરેખર ધ્યાનમાં ■ કે નહીં. ” મહાત્માને કાને આ ચપ્પો અચાપા. કંઈક વિચરીત મતિ સૂઝી. હડપૂર્વક આંખ બીંચી બેસી રહ્યા, પેલાં છોકરાંએ એક સમયતો કાલસો લીધો અને મહાત્માની જગ પર મૂકી દીધો. જગ બગતી રહી. મહારાજે સમાધિ છોડી નહીં. મહારાજ ધણી દાઝી ગયા. છોકરાં મમરાયાં. કાલસો લઈ લીધો. ધરે જઈ બીતાં બીતાં માખાવને વાત કરી. બાપ દોડી આવ્યા. મહારાજશ્રીની હામા મચી. વિનંતી કરી ધરે લઈ આવ્યા. બહુ કાળજી અને પ્રેમપૂર્વક દવા કરી. સેવામાં ધરની એક મોટી પુખ્ત વયની છોકરી લાગત રહી. મહાત્માજી સારા થયા પણ છોકરીના મોઢમાં... ફસાયા.

કેટલાક દિવસ પછીથી એમની આંખ બિંધી : “ અરે, હું પતિન થયો. ધરનાર, માઆપ, કુદુંબ છોડ્યાં તે આ માટે ? જાણતે મેં સજ્જ્યા. મારો એખ મેં જમાડ્યો. ધિક્કાર છે મારા વૈરાગ્યને. ઝોટી નાખેલું હું ચાટવા લાગ્યો ? હવે હું શું કરું ? ક્યાં જઈ ? ” અંતઃકરણ બિઠ્ઠા બિઠ્ઠું. પશ્ચાત્તાપે બગી રહ્યો. અંધકાર ઊભાઈ ગયો. કરેલું પાણીમાં ગયું. તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ નીવડી. બિઠ્ઠો, છાનોમાનો બાગ્યો. લીધો જંગલનો રસ્તો. ફરી શરૂ કરી કડક અગ્નિપરીક્ષા— તપશ્ચર્યા. મહારાજશ્રી તેની પાસે જઈ ચઢ્યા. પૂછ્યું : “ તને ખરેખર સમાધિ લાગી હતી કે જેથી તને જગતી જાંગતું દુઃખ ન લાગ્યું ? ” તે ગદગદ અવાજે બોલ્યો : “ અરધૂતજી, શી અવળા બુદ્ધિ સહી ! મને દુઃખ તો થયું પણ કંઈક દુરામહી હશે ચઢી ગયો. કડવું ફળ ચાખ્યું. ”

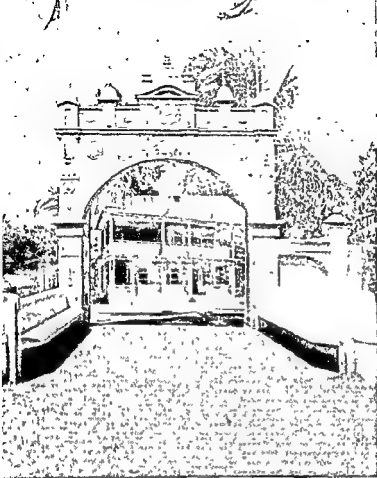
x

x

x

હવે એક દર્શાત કહ્યું : એક સાધુ મહાત્માની બહુ ખ્યાતિ ફેલાઈ. લોકોનાં ટોળેટોળાં દર્શને જાય એક વેશ્યાને વિચાર આવ્યો : “ લાવ જોઉં તો ખરી, કેવો મહાત્મા છે ! પરીક્ષા તો કરવી જ. ” મહાત્માજી રોજ તેના અગિયારમાં ચર્ચા શિક્ષા માગવા જતા. વેશ્યાએ તેને પૂછ્યું : “ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો ? ” મહાત્માજીએ હા કહી. વેશ્યાએ પ્રશ્ન કર્યો : “ મહાત્માજી, તમારી મૂઝ તો મારા કૂતરાની પુચ્છ જેવા છે. તે તો વાંકીને વાંકી રહે છે. બોલો, એ ક્યારે મરડીને જાયી કરશે ? ” મહાત્માજીએ જવાબ દીધો : “ રખત આવ્યે ઉત્તર દર્શા. ” દિવસોના દિવસો વહી ગયા અને એના એ પ્રશ્નોત્તર થયા કર્યા. એક વાર મહાત્માજી બહુ માંદા પડ્યા. મોતનાં લક્ષણ પ્રતીત થવા લાગ્યાં. પાસે બેઠેલા લોકોમાંથી મહાત્માજીએ એકને કહ્યું કે અમુક વેશ્યાને બોલાવી લાવો. લોકો સમજ્યા કે બાવાજીને ચિત્તભ્રમ—સંનિષાત થયો છે. સંનિષ્ઠું ન સંનિષ્ઠું કરે પણ બાવાજી તો એકની એકજ વાત કરે. એક જણ બોલો થયો. બોલ્યો : “ આમેય મહાત્માજીની બુદ્ધિ વેશ્યામાં ગઈ એટલે એનો આવતો જન્મ તો જગજો. પણ વાસના રહી જશે તો જૂન થશે માટે એની એ કમ્પા પૂર્ણ કરો. ” વેશ્યાને બોલાવી લાવ્યો એટલે મહાત્માજી પોતાની મૂઝને તાવ દઈ બોલ્યા : “ જો આ મારી મૂઝ જાયી હવે એ નીચી નહોં પડે. ” વેશ્યા હસી પડી. “ મહારાજજી, મારે તો તમારી પરીક્ષા કરવી હતી. જરા આગળથી થોડા દિવસ પહેલાં કહ્યું હોત તો હું કડક પરીક્ષા લઈ શકત. ”

દૂંધમાં, મરતાં સુધી કોઈ અભિમાન ન કરે કે મેં કામને જીત્યો છે.

सिद्धकुटिर-मुर्त

સાવધાન ન રહેવાથી ગાદેસિયતનો ભોગ થઈ જવું પડે. તોનેની વાત એઓ-
શ્રીના એક અંતેવાસી ભક્ત પાસેથી સંભળી હતી.

પૂજ્યશ્રીની અમે સેવા કરી રહ્યા હતા. પોતે ખુશમિજબાન હતા. હસતાં
હસતાં હર્ષથી લાલ કમળ જેવા મુખે કહ્યું : “ હવે લાગે છે કે મને સ્ત્રીપુરુષમાં
ભેદ લાગતો નથી. સ્ત્રીને હું મા, દેવી, કે એટીના રૂપમાં ખરેખર ભોઈ શકું છું.
આત્મારૂપે પણ ઘણી વાર એ દેખાય છે. હવે સ્ત્રીવર્ગ તરફથી ઝાઝો ભય રાખ-
વાનું કારણ લાગતું નથી.”

આ વેળાએ એઓશ્રીની ઉંમર એંશી-પંચાશી વર્ષની હતી. ત્યાર પછીથી
પૂજ્યશ્રીની સેવામાં સ્ત્રીવર્ગ પણ સામેલ થઈ શકતો. છતાં પોતે પૂરી સાવધાની
રાખતા. રાત્રીએ કોઈ પણ સ્ત્રી આશ્રમમાં રહી શકતી નહીં. ખાસ સંજોગોમાં
કોઈ તેમની સાથે વિશ્વાસપાત્ર સ્ત્રી કે પુરુષ હોય તો જ આશ્રમમાં રહી શકાતું.
દૂરથી આવ્યા હોય, ખાસ પરિચયનાં હોય, પર્વતો સમય હોય, જાપ પણ કર્યા ?

પોતે તો પોતાના કેટલાક નિયમોનું કડક પાલન કર્યાં કહ્યું. એક રીતે
નિયમો તેમનો સ્વભાવ બની ગયા હતા. નવ દસ વાગે સૂઈ જવું. ત્રણચાર
વાગે ઊઠી જવું. ‘ હરિહર ’નો શબ્દ કાને પડ્યો કે શિષ્ય-સેવકવર્ગ જાગી
જતો. શૌચક્રિયા, દંતધાવનાદિ કર્યા પછી સ્નાનાદિ થયું કે એકચિત્તે કોઈ
વિચારમાં કે ધ્યાનમાં બેસી જતા. ત્યાર બાદ કોઈને કોઈ કામમાં પોતે રોકાતા.
દર્જાત આપતા.

એક માણસે જૂતને પ્રસન્ન કર્યો. જૂતે પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું : “ મને કામ
સોંપો. જે કહેશો તે કર્યા કરીશ, પણ નવરો રાખશો તો હું તમને જ ખાઈ
જઈશ ” માણસ સોંપે સોંપે ને કેટલાં કામ સોંપે ? જૂત તો પણ વારમાં તે
પૂર્ણ કરી દે. આકાશથી પાતાળ સુધીની ક્ષણ મારી આવે. માણસ ગમરાપો.
આ તો જૂતને લાલતા નહું જૂત પેકું. ફિકરને નોતરું દેવાયું. એક ડાહ્યા
માણસે તેને રરતો દેખાડ્યો; જ્યારે તારી પાસે કોઈ કામ ન હોય ત્યારે તેની
પાસે એક વાંસ દટાવી જૂતને તેના પર ચઢીતર કરાવ્યા કર. હવે પેલા માણસને
નિરાંત વળી. જૂત ચઢીતરના કામમાં લાગેલો રહે.

મન-જૂતને કોઈને કોઈ કામમાં લગાવી રાખવું. નવરું પડે ત્યારે જાપ
કરાવ્યા કરવા. ચાકે તો વાંચવામાં શેકવું વગેરે. સત્ય કહ્યું છે કે નવરો નખખોદ-
વાળે યા તો પોતાની જ ધોર ખોદે.

એક મહાત્મા પૂજ્યશ્રીના આશ્રમે આવ્યા. સાથે તેના બે શિષ્યો હતા. એક યોગી તરીકે તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો અને આગળ વાત હંકારી : હું ઉત્તર પ્રદેશ-હાપીકેશ, હરદ્વાર, દિલ્હી ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો છું. એ બધે રથએ મને વધારે ને વધારે ગરમી લાગી. એટલે હવે ગુજરાતમાં આવ્યો છું. જરા ઠંડક રહેશે અને મારી યોગક્રિયા ચાલુ કરીશ.” તે ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યો હતો તેની ઝીણવટભરી તપાસ કરતાં પૂજ્યશ્રીને પ્રતીત થયું કે એ તો લખાડ છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા માગે છે અને તેથી આ આશ્રમનો આશ્રય શોધે છે. પૂજ્યશ્રીએ તેને બોધ આપી તરત વિદાય કર્યો. માગ દેતો દેતો તે આપ્યો ગયો.

પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું કે, “કેટલાય લેખાગ્રુ સાધુઓ આવી રીતે પોતાની જાળ મિઠાવવાની શોધમાં ફરતા રહે છે. લોકોમાં શ્રદ્ધા બેડી કે દુકાનદારી શરૂ થઈ જાય. ન તો જાતે જાંચે ચઢી શકે, ન તો લોકોને સારા માર્ગે વાળી શકે. બીજા સાધુ સંતમહાત્માઓનાં હિતોની તપાસમાં રહે. ન કોઈ હિંદ મળે તો તેના સંબંધની લગતી જ વાતો ઉગાવી બોળી જનતાને પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું ઠસાવે. બુદ્ધિભેદ જમાવી પોતાનું કામ કાઢતો રહે. બીજાને ઉનારી પાડે તો જ પોતે જાંચે દેખાય ને ? કેવાં દંભ ને પોષ ? જનતા પણ એવી જ. ન કોઈ બુદ્ધિપૂર્વકનો સત્સંગ, ન કોઈ આધ્યાત્મિક માર્ગે ચઢવાની તૈયારી, પૈસા જોઈએ, સરતો મોક્ષ જોઈએ. પોતે કરવાનું કામ મહાત્માને સિરે ઉનારી દે. ન કોઈ શુભ કર્મ, ન કોઈ વિવેકપૂર્વકના કર્મ કે દાનપુણ્ય. વાત પણ ડીક કહી છે કે : લોભિયાના ગામમાં ધૂતારા આવી વસે. શિષ્ટ લામતા લોકોની પણ વિપરીત ભાવના જોવા મળે છે કે ગુરુ ક્યાં કે વિનાપ્રવાસે ત્રીજો જન્મે મોક્ષ મળે. અધિશ્રદ્ધા અને અક્ષમ્ય પ્રમાદ. આપ મૂંઝા વિના સ્વર્ગે સંચરવું છે !”

x

x

x

પૂજ્યશ્રી સંબંધે ગેરસમજૂતી અને ગેરરજૂઆત કરનારા કેટલાક રમૂજ તેમજ ઠગુણાજનક પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવાથી એમના વ્યક્તિત્વ સંબંધે સારો જોવા પ્રકાશ પડે છે.

પોતે એક સમયે માડીમાં ખુસાફરી કરી રહ્યા હતા. લકાતલોકોએ બીજા વર્ગના ડગ્ગામાં બેસાડ્યા હતા. માથું જરાજર મુંડન કરાવ્યું હતું. રસ્તે ત્રણ ચાર હેલ્મટોઉ જુવાનિયા એ ડગ્ગામાં આવી બેસા અને પૂજ્યશ્રીની ડેકડી ઉગાવવા મંડી પડ્યા : “હરામનું ખાવું અને વળી બીજા વર્ગમાં ખુસાફરી કરવી. દેશનું નખખોદ આવા જ આજીવુ બાવાઓએ વાળ્યું છે ને ?” પૂજ્યશ્રી

સાંભળના રહ્યા. ચૂપ રહ્યા. ખૂંટખૂંટ શું કહેતું? એવાની તો ઉપેક્ષા કરવી
 યા તો વાદવાદ પોષકારી ખુશ (કરવા) રાખવા. વાન આગળ વધી. એક જથ્થ
 માથામાં આંગળી વડે ટકારે ભારીને બોલ્યો: “પાકું” નાળિયેર છે પાકું.”
 બીજી જીડયો: “લાવ જોડે”, ખાતરી કરી લઈ.” બાવાજીએ એક પગમાં
 નિશ્ચય કરી લીધો. આ જગ્યાએથી હાલ તો ખસી જવાય એમ નથી ત્યારે
 તો આ બેવકૂફની હવે જરા સાન ઠેકાણે લાવવાની જરૂર છે. લાલચોળ માંજો
 કરીને ખનને એક એક દાથે પકડ્યા અને એવા જોરથી લેમના દાથ ફાળ્યા
 કે જાણે આંગળીમાંથી લોહી ટપકી પડવાનું. ખનને પાણી પાણી ધઈ ગયા.
 બાકીના જરા બાવરા બન્યા. બાવાજીએ દાથ છોડી દીધા. શન-વકાર બાપી ગયો.
 બીજો રોલને કબજામાંથી ચૂપચાપ બિનરી પડી તેઓ બીજા કબજામાં બાગી
 ગયા, રખેને બાવો માર મારે તો. ચમકારને નમસ્કાર.

મહારાજશ્રી પછી હસીને વાત કરે: કોઈ કોઈ વાર આવ્યા ચમત્કાર બતાવના
 પડે. હર સમયે અને હર હાલતમાં તેને તે જ મહાત્મા જુદી જુદી કળા અજમાવે.
 કોઈ વેળા માનઅપમાન ગળા જાય તો કોઈ વેળા ચિકરાળ બને. ઉપરથી તો
 ફૂંકાડો મારવો પડે, નહીં તો વિનાપ્રયોજન હેરાન થવું પડે. પેલા બેવકૂફને
 શિક્ષા-શિખામણ મળી કે બધા બાવા સરખા હોતા નથી. હવે પછી ભવિષ્યમાં
 તેઓ સારા સાધુની ઠેકડી કરતાં અટકશે. અક્ષતરિનાની ફકીરી પણ બરકત ન
 પૂરે. સાધુ મહાત્માનાં જે લક્ષણો ક્યાં છે તેમાં સમય પ્રમાણે અપવાદ રાખવા
 પડે. આખરે લક્ષણોની સામગ્રી પૂરી પાડનારા તો સંતમહાત્માનાં ચરિત્રો જ ને ?
 એ ચરિત્રોનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત કોણ તારવી શકે? ચરિત્રોમાં ફેરફાર થવાના
 કરવા પડે. જે પુણ્યમાત્રોએ અમને પૂજા, ભેટ, અનન્ય પૂરા પ્રેમથી આપે છે
 તે તો અમને આપીને ખુશખુશાલ રહે લારે જેને આપવું નથી તેના પેટમાં
 છળ ઉત્પન્ન થાય! આ પણ એક વિચિત્ર અસંજતતા!”

એક વેળા એઓશ્રીની અસ્વસ્થ તબિયતના કારણે દર્શને આવનારા પર
 જરા પ્રતિજ્ઞ મૂકવો પડ્યો. પોતે વર્ણવે છે: “વહેલી સવારથી દર્શનાર્થીની
 ધારા ચાલે. તે-સમય બે સમય ચાલુ રહે. સારો સ્વસ્થ મનુષ્ય પણ આ ધસારો
 વેડી ન શકે તો હું કોઈ મનુષ્ય બહારની વ્યક્તિ તો ન હતો. લોહો-કેટલાક
 ઉનાવળિયા અણુસમજી લોકો-મર્જી જીડયા: “મહારાજ શું કોઈ રાગમહારાગ
 છે કે આરામદારીમાં પડી રહે? અમે દર્શન વિના પાછા ન જઈએ. પછી
 અમને ક્યાં કુરસદ મળે? આવતે સો જવાબ આપવો? હું તો ચૂપ રહ્યો પણ
 મારી સાથેના એક વિદ્વાન સેવાભાવી મહાત્મા બોલી જીડયા: “રાગમહારાગની

વાત તો તમે જાણો. અમને તો અમારા મહારાજની ખબર છે. એ અમારા મહારાજ તમો માનો એટલા સસ્તા નથી. એમની મદદતા તો જે જાણે તે જ જાણે. મહેરબાની કરી આપ પાછા જવ. દર્શન કરવા હોય તો ચાર વાગ્યા બાદ આવશો. ખરા ભકતો દુરાચર ન કરે.”

મહાત્માની શી દશા થાય જો આવા અણુસમણુ ભકતોને રાજ રાખવાને તે તકલીફ સહન કર્યા કરે તો ? શરીર એક-દર્શન આવનાર ધણા-પોતાને દુઃખ થાય તેવું બીજાને પણ દુઃખ થાય, એવો વિચાર આવે ત્યારે જ રિવેક જાગ્રત થાય. પણ લોકોને એવા ઊંઘા ચરમા પહેરાવ્યા છે કે તેઓ સીધું ન જોઈ શકે. મહાત્મા મનુષ્ય નથી. એ તો સુખદુઃખથી પર છે. આવા જોડા ખ્યાલો નીકળે નહીં અને દર્શનાર્થેને દર્શનનું ફળ મળે નહીં. પરંતુની મૂર્તિમાં ચેતનનાનાં ભાવારોપણ કરી તાપના સમયમાં મંદિરના દરવાજા બંધ કરાય પણ ચેતન જીવન મૂર્તિએ તો જડ થઈ જવું ! પ્રસન્ન ચેતનમૂર્તિ આશીર્વાદ આપે. નિર્જીવ બનેલી મૂર્તિ લાચાર બને. મહાત્મા બન્યા એટલે આરામ ને કુરસદ ગયાં. જે મહાત્મા માંદગીમાં પણ પોતાના દર્શને આવનારને ન રોકવાનો સેવકોને આદેશ આપે અને પરને ટાળે જે મદામુશીખતે દાદર ઊતરીને દર્શન આપે (એ ભાવે કે દૂર દૂરથી તકલીફ ઉઠાવી એ લોકો આવે તો હું દાદર ઊતરવાની તકલીફ કેમ ન લઉં ?) તે મહાત્માને આડે દિવસે પણ જપ ન વળવા દે એવા માંડી ભક્તિ શા કામની ? આવે સમયે ખરા ભકતો નહીં, પણ કુરસદિયા બિનજવાબદાર સ્વાર્થી લોકો જ હોવા કરી મૂકે છે. આવા દર્શનપેલા લોકોનાં ટોળેટોળાં આજવાનાં, અને મહાત્માએ હેરાન થવા કરવાનાં. મહાત્મા બને તેને કિંમત ચૂકવવી પડે. આ ‘બનવા’ સંબંધે પોતે એક રમુજ દર્શન આપતા :

એ મહાત્મા ધૂમતા ધૂમતા કેઈ એક અગળપણ મુલકમાં જઈ ચલા. એક મરિજમાં જઈ મૂતો—ગીજને બહાર. બન્ને ઊંઘી ગયા લોકો આવી પહોંચ્યા. સવાલજવાગ થવા. બહારવાળાએ કશી જવાગ ન આપ્યો. સંમિત્યું—ન સંમિત્યું કયું. બીજાએ કહ્યું, “હું સાધુ છું.” પહેલાને લોકો છાડીને ચાલ્યા ગયા. માની લીધું કે પામલ જેવો લાગે છે. કહ્યું સમજતો નથી. બીજાને માર પગો. જે બન્ને તેને માર પગો. સાધુપણાનું તેને અભિમાન રહ્યું. જે બને તે જ બગડે યા તો કિંમત ચૂકવે.

x

x

x

આશ્રમમાં સંતમહાત્માઓ આવતા જતા રહેતા અને પૂજ્યથી તેઓનાં

પયાસગય અતિથિસેવાસત્કાર કરતા. પ્રસ્થાન કરતી વેળા તેઓને ગાડીલાકું અને કપડાંલત્તા મળતાં તેમ જ તેમની બીજી કાંઈ આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરાતી.

એક મહાત્માજી પ્રભાત્યુર્મા ધણી દિવસ રવા. કાંઈક પહેલાના પરિચિત પણ હતો. જતી વેળાએ તેમણે કહ્યું : “ અરધૂતજી, આ પક્ષમ પર છે તેવી મચ્છરદાની મને આપો. ” પૂજ્યશ્રીના એક ભાવુક ભક્ત એકબે મચ્છરદાની લઈ આવ્યા. પણ તે નાપસંદ થઈ. મહાત્મા તો કહે કે “ મારે તો આ છે તેવી જ મચ્છરદાની જોઈએ. ” પૂજ્યશ્રી જે સુખ ભોગવે તે સુખ કે આરામ-દારીથી બીજા કેમ વંચિત રહે ? એટલે પોતે જરા વિરમય પામ્યા. પછી સહેજ રિમત વહને બોલ્યા : “ ત્યારે સંતજી, એમ કહેવાને કે મારે તો આ જ મચ્છરદાની જોઈએ છે. તમે તો મનુસ્યતરૂપા જેવી માગણી કરી. આ હંપતીએ તપશ્ચર્યા કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા હતા. અને વરદાન મળ્યું એટલે માગ્યું : “ હે ભગવાન, આપ ખુશ થયા હો તો આપના જેવો અમને પુત્ર મળે તેવું કરો. ” ભગવાન બોલ્યા : “ મારા જેવો તો બીજો કું કર્યા બોળવા જાડ ? બોણું તોય મળે નહીં. હું તે હું જ છું. હું વચને બંધાયો છું. એટલે જીવ, હું રામ અવતાર-સમયે તમારે ત્યાં પુત્રરૂપે અવતરીશ ! તમે બન્ને દશરથ અને કૌશલ્યારૂપે જન્મ લેશો. ” મહાત્માજીને મચ્છરદાની મળી, જોકે તેમ કરવાથી પૂજ્યશ્રીને ત્યાં જે એક જ ભાત અને બનાવટની જરૂર પૂરતી મચ્છરદાનીઓ હતી તેમાં તેટલી બદ પડી. પૂજ્યશ્રીએ ટકાર કરી : “ સતમહાત્માઓ બહુ આજ્ઞાકીઝરી માગણી કરે છે. પણ જે અનિવાર્ય નહીં હોય તે વસ્તુની માગણી સંતોષાવા કરશે ખરી ? ” મહારાજજી પાસે સમયોચિત વર્તવાની—વર્તી જવાની વિચિત્ર કળા હતી. અને ત્યાં સુધી કોઈને નાખુશ કરતા નહીં.

x

x

x

કુલમેળાનો અવસર હતો. મહારાજશ્રી બેઠા હતા. પાસે સંત મહાત્માનું મિત્રમંડળ હતું અને થોડે દૂર નાનું-શું ભક્તમંડળ બેઠું હતું. એક વિચિત્ર મહાત્મા ત્યાં આવીને બેઠા. સાથે તેમના બેએક ગૃહસ્થ શિષ્યો પણ હતા. વાત ફેલાવવામાં આવી કે મહાત્માજી સમાધિ લગાવે છે. પૂજ્યશ્રી જલદી જલદી કાંઈમાં વિશ્વાસ ચૂકે એવા નહોતા. વળી કુંભમેળામાં અનેક પ્રકારના ઠગ, આડંબરી મનુષ્યો સાધુનો સ્વામિ ઝોઢી ગૃહસ્થોને ભ્રષ્ટ્ર ભ્રષ્ટામણીમાં નાંખે એવી બીલિય ખરી; અને તેથી પોતાના ગૃહસ્થ ભક્તોને વારંવાર ચેતવણી પણ આપતા રહેતા. પૂજ્યશ્રીએ પેલા કહેવાતા મહાત્માને કહ્યું : “ મહારાજ, આપને સમાધિ લગાવવી હોય તો મારા સ્થાનથી દૂર કોઈ જગ્યા પસંદ કરો. ”

પેલા મહાત્મા તો ખરેખર નહીં અને કશું જોવા પડ્યું નહીં. આસન મારી આખી મીઠી બેઠા તે બેઠા. એમના પેલા ગૃહસ્થ સિંધોએ ડર આપ્યો કે આ અમારા ગુરુજીનો જે કોઈ સ્પર્શ કરશે તે બળીને ખાખ થઈ જશે. પૂજ્યશ્રી વિમાસણમાં પડ્યા કે આ બલ્લાને શી રીતે ટાળવી ? મહાત્માજી સમાધિના બલ્લાકાર નથી પણ ફંબી છે. પછી તેને જરા વીનવ્યા : "મહારાજ, અહીંથી હઠી જાય. નહીં તો સાધુસમુદાય કે ગૃહસ્થોમાંથી તમને કોઈ હેરાન કરશે." સાધુએ સાંભળ્યું—ન-સાંભળ્યું કહ્યું. સમાધિ ચઢાવી રાખી. પૂજ્યશ્રી સાંધી બિડી ગયા એટલે કેટલાક સાધુ અને ગૃહસ્થ ભક્તોએ પેલા મહાત્માને હાથારીને ઉઠાડી દીધા. ન કોઈ બળ્યું કે હાજ્યું. મહાત્માજી ગાળ દેતા દેતા ચાલ્યા ગયા.

એવજી સ્ત્રીઓ પૂજ્યશ્રીના દર્શનનિમિત્તે આવી. દર્શન કર્યાં. પોતે બેઠા હતા તે અને બીજા ઓરડામાં ફરી ફરીને જોયું. સાજ સળવટ જોઈ ભુત્તાવામાં પડી તેમાં વળી મહાત્માજીનાં કપડાંમાંથી અતરની સુવાસ બહેક બહેક વહી રહી હતી. સ્ત્રીઓ બહાર નીકળી અને પૂજ્યશ્રી સાંભળે તેવા રીતે તે ગણગણી કે : "આ તે વળી કઈ જાતના મહાત્મા ? મહાત્મા તો ગરીબીમાં રહે. આ તો કોઈ બારે અમીરી ઠાઠમાં રહે છે." પૂજ્યશ્રી કશું જોવા નહીં. મનમાં ને મનમાં ; હરવા કહ્યું. સાંજે ભક્તમંડળમાં એ વાત ઉપાડી અને વિનોદપૂર્વક ઉપસંહાર કર્યો : "એ ગિયારીનું સાચા સંતમહાત્માને પારખવાનું શું ગળું, જ્યારે કેટલાક પુરુષો અને અમારા સાધુઓ પણ એવા ચક્કરમાં પડે ? અનુભવીની ગત અનુભવી જાણે. પાકા-પહોંચેલા સાધુની વિચિત્ર ચેષ્ટા હોય છે. કોઈ કેવળ નિર્વૃત્તિપ્રધાન તો કોઈ પ્રવૃત્તિપ્રધાન અને આ બે ઉગાની વચ્ચે રહેનાર બીજા અનેક. ખરા સંતમહાત્માની દૃષ્ટિ કર્યા છે, લક્ષ્ય કર્યા છે એ બધું સ્વસંવેદ છે. સાચા મહાત્માના માઠા સમાગમ બાદ એ બાબત સમજવા લાગે. સાચો મહાત્મા જળકમળવત્ રહી શકે છે. પંડિત પણ તેની પરીક્ષા કરવામાં પાછા પડે, તો આ ગિયારી સ્ત્રીઓનો શો વાંક ?" એક રીતે ખરા મહાત્મા એ એક ફરતું પુસ્તક છે, જેમાંથી ખરા વિદ્યાર્થીને ખરી વિદ્યાના અને નીતિના પાઠ ભણવા મળે.

x

x

x

એક સારા વિદ્વાન આગળ પડતી સાગાના આચાર્ય પૂજ્યશ્રીની પ્રશંસા સંભળી ભર્ય આશ્રમમાં આવ્યા. આમતેમ કર્યાં. બાદમાંથી મહાનુવં દર્શન કરીને જ પાછા ફર્યા. કહેતા મયા : આ મહાનુવં કુટીર કહેવી કે મહેલ ? એમાં રહેનાર મહાત્માને દુરથી નમસ્કાર.

એક એવી જ ઉપાધિવાળા અને એ જ કાટિના આચાર્ય બહુ બુદ્ધિવાદી હતા. સુસંસ્કારી હતા પણ પૂરા સ્વતંત્રવાદી અને સ્વતંત્ર મિનિશ્ન. સંત મહાત્માઓને માને નહોતો, તો દર્શને પણ શું કામ જાય ? એક વાર એમના એક મિત્ર પૂજ્યશ્રીના દર્શન નિમિત્તે એમને ત્યાં આવ્યા. તે પૂજ્યશ્રીને બહુ માનની નજરે જોતા એટલે તેમની સાથે વિવેક ખાતર પણ આચાર્યશ્રીને મહારાજશ્રી પાસે જવું પડ્યું. મહારાજશ્રી ભર્યમ્મ નહોતા. સામે પાર પણ નહોતા. લાજ કાઢતાં કાઢતાં એક દૂરના રથને પૂજ્યશ્રીને જોણી કાઢ્યા. પોતે એક ખેતરમાં ઝૂંપડી બાંધી રહેતા હતા. જરા મોકું થયું હતું. એ ભકતોને થોડો થાક પણ લાગ્યો હતો. જન્મે પૂજ્યશ્રી પાસે બેઠા. આચાર્યશ્રી મહારાજશ્રીની સાંત, ગંભીર કંઈક અપ્રમુદાથી પ્રભાવિત થયા. વધુ પ્રભાવિત તેઓશ્રીના આતિથ્યસત્કારથી થયા. પૂજ્યશ્રી પાસે કરું સાધન નહોતું એટલે જરા ખિન્ન સ્વરે બોલ્યા : “ તમે દૂરથી આવ્યા છો. મને શોખતાં સમય ગયો. તમે બૂખ્યા હશો. તમારો છું રોડ સત્કાર કરું ? ” આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ મહારાજશ્રી, આપ એની ચિંતા ન કરો. અમે અંકેશ્વરમાં બૂખની વ્યવસ્થા કરી લઈશું. ” મહારાજશ્રીના મનનું સમાધાન ન થયું. થોડીક વારમાં એમણે બાઈએ દહીં વેચવા બર્ષ રહી હતી. તેમના મનમાં આવ્યું : “ મહારાજશ્રીના દર્શન કરી લઈએ. ” દર્શન કર્યાં અને પૂજ્યશ્રીના પરચરિવા કટોરામાં દહીં ભરતી મર્ષ. પૂજ્યશ્રીએ જન્મે મિત્રને એ પ્રસાદી પાઈ. પછીથી વિદાય આપી. વિશ્વંભર સર્વનું ભરણપોષણ કરે છે, અને સ્થાન પર આવેલ વ્યક્તિને અતિથિસત્કાર થવો જોઈએ એ જ સુસંસ્કારી છાપ લઈ આચાર્યશ્રી ઘેર પધાર્યા. જીવ્યા ત્યાં સુધી મહારાજશ્રીના મૂક ભક્ત, પ્રશંસક જની રહ્યા.

x

x

■

પૂજ્યશ્રીના દર્શને એક આર્થસમાજ વિદ્વાન અધિકારી ભાઈ પોતાના મિત્ર, અને મહારાજશ્રીના અનુયાયી સાથે આવવા લાગ્યા. એયાર દિવસના પરિચય બાદ એ ભાઈની નજર પૂજ્યશ્રીની ખડે પગે તહેનાતમાં રહેનાર એક વ્યક્તિ પર પડી. તે વ્યક્તિનું પેલા ભાઈના હિસાબે સમાજમાં કોઈ માનપાત્ર સ્થાન ન હતું. એ પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ આ આર્થસમાજ ભાઈને કોઈએ કરાવ્યો હતો, એટલે તેણે તેના મિત્રને પોતાનો સંશય કહ્યો : “ તમારા મહારાજને ત્યાં આવા બિતરતા પ્રકારના સેરકોને સ્થાન મળે એટલે એમને મહાત્મા કેમ કહેવાય ? ” પૂજ્યશ્રીને આ વાતની ખજર થઈ ત્યારે તેઓશ્રીએ કહ્યું : “ જ તારા આર્થસમાજ મિત્રને કહે કે તમે જેને નાનીચી બૂજ માટે સમાજમાંથી હુતકારી કાઢો. તેણે બિભવું ક્યાં ? સાધુમહાત્માને ત્યાં સંસ્કારીને જવાની જોટલી જરૂર છે, તેના કરતાં વધુ કુસંસ્કારીને છે. દોષમુક્ત કોણ છે ? વત્તાઓછા મુજ

દોષ ગંધાર્માં જ દોષ છે. શું આનામાં એણે કોઈ ગુણ ન જોયો ? એનામાં એ ગુણ તો છે ને કે સંતમહાત્માની ચરણમાં જવું ને સેવા કરવી. નિરાશામાં આશાને સંચાર કરાવનાર મહાત્માએ દયાભાવ છોડી નિર્દય થવું એમ એ માને છે ? જો આનામાં એક મોટો ગુણ એ છે કે મારાથી એના દોષ છુપાવતો નથી એટલે તો એ સાચો છે ને ? એના સંજોગો અને પરિસ્થિતિની મને એણે જાણ કરી છે.” (પાછળથી આ ભાઈની રિયનિમાં સારો જેવો પદ્ધતિ આવ્યો હતો)

પછી પૂજ્યશ્રીએ તળેનાં એ દર્શાવેલાં આર્યા:—

એક બ્રાહ્મણ હતો. કુસંગમાં પડવાથી કુસંગી થયો. ચોરી, જૂક, વગેરે અનેક પાપ કરતો રહ્યો. કોઈ પુણ્યના ઉદ્ધવ થવાથી એક ખ્યાતનામ મહાત્માના દર્શન ગયો. સંતસમાગમમાં કંઈક રસ પડ્યો. એક દિવસ તે મહાત્માના ચરણ પકડીને કહે કે, “ મને શિષ્ય બનાવો.” એક શરતે તે શિષ્ય તરીકે સ્વીકારાયો : બલેને તે તેનાં પાપકર્મ કરતો રહે પણ કદી જૂકું બોલે નહીં. ગુરુશિષ્યાર્માં તેને સાચું બોલવાનો સંકલ્પ આવ્યો પડ્યો. સાચું બોલવું પડે એટલે દર-કોઈ પાપ કરવામાં એને અંતરાય આવતો રહ્યો. આખરે તે સુધરી ગયો. સત્યવાદી તરીકે તેને લોકોએ વધાવી લીધો. એક ગુણ અનેક દોષમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

એક મનુષ્ય એક સાચા સંતની પાસે જતો રહ્યો. સંતજીની બંદારની એણે તરફ તેનું આસ ધ્યાન રહેતું. હવે સંત તો બહુ ઉચ્ચ કોટિના મહાત્મા હતા. નિયમપૂર્વક ચીઝરનાન કરી ભજનધ્યાનમાં બેસી રહેતા. ‘એલા ભાઈ ભગવાં કપડાં પહેરી લઈ દૂરના ગામમાં જઈ અને નકલી ખાવા બનીને ત્યાં બેસી પજા. ઝાઝ નીચે આંખ મીચીને બેસી રહે. લોકોમાં એની વાહવાદ બોલાવા લાગી. માન, પૂજા, બેટ થવા લાગી. મોજથી ખાઈપીને ખુશ રહે. બાલ ક્રિયા પૂરતાં જ એનાં પાક, પૂજા, ધ્યાન બની રહ્યાં. નહીં લોકોને કરી બોધ આપી શકે, કે નહીં પોતાના મનનું પૂરું સમાધાન કરી શકે. સાચા સતે સીચેલા સંસ્કાર જાગ્રત થયા. ભગવાં કપડાંને વાચા રકુરી. તે બોલ્યા: “ અમને તેં ધારણ કર્યાં તો અમને શોભાવ. સાચો સાધુ બન.” રાતના જીડીને નેણે ચલતી પકડી. પેલા સાચા સંતમહાત્માની સેવા કરી. તેને પ્રસન્ન કરીને જાનોપદેશ લીધો. અંતર બદાર શુદ્ધ રહી, ભજન કરવા મંડી પડ્યો. સંતસમાગમ કાળે કરીને ફળે જ.

x

x

x

જસીડી આગ્રમમાં પૂજ્યશ્રી એકલા રહેતા હતા. હજુ આશ્રમના અધિ-

કામની શરૂઆત જ હતી. રાત્રીના કોઈ પાંચઠસ માણસની ટોળાએ આશ્રમ લૂંટી લેવાનો વિચાર કર્યો. મોટા મોટા પથ્થર લઈ આશ્રમે મેંકાવા લાગ્યા મહારાજજીના ઝોરડાની છત અને આરણ્યમાં તે પડ્યા લાગ્યા. પૂજ્યશ્રી વસ્તુ-રિયતિ સમજી ગયા. પાસે તે જ દિવસે આવેલા પાંચસોએક રૂપિયા હતા. તેને વગે કરી ખારીમાંથી ડોકાવીને પેલા ચોર લોકોને હસીને પોતે કહ્યું : “ અરે, તમે હમણાં શું કામ આગ્યા ? દિવસના આગ્યા હોત તોય હું તમને ઝોરડામાં આવવા દેત. આવો, ઝોરડામાં જોઈ લો અને જે જોઈએ તે લઈ જાવ. ” ચોરો અંદર આગ્યા એક ધડિવાળ જોયું તે લઈને ચાલ્યા ગયા. હરકોઈ આશ્રમમાં ચોરોનો ઉપદ્રવ ચાલુ છે જ. મહર્ષિ રમણને લાં અને શ્રી રામ-દાસજીને લાં પણ એમ બનેલું.

પૂજ્યશ્રીએ વિનોદપૂર્વક ‘ માલ પર જકાત લાગે, ’ એમ કહી આ બનાવ વર્ણવતાં તળેલું દર્શાવે આપ્યું :

ગુરુ ગોરખ અને મહાર્ચેન્દ્ર સાથે સાથે ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં નદી આવી. ગુરુજીએ એકાને ઝોળી આપીને સાવચેતીભર્યાં શબ્દો કહ્યા : “ જાગ્યા, આ ઝોળીને બહુ કાળજીથી સાચવજે. હું સ્નાન સંધ્યા કરી પાછો આવું છું. ” ગુરુજી ગયા. શિષ્યને શંકા પડી. ગુરુજીએ આજે બહુ ચિંતા યુક્ત મને મને શા માટે ઝોળી આપી ? લાવ જોઈ તો ખરો એમાં શું છે ? બહુ ભારે લાગે છે. જોયું તો તેમાંથી સોનાની ઈંટ નીકળી. શિષ્ય હેશિયાર હતો. ગુરુજીની ગાનદષ્ટિ તેણે ઓઢવા દતી. ઈંટ સાથે રહેવાની ત્યાં સુધી ગુરુજીના મનની ચંચળતા દૂર ન થવાની અને ભજનમાં વિદ્ય આપે કરવાનું. ઈંટ લઈ દૂર ફેંકી દીધી. ગુરુજી પાછા ફર્યા. ઈંટ ન જોઈ વિચારમાં પડી ગયા. શિષ્યે ઠંડે અવાજે કહ્યું : ‘ ગુરુજી, ઘર હુબા ઘા સો તો કાલ દિવા ’. જાણે પોતાની પણ કેકડી ન ઉડાવતા હોય તેમ પૂજ્યશ્રીએ હસનાં હસનાં ઉમેર્યું કે, “ આશ્રમપ્રવૃત્તિ આવી તો ફિકર પણ સાથે સાથે ખેંચાઈ આવી. ’ જરા મંબીર થઈ કહ્યું : “ સાવધ તો રહેવું પડે. ”

કદાચ આ કારણે જ તેઓશ્રીએ રાઈફલ-ગન્દકનો પરવાનો લીધો હતો. ખુદ સારા ઉચ્ચ ભક્ત પોથીસ અમલદારો પણ પૂજ્યશ્રીને ખીનાં ખીનાં ચેતવણી આપતા : “ જો જો, આપના જ જાણકાર આપની સાથે રહેનાર આપશ્રીને દોહાં ન દે. ” પણ પૂજ્યશ્રી તો હંશિરભરોસે ખુદનાં હૃદયે જુદિપૂર્વકનું કામ કરતાં. યુદ્ધિ ચાલે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરવો; બાકીનું હંશિર પર છોડી દેવું, એમંએઓ માનના અને તે રીતે વર્તતા. મલ ધીન પ્રીત ન હોવે—એ એમનું વહેવાન.

મુજ હતું. આશ્રમમાં આવતા ત્યારે ધણુંખડું બંદૂકના બાર કરાવતા. લોકોને
મહેર-યાય કે ચોરી કરતા જીવ જાય એમ છે. બંદૂક-રાઈફલનો ઉપયોગ
કરવો પડ્યો નથી. કદાચ ધરના ચોર કોઈ વાર દાખલ થઈ મથા હોય તો જુદી
વાત. દેખાવ પૂરતી જ બંદૂક રાખી હોય. તેમાં બંદૂક વાપરવાના બાવ ન
ભર્યા હોય.

પહેલા વિશ્વવિમલ વખતે પોતે ઉમરેકમાં હતા. પોતે રહેતા હતા ત્યાંથી
લગાડી નજરે પડતી. એક વાર ગાડીમાં યુદ્ધની સામગ્રી ભરાઈ ભરાઈને જતી
હતી. તે જોઈ એઓશ્રી બોલ્યા : “ જે ભાવથી આ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરાઈ હતી
તેનો હવે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. જે ભયું હોય તે બદલ આવે.”

એઓશ્રીનો ‘મય લીન પ્રીત ન હોવે’ એ સિદ્ધાન્ત દિંસા-અદિંસાની
મીમાંસામાં ખેંચી લઈ જાય છે. જરાં જિંઝાણપૂર્વક વિચાર કરીશું તો
પ્રતીત થાય છે કે આજના હરકોઈ દેશના તેમ જ દેશપરદેશને લમતા રાજ-
તંત્રનો અમલ આ જ સિદ્ધાન્ત અનુસાર થાય છે. મૈત્રીભાવે એક દેશ બીજા
દેશની પાસે પાસે આવતો તો જાય છે પણ તેના મૂળમાં જીતરીને તપાસીશું
તો ત્યાં ભય દેખા દે છે. પોતાનું, પોતાના દેશનું, પોતાના આચારવિચાર અને
પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું જરૂરી છે, અનિવાર્ય છે, એ ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય
જ્યારે બીજા તરફથી ભય લાગે. સ્વરક્ષણને માટે કાણ અને કયો દેશ કામ નથી
કરી રહ્યો ? આદર્શ એક વસ્તુ છે; વહેવાર બીજો વસ્તુ છે. એક કુટુંબમાં પ્રેમ
પ્રવર્તે છે પણ સાથેસાથ વડીલોનો સૂક્ષ્મ ભય પણ જન્યો રહે છે. ભયમિશ્રિત
પ્રેમ યા તો પ્રેમમિશ્રિત ભયથી કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આંતર-રાષ્ટ્ર વહેવાર
વ્યવસ્થિત ચાલે છે. ભય અનેક પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે. ત્રિગુણી જગતમાં
ત્રિગુણી વહેવાર રહે જ.

x

x

x

પૂજ્યશ્રી મુક્તપણે કહેતા કે જગતિક-સાંસારિક બાબતોના નિયમ અર્થાત
રાજનીતિ કે વ્યાવહારિક નીતિને માટે કદી પણ એકાગ્રી અને એક સિદ્ધાન્ત
કામ ન આવે. સમયાનુસાર તેમાં ફેરફાર કરવા પડે. અપરિમલ સંતમહાત્મા
અને વિરક્ત સાધુઓએ પાળવાના નિયમો પરિમલી ગૃહસ્થીઓ માટે સર્વાંશી
સફળ ન થાય. વગી સત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો
પોતપોતાની અસર સમાજમાં જમાવતા રહે એટલે કોઈ પણ સારા સિદ્ધાન્તને
રિથર રહેવા દેવામાં અડચણ ઊભી થાય. એક વહેવારકુશળ વ્યક્તિ પોતે દિલ્લે
કામ ન કરે પણ બીજાને સંજોગવચ્ચાત તેમ કરતાં તે ન રોકે.

એક વાર બહાર બેતરમાં મૂંપડી બાંધી પૂજ્યશ્રી રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં સાપ નીકળ્યો. કાઈકે તેને મારવા તૈયાર થતો હતો તેને એમણે રોક્યો અને કહ્યું: “જંગલમાં એ પણ રહે અને જોગી પણ રહે. જંગલ છોડીને એ સાપ ક્યાં રહેવા જવાનો હતો?” જ્યારે પોતે આશ્રમ બાંધી રહેતા હતા ત્યારે અને ઘણાં લોકોની ત્યાં અવરજવર થતા હતા અને ક્રેટલાક તો ત્યાં રહેતા પણ થતા, ત્યારે એવા હિંસક પ્રાણીને કાઈ ત્યાં મારી દેતું તો એઓશ્રી મૂંઝા રહી વધાવિરોધ નહોતા ઉઠાવતા. મનુષ્યરક્ષાને માટે હિંસા કરવી પડે તો તેમાં તેમને વધાવ નહોતો. પોતે માંસમચ્છી ન ખાય પણ એ ખાનારાઓને તેઓ વિરોધ નહોતા કરતા. મનુષ્યમાત્રને પૂરતો ખોરાક ન આપી શકાતો હોય તો શું કામ તેઓ માંસમચ્છણ ન કરે? શીખ માટે એવો ખોરાક ન કરવો, એ એક અવગત વસ્તુ થાય.

ક્રેટલીક વેળા શુદ્ધ ધર્મની દૃષ્ટિ જતી પણ કરવી પડે એટલે જ્યાં ધર્મસંકટ ઉપસ્થિત થાય ત્યાં નીતિ ફરજ પાડે કે મનુષ્યના બોમે છતર સૃષ્ટિના વધારો ન કરી શકાય. હિંસા-અહિંસાદિના નૈતિક સિદ્ધાંતનાં દીકાટીપપણ આત્મા કરવાનાં અને ખાનપાનની રીતરસમો પોતપોતાનો રસ્તો કાઢ્યે જવાની.

x

x

x

મહર્ષિ રમણ પોતાના પગ પરથી જસાર થતા સાપને હડે મિળાવે જોયા કરે. એક ધર્મભીરુ બ્રહ્મ જિંવા પ્રકારના મહાત્મા ખ્યાનજંગ કરાવતા મચ્છરને મારવાની ક્ષિપ્યને આજ્ઞા આપે. બીજા એક એવા મહાત્મા મેરી સાપને પોતાના આશ્રમમાં મારવાની સલાહ આપે અને એક ધણી ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્મા, જેમને પૂજ્યશ્રી ઓળખતા હતા, તે પૂર્વાચરના સંરંગ પ્રમાણે લકતે આપેલું મત્સ્યબોજન કરે એ પ્રસ્તુત ચર્ચાને વધુ ઘેરી કરે છે.

અંગત રીતે તો પૂજ્યશ્રી મચ્છી ખાનારના હાથનું બોજન લેવાનું પણ પસંદ ન કરે. એક જ વ્યક્તિ-મનુષ્ય અને મહાત્મા જન્મે એકી સાથે હોઈ શકે એ એક લક્ષમાં ન લઈ એ તો બારે સમસ્યા ખડી થાય છે. તેમાં વળી એવી વ્યક્તિ ઇરાદાપૂર્વક પણ પૂરી ખજરદારીથી પોતાનું સ્વતંત્ર વર્તન ચલાવે ત્યારે તેમને ન્યાયપૂર્વક બરાબર સમજવા એ સહેલું કામ નથી. ઉપનિષદમાં ૨૧૪ વચન છે કે, “યુરુજી હહે તે કરવું, પણ કરે તે પ્રમાણે ન કરવું. યુરુજની ગેર-વાજરીમાં પોતાના કર્તવ્ય સંજોગે શંકા પડે તો શાજા પુરુષોની સલાહ લેવી.”

પૂજ્યશ્રી વારંવાર બેતરતા કે સંતમહાત્મા સાથે થોડુંક અંતર રાખીને

વર્તવું. એમની બરોમરી કરવી નહીં. ચંદ્રાચાર્યજી સંગ ધેની આ પ્રયત્નિન કાબોકિત પ્રસિદ્ધ છે :

ચંદર રવામીનું જોઈ શિષ્યે અપર્યના દુઃખા બાધા રે
સીમું નવ પીનાયું સંગે રહ્યા બદિમુંબ બાધા (બધા) રે.

x

x

x

કોઈ એક જડિનએ કામથી કંટાળીને પૂજ્યશ્રીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “ મહારાજજી, ધરમાં રહીને તો દરિભાજન કેવી રીતે થાય ? કોઈ એકાંત સ્થાનમાં આવ્યો જાઉં તો ? ” તેને ઉત્તર મળ્યો કે, “ કર્તવ્યથી કંટાળેલા કાયર મનને કોઈ પણ સ્થાને એકાંત ન મળે. મનસૂઆ મનમાંથી નીકળે નહીં. ભમતા મનને એકાંત ક્યાં ? તને મઠમદિરમાં એકાંત ન મળશે જુઓ ત્યાંની સ્થિતિ.

મારા આશ્રમની પ્રવૃત્તિ જો ને જ્યાં જશે ત્યાં ભોજનની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવી પડે જ ગલમાં જશે તો તને ક્યાં એકાંત મળવાનું ? પ્રથમ તો આજે તને ત્યાં કોઈ સુખે રહેવા દે એમ નથી. કદાચ માંડ-માંડ કોઈ સ્થળ મળ્યું તો ત્યાં પાવા-પીવા-પહેરવાની ફિકર બની રહેવાની. મહારાજા પણ તને મક્કત ન ખનડાવે. તારુ પારખુ કરવા તને ભાજનમાં જ રોકાઈ રહેવાનું ફરમાવે તો આઠે પહોર તારાથી ભાજન શી રીતે થવાનું ? મન તો ભટકવાનું એટલે સારા મહાત્મા તને એમ જ સમજાવે કે ભોજનનો પ્રતિષ્ઠા કરી ભાજન કર. સંસારમાં ઉપાધિ તો આવ્યે જવાની તેમાં રહી રસ્તો કાઢવો રહ્યો. સાંભળ :

વનેષુ દોષાઃ પ્રભવન્તિ રાગીણાં, ગૃહેષુ પષ્ટેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।

અકુરિસને કર્મણિ યઃ પ્રવર્તંતે, નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહે તપોવનમ્ ॥

(રાગી મનુષ્યોને વનમાં પણ દોષ સત્તાવે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે તપ છે. ખરાબ કર્મોમાં જેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી એવા રાગથી નિવૃત્ત થયેલા માટે ઘર પણ તપોવન છે.)

પછી તેને એક દર્શાત કહી સલાખાવ્યું :

એક ઘોડેસવાર આવ્યો જતો હતો. રસ્તામાં ઘોડો તરસ્યો થયો. કાને અવાજ આવ્યો કે અમુક સ્થાને એક રેટ ફરે છે. તે સ્થળે પહોંચ્યો. દૂનામાં ફરતો રેટ યાજામાં પાણી ઠાલવતો જાય. ચાગુ તો છીછરું એટલે તેમાંથી પાણી તરત વહી જાય. તેમાં ટકે નહીં. ઘોડો દૂવા પાસે જાય પણ ફરતા રેટનો અવાજ સાંભળી ચમકે પાણી પીએ નહીં. ઘોડેસવાર એટલે કહે : “ બાઈ,

તારો દેંદ જરા બંધ કર. એના ચૂંચૂના અવાજથી મારો થોડો ભડકે છે." બેઠૂને કહ્યું : "ભલ્લો સાણસ, દેંદ બંધ ચાપ તો ફુગામથી પાણી થી રીતે જાગે આવે ? એ તો ચૂંચૂં કરતો દેંદ ચાલવાનો અને તારે થોડાને પાણી પાવાનું." સંસારના ચૂંચૂં કરતા અવાજમાં જ ભજન કરી લેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો છે. સંસારનો અર્થ એ છે કે જે આજે છે તે સરી જાય અને કાલે નવેરો દેખાય. એમાં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા બન્ને રહેવાની. એવા સારહાન સંસારમાં રહેવું એટલે પ્રતિકૂળતામાંથી અનુકૂળતા કાઢવી રહી. ધીરજ ધારણ કરવી પડે."

x

x

x

કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો જન્મજયન્તી ઉત્સવ હતો. મુંદર મંડપ બંધાયો હતો. આશ્રમના મહાનના ખુલ્લા ચોમાનમાં લોકોની ઠંક જમી હતી. દર્શને આવનાર વ્યવસ્થિત રીતે આવજા કરતા અને સુશોભિત ઉચ્ચ આસને ગિરાજતા મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લઈ શક્તિનો અનુસર કરી લેતા. લગ્નમગ આખો દિવસ દર્શનાર્થીની કતાર બની રહેતી. કીમતી રાચરચીયું, સરસામાન રાત્રી પડ્યે ઉપાડી લેવાતું. જાગ્યે જ કોઈ વસ્તુ ચેરવદ્દે પડતી. એક વેળા આવા સમયે એક સારા સરખા જાણુક બહતની નજર બચી. એક કીમતી વસ્તુ તેજ ચોરની જેમ ઉપાડી લીધી અને ધર બેગો થયો. તે પોતાની કંચની કહે છે :

"હું રાજ થતો થતો ધરે ગયો. મારા નાના સરખા દેવમંદિરમાં તે કીમતી વસ્તુ મૂકી. ખુબ થયો કે મારા દેવનું આસન હવે કેવું શીબી રહ્યું છે ! પણ આ ખુશાલી અદ્વિતીય નીકળી. દેવસેવામાં બેસું તો હવે દેવ જનને બડબડતા ન હોય એમ લાગ્યું : 'ચોરીના માલથી મારી શીબા ન વધે. હું તો પ્રેમવદ્દ રહું છું. આ તેં છું કહ્યું ? ચોરીથી તેં મારી કિંમત ઘટાડી અને તારી પોશળ લક્ષિ ઉપાડી પાડી વગેરે.' હું જરા મજરાયો. પણ સોમવૃત્તિએ દેવની વાણી સુણી ન સુણી કરાવા. થોડા દિવસમાં હું બધું બૂલ્લો ગયો : દેવે તો મને અદ્વૈત રીતે અતર્કાથી રૂપે એતબો. હું મૂર્ખ ગણા થયો અને તે અંતરના અવાજને જીજ્ઞાસુણાની નિશાની બણી, મેં દાગી દીધો. એક વાર હું ખાનગી ગાડીમાં મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. અકસ્માત નજો. નાચે બિથલી પડ્યો અને ગાડીનું પેડું મારી ઉપરથી ફરી ગયું. હું કચડાયો, છૂંદાયો. જેમ તેમ કરી લોકોએ મને ધર બેગો કર્યો. હવે લગાયું. સારા સરખા પેસાની ખુવારી થઈ. સારો તો થયો. પછી તો એક પછી એક એમ ધરની કીમતી વસ્તુ પગ કરી નીકળતી ગઈ. હું પૂરેપૂરો મજરાઈ ગયો. માટે પાપ પાદ આવ્યું. પૂનમથી પાસે એક દિવસ પહેલ્યે. ચોરી લીધેલી વસ્તુ તેઓશ્રીના પગ પાસે મૂકી દીધી. ખૂબ રડી પડ્યો. દામા માગી. દયા માંગી. ઉદાર બાવે પૂનમથીએ મને માફ કર્યો અને સાન્તવના આપી :

“તારા પરતાવાએ તારું પાપ બાળી દીધું છે. વસ્તુ પાછી આપીને તે તારો મુનો હજવો કીધો છે. પાપ કબૂલ કરીને તે હૃદય સાફ થયું છે. દુઃખ બોગવી લઈને પાપનું ક્ષણ ચાપી લીધું છે. ઈશ્વરે તને સદ્ગુણિ મુઝાડી એટલી તેની તારા પર કૃપા સમજવી. યાદ રાખ : કરેલું પાપ ન છોડે, ન છોડે ખીજે જન્મે પણ વ્યાજસહિત તે બોગવતું પડે છે. ઉપરાંત, હૃદયમાં કલુષિતતા ચોટી રહે તે વિશેષ. કલુષિત હૃદય વધુ ને વધુ કલુષિત થતું રહે. અંતે મોહનો, તમોચ્છનો, અરાનનો પડો હૃદયને ઢાંકી રાખે. અંતર્યામીનો અવાજ નીકળે નહીં. મનુષ્ય પરુ-જડવત્ બની જાય. જા, તું નસીજદાર છે. જલદી ચેતી ગયો. સંતમહાત્માને ત્યાં કરેલું પાપ વજ્રોપ સમાન થઈ રહે. ફરીને બૂધ કરતો નહીં. ઈશ્વર સમર્થ છે. જે કંઈ જોઈએ તે તેની પાસે માગતો રહે. જરૂર પ્રમાણે તે તને આપશે. છે તેનાથી સંતોષ માન. નીતિને માગે ચાલ્યો જા. તારે જરૂર હોય તો દેવને માટે આ વસ્તુ પાછી લઈજા.” બાકે તે લેવાની ના પાડી-ડાલ્યો થયો.

ઉપરનો પ્રસંગ છે તો નાનોસરખો પણ એણે આનુષંગિક ધણીય બાજતની બોધક રસિક ચર્ચા જન્માવી છે. પૂજ્યશ્રીએ એ બાજતનો તટસ્થપણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો. બકતનું નામ તો બધાની વચ્ચે ન આપ્યું પણ મોક્ષમ રીતે કથુંઃ “માયાની શી વિચિત્ર ગતિ છે કે તે સારા દેખાતા મનુષ્ય પાસે પણ ન માની શકાય તેવું નીચું કૃત્ય કરાવે. બકત તો પ્રમાણમાં બકિતભાવવાળો અને મારામાં પૂજ્યભાવ રાખવાવાળો હતો. નદીસ્નાન, તીર્થયાત્રા, પાઠપૂજા, દેવદર્શન કરવાવાળો, દીર્ઘાટપકાથી સોમતો મનુષ્ય હતો. સંતમહાત્મામાં ફરવાવાળાય ખરો. ધરે પધરામણી કરાવી સંતોને એટપૂજા ધરે એવો હતો, છતાંય મહાત્મા ચેતન દેવની વસ્તુ વગર કલે ચોરી ચૂપકીથી લઈ જાય અને પોતાના ધરના ભૂતિદેવને શોભાવે એ એની કેવી અવળા માન્યતા ! વાસ્તવે આવા લોકોનાં બાવભક્તિ ગાડરિયા પ્રવાહને અનુસરે. લોકોની નીચે પાગલી વાહવાહ લેતો ધર્મ જાય કે વાહ, કેવો સારો બકત અને જૂના આચારચિત્રારને વળગી રહે એવો સમજી અને ચાલ્યો. આ જ વાહવાહ બકતને અને સાધકને મારે. બકતજી ડોળી-દંબી, બને, છૂપા પાપ કરે, ખરો રસ્તો ચૂકે ને અવલે રસ્તે ચડે. જોગણથી તપાસાય તો પ્રતીત થાય કે મોટા ભાગના દેવદર્શને જનારા અને ધર્મને ભૂતિમાં કે તેના દર્શનમાં જ પૂરી દેનારા ધર્માધ બને. ઉપસક્રિયા રહે, વાહવાહ મેળવવા પૂરતો જ તેનો ધર્માભાસ-ધર્મભાવ બન્યો રહે. વિશાળ બ્યાપક ધર્મને સંકુચિતતાના સંપુટ દે અને પછી તેમાંથી નીકળે નહીં, નીકળામ નહીં.

“ મૂર્તિપૂજા, દેવદર્શન, તીર્થસ્નાન, જપ વગેરે બાહ્ય ધાર્મિક ક્રિયા તો સ્થૂણ બુદ્ધિવાનને જાણત કરી, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા, વિવેકી બનાવી અંતર્મુખી કરવાને માટે હોય છે. બધા દેવો, બધા તીર્થો તો મનની અંદર છે અને એ શોધી કાઢવાને માટે જ બહારના દેવોની પ્રતીક પૂજા કરવાની હોય છે. જપ-ગાળા પણ અંદર ચાલતી ચર્ચા જાય છે એટલે બાહ્ય ગાળાની જરૂર રહેતી નથી.

“ મૂળ મુદ્દો વીસરાઈ જાય અને આત્મા વિનાના ધડની જેમ અર્થ-શૂન્ય, વિવેકરહિત પૂજા થતી રહે તો તે કઈ આધ્યાત્મિકતા જાગ્રત કરે ? બધા મનુષ્યો એકસરખા આચારવિચારના ન હોઈ શકે એટલે ધર્મનું ખડું રહસ્ય તો તે બધા એકદમ ન સમજી શકે; માટે બાહ્ય ધર્મ, ઉપધર્મની જરૂર રહે પણ એવો ધર્મ તો કેવળ ઉપર ચડનારા પગથિયા છે. એના પર ખેસી ન રહેવાય. જે ધર્મ નીતિમાં ન ઊતરે તે ધર્મ જ નથી. ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ ઓતપ્રોત છે. બાહ્યાચાર અને સ્થૂણ રીતરસમમાં જ ધર્મને પૂરી દેવાથી ચારિત્ર્યનું દેશાનું નીકળે. આ ચારિત્ર્યહીનતામાંથી કેાણુ બહાર ઠાકે ? આપણું ધર્મધન—ચારિત્ર્યશીલ બાહ્યણુ અને સાધુમહાત્માધન—ચતુરું જાય છે, ખૂટતું જાય છે. પરિણામ વિપરીત દેખાય છે. મોટા ભાગના લોકો ધાર્મિક દેખાવો કરે છતાં ખરા ધર્મથી બહુ દૂર છે. ધર્મધન બને છે. વાહ વાહ—લોકવાસનામાં ઇતિશ્રી માને છે :

વહ વાહ વાહને ઘર ગલે હોસિયાર હો વેલો બલી ।

કિન કિનકો છરાલી વા કિઈ જો બાયેં ફસ ગલી ॥

પૂજ્યપ્રીએ અનુભવનો એક ખીન્ને દાખલો આપ્યો :

“ મારા આગ્રમ પર ભંડારાના દિવસે એક વૈષ્ણવ સન્ન્યાસી અચૂક આવ્યા કરે. માથા પર પાધડી અને કપાળ પર સપ્રિદાયિક ટીકું ખડું. બેત્રણ વાર એમ આવ્યા બાદ એના ઇષ્ટદેવની પ્રસાદી તરીકે એક તુલસીપત્ર લઈ આવે અને મને તેની ભેટ કરે. એકાદ વાર તો મેં લીધું. પછી તે ભક્તનું તુલસીપત્ર તેને જ પાછું સુપરત કરી દઈ અને કહ્યું : ‘ હે ભાઈ, આ તુલસીપત્ર. એ બેત્રડી પ્રસાદી થઈ. એક તારા ઇષ્ટદેવની અને બીજી મારા તરફથી.’ આ બિચારા બાલાચારી ભક્તને ધી ખજર કે એના ઇષ્ટદેવ તો મહારાજના હરપમાં દાગરાહતૂર ખેડા છે !

“મારા કહેવાનો ઉદ્દેશ એ સમજ્યો હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. કેટલાક સમય

પછી એ તુલસીપત્રનું દાન અંધ યયું અને ધણે લાંબે ગાળે તે લાકડીનાં
પણ દર્શન દુર્લભ ચર્ચામાં. આશ્રમમાં એ પ્રસાદી (બોજન) લે તે માટે
ગિયારો પ્રસાદી લઈ આવે અને તે પણ ગીનામાંના વર્ત્ત પુનઃ વર્ત્ત તોચ વાળા
શ્રોત્રોમાંનું પ્રથમ જ વસ્તુનું અર્પણ : પત્ર લાવતો પણ પુષ્પ અને ફળાદિ દૂર
રહેતી. દ્રોપદીએ પ્રેમથી ફક્ત એક પત્ર જ કૃષ્ણ ભગવાનને આપ્યું હતું ને ?
એ લાકડીની એ પ્રેમભક્તિ તુલસીપત્રના દાનથી જ સંતોષાતી. તેનામાં કોઈ
ખાસ ગુણ નહોતા, કોઈ વિશેષ ભક્તિનાં લક્ષણો નહોતાં, એટલે એની પ્રેમભક્તિ
કેવી હશે તે તો એ જાણે. એટલી તો એની વિવેકશુદ્ધિ હશે ખરી કે એ
શ્રોત્રોમાં ઉત્સેખેષ તોય (પાણી-ચરણામૃત) ન લાવતો. કદાચ એ પાણી લાવનાં
લોટીનો ભાર લાગ્યો હશે.

“તે શું અર્પણ કરે છે તેની મને પડી નહોતી. આવનારનો કેવળ શુદ્ધ
ભાવ હોય તો ખીજું શું જોઈએ ? મને આપનારાએ તો આપ આપ કર્યાં
કયું છે. ફળપૂત્ર અને પેસાટકાનો મને લોભ નહોતો, ત્રુટિ નહોતી. જોઈએ તેના
કરતાં વધુ મળતું. વહેંચી દેવું પડતું. સાધુને ત્યાં જે કંઈ આવે છે તે સંગ્રહ
કરવા માટે નથી આવતું. આપનાર આપે. લેનાર લે. છતાં લેનારે એટલો વિવેક
તો જરૂર હાખરવો કે કંઈક આપીને લેવું. કયું ન બને તો શારીરિક સેવાનું
કંઈક કામ તો કરવું. સાધુને ત્યાં ખાસી હાથે ન જવું, એ વિધાનનું રહસ્ય
એ છે કે આપો અને લો, અને લો અને આપો. એ પ્રભાણનું જીવનસૂત્ર
બની રહેવું જોઈએ. સાધુમહાત્માનાં મા, ગાય, ભાઈ, ભાંડુઓ ગૃહસ્થીઓ
છે. તે ખવડાવે તો તે ખાય. ધર્મની ક્રિયા કે ભક્તિની ભાવનામાંથી વિવેક-
શુદ્ધિ બીડી જાય ત્યારે તેમાં છીછરાપણું અને સામણીવેગ ભરાઈ જાય.”

x

x

x

પછી એક ખીજો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. કેટલાક ભક્તો એવા મળતા કે
તે દેખાવ પૂરતી જ ભક્તિ દેખાડે. મહારાજશ્રીની આંખ પેતા પર પડે તે રથને
બિમા રહે અને તેટલી મર્યાદામાં રહી કોઈ ને કોઈ સ્વયં-સેવાનું કામ કરના હોય
તેવો ભાવ દેખાડે. મહારાજની આંખ ખસી અને મહારાજે આસન ઉપાડ્યું
કે આ સ્વયં-સેવકો ખસે ને સાથે વળગેલા રહે લોકોમાં ભાસ પડે કે આ ભાઈ
તો મહારાજના કોઈ અંગન સેવક છે. એવા સેવકોમાંથી કોઈક એવો પણ
નીકળતો કે જે મહારાજને બેટપૂજા ધરાતી વસ્તુને સંભાળી લેવાનું કામ
ઉપાડી લેતો. પાછળથી ખજર પડતી કે તે બેટપૂજામાંથી કંઈક ને કંઈક
કોઈકના ખિરસામાં સરી પડતું. મોટી નોંદને બહેને નાની નોંદની

ફેરબદલી પણ કરી દેવાતી. મહારાજજી તો પૂરા વિશ્વાસુ. પાછળથી એ પૈસાનો કારભાર કરવાનું કામ ચોક્કસ વિશ્વાસુ સેવકને આગળથી સોંપી દેવામાં આવતું.

ઉપરનો કિસ્સો સંભળાવ્યા બાદ પૂજ્યશ્રી ઉદ્ધાર કાઢતા :

ચોરીનું ધન, આઠાણુ-સંતમહાત્માનાં નિમિત્તાનાં દાનપુણ્ય, કે વસ્તુનું હરણ અને ગરીબ-પરાવસંબી મનુષ્યનાં સુખનાં સાધનનું અપહરણ મનુષ્યને શી રીતે સુખી કરે ? દુઃખ પડ્યે રોદણું રડ્યે શું વળે ? પોતાનું કરેલું પોતાને વળગે. સુખ તો બધાને જોઈએ છે પણ સુખનાં બી વાવવાં નથી. દુઃખને કોઈ આમંત્રણ આપતું નથી છતાં તે ચોરી પડે છે, શા કારણે ? આમ બને છે તેનો ઊંડો વિચાર કરેતો તેનું મૂળ પકડાવ. અનુભવપૂર્વક મહાસારતમાં કહ્યું છે કે :

પરોપકાઃ પુણ્યાય પાપાય પરપોદનમ્ ।

પરોપકારથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સુખ મળે. પરપીડનથી પાપ થાય એટલે દુઃખ થોડતું આવે અને વળગી પડે.

x

x

x

આ અવસર પર મહારાજશ્રીના આશ્રમમાં એક પંડિત મહાત્મા આવી ચક્ષા દત્તા એટલે ઉપરના વિષય પરના અનુસંધાનમાં કેટલીક આનુપંગિક બીજી બાબતની અર્થાં પણ નીકળી અને બીજે દિવસે થોડીક વિષયાન્તરની અર્થાં પણ થઈ. મહદશે પંડિતજી પ્રશ્નોના જવાબ આપતા. મહારાજશ્રી જરૂર લાગે તો કોઈક વાર ઉત્તર આપતા અને પંડિતજી મહારાજના જવાબનું સમર્થન કરતા કે કંઈક અંશે તે જવાબને સુધારીને વધુ સ્પષ્ટ કરતા. એ જવાબોના અગત્યના મુદ્દા તળે આપ્યા છે :

ધર્મનો વિષય ઘણો ગહન છે. રુચિબેદે, સંસ્કારબેદે મૂળ ધર્મમાંથી અનેક ઝાળપાળખાં ફૂટ્યાં છે, ફૂટે છે. મહાસારવે છેવટનો નિર્ણય આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે શ્રુતિ, સ્મૃતિમાંથી અનેક અને ભિન્ન ધર્મોની તારવણી કાઢી સકાય છે. એક પણ ઋષિમુનિ એવા નથી કે જેના મતને બધાએ પ્રમાણભૂત માન્યો હોય. 'ધર્મેષ્વ તત્ત્વં નિદિત્તં સુદાયમ્' ધર્મનું તત્ત્વ હૃદયના બહુ ઊંડાણવાળા ભાગમાં છુપાયેલું પડ્યું છે એટલે કે ધર્મ એ બહુ જ સ્વસ્થભય વિષય છે. જલદી જલદી એ બધાની સમજમાં ન આવે માટે સારામાં સારા રસ્તો એ જ છે કે આમ જનતાએ તો મહાન પુરુષો, અનુભવી પુરુષો જે માર્ગ ચીંધી ગયા છે, ગતારી ગયા

છે અને જેનું તેઓએ અનુસરણ કર્યું છે તે માર્ગે ચાલવું, અર્થાત્ ધર્મ એ તો સરસ્વતીમાં શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જેને જે શ્રદ્ધેય લાગ્યું તેણે તેને અનુસરવું. બીજાના દોષ ન દેવા. માન્યતાને આચરણમાં ઉતારાય તો આખરે ખરો ધર્મ દાય લાગે. સ્વધર્મ દિનકર છે, પરધર્મ લાવાવદ-અદિનકર છે. એનું ગીતામાં સારું સરખું વિવરણ થયું છે. જેટલા પ્રમાણમાં એ સૂત્રનું અનુસરણ થાય તેટલા પ્રમાણમાં ધાર્મિક, નૈતિક વિખવાદ ઓછા થાય અને ધર્મસંદિગ્ધતા વધતી રહે.

સનાતન ધર્મ એટલે હિંદુ ધર્મ, આર્ય ધર્મ એમ સામાન્ય સંકલ્પિત અર્થ ધરાવાય છે. પણ તેમ નથી. સનાતન એટલે જે હરદમેશ ટપી રહે તે. સનાતન ધર્મ એટલે હિંદુનો જ ધર્મ નહીં પણ સર્વ કોઈનો, મનુષ્યમાત્રનો હિતકારી ધર્મ. ધર્મનાં બે અંગ છે. એક સામાન્ય અને બીજું વિશેષ. સામાન્ય અંગમાં કોઈ પણ સાચો ધર્મ સમાવી લઈ શકાય. એના સિદ્ધાન્તો સર્વસામાન્ય અને સર્વકાલીય છે. તેમાં ફેરફાર ન થાય. વિશેષધર્મમાં દેશકાલ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવા પડે. આ વિશેષધર્મમાં બાહ્ય આચારવિચારનો સમાવેશ થાય. એવા બાહ્યાચારના પાઠપૂજા આદિમાં દટાઈ રહી એને જ ખરો ધર્મ માની-મનાવી લેવાનો દુરામલ થાય ત્યારે ધર્મમાં ધર્મથી જાગે. એથી વિખવાદ વધે અને ધર્મમાત્રની વગોવણી થાય. સનાતન ધર્મની દૃષ્ટિ વધુ વ્યાપક રહી છે. એણે સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મનો સારી રીતે સમન્વય કર્યો હોવાથી એ ધર્મ એકંદરે સહિષ્ણુ રહ્યો છે, આક્રમક બન્યો નથી.

આખરે તો એક સિદ્ધાન્ત જરૂર યાદ રાખીએ કે આ બ્યાવહારિક અસ્થિર જગતમાં કશું સ્થિર રહી શકે નહીં. ચાલચલાહિ ફરેક સારી લાગતી તારક ક્રિયા કે વિચારણામાં મારક ક્રિયાનાં પણ બી પક્ષાં છે. જે બાબત આજે તારે તે જ પરિસ્થિતિ, દેશ અને કાલ બદલાતાં મારક થઈ પડે. વિશેષતામાંથી સંવિશેષતામાં જવું પડે. કપડાં બદલાય, પહેરનાર તેનો તે રહે. એ સમજ ત્યારે જ આવે જ્યારે તેને જોવાની સક્તિ કેળવી હોય.

સંતમહાત્માઓ સમાજની, દેશની, મનુષ્યમાત્રની બહુ સારી સેવા કરે છે. જન્મદાતા માખાપ વારનવે તો ઈશ્વરદર્શન માટે દેહ આપવામાં નિમિત્ત બને છે. દેહ એટલે બંધન અને પરતંત્રતા, અને સુખસંતોષ કરતાં વધુ પડતાં દુઃખ અને અસંતોષનું મૂળ. સાચા સંતમહાત્માઓ ઈશ્વરદર્શન કરાવાને કે તેના રસ્તા પર મૂકી આપીને આ બંધન, પરતંત્રતા, દુઃખમાંથી છોડાવે છે. માટે જ

તેઓ વધુ ઉપકારી છે. નીતિમતા, વહેવાર શુદ્ધિ અને કર્તવ્યજ્ઞાન એ સાચી સાધુતામાંથી નિષ્પન્ન થાય. સાચો સાધુ એ સાચો બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણ બન્યા વિના સાચું સુખ મળે નહીં. શ્વેત-અતિશ્વેત વાદાળ પણ બ્રાહ્મણશુદ્ધિ થાય ત્યારે જ તે પોતાનો સાચો ધર્મવહેવાર, સાચી સારી સેવા અને યથાર્થ કર્તવ્ય કરી શકે. આજે વર્ણાશ્રમમાં તેમ જ બીજી બધી બાબતમાં સંકરતા પેસી ગઈ છે. પણ એવું તો હરહમેશ જનતું આવ્યું છે. તારકતામાં મારકતા ભરાઈ બેઠી હોય છે એટલે સ્થૂલ દષ્ટિએ જુઓ, તો લાગે કે જાત જાતને ખાય છે-મારે છે.

શ્વેત બ્રાહ્મણાદિ શાસ્ત્રપ્રયોગે ચતુર્વર્ણો અને ચતુરાશ્રમી સંસ્થા તરફ ચર્ચાના એક વાળો. કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ પ્રાંતમાં, કોઈ પણ સમાજમાં ચતુર્વર્ણો મનુષ્યો રહેવાનાં એટલે શુશ્રુષર્મ પ્રમાણે વર્તેઓછે અંશે કર્મબેદ પડવાના. શુશ્રુકર્મ પ્રમાણે સમાજ વહેંચાઈ જાય તેમાં કશું ખોટું નથી. એ તો કુદરતની કરકસરનો નિયમ છે. એથી લાયકને લાયક કામ મળી રહે. બકિતની સર્જનશક્તિને ઉત્તેજન મળે એટલે તેનાં સુખ, સગવડ, સંતોષ બન્યાં રહે. શ્રદ્ધા રાખીએ કે વિજ્ઞાન કોઈ આર્ગ સૂચવશે.

વેદમાં એક મુંદર શ્લોક કથા છે. ચતુર્વર્ણો સમાજ એ ઈશ્વરનું શરીર છે. તેનું સુખ તે બ્રાહ્મણ, પગ તે શ્વેત, બાહુ તે ક્ષત્રિય અને ઉરુ તે વૈશ્ય છે. આ ચાર મળીને એક આત્મ અંગ થાય છે. વળી એ પણ પાદ રાખીએ કે જન્મતાં તો હરકોઈ મનુષ્ય શ્વેત છે. તે સંસ્કારથી દ્વિજ થાય છે.

હરેક અંગ એકસરખું જરૂરી અને ઉપયોગી છે. પગ વિના શરીર ઊભું ન રહે, મુખ વિના ન બોલી શકે, ન વિકાસ પામી શકે, ન ઉત્તરિ સાધી શકે વગેરે. એમાં નાના મોટાનો સવાલ નથી. મમે તે કારણે ઊંચતીચેના સવાલ જોએ થયો એટલે સમાજ પડ્યો. પ્રેમ તૂટ્યો અને એકતાવિમુખ થયે સમાજના ટુકડા પડે, સમાજ ઊંજળિજાય.

પગ પવિત્ર છે. સિર પણ પવિત્ર છે. ત્રિષુ ભગવાન, ઈશ્વરના પગમાંથી પડતી ગંગાને તો સિતજાએ સિર પર ઝીલી લીધી અને એ ચંગાનું પાણી આપણે સિર પર મૂકી પવિત્ર યજ્ઞે છીએ. મરતી વેળાએ તો એ પાણીની ઝંખના કરીએ. મુખમાં એ પાણી રેડી, પીને અમર થઈએ. દેવની અને સંત-મહાત્માના પગની રજ લેવા માટે તો મોટા મોટા લોકો તેમના ચરણમાં સિર મૂકે છે. પગમાંથી તીકળતા યજ્ઞો અને મુખમાંથી-સિરમાંથી પ્રગટતા બ્રાહ્મણો

બંને સરખા જ પવિત્ર છે. ચતુર્વર્ણીમાં ઈશ્વરનો એકસરખો અંશ પ્રકાશી છે, પ્રકાશી રહ્યો છે. એમાં નથી કોઈ મોટું કે નથી કોઈ નાનું. પણ વખત જતાં સમર્થ વિષમતા આવવાની. બ્રાહ્મણ સમયી વિગમ થાય તો શ્દ્ર પણ સમયી વિગમ થાય. વૈશ્ય-શત્રિય પણ એવા થાય. બૂતની પરંપરા ચાલે અને તેનું વિષયક ફરતું રહે. સુધરવાનો, સુખી થવાનો, સંતુષ્ટ રહેવાનો એક જ ઉપાય અને તે ગીતાશ્રીમાં સૂચવ્યો છે :

સ્વકર્મણા તમમ્યર્થ્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

ચતુર્વર્ણી મનુષ્ય પોતાને ભાગે આવેલું કામ કર્તવ્યશુદ્ધિથી કરતો થઈ જાય તો આખરે તેને સિદ્ધિ મળે છે સુધરતો, સુધરેલો મનુષ્ય જ બીજાને સુધારી શકે અને સમાજનું ગાફું ચીકા પર મૂકી આપે. સમાજમાં સમસ્યા તો ખડી થયે જવાની જાગતિક સુખ પરથી દષ્ટિ દઢાવી આધ્યાત્મિક સુખ તરફ દષ્ટિ ફેરવીશું તો સંતોષ મેળવી વારતવિક સુખને રસ્તે વળીશું. જગતનાં પ્રયોગનો, સુખસગવડો તરફ ખીક ફેરવ્યા વિના કોઈએ મદાન કામ કાધું હોય એવું શક્ય આવતું નથી. તાત્કાલિક સાજા ચાર દિવસનું ચાંદરણું થઈ રહે.

ચર્ચા કોઈ જુદો વળાંક લઈ રહી હતી. શ્રોતાવર્ગમાંથી અનેક પ્રશ્નો પૂછવાની ઇનેજરી દેખાઈ આવતી હતી. સમય નહોતો. પ્રશ્નોનું સંતોષકારી સમાધાન થઈ શકે એમય નહોતું એટલે પૂજ્યશ્રીએ અસ્તુત વાતને દૂંદાવી દેવા કહ્યું :

“આમ તો ચર્ચા ક્યાં કરવાથી ઉઠેલ કરતાં વધુ ને વધુ મૂંઝવણ ઉત્પન્ન થતી જશે. એક પ્રશ્નમાંથી બીજા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય. વહેવારમાં, જગનમાં કંઈ રહેવાનાં એક જ બાજતમાં ગ્રુણ અને દોષદષ્ટિ રહેવાની. જગતવહેવાર એટલે કંઈની સાકમારી સાણા પુરુષે પોતાનો રસ્તો કાઢવો રહ્યો બીજાનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરી પ્રારબ્ધાનુસાર આવી પડેલ પરિસ્થિતિમાં સંતોષ રાખી કર્તવ્યભાવે પોતાનાં કામો કર્યે જતાં. કદી પણ બીજાનાં સુખ અને સુખનાં સાધનો છીનવી લઈ કે તેમાં અંતરાય નાખી પોતાનું સુખ કાઢી લેતું નહીં. બને ત્યાં સુધી કોઈ પણ સંજોગમાં તેને દુઃખ આપવું નહીં. યથાચક્રિત તન, મન અને ધનથી તેને સુખી કરવાના આચારવિચાર કરવા.” પછી તબેના એક અમત્યના મુદ્દા પર વિવરણ કરીને અને પંડિતશ્રી પાસે શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ તેનું વિવરણ કરાવીને ચર્ચારૂપક વિષય પર પડેલો પાડો દીધો :

અહાહાએ (ઈશ્વરે) મનુષ્યનું સર્જન કરી સંતોષ માન્યો મનુષ્યશરીર પ્રગટ કરી તેમાં પોતે જ (અંશરૂપે) દાખલ થયા. અંશમાં અંશીના સર્જક-પોષક-મારક ધર્મો ઊતરે. માટે જ મનુષ્ય દેવ અને અને દાનવ પણ બને. ઝંકારનામી ઈશ્વર જહાંનામી હવ ધર્મને હૃદયમાં રહ્યો છે. એ જહાંને બપોરે ખખર પડે કે પોતે જ ઝંકરૂપ છે, થા તો તેના અંશરૂપે છે, ત્યારે તેને સુખી, સંતુષ્ટ થવાનો ખરો માર્ગ જડે છે. તે સીધો આલ્યો જાય છે, સુખી થાય છે, ખીજાને સુખી કરે છે. જે તત્ત્વ પોતે છે તે જ તત્ત્વ ખીજાને પણ છે એમ એ સમજે છે એટલે તે ખીજાના સુખમાં પોતાનું સુખ જુએ છે, અથવા તો ખીજાને સુખી કરીને પોતે સુખી થાય છે. ‘ દુઃકેન વિજાતેન સર્વં વિજાતં ભવતિ । ’ એકને ઝોળખો એટલે બધું ઝોળખાઈ જશે; એક જ અંતર્ધર્મી વસ્તુભાવના હૃદયમાં વિરાજ રહ્યો છે. જે સુખદુઃખ બને થાય છે તે જ સુખદુઃખ ખીજાને પણ થાય છે, એવું મથાર્થ રીતે જાણનાર, સમજનાર મનુષ્ય દેવીચલુસંપન્ન બને. પરમેશ્વરે વ્યાપેશું પરમેશ્વરને વ્યાપીને મનુષ્ય અભિમાન-અહંકારમુક્ત બને. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે—અને તે પણ સંકોચ ભાવે-સંગ્રહ કરે. વધારાનું જનતા-જનાઈનને ચરણે ધરે. ત્યાગપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે. સુખી અને સંતોષી થવાની ખીજ રીતરસમો અજભાવવા એ કેવળ ફાફાં મારવાં સમાન છે. રક્ષક બનવું તે તમારા હાથમાં છે. લક્ષક બનવું તેય તમારા હાથમાં છે. હરિહર.

x

x

x

પોતે માની-સ્વમાની હતા પણ અભિમાની નહોતા, ગદ્ગદ નિરભિમાની હતા. સામાન્ય મનુષ્ય સામાન્ય પ્રભુતા મેળવ્યે અભિમાની મહારાજશ્રીની થાય, મિથ્યાભિમાની થાય. પૂજ્યશ્રીએ રિશિષ્ઠ પ્રભુતાની વિશેષતા પ્રાપ્તિ કરી છતાં અભિમાની ન થયા. કારણ કે એઓ મહામા બનીને મહામનુષ્ય થયા હતા. તેઓ પ્રભુતા જીરવી શક્યા. સમાજમાં જિંચું રચાવ ધરાવતા અનેક પુરુષોના સમાગમમાં પોતે આવ્યા. સારું માન પણ ત્યાં પામ્યા છતાં એ બાળતનો પોતે અભિમાનપૂર્વકનેા ઇચ્છારો સરખો કરતા નહો. માન આપીને માન લેતા અને પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ પડાવી તે માન ટકાવી રાખતા. સામાજિક દરજ્જાના મોટા પુરુષો એઓશ્રી સમક્ષ કંઈક લઘુતા અનુભવતા અને તે કારણે એમને વિશિષ્ટ માન આપતા અને સાથે સાથે વધુ માનનીય બનવાનો સંતોષ અનુભવતા. જેણે ઈશ્વરને પોતાનામાં જોયો છે, પ્રગટ કર્યો છે. તેને માન આપવું એટલે તેનામાં ‘રહેલા ઈશ્વરને માન આપવું’ એ ખરું રહસ્ય છે.

એઓશ્રીએ ગવર્નર (રાજ્યપાલ), પ્રધાનો, રાજા, રાણી, શેઠ, શેઠાણી, અમીર લોકોની આદના મેળવી દત્તી જાણ તેમના નામનો ઉપયોગ કરી પોતાની નામના વધારવાનો પ્રયાસ કર્યો નહોતો. અંતરમાં પોતે રાજાના રાજા હતા. એટલે એ મદારાજ સા માટે ખીજના તેજથી અંગળ કે તેના પ્રકાશથી પોતાને પ્રકાશિત કરે ? અથવા પૂરતો વહેવાર રાખે. પોતાના આનંદમાં મસ્ત રહી વહેવાર કરે. પોતાની સ્વતંત્રતાને આંચ ન આવવા દે. ખરા સ્વરાજની પ્રાપ્તિ પછી ખીજ કઈ પ્રાપ્તિ મેળવવાની બાકી રહે ? મુકત પુરુષ બંધનમાં ન પડે, બંધાયેલાને છોડાવે, છોડાવવા ગળ્ય.

પોતાનો પ્રભાવ પાડી એઓશ્રી અમીરવર્ગને હાથ પર રાખવાનો પ્રયાસ કરતા, તેઓને પસંદ પડે તેવી વાતોય કરતા પણ કદીય લક્ષ્યચ્યુત થતા નહો. આ ઉપસા થરનો વર્ગ સુધરે તો આમર્ત્યમાં બહુ જલદી સુધારો પ્રસરે એ પણ એમનો ખ્યાલ હતો. અમીરના પ્રેમપાત્ર બનીને તેઓએ ગરીબોને કદી તરછોડ્યા નથી. એકસરખો પ્રેમ અને એકસરખું વર્તન એઓ યોગ્ય અધિકારી અને યોગ્ય ગરીબ વર્ગ સાથે રાખતા. અમીર અને ગરીબ એમના ચરણ પાસે એક આસને બેસી શકતા અને એકસરખા વચનામૃતનું પાન કરતા.

x

x

ભર્યના સુપ્રસિદ્ધ સેવાશ્રમનો પાયો પ્રભુશ્રીના વરદ હસ્તે સંભાલ્યોએ નંખાવ્યો હતો. તે હાથધુંફાથું. પૂજ્યશ્રીને પ્રભુએ નિમિત્ત બનાવ્યા. સુરતની આયુર્વેદિક કોલેજના મકાનનો પાયો પૂજ્યશ્રીના શુભ હસ્તે નંખાયો, પ્રભુ-ધ્વજાએ તે પણ હાથધુંફાથું. એવા અનેક શુભ કામોની શરૂઆત એઓશ્રીના આર્થાવાહથી થઈ. પ્રભુએ બધાને જ શ્રદ્ધા આપ્યો. સુરતના કેટલાય કારખાનાની પ્રગતિ અને ઉત્પત્તિ એઓશ્રીની વશગાથા ગાય છે અને હજુ ગાતાં રહે છે. પોતે જરાય કુલાતા નહો. ભાગ્યે જ એવા કામનો ઉલ્લેખ કરી પોતે પોતાની કીર્તિ ગાવાની બૂલ કરતા. પોતાનું માન જળવાઈ રહે તેવી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારતા. આગળ આવવાની ભાવના ખરી પણ પાછળ રહી જવાની ભીતિ નહો. માન ધવાય તેવી પરિસ્થિતિ ભાગ્યે જ ઉત્પન્ન થવા દેતા. કદાચ તે ઉત્પન્ન થઈ જતી તો મુક્તિપૂર્વક તેને ત્યાગી દેતા. એક આનંદમાં બે તલવાર ન સમાય.

માની હતા તો જરૂર, પણ માનના લાલચુ નહોતા એવ એટલું ખુંડે છે. પોતાનો એક સાધારણ સ્થિતિનો ભક્ત કેઈક ધનિક સેવકનું અનુકરણ કરી નિરર્થક જોડો ખરચો કરીને પધરામણી કરાવતો તો નથી ને ? એવી શંકા

વર્તા પૂજ્યશ્રી તરફ જ તેને ચેતાવે છે કે, “એવું જોડું અનુકરણ ન કરવું”. આ ભકતે પૂજ્યશ્રીની પોતાને ઘેર પધરામણી કરાવી હતી. ફલદારથી શબ્દગારેલ જીંચું આસન બનાવી ઉપર ફલતું છત્ર અને ચંદ્રવો બનાવરાખ્યાં હતાં. પૂજ્યશ્રી ટકાર કરે છે: “અરે! આ બધો ખર્ચ તને ન શીખે. ધનવાનને હું એમ કરતાં રોકું નહીં. તેઓ પેસાપાત્ર છે. તેઓ પોતાનો પ્રેમ તે રીતે લલે પ્રદર્શિત કરે. કળાત્મક કૃતિને ઉત્તેજન એ લોકો એ રીતે આપી શકે. તારે એવું અનુકરણ ન કરવું.....સાધુ તો આંતરિક પ્રેમના મૂખ્યા છે. પેસાથી, બહારના કાઠથી ખરે સાધુ ન અંબાઈ બન.” ભકતે સમાધાન કર્યું કે માળાએ શાશ્વત્પરીથી વિનામૂલ્યે એ સેવા પ્રમુખી પ્રીત્યે ઉઠાવી લીધી છે ત્યારે એમને સંતોષ થયો.

એઓશ્રીના એક ભકત બહુ ખીમાર પડ્યા. માંદગી લાંબાઈ. ચિંતાના ચક્ર-ડોળમાં ધરનાં માણસો બેઠાં. પોતે વિના કહેવડાએ કદીને દર્શન આપવા અને દિવાસો દેવા ઇરિયતાલમાં પધારે. કેવું વ્યાવહારિક નિરભિમાની વર્તન! પોતાનાં માન, સુખ, સગવડ, રત્નત્રતાનો ભોગ આવા નિરભિમાની મહાત્મા જ આપી શકે.

પોતાની નિયમિત હજમત કરનાર હજમતી તીવ્ર ઇચ્છા યદ્યપિ પૂજ્યશ્રીની બધા પધરામણી કરાવે છે ત્યારે મારે ત્યાં પણ પોતે પધારે તો કેવું સારું ?

આ હજમ હતો પૂરો પ્રેમી. એઓશ્રીની કૃપાથી એને ત્યાં સંતતિ થઈ અને એને પુત્રપ્રાર્થિત્રું સૌભાગ્ય મળ્યું, એમ એ માનતો. એ સુરતમાં રહેતો. પોતાની ધરાકી છાંદી ત્રણ માર્દિલ દૂર આવેલા પૂજ્યશ્રીના આશ્રમે પહોંચી, પૂજ્યશ્રી અને ખીમ સંતમહાત્માઓની સેવા કરે. ત્યાં રહેતા ખીમઓની પણ પેસાની આશા રાખ્યા વિના હજમત બનાવે. એવા નિર્ભોલી પ્રેમી “નાઈ” ભકતને ત્યાં પોતે કેમ ન જમ ? કેટલાક માની ભકતોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ પોતે રત્નામાં આવતા આ નાઈ ભગતના આગળામાં એક સમયે પાંચદસ મિનિટ રોકાઈ અન્ય પધરામણીને રચવે ચાલી ગયા. આવા પ્રસંગો દ્વારા એઓશ્રીની નિરભિમાનતા વ્યક્ત થતી અને સંતો પ્રેમશૂખ્યા છે તેની સાંગિતી મળી રહેતી. આત્મા પરમાત્માના અનુસંધાનમાં નિરત રહેનાર મહાત્મા આવું નિષ્કપટ વર્તન દાખવી શકે.

પોતે અભિમાની નહોતા. નિરભિમાની હતા. માનીને માન પણ આપતા. પણ તેને અભિમાન ચક્રમાં તેવું માનલગ કરી અભિમાન ઉતારતાં અચકાતા નહીં, એટલે એઓશ્રી સંબંધે કેટલીક વાર ગેરસમજૂતી પેદા થતી. પોતે ક્રોધી કે

અભિમાની છે તેવું આરોપણ થતું. વાસ્તવે તો અભિમાની ભક્તને સુધારવાની આ એક રીત હતી. એ ટકી રહ્યો તો સારી વાત નહીં તો ચાલ્યો જાય તેની પરવા નહીં. પોતાની મર્યાદા છોડી વધુ પડતી છૂટ લેનારની જડતી લેવાય તો ખોટુંય શું ? આવી બૂલ પૂજ્યશ્રીના કેટલાક અપરિચિત ભક્તજનો દરી દેતા. તેમના એકાદ ગુણની કદર કરી, પૂજ્યશ્રી તેમને માન આપે છે, અને તેમની સેવા સ્વીકારે છે તેમ જ તેમની જાણકારીના કામ બાજત તેઓશ્રી તેમને અભિપ્રાય પણ પૂછે છે. તે બૂલી જઈ જ્યારે એ સેવકો વધુ પડતી પોતાની અગત્ય માની પૂજ્યશ્રીને ખીછ બાજતની બિનજરૂરી સલાહ આપવા નીકળ્યા પડે ત્યારે તેની ઉપર મુજબની વલે થતી. બૂલ બૂલ કરનારની, ન કે બૂલ સુધારનારની. આવા ભક્તોને પાછળથી થાંત ચિતે વિચારતાં પોતાની બૂલ દેખાતી અને ત્યાર પછી પોતાની મર્યાદામાં રહીને તેઓ પૂજ્યશ્રીની સેવા કરી લેતા. યાદ રાખીએ કે પૂજ્યશ્રી મારી શકતા તો વારી પણ શકતા.

પૂજ્યશ્રી કેટલા નિરભિમાની હતા તેની ત્યારે જ પૂરી ખબર પડી કે જ્યારે એઓશ્રીને એમની અતિમ ઇચ્છા સંબંધે પૂછતાં એઓશ્રીએ કહ્યું :

“ મારી કોઈ પણ ઇચ્છા અનુપત રહી નથી. બધી જાતના રંગરાગ જોયા. સાપની કાચિળાની જેમ ઉતારીને ફેંકી દીધા. મને કોઈ વાસના, વૃથા, આશા કે ઇચ્છા નથી. પ્રારબ્ધભોગ પૂરા થયા. શરીર ગયે શોક નથી. દાન-પુણ્ય ખૂબ કર્યાં છે. અભપૂર્ણાની પ્રુક્ષ્ણ કૃપા થઈ છે. મારી પાછળ કોઈ પણ ભંડાર, સ્મારક કે કીર્તિલેખની જરૂર નથી. ભક્ત લોકો તેમની ઇચ્છાનુસાર ભલે તેમ કરે. તેમના હૃદયમાં માટું સ્મારક બની રહે તો હું પ્રસન્ન છું. મારા એવા કેટલાય શિષ્યો ને ભક્તો છે, જેમના હૃદયમાં દિરમાં હું મૂર્તિમંત છું. મને પૂર્ણ સંતોષ છે.”

મહાત્મા બનીને મનુષ્યવહેવાર તો કરવો રહ્યો. આવો મહાત્મા કેવો મનુષ્ય હોઈ શકે તે પ્રશ્નશ્રીના જીવનથી કે જીવનમાંથી જોઈ સકાય એમ છે. ભગવાનનાં દર્શન કરવા હોય તો તેના ભક્તને જોવો રહ્યો. અનુભવ થયે એ બાબત પાકી સમજાય. મુક્તિપૂર્વક છોડી કોઈ ઈશ્વરને સાધવા નીકળ્યા પડે તો તે કદીય ઈશ્વરને નહીં જ મનુષ્ય જ રહેવાનો. એટલે જેણે ઈશ્વરને જોયા છે તેણે

માની હતા તો જરૂર, ખાં જ જોયો છે. ઈશ્વરનું સાક્ષાત્ દર્શન એ સિવાય પોતાનો એક સાધારણ રિયલિઝેશન કર્યા જઈને કરી શકાય ? આ છે કેવળ નિર્બેયક ખોટો ખરચો કરીશ, એવું પૂજ્યશ્રીએ અનુભવપૂર્વક વારંવાર કહ્યું.

છે. મૂર્તિમાં કે કોઈ બીજા પ્રતીકમાં પ્રત્યક્ષરૂપે દરનારને અંતરમાં દર્શન કરવા પડે. મનુષ્યશરીરની એ અમૂલ્ય કિંમત છે કે ઈશ્વરદર્શન માટેનું એ સાધન છે—હાર છે. જોજો જોજો ઈશ્વરદર્શન થયું છે તેણે તેણે મનુષ્યશરીરમાં રહીને જ તે દર્શન થયું છે અને તેથી જ એવા સાક્ષાત્કારી મહાત્માના પવિત્ર થયેલ શરીરની અને હાથની પૂજા થાય છે. મહાત્માની પૂજામાં જાગ્રત ઈશ્વરની પૂજા થાય છે એ એની પાછળનું રહસ્ય છે: વળી એ પશુ ન બૂલીએ કે મહાત્માના શરીરના પરમાણુઓ શુદ્ધ-સત્ત્વગુણી થયા હોય છે.

પશુ ખરા મહાત્મા થાય કેટલા ? અને એવા છે પશુ કેટલા ? અને હોય પશુ કેટલા ? હીરા, મોતી, ખાલેકની કિંમત અછતને લીધે છે. હવા, પાણીની શી કિંમત ? હા, તેનીય કિંમત છે પશુ તે જુદી રીતે. એ બધાને જોવાની, પારખવાની રીત છે. સંત તુલસીદાસજીની એ રીત જોઈએ :

મોતીકળ મોંપો કિયો, સોંપો કિયો બનાજ ।
 તુલસી તથ મેં જાનિયો, હરિ હૈ ગરીબ નવાજ ॥
 પવનવાની સદ્ગતિ કિયા, સદ્ગતિ કિયા બનાજ ।
 તુલસી તથ મેં જાનિયો, હરિ હૈ ગરીબ નવાજ ॥

પૂન્યશ્રી અંતરમાં તો ગરીબમાં ગરીબ હતા. ગરીબના બેસી હતા. એક રીતે પોતે મોતી જેટલા વિરલ અને મોંઘા હતા, તો પ્રેમભાવે પ્રસન્ન કરાતાં પવન, પાણી, અનાજ, જેટલા સોંધાય હતા. પોતે ઈશ્વરના અંશ તો હતા જ ને ? તો ઈશ્વરના આશિક અંશો તેમનામાં કેમ આશ્રય ન લે ? ઈશ્વર પાસે છે. તે દૂર પશુ છે. શ્રદ્ધા-પ્રેમરહિતોથી તે દૂર છે, દૂર ભાગે છે. આવાઓના દિસાએ ઈશ્વર ડરપોક ગણાય. નાસ્તિકો તેને ભગાડે છે એટલે ડરપોક જ ને ?

પોતે એક બળહારકુશળ ખેડાડી હતા. ખેડાડીની જેમ એમણે પોતાને કામ ભાગે તેવા મનુષ્યોને ધડપા અને અનુકૂળ બનાવ્યા. કોઈ એમના શિષ્ય બન્યા, કોઈ ભક્ત, કોઈ પ્રયત્નકર્તા તો કોઈ સહાયક અને કોઈ સેવક. એ સૌના અને તેમની શુદ્ધિનો પૂન્યશ્રીએ ઉપયોગ કર્યો. પોતાનું કામ કરાવ્યું પશુ સાથેસાથ તેમને ઉન્નતિને પંથે—સારે માર્ગે ચલાવવા પ્રયાસ કર્યા.

એક ઉત્તમ મનુષ્ય અને ઉત્તમ મહાત્માનો આદર્શ નમૂનો એમણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો. વૈષ, ડૉક્ટર, વકીલ, સોલિસિટર, ઇન્જનેર, કારીગર, દલાકાર,

અધિકારીવર્ગ, જિનઅધિકારીવર્ગ, મોટા જાહેર-ગળનાએવક, નાના નાના ઘરસેવક, અમીર, ગરીબ, કેટલાક સંત, મહાત્મા, સાધુ, સંન્યાસી અને એવા એવા અનેક વિવિધ સેવાલક્ષી પુરુષોને એમણે અપનાવ્યા, સેવા આપી, સેવા લીધી. એમાંના કેટલાક ખુશ ખુશ થતા ને રહેતા, તો કેઈ નાખુશ થતા અને જતા.

મોટે ભાગે એઓશ્રીએ ધણાને એક સૂત્રમાં બાંધી રાખ્યા હતા. જોકે એ હતો એક કાચો સૂત્ર-દોરો, પણ તે હતો પ્રેમસૂત્ર-દોરો; બધાનો તે બંધાયો, તૂટે નહીં. જેઓ એઓશ્રીને હોડી જતા તેવ પાછા ખેંચાતા. એઓશ્રીમાં એક વિચિત્ર આકર્ષણશક્તિ હતી, જેના મૂળમાં હવું એમનું પવિત્ર-શુદ્ધ હૃદય અને નિખાલસ-પ્રુદ્ધ હંભરહિત જીવન. જે કોઈ વિરલ આત્મા એમનાથી મતભેદ, વિચારભેદ કે એવા કોઈ કારણે જુદા પડતા તે પૂરા માન-સહિત તેમ કરતા. એ સંબંધે પોતે કહેલ એક અવસર આ પ્રમાણે છે :

આશ્રમનિર્માણ અર્થે અમારે જે મહાત્માઓ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. પેલા બીજા મહાત્મા સારા હતા પણ પૂરા આદર્શવાદી, વહેવારનો સમન્વય કરી શક્યા નહીં. વિદ્વાન અને મુંઝર રોચક કથા કરનાર આદર્શ પર મુસ્તાક રહી આશ્રમ સંબંધે તેમણે ટીકા કરી. મેં કહ્યું કે, “ જુઓ, આ જમાનામાં ફેરવાયેલા સંજોગોમાં આશ્રમની જરૂરિયાત હોય તો તેના હોય જાહેરમાં ન મૂકો. તમને પણ એક નાનાસા આશ્રમની જરૂર પડી છે. આશ્રમવ્યવસ્થાને લીધે વિચરણ કરતા સારા સારા સંતમહાત્માને અનેક કારણે થોડાક દિવસ આરામ કરવાની જરૂર પડે છે. ત્યાં એમનાં ભોજન અને ભજનની સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. માંદગીમાં આરામ મળી શકે છે. તમે પણ એક નાનો સરખો આશ્રમ બાંધો છે. તો જૂના જમાનાની વ્યવસ્થાને આગળ કરી આજના આશ્રમોની જાહેર ટીકા કરીને તેના હવે હોય ન જતાં. તેમ થતાં જનતામાં જુદિભેદ જાગે અને આવશ્યક સંસ્થાની કિંમત ઓછી થકાય. ” તેમને આ વિચાર તો ગમ્યો, પણ કંઈક ઓછું આવ્યું. માનપૂર્વક ગયા. આજેય અમે એકબીજાને માનની નજરે જોઈએ છીએ. પણ તે ગયા તેમને રસ્તે. હું રહ્યો મારે રસ્તે.

પ્રતિ આદર્શી તો પછી તેમાં શું કામ સંકાય અનુભવે ? સંકુચિત સ્થિતિમાં રહેવું પડે એ પણ એક સદ્ગમ આત્મહનનની ક્રિયા છે. એમ કરવાથી કંઈક અંશે સંશય અને બીતિ જ-વાં રહે છે. ખુદનો વહેવાર રાખો, પગી ન

કોઈ ડર કે આત્મવિઘ્નનાની ભાવના. જનનમાં લિંગ લિલ રુચિના અને લિલ લિલ વિચારદષ્ટિનાં મનુષ્યો રહેવાનાં અને તે પ્રમાણે તેઓ વર્તવાનાં. આપણે આપણા પૂરતી નિઃશંકતા કેળવવી જોઈએ. ” એઓથીના એ જીવકપટરહિત ખુશ્ખા વહેવારે એમની કીર્તિ વધારી છે.

શા માટે જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં સ્ત્રીપુરુષો, આજ્ઞાવદ્દ એમની પામે આટલે બધે દૂર ખેંચાઈ આવતાં દશે ? શહેરમાં પાસે હોવા છતાં જેટલાં માણસો સારા વિદ્વાન પ્રવચનકારની કથામાં જતાં દશે તેટલાં—બધે, કોઈક વાર તો વધારે—આ મહાત્માજીનાં દર્શનધર્મનાં મનુષ્યો સુદૂર સ્થાને ફળફૂલદારની બેઠ લઈને દોડી દોડીને હોંસે હોંસે આવતાં. ભગ્નિક સુંદર ભગનો સંભળાવી જતા. ગવૈયા સરસ મધુર ગાયનની મહેફિલ મચાવતા. ભાવિકો ભાતભાતનાં પુષ્પોની કલામય ફૂલમાળા પહેરાવતા, દુર્લભ ફળોનો ચાળમળો પ્રસાદ ધરાવતા અને યથાશક્તિ આર્થિક બેટો મૂકતા. કેટલીક વાર તો આ મહાત્મા એ બધાં તરફ, બધી બેઠ-વસ્તુ તરફ જાણે દુર્લભ ન હોય તેમ ચૂપચાપ આંખ મીંચી બેસી રહેતા અને છતાં દર્શનાર્થીની સતત ધારા વહે જતી. એમની સાંત, ગંભીર, પ્રસન્ન મુખપ્રકૃતિમાં કોઈ જાદુ ભર્યું હતું. દર્શન માટે આવનાર પ્રસન્ન ચર્મને પાછો ફરતો. આંખ ભરીભરીને દર્શન કરી લેતો. ફક્ત કાન કોઈક વાર અતૃપ્ત રહી જતા, તો ફળાદિના વહેંચાતા પ્રસાદથી સાંત પડેલો જીવ સાંત વાતા-વરણમાં વધુ સાંત થઈ ધન્યધન્યતા અનુભવી ધડીક ભર તો દિનભરનું બવસાય-ભર્યું ધધિલિયું જીવન ભૂલી જતો.

મહારાજશ્રી જાદુગર હતા. એઓથીએ વિચિત્ર જાળ બિંદાવી હતી. કેવળ લીલા માટે મંદ મંદ મુરજાતા એ મહાત્મા કોઈ અજાજ દુનિયામાં વિચરતા. પ્રવૃત્તિમય રહેતા છતાં કોઈ દૂર સુદૂર પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયેલ લાગતા. કેવળ સાક્ષીરૂપે રહી બધી લીલા કરતા અને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ આદરતા હતા. પ્રવૃત્તિમાં અને નિવૃત્તિમાં અકર્મનું અવશ્ય ઉદ્ભવરણ પૂરું પાડતા. એમની લીલામાં ભલ-ભલા ભૂલા પડ્યા છે, શું મૃદસ્ય કે શું ફરી ? પૂજ્યશ્રી આત્મમત્રાસી બન્યા એટલે એક પ્રકારના મૃદસ્થાત્રની જેવા વહેવારી વવા, માટે તેઓથીને તેને લગતી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડી. ખુશ્દિલે, વિનાસકોચે, પૂરી વિશાળતાએ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી અને જરૂરિયાતો પૂરી પાડી, પૂરી કરી અને મૃદસ્થાત્રનીઓને, બવસાથીઓને એક સુંદર ભોધપાઠ આપ્યો : “ માથે આવી પડેલાં કામો કર્તવ્યભાવે કરો. મન ઈશ્વરમાં લગાડેલું રાખો. મુખમાં રાગ, હાથમાં કામ. જન્મમાં રહી જન્મતથી પર થઈ શકાશે—જીવનલક્ષ્ય એ જ છે.”

એઓશ્રીના પ્રિય કવિ ગિરિધરની બાધામાં કહીએ તો પોતે કેવા હતા તેનો આછો ખ્યાલ આવે :

(સ્વ)તન્ત્ર જાપન મયો જગ, છોડ પરતન્ત્ર પાપ ।
 મહા ચીનયો જાપકો જપે કૌનકો જાપ ।
 જપે કૌનકો જાપ કરે ફિર ફિસ કી સેવા ।
 મિત્ર જાપસે દેસે નહીં કોઈ દેવી દેવા ।
 કહ ગિરિધર કવિરાય જપે નિશિ વાસર મન્ત્ર ।
 બહં સચિદાનંદ બલંદ બદ્ધિતીય સ્વતંત્ર ॥

ગીતાશ્રના તથેના શ્લોકના પોતે રપ૬ ઉદાહરણરૂપ હતા :

કર્મણ્યકર્મ ચઃ પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ચઃ ।

સ શુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૪ ॥ ૧૮ ॥

૪. માંદગી અને સુરતનિવાસ

પૂજ્યશ્રી કંઈ કોટિના મનુષ્ય હતા અને કેવા મહાત્મા હતા તેમ જ એઓશ્રી નિઃપારશ્વ રહી સિદ્ધાન્તને વળગી રહે એવા હતા કે કેમ એ બરાબર જોવાનો અને તપાસવાનો અવસર સુરતવાસીઓને મળ્યો, અને તે વધુ લગભગ એમનો અંતસમયનો અવસર હતો એટલે તે વધુ પ્રતીતિકારક ગણાય. ખાસ વિરમવકારી બાબત તો એ હતી કે એઓશ્રીની સ્મરણશક્તિ લગભગ આખર સુધી સતેજ રહી હતી. જોએ જરા સૂક્ષ્મદર્શી હતા તેઓ બહુ ગ્રીથવદ્ધી અને બહુ પાસે રહીને આ અભ્યાસ કરી સવિશેષ બોધ લઈ શકતા. મહારાજશ્રી વધુ અશક્ત અને અસ્વસ્થ થતા ગયા એટલે લગભગ વરસેક દિવસ સુધી એમનું એકધારું સુરત આશ્રમમાં રહેવું થયું. તેથી જુદા જુદા પ્રસંગોએ અને જુદી જુદી આનુષંગિક પરિસ્થિતિમાં એઓશ્રીના આંતરિક વિચાર અને આચાર જોવાનજીવા મળ્યા. એઓશ્રી એક કામેશ્વર હતા, પહેલેલા મહાત્મા હતા. એમની સ્મરણશક્તિ, વિનોદશક્તિ, સ્વતંત્ર મિશ્રણ પ્રૃતિ અને લાપરવાદી કેક સુધી કાવચ રહી હતી.

પાંચસાત વરસ પહેલાં એઓશ્રીનું મસ્તક કંઈક હાથનું, સહેજ અસ્થિર રહેતું હતું. ત્યાર બાદ બેએક વરસ પૂર્વે એમના પર પક્ષાધાતનો દુમતો થયો. મોડું જરા મરણનું હતું, વાકું થયું હતું અને વાણી કંઈક અસ્પષ્ટ થઈ

હતી. પોતે નીડર રહ્યા. હંમેશનો કાર્યક્રમ ચાલુ રહ્યો. હાથમાં મોટો સોટો હાથ આથમતા લાગમાં ફરવું તો ખરું. નાનીમોટી હરેક બાબત પર લક્ષ આપે, દુકમ કરે : આ વેલ આમ લટકતી કેમ થઈ ગઈ? એને આધાર આપો, હાલી રહી છે. આ રથને આ રહી કાગળ કેમ પથો છે? ઉપાડી લો. દૂંકમાં જાડપાન, વેલ, વેલા, શાકભાજી, કેળના કષારાથો માંડી, રસ્તા-રસોડાની સફાઈ પર પૂરતી ભતદેખરેખ પોતે રાખતા. પોતાની આયુર્વેદિક દવા લઈ લકવો સારો કર્યો-જરાજર બોલતા થયા. ચહેરો સુધર્યો, શિર હાલતું બંધ થયું, પણ વહાવરથાને લીધે મીઠીપિશાબથી કંઈક પીડાયા. તેમાં પણ દવા, પરહેજથી સારો ફાવદો થતો, ત્યારે વળી બીજી કંઈ આફત ઊતરતી. હસતા હસતા કહેતા: "જાડ જીર્ણ થાય ત્યારે તેમાં અનેક પક્ષીઓ ધેસલા (માળા) બાંધીને રહે". એ તો હવે એમ જ ચાલવાનું એમ માની સંતોષ માને, ગમે તેટલી કાળજી સો છતાં કાળ અને રોગ સરીરને કસવાનાં. ગમે તેવાં દુખો બાબ્યાં પણ પોતે ધીરજ ન ગુમાવી. સુરતના એક સરસ સેના-બાવી ડૉક્ટરે પૂરા પ્રેમથી દવા કરી એમને ટકાવી રાખ્યા અને સારી સરખી આરામીમાં રાખ્યા. પૂજ્યશ્રી નિર્વાણ થયા તેના લગભગ એકાદ વરસ પહેલાં આ ડૉક્ટરનો પ્રેમાર્પણ સંબંધ જોડાયો અને તે અશ્વિનુદ્ધ કેક સુધી એકધારો બની રહ્યો. હરિના ચરણમાં માથું મૂકનાર મહાત્માને હરિએ આવા કુશળ ડૉક્ટર દ્વારા દુઃખમાર હરી લીધો, હળવો કીધો. પૂજ્યશ્રી શુદ્ધ હૃદયના સાચા મહાત્મા હતા.

પૂજ્યશ્રીના એક સારા ભાવિક સેવક સંબંધે વિનાશરણે, વિનાસમળ્યે, વિનાપ્રયોજન, કોઈએ એક નાનીથી બીનાને બુદ્ધો વળાંક આપી ફરિયાદ કરી. એકધારી સેવામાં ટકી રહેલ શિષ્ય કે સેવકની વિરુદ્ધ વાતમાં પોતે જલદી જલદી વિચાસુ તો ન મૂકે એટલે પાકી ખાતરી કરવા પૂજ્યશ્રીએ તેને રૂખડ મોજાવી ખરાં હકીકત કહી દેવા જણાવ્યું. વસ્તુસ્થિતિની ચોખ્ખટ થઈ. પૂજ્ય-શ્રીને સંતોષ થયો. આ ભક્તની લાગણી દુશાઈ તેથી નિખાલસ ભાવે પણ સ્વાભાવિક રીતે તેનાથી તેનો અસંતોષ બેઠત કરાવ્યો. પિન્ન સ્વરે તે બોલી ઊઠ્યો: " પૂજ્યશ્રી, આપશ્રીની અંગત સેવા પૂરતો જ હું તો અહીં આવળ કર્યો ભઈ છું. આપની ગેરહાજરીમાં આશ્રમ કે આશ્રમની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ રાખવા માટે મન આનાકાની કરે છે. જેને આગળ વધવું હોય તે ભલે વધે."

પૂજ્યશ્રી પૂરા સ્વતંત્ર હતા. કોઈ એમને સીધી કે આડકતરી રીતે દગાવે તે એમને અસહ્ય થઈ પડતું. તેથી અત્યુત સેવક એની સેવાથી મારા ઉપર

ઉપકારનો ભાર મૂકે છે એવો એમને લાગે થયો. એએશ્રીનું માન જરા ધવાયું. મનમાં ક્ષોભ થયો. 'મનમાર દલકો કરવા સેવકને એએશ્રીએ જરા ઠપકાર્યો : " જો બાઈ, તને મારી સેવાનો ભાર લાગતો હોય તો તું આજથી જ અલગ થઈ જા. હું એ ભાર ઊંચકી શકું એમ નથી. પ્રેમરહિત સેવા વેડ કહેવાય. સેવા દ્વારા ઉપકાર કરીને એ ઉપકાર સીધી કે આડકતરી રીતે કહી સંભળાવે યા તો તેને પરોક્ષ રીતે યાદ દેવાયે તેવી સેવાનો કશો અર્થ નથી. સેવા લેનાર સેવા કરનારની સેવા વિનાશલ્ય જાય છે.

" આંતરિક પ્રેમ સિવાય સેવાભાવ ટકે નહીં, અરક્ત દે નહીં. હું તારી કે તારા જેવા બીજાની સેવાનો બુખ્યો નથી. મને એવી સેવાની જરૂર પણ નથી. આ બંગલા (આશ્રમ) બહાર જાડ નીચે સડીને મરવાનું મારા પ્રારબ્ધમાં હતું તો તેને માટે પણ મારી તૈયારી છે. ધર હોડ્યું તે આ ધરમાં પરાધીન-પરવશ થવાને માટે નહોતું બને નથી. જે ઈશ્વરને મારો સગો-સંબંધી-સ્નેહી-મિત્ર માન્યો છે તે જ ઈશ્વર પર મારી દૃષ્ટિ રહી છે અને છે. તમે પ્રેમથી સેવા કરો છે. તો શું કામ મારે તેનો લાભ ન લેવો ? સંતમદાત્માની સેવા ઉઠાવવામાં બહોતોનું દિન વધારે છે. બહોતો પ્રેમ તૂલ્યો એટલે સેવા મઈ. મારું મન હરિમાં રહ્યું તે રહેવાનું જ છે. ફરીથી તો તાર, પ્રેમનો અમલ હજી બીતર્યો નથી, તાજે રહે છે."

સેવક કંઈક મૂંઝાયો. તેનો કહેવાનો ખાસ કાઈ એવો ભાવ નહોતો કે હું કંઈક ઉપકાર કરું છું. તેને તો સ્વાભાવિક એ ખિન્નતા થઈ હતી કે પૂજ્યશ્રીના આશ્રમમાં વિરોધી વાતાવરણ કરવાવાળા વિદ્વંસનોથી પણ પચા છે અને નિષ્પ્રયોજન પૂજ્યશ્રીને તકલીફ આપી રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રીને વધુ ચોખ-વટથી વધુ તકલીફ પડે તે વિચારે સમયસૂચકતા વાપરી તેણે પૂજ્યશ્રીની માફી માગી અને કાંઈ સરતચૂક થઈ હોય તો ધરશુજર કરવા વિનંતી કરી. પૂજ્યશ્રી તો ઉદાર હતા. પૂરા ઉદાર ભાવે તેએશ્રીએ તેને ક્ષમા આપી. એએશ્રીને તો એમના અંતરંગી સેવા કરનારાઓને ચેતવવા હતા. એકને આજણ કરી કે અનુલક્ષીને કે નિમિત્ત બનાવીને તેઓ સાચી સેવાના પાઠ બીજાને બહાવતા હતા અને આડકતરી રીતે તેમને પડકારતા હતા એટલે તે તરત સમજી જતાં, ચેતી જતાં.

મંદુહિવાળા ઉપાધિ ખડી કરતા અને એએશ્રીને કાને ન નાખતા જેવી નાનીશી બાબતને ભડકામયું મોઢું રૂપ આપીને એવી બાબત કહી દેતા ત્યારે

એઓશ્રીને નિરુપાયે એમની લાપરવાહી-કે સ્વતંત્ર મિજબનો પરચો જતાવી દેવો પડતો. અને જમાને કંઈક વ્યાનક લાગે તેવું વર્તન દાખવવું પડતું. વાસ્તવે તો કયો મનુષ્ય કેટલા પાણીમાં છે તેવું માપ એઓશ્રીએ કાઢી લીધું હતું અને તે રીતે તેની પાસે કામ લેતા, અમુક રીતે યુષ્ણિય હોય તો તેના હોય તરફ દુર્લક્ષ સેવી તેને નિશાળી લેતા.

જનસ્વભાવનો એમને બહુ સારા પ્રમાણમાં પરિચય હતો એટલે કોઈક વાર પોતે કહેતા : “અભણ્યો માણસ મારી પાસે શું કામ આવ્યો છે તે તેના એસરા, ઊઠવા અને બોલવાની રીતરસમ પરથી હું જાણી લેતો—અને એ પણ મારી એક ‘સિદ્ધિ’ છે—તમારે મારી સાથે ધણો સમય રહેનારના ગુણ હોયથી હું શી રીતે જાણી રહી શકું ? સ્વાર્થો મનુષ્ય કયાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ છુપાવી શકે ?” અંતરમાં કંઈક સ્વાર્થ રાખી સેવા કરનાર મનુષ્યને આખરે દમાવું પડે, પસ્તાવું પડે.

ઉપરની એઓશ્રીના શિષ્ય સંજોગની વાત તો એક નાનીસરખી બાજત છે, પણ પૂજ્યશ્રીના સ્વભાવનો એ સારી રીતે નિર્દેશ કરે છે. એઓશ્રી પોતાની સેવા કરનારાઓને બાદ કરાવતા કે તમારે તમારા ગુણ કે સેવાનું અભિમાન થયાં દેવું નહીં.

પૂજ્યશ્રીને બધી રીતે ખુશ કરવા એ કામ મુશ્કેલ હતું. શ્રીમંત પૈસાથી ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે કયાં સુધી ટકી શકે એમ છે તે જોઈ લેતા. તેને હાર માનવી પડતી. તનથી સેવા કરનારની પણ પરીક્ષા કરી લેતા અને તેનેમ પણ રાખતા. સરીર પૂરું સ્વસ્થ હતું ત્યારે પગથોપી કરનાર પહેલવાન સેવકને કોઈક વાર પડકારતા : “બાલ, ફક્ત તારું જોર હોય તે રીતે સરીર દમાય.” પેલો થાકતો. પોતે હસી પડતા.

એ પણ વિધિની જાલિદારી કે વૃદ્ધાવસ્થામાં એ જ સરીર પર દગલો દાખ ફેરવતાં પણ ડર લાગતો. એઓશ્રી પોતાના શિષ્યોની શકિતનું સારી પેઠે માપ કાઢી લેતા અને તેમની શક્તિ અનુસાર તેમની પાસેથી કામ લેતા. ભાગ્યે જ કોઈ એમની સામે પોતાનું શિર ઊંચું રાખી શકતું. કોઈને કોઈ બાજતમાં તેને દમાવું પડતું. ગુરુ ગુરુ જ રહે.

એક દિવસ આજકાલના શિષ્યો અને સાધુ સંજોગે વાત નીકળી. એઓશ્રી કોઈની ટીકા કરતા નહીં એટલું જ નહીં, પણ જૂલચૂકે સંતમહાત્મા સંજોગે

કાઈ ધસાતું બોલતું ત્યારે તેઓથી તે વાત કાપી નાખતા અને વાતનો મુદ્દો ફેરવાવી દેતા. પોતાના સમયના શિષ્યોની સેવા કર્યા અને આજના શિષ્યો કર્યા ? પોતે કહેતા : “ સમય બદલાયો છે. ગૃહસ્થાશ્રમ બ્રમડો બન્યો છે, તે સાચા શિષ્યો અને સાચા સાધુ સારા પ્રમાણમાં નીકળે પણ શી રીતે ? સંતમહાત્માઓની સાથે રહ્યા વિના, તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે કર્યા વિના, મધુકરી માયા વિના, માનઅપમાન સહન કર્યા વિના, તિતિશ્યા, બૂબ, તરસ વેડ્યા વિના સાધુ બરાબર ધડાય નહીં અને એ રીતે ધડાયા વિના સાચા સાધુની સેવા કરવાનું શીખાય પણ નહીં. ફિકર છોડાય નહીં અને ફફીરી આવે નહીં.

“ ફિકર જગત્તો સ્વાત હૈ, ફિકર જગત્તો પીર ।
 उस फिकरका फाका करै, वाक्यो नाम फकीर ॥ ”

વળી વૈરાગ્યયુક્ત લાલ સહેરો કરી આગળ ગાઈ સંભળાવ્યું એમના પેલા માનીતા ગિરિધર કવિનું કુંડળિયું :

“ ફકીરી ફરની ફરીન હૈ, તજની સબી પ્રવૃત્ત ।
 जीवना मरना जगतमें बाह्यान्तर होना निवृत्त ॥
 बाह्यान्तर होना निवृत्त न रखनी रंभक मोताजी ।
 जो जैसो घने जाय, तिसीमें रहना राजी ॥
 कह गिरिधर कविराय, भ्रांतिकी फाटे बीरी ।
 एक नामामें जगन, तिसीका नाम फकीरी ॥ ”

પછી પોતાની યાત્રુ સ્થિતિ યાદ આવી ન ગઈ હોય તે રીતે અને જલ્દી પોતે જ પોતાની હાંસી ઉડાવતા ન હોય તે રીતે કહ્યું : “ પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે. અને તે જોમ વધારીએ તેમ વધતી રહે અને ઘટાડીએ તેમ ઘટતી રહે. મેં છોડ્યું હતું ત્યારે બધું છોડ્યું હતું. એક લગ્નોટી પણ લોરરૂપ લાગતી. આજે મારા જોડાથી એક પેટી લરાય છે. ” એક વાર આવે સમયે પોતાના પ્રવૃત્તિકારક પ્રારબ્ધના ઉદય માટે સંતોષ-સમાધાન માની ભર્તૃહરિની કયા કહી સંભળાવી :

ભર્તૃહરિ ફફીર થઈ ગયા બાદ કેવળ અપરિચ્છેદી વૃત્તિથી રહેવા લાગ્યો. જે કંઈ ભોટ-આવશ્ય મળે તે સ્મરણમાંની હાંડી લઈ લાંબા જ અગ્નિમાં પકારીને ખાઈ લેતો. એક વેળા એ હાંડી અગ્નિ પરથી આધી કરી ઠંડી પડ્યે બોજન કરી સેવાની આરાએ વિચારે ચડી ગયો. દરમ્યાન એક કૂતરું આવી

પેલી દાંડી દાંતમાં બેરવી લાગી જતું જોયું. જોગી જાતું હરિ ખડખડ હરી પજો અને બોલ્યો : ‘અરે મન, તું રાગ હોતો ત્યારે તારું અજ વહેવાને માટે જિંટ, ખચ્ચર અને બળદનાં ગાડેગાડાંની જરૂર પડતી અને તે તારી પાછળ પાછળ યુદ્ધસામગ્રી તરીકે આવતું—આજે એક ફૂતરું તારું અજ વહન કરી જવાને માટે પૂરતું છે ! દયાનો શો ફેરફાર ! ”

x

x

x

સંતમહાત્મા—સાચા સંતમહાત્મા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિથી પર એવી કાંઈ વિચિત્ર દશામાં વિચરતા હોય છે, એટલે એમને મને એ બંને સમાન ચર્ચા શકે છતાંય નિવૃત્તિનું જે સુખ છે તે પ્રવૃત્તિમાં નથી એટલું તો મહારાજશ્રી જરૂર માનતા. ‘આવી પડેયું વધાની લો’ એ એમનું જીવનસૂત્ર હતું. સાધન દશામાં જે ત્યાગ્ય છે તે સિદ્ધ દશામાં બંધનકારી નથી એ સુદ્ધમબેદ સમજી લેવો જરૂરી છે મહાત્મા કહે તે કરવું. કરે તે ન કરવું. વિવેકશાલ્ય અનુકરણ વિમાસણમાં મૂકી દે. પૂજ્યશ્રીના વિવેકવિરાગે એમનો કદી પણ સાથ છોડ્યો નથી એ જરૂર યાદ રાખીએ.

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે અને તેમાં અશક્તિ અને કાર્ષ્ક માંદગી હિમેરાતાં એએશ્રી કાર્ષ્ક વાર ધીરજ ગુમાવી હઈ કુદ ચર્ચા જતા. ક્રોધ કરવો તો યોગ્ય લાગતો. ક્રોધ હિરેકરનારની બૂધ હતી અને તેને સુધારવાને માટે પોતાને ક્રોધ કરવો પડતો; છતાંય એ વમોચ્ચલું લક્ષણ છે અને શરીર અને મન એ બંનેની તાજગી માટે અહિંતકારી છે તેટલો વિવેક તરત જ એમને સાવધ કરી દેતો. કેટલીક વાર પોતે કહી દેતા : “ક્ષમા કરજો, ભાઈ, હું ક્રોધે તો ભરાઈ જાઉં છું, પણ નિરુપાય છું. મનનો કાબૂ પહેલાંના જેટલો હવે નથી રહેતો. માહું લગાડશો નહીં, હું હવે કાર્ષ્ક બીરુ પણ બની ગયો છું.” એટલે ક્રોધ ક્યાં પછી પોતાને બહુ પરતાવો થતો. જેટલો એ ક્રોધ, ક્રોધ કરાવનાર પર થતો તેટલો, બહો વધારે, પોતાના પર થતો, પોતાના ક્રોધ પર થતો.

x

x

x

નાના બાળકવાળા બહેન દર્શને આવે અને પછી એએશ્રીની આગળ અથવા એએશ્રીના આરડામાં બેસે તો તે એમને બહુ ગમતું એએશ્રીને ઉશ્કેરે નહીં. એટલે લાગે તેને પોતે છાડી દેતા. બાળક રડે કે તેવા કેટલાંક કુદરતી હાજત ત્યાં કરી દે તેવી બીજી એએશ્રીને બની પ્રશ્નજો રહેતી. એક વાર એવું બન્યું પણ હતું. એ કારણે એવી

કોઈ સેવાભાવી બહેનને પણ પોતાના રસોઈગૃહમાં પોતે જવા દેતા નહીં. બીતિમાં રહી મનને નિશ્ચિન્ત અને ચંચળ રાખવું તેના કરતાં તેવો પ્રસંગ જ પડવા ન દેવો તે તેની પાછળનો હેતુ હતો.

એમનાં ખાવાપીવાનાં વાસણો કે વસ્તુને લાવવા માટે કોઈ અગ્નિપ્રેમી પણ ઉત્સાહી સેવકને કહેતા નહીં. એમાં કોઈ ભૂલ કરી દેતું તો જરા ઉચ્ચ સ્તરે તેને શોધી દેતા ને કહેતા : "પ્રથમ સાધુ સ્વભાવનો પરિચય કરી લે. પછી સેવામાં દાખલ થા. હાથ ધોયા વિના મારી એ વસ્તુને કોઈ લાવે તો મારું મન ધૂલ્યા અને સંકેત અનુભવે છે. જાને ખજાર કે એનુંદાથ પર જાણેઅજાણે કંઈ ગંદી વસ્તુનો સ્પર્શ થઈ ગયો હોય ?" એમની અંગત સેવા કરનારને બહુ જાગૃત રહેવું પડતું. સાદુસુધારા કપડાં પહેર્યાં હોય તો જ તેને એવી સેવા કરવાનો લાભ મળતો.

x

x

x

શુદ્ધનો જૂઠો પ્રસાદ લેવા સંબંધે વિષય બિપડો. પોતે સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું : "એવો પ્રસાદ લેવો એ ભક્તના કે શિષ્યના લાવ પર આધાર રાખે છે. નિરભિમાનપૂર્વક અને પૂરા પ્રેમથી એવો પ્રસાદ કોઈ ખાય તો તે તેની અંગત, વ્યક્તિગત સલામ છે. એવો જૂઠો પ્રસાદની લહાણી ન થાય. જેમને ન જોઈએ તેમને મૂંઝવણમાં મૂકી કે તેવી તેની છૂટ્ટી અને જાહેર વહેંચણી ન થાય. જૂઠું ખાવામાં તો શાસ્ત્રે જગરો પ્રતિબંધ મૂક્યો છે."

x

x

x

કોઈ કામ કરતાં ઉતાવળ કરે અને ખખડાટ કરે તો જરા ગરમ થઈ કહેતા : "ગાંડો પ્રેમ ન પ્રગટ કરે. શાંતિ અને એકચિત્ત કામ કરે, કોઈ પણ કામમાં તદ્દપ, યત્નાં તે જગડતું નથી. એની તત્કાલીનતા-એકરૂપતા એ પણ એક આવશ્યક તાર્કિક છે."

x

x

x

પોતાની પાસે જોડેલો કોઈ ચરદીવાળો મનુષ્ય ઉવરસ ખાય અને ત્યાં જ રમાણમાં નાક સાફ કરે અથવા તો એમના કમરામાંથી જરા ફર જીતી ગમે ત્યાં થૂંકે તો એમને ચીડ ચડતી. એમની સ્વચ્છતાપ્રિયતાનો ખ્યાલ બહુ

ઓછા મહત્વ કરી શકતા, કેટલાકને માહું પલ્લુ લાગતું પલ્લુ સારી અને સ્વાસ્થ્યને સારુ લાભદાયી ટેવો પામી-પડાવવી જ રહી—ચરદીના જંતુ ઊડે ખરા.

x

x

x

હાઈ બદ્ધ પાસે આવીને અને મોં સામે મોં કરીને વાત કે પ્રશ્ન મ કરે તો તે એમને બિલકુલ ગમતું નહીં. પોતે મોં આડું કરી દેતા તોય તે બાઈ ન સમજે તો પોતે જરા ગરમ થતા. ગોંઠાથી ધૂંક ઊડે તેની જાણે એ લોકોને દિલ્લે જ ન હોય. વળી તરત જ ખીટી પીને ગંધાતા મેંચિ અથવા દુર્ગંધ મારતા દાંતવાળા આવી પડતા ત્યારે તો તેને જરા વધુ પડતી કડકાઈનો અનુભવ મળતો. 'પાછળથી પોતે દુઆવી રાખેલો કચવાટ બહાર કાઢતા : "સભામાં કેમ અને ક્યાં બેસવું-ઊડવું" અને તે પલ્લુ સંતમહાત્માને લઈ એ પલ્લુ જો આ લોકો ન શીખે-ન જાણે તો એ શાને માટે બહાઈ આવે છે ? સત્સંગનો પહેલો અક્ષર પલ્લુ એ લોકો બધવા કે જાણવા નથી." વહેવારશુદ્ધિ જે ન શીખે તેની ખીજ બધી બાજુ શુદ્ધિ નકામી.

x

x

x

એક સમયે એ પરિચિત વિદ્વાન મહાત્મા એમને મળવા આગ્યા. મિષ્ટાન્ન ભોજનનો પ્રવંધ થયો. પોતે તો અધક્તા અને ખીમાર હતા એટલે સાથે ભોજન કરવા ન ગયા, પલ્લુ ભોજનની દરેક વાનગી પોતે મંચાવી અને આખી જોઈ, મહાત્માઓ જમીને ઉપર આવ્યા. વિવેક ખાતર રસોઈની વખાણ ક્યાં પલ્લુ મહારાજશ્રીને સંતોષ ન થયો. દૂધપાક સહેજ તળિયે દાઝેલો હતો તેનો સ્વાદ એઓશ્રીએ શોધી કાઢ્યો. ખીજા હાઈને તો આ સ્વાદ ખાસ ન જણાયો. પોતે કકળી ઊઠ્યા : "આજના અનનું સત્યાનાથ વાળુ." જે સેવકે કે સાધુએ દૂધપાક બનાવ્યો હતો તેની ઝાટકણી કાઢી : "ગૃહસ્થ લોક કેટલા પ્રેમ અને ત્યાગથી મને સાધનસામગ્રી આપે છે તેનો તમને કરો વિચાર છે ? એનો સદુપયોગ ન થાય તો અનપૂર્ણા દેવી રિસાઈ જાય. વળી રસોઈએ એક કષ્ટસાપ્ય કળા છે. જરાબર હસ્તગત કરીએ ત્યારે એમાંથી રસ ઝરે છે અને એ તૃપ્તિ આપે છે. બધી વસ્તુનું વયાગોગ્ય બિચલું કરી, એકાગ્રતાથી કામે લાગી જઈ, તે વસ્તુએને એકરસ કરી રસાળ સ્વાદિષ્ઠ ભોજન બનાવવા તો જ તે રસનાને રસયુક્ત કરી આત્માને સંતુષ્ટ કરે છે. સારું ભોજન બનાવવું અને ખાવું એ પલ્લુ એક ભજન છે, ભજનસામગ્રી છે; તેમાં ય એકાગ્રતા રાખવી પડે અને એકતા-એકાગ્રતા વિના ભજન ન થાય. જે કામ કરો તે ભજનરૂપે કરો તો ઉપર

જવાનો રસ્તો મળે. જે કોઈ કામ હાથમાં લેો તેમાં તદ્દપ થઈ જાવ. વહેવાર—
શુદ્ધ વહેવાર—નીતિયુક્ત વહેવાર એ પણ આધ્યાત્મિકતામાં ચઢાવતું પગથિયું છે.’

રસરૂપ પરમાત્માને પામવાનાં પગથિયાં આ પ્રમુખ બતાવીંતો રહ્યા છે પણ કેટલા એનો ભાવ સમજે અને ગ્રહણ કરે ? ભગ્વનને માટે ભોજન છે એ ખરું પણ પ્રસન્નચિત્ત વ્યક્તિ સારું ભોજન કરી શકે છે, એ બહુ ઘોડા સમજે છે. ભોજનને માટે ભગ્વન છે એવું ધણા માને, એટલે હરકોઈ કામ ભગ્વન-રૂપ છે એ દિલસૂઝીનો પાઠ તેમને ગળે ન ઊતરે એટલે જ આ તળેનો એક રમૂજ પણ કરુણ કિરસો પોતે સ્મિત વદને એક વાર કઢ્યો હતો :

“ અવધૂત હજારાનંદજી કરીને એક બહુ અગ્રજી મહાત્મા થઈ ગયા છે. શાંત, ગંભીર, ઝોછાઝોલા અને વિરક્ત. ભોજન કરવા પૂરતી પ્રવૃત્તિ, ખાણનો સમય પોતાના નિત્ય કર્મ. અને આત્મવિચારણામાં ગાળતા. મને તેઓ ખૂબ માન આપતા અને હું પણ તેમને એટલું જ માન આપતો. એક દિવસ તે મારે માટે પ્રેમપૂર્વક રસોઈ કરવા ગયા. તેમને રસોઈ કરતાં જોઈ એક સુસિક્ષિત, શ્રીમંત વિદ્વાન ભાઈએ ટકોર કરી : “ મહાત્માજી, આપ રસોઈ કરો ? રસોઈ કરવી એ તો હલકું-રસોઈવાનું કામ છે. ” મહાત્માજી અંદરથી ગરમ તો થયા. પણ ચૂપ રહ્યા. મારી પાસે તે ભાઈ આવ્યા અને ઉપરની વાત કરી. મેં તેનો ભ્રમ ભાંગ્યો : “ મહાત્મા દોક રસોઈ કરે છે, બીજા મહાત્માને પ્રસન્ન કરવાને. એ તો પ્રેમનું એક પ્રતીક છે. પોતાના કરતાં વધુ અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ મહાત્માની એ રીતે એઓ સેવા કરવાનો લાલ લે છે. જાવ, તમારું નસીબ કે એ મહાત્માએ તમારું અપમાન ન કર્યું. નહીં તો એ બહુ ગરમ અને સ્વતંત્રમિજગજી છે. ”

x

x

x

પૂજ્યશ્રીની તન્મિયત લયડતી જતી હતી. રાત્રે ઊંઘ પણ આવતી નહીં. પયારીમાં ચૂપચાપ ધણોખરો વખત બેસી રહેવું પડ્યું. જરા ગંભીર પણ કરુણામય અવાજે કહેતા : “ કઈ મારી મા છે કે હું તેને વારંવાર બોલાવું. અને તે મારે માટે ઉજાગરો કરે ? સેવા કરનારને હું અને ત્યાં સુધી ઉઠાડું નહીં. જેમ તેમ મૂંગે મોઢે દુઃખ સહન કરી લઉં. મને અભ્યાસ પણ પડી ગયો છે કે માથે પડેલું વેડી લેવું. ઉપાય કરવા બેલાયક, પણ પડી રહેવું હરિ-હરજી પર નિર્ભર. તરંગ ઊઠ્યો કે જન્મભૂમિ પંજાબમાં જાઉં.

સંતોષ્યું છે કે ખીમારી સારી ન થાય તો નાનપણમાં જ્યાંના વાતાવરણમાં રહ્યા હોઈએ અને જ્યાંનાં અનન્ય લીધાં હોય ત્યાં જન્વાથી આરામ થાય છે". મહામુસીબતે પોતે પંજાબ ગયા. કંઈક ખાધું. કંઈક દવા પણ લીધી. એન પડ્યું નહીં. તરત જ એકાદ દિવસ રોગાર્થ પાછા ફર્યા. સુરત આવી રહ્યા. એક તો ખીમારી. તેમાં ઉમેરાયાં મુસાફરીના ત્રાસ અને પેલી ત્યાં લીધેલ દવાની વિક્રિયા. પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધે બરાબર લાત મારી. ભર્તૃહરિને અનુભવસિદ્ધ શ્લોક આની સાક્ષી પૂરે છે :

લલ્લાદો દિવસેશ્વરસ્ય ક્રિણૈઃ સંતાનિતો મસ્તકે :

વાંછન્ વેશમનાતપં વિધિવશાત્ લાલસ્ય મૂલં ગતઃ ॥

તત્રાપ્યસ્ય મહાફલેન પતતા મર્ત્યં સન્નદં શિરઃ ।

પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર આગ્નરહિતસ્તત્રૈવ ચાન્ત્યાવદઃ ॥

ટાલિયો મનુષ્ય સૂર્યના તાપથી બળુ બળુ થઈ રહ્યો. છાયા મળવાની આશાએ નાળિયેરીના થડ પાસે મથો તો ત્યાં એક વૃદ્ધી પડતા મોટા નાળિયેરે કડાકે હાથે તેની બોપરી ફેડી નાંખી. ભાગ્યહીન જ્યાં જાય ત્યાં તેની આપદાઓ પણ જઈ રહે છે.

પૂજ્યશ્રીની ઊંઘ ગયેલી હતી. તેમાં વળી દુઃખનો વધારો થયો. બળ્યા બળ્યા થઈ રહ્યા. વિદ્યુલ્લ બની ગયા. બેસી રહેવું પડ્યું. કંઈક ચિત્તભ્રમ-સન્નિપાત જેવું લાગ્યું. 'હફ, હફ, હફ' ના ત્રણ ઉચ્ચાર નીકળ્યા. પાસે બેઠેલા પંજાબી આવેશ બે સંતમહાત્મા 'શિવ શિવ' બોલી ઊઠ્યા, એક મિનિટમાં જ પૂજ્યશ્રી હોશમાં આવી ગયા. મનેતબે કામ ઠપું, ડું ડું ના ધ્વનિએ વળગ્યા. એમના વ્યોટક સેવક સિમ્હ રવ. જનિપતરામ દાદાએ ડું ડું ઉચ્ચારણમાં સાથ દીધો. થોડી વારમાં પૂરી હોશમાં પોતે આબ્યા અને હળવે આવળે વાત કરતા થઈ ગયા. પૂજ્યશ્રીના નવા નવા થયેલ પણ બહુ પ્રેમી એવા એક ભક્ત સિંધે પોતાની પસંદગીના ડાકટરની મુલાકાત કરાવી અને ખાવાનું તનિપતમાં સારો જેવો મુધારો થઈ ગયો. પાછા મેલમાં આવી ગયા અને રિનોદી, રમૂજ દુમ્મણની લઢાણ કરવા લાગ્યા. રોમ ભગભગ નાબૂદ કે હળવો થયો પણ જ્વારરથા શી રીતે કેડો છેડે ? અશકિત રહી તે રહી જ.

x

x

x

એક ભક્તનો પ્રશ્ન હતો કે જ્ઞાનીને દુઃખ લાગે કે નહીં ? તેના જવાબમાં પોતે કહ્યું : " જ્ઞાની પણ મનુષ્ય છે. જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીને

નિશાનીમાં સીંગડા ફૂટતાં નથી. સુખદુઃખ તો એને પણ સામાન્ય મનુષ્યની જેમ લાગે, પણ એની દૃષ્ટિમાં ફેર છે, જ્ઞાની સુખદુઃખને શરીરના ભોગરૂપે આવી મળતાં પુણ્યપાપના ફળરૂપે માને છે અને વિચારદૃષ્ટિએ તેને હળવા કરે છે, એટલે કે તેની તીવ્રતા ઓછી કરે છે. એ સુખદુઃખને બંને :તેટલી સદનશીલતાથી વધાવી લેવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હોય છે. એને એવો અભ્યાસ પાડવો પડે છે. તે સારી પેઠે સમજે ■ કે શરીરના ભોગ ભોગરૂપે છૂટે. જ્ઞાની સુખદુઃખને તટસ્થ ભાવે સાદીરૂપે જુએ છે. દુઃખ આવ્યે ક્યાં માળાપ, સર્ગ-સંબંધી કે વેદઑંકટર પાસે એ દોડી જાય? એનો તો વૈષ્ણો નારાયણો હરિઃ । નારાયણ જ વેદ હોય છે, તેને ભરોસે જીવન છોડીને એ પોતાનો વહેવાર ક્યે જાય છે, ગભરાતો નથી. મોતના મોંમાં દોડી જનાર ક્યાં દુઃખથી ડરે ?

“પણ તેના અર્થ એ નથી કે તેણે દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાય ન કરવા. સહેજે મળતી સવડનો જરૂર લાભ લેવો. પછી “અણ્ણિકિમાન્ મવેલ્ સાધુઃ” વાળી વાત તો છે જ. એ પરાધીન-પરવશ-એનાકળો ન થાય. હરિ-ઈશ્વર પર નિર્ભર રહે. સંતમહાત્મા દુઃખને ન મરે એટલે એમ ન સમજવાનું કે એને દુઃખ લાગે નહીં. એ એતન છે, જડ નથી. જડને સુખદુઃખ ન લાગે. અરે, જડ પથ્થરની મૂર્તિમાં એતનતાના ભાવ ભરી ભક્ત હૃદય તેને સાફ-સ્વચ્છ રાખે, કપડાં પહેરાવે, ખવડાવે, પીવડાવે, પંખો નાખે, શાંતિથી સુવાડે અને પ્રેમથી જગાડે તો એતન મૂર્તિને જડ બનાવવાનો કે ગણવાનો જડ વિચાર ભાવુક હૃદયને કદી આવે ખરો ? અણ્ણસમજી બીનસત્સંગી લોક ભળતો લવારો કરે તે એક જુદી વાત. કેટલાક અધઃશ્રદ્ધાળુ ભક્તો અને સેવકો પણ એવા જ હોય છે. તેઓ માને કે મહાત્મા એટલે મનુષ્યેતર દેવ”.

ખીજે કોઈ અવસરે એવી વાત નીકળતાં પોતે કહે : “સમર્થ યોગી લોકોને પણ પ્રારબ્ધ ન છોડે. તેને સુખદુઃખ આવે. તે તેને સમજૂપૂર્વક ભોગવી લે છે. યોગીએ પુરુષાર્થ કરી પ્રાણ સિદ્ધ કરેલો હોય છે, એટલે તે અનેક જન્મો આપનારાં પ્રારબ્ધકર્મોને એક જ જન્મમાં એકત્રિત કરી અનેક શરીર રચીને તે તે કર્મોનું ફળ ભોગવી લે છે. પ્રાણ રંધીને તે શ્વેતસમયને ટાળી શકે છે, પણ પ્રાણ ઊતર્યે શ્વેત આવીને ઊંચું રહે. એટલે એક દિવસે તો સમર્થ યોગીને પણ શ્વેતને શરીર સોંપવું પડે છે, ભલે તે ઇચ્છિત સમયે અને ઇચ્છિત રીતે પ્રાણ છોડે. પ્રારબ્ધ અને શ્વેત ન છૂટે. ન છૂટે. પ્રારબ્ધ અને શ્વેત શરીરનાં છે, આત્માનાં નહીં એ યાદ રાખીએ”.

એક નવો જ કટુણ પ્રસંગ ઉદ્ભવે છે. કાનોકાન વાત પ્રસંગે એક ખાનદાન કુટુંબની વ્યક્તિ પૂજ્યશ્રીને મળવા આવી. ખેંચાણ વધે પ્રસંગોપાત્ત તે ભાઈ આવતા રહ્યાં. એમનો હિમળોક આવવાથી ભક્તિભાવપૂર્વક પેતાની રીતરસમ પ્રમાણે તેણે પૂજ્યશ્રીના હાથ ચૂમ્યા. બીજો વખતે પણ એમ જ કર્યું. પૂજ્યશ્રીનું દિવ્ય કૃપાચુ. આ ભક્તિ બદલાવી જોઈએ. બહુ યુક્તિથી એ ભાઈને આ નાપસંદગી પહેંચાડાઈ. જે ભાઈની જોડે એ ખાનદાન આવતા થયા હતા તેને ખાનગીમાં જોવાથી તેઓશ્રીએ તેને સમજાવ્યો કે તું એ તારા રતેલી ખાનદાનને ખાનગીમાં કહે કે તે હાથ ચૂમે નહીં. ખાનદાનને માહું લાગ્યું. તે ખિન્નવાઈ ગયા તે મનમાં જોશ્વા : “કું કેટલા ભાવપૂર્વક સુંબન કરું છું તેની કદર જ મહારાજશ્રી કરી ચકયા નહીં. એ મહાત્માને ખાર ગાળના નમસ્કાર.” પૂજ્યશ્રી જોશ્વા : “મારા દર્શને આવનારે મારી રીતરસમ પ્રમાણે અભિવાદન કરવું જોઈએ. મારે ત્યાં એ આવે છે. કું એને ત્યાં જતો હોઉં તો એ એની રીતે અભિવાદન કરે. મને પાશ્ર્વે તો પ્રસંગ ચાલવા હઉં, મહીં તો બંધ કરી હઉં. તે ખિન્નવારને તેનો દોષ વિના દુઃખ તો થયું એટલે મને પણ દુઃખ થયું. પણ શું કરું ? મારી રહેણીકરણી અસમ્ય છે. મને હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, અંગ્રેજ આદિ અનેક સંજ્ઞાનો સાથે પરિચય પડ્યો છે. મારી રીતરસમથી કોઈને ખોટું લાગ્યું નથી.”

જે મહાત્મા પાણી પીને હાથ ધુએ, રખેને મેંદિ લગાડેલા ખાસામાંના પાણીનો રેસો હાથને લાગી ગયો ન હોય, તે મહાત્મા સુંબનથી હાથને જૂઠો થયેલ માને તેમાં તેનો શો દોષ ? હોઠનો સ્પર્શ કરાવ્યા વિના ખાસાને જાંચે રાખીને પાણી પિવાય તોય તે ખાસાથી બીજાને પાણી ન પાવું એવો એમને આવશ્યક. ૧૫સો જાંચે તો રહી, પણ મેં અને નાકમાંના ઉચ્છ્વાસનો તેને સ્પર્શ થયો તે ? પૂજ્યશ્રીની સ્વચ્છતાની ભાવના કોઈ જોર હતી. લોકો જેના પર આવજા કરે તે સડક પર પણ કોઈ ચૂકે તો જેમને છુપ કપાઈ જાય. એવા એ મહાત્મા જુઠા હાથે બીજાને આશીર્વાદ કેવી રીતે આપી શકે ? પોતે પેતાની રીતે સ્વતંત્ર રહેવા માગતા હતા. બીજાને સહી રાખતાં પોતે નારાજ રહેવાનું શી રીતે તેઓ પસંદ કરે ? એમની સ્વચ્છતાનો આછો ચિતાર આપવાથી એમની નારાજીનું કારણ સમજી શકાય.

બહાર ફરી આવેલ જોડા બહાર રહે. બંદર જોરડામાં પહેરવાની સપાટ અંદર વપરાય. શૈય જાય તો નહાવું ખરું. શરીર પરથી બિતરેલ કપડાં રોજ ધોવાવાનાં. એમનાં કક્કી અને દુવાલ જોછામાં જોછા એ વાર તો બદલાવાનાં

અને ધોવાવાનાં. માંદગીમાં પણ એ નિયમ આવુ. જ્યારે ફરી નહાવાનું ન
 બનતુ ત્યારે દફની, લગોટી અને દુવાલ (ગમડો) એટલાં તો બદલવાં પડે.
 શરીર પર કકડો ફેરવી લઈ સાફ કરાવું. લગભગ છેલ્લી યડી સુધી આ નિયમ
 બન્યો રહ્યો. ગમે તેટલી તકલીફ પડે, જાજરમાં પકડીને લઈ જવામાં આવે
 છતાં બેડપાનમાં (પયારીમાં) ટટી ન બેસે. શરીરની સ્વચ્છતા આટલી રહે તો
 ઓરડાની અને ઓરડા બહાર આંગૂર્ણ, ચોમાન, રસ્તાની કેટલી સફાઈ થતી
 હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ હવે આવી શકે. સ્વચ્છતામાં સ્વચ્છ આત્મા પ્રકાશ
 કરે. એઓખીની ખાવાપીવાની વસ્તુઓ બહુ કાળજીમરી રીતે રાખવી પડતી.
 હાથ ધોઈને એ વસ્તુઓ લેવાની. પછીથી તેને બરાબર ઢાંકવાની. તે પર
 માખી ન બેસે તેની પૂરી સાવચેતી રાખવાની અને તે વસ્તુઓ આપતી વેળા
 મોં બંધ રાખવાનું, રબેને મોંમાંથી શ્વાસ નીકળી વસ્તુનો સ્પર્શ કરી દે ના
 તો શબ્દોચ્ચારથી કરતાં ચૂંકના છાંટા બીડી જાય. પોતે પણ હાથ ધોઈને એ
 વસ્તુઓ લેના. પોતાના શરીર પર રાખેલા દુવાલ કે કકડાથી પ્યાલા કે ચમચા
 સાફ ન કરી શકાય. તદ્દન સ્વચ્છ, સાફ અને નવા ધોણેલા કકડાથી એ ચીજો
 સાફ કરવી પડતી. આચારશુદ્ધિમાં જરા પણ પોતે લીધે મૂકતા કે મૂકવા દેતા
 નહોં. “આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ ।” એ શ્લોકને પોતે બરાબર અમલમાં મૂકતા
 કારણ કે ધર્મસ્વ પ્રમુઃ જગત્સુઃ । ધર્મને પ્રભુ અચ્યુત છે. ધર્મમાંથી જ લગ્નવાન
 પ્રભવે છે. પોતે અનુભવેલા બેત્રણ દાખલા આપ્યા હતા :

“ ઉત્તર પ્રદેશના પહાડી મુલકમાં હું વિચરતો હતો. બૂખ્યો તો હતો. એક
 માતાએ બિંજા પીરસી. ખાલી આવળ હતા. હું ખાતો રહ્યો. બાઈએ હાથ વડે
 નાક સાફ કર્યું અને પકેરેલી સાડીના છેડાએ તે હાથ સાફ કર્યો. પાણીથી
 હાથ ધોયા વિના એ જ હાથે મને એ વધુ આવજ આપવા બીડી. બૂખ તો
 હજી પૂરી થમી નહોતી, પણ હું બીડી ગયો. બાઈએ બહુ આગ્રહ કર્યો. તેને
 પ્રેમ પણ હતો. પણ શું કરું ? મંદા હાથની મંદી બિંજા ન લઈ શકું, ન
 ખાઈ શકું.”

સુરત જિલ્લાના કોઈક ગામના પાદરે થઈને હું પસાર થતો હતો. ગ્રામી
 છાયામાં જરા બેઠો. પાસેના કૂવે ગામની સ્ત્રીઓ પાણી ભરી રહી હતી. બેડું
 ભરાયું તો બિભરાય કે છલકાય નહોં તે માટે તેને જરા અધુરું કરવા તે ભરેલા
 બેડામાંથી જ તેઓ બોલે બોલે પાણી પીવા લાગી. મારે પાણી નોંધવું હતું
 ભાવ કળા જઈ તેમાંની એકે કહ્યું : “લો, મહારાજ પાણી નોંધો”

તો.' મેં કહ્યું : 'માઈ, તેં તો પાણી જૂઠું કયું.' હું એ શી રીતે પી શકું ?' આઈ પોતાની બૂધ સમજી ગઈ. બીજું પાણી કાઢીને પાધું.'

“એક વેળા હું રેલગાડીમાં મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. ડ્રગ્ગમાં કેઈ યુખી ગૃહસ્થો એકા હતા. એક મુસલમાન, બીજો પારસી અને ત્રીજો ખ્રિસ્તી. વાતચીત કરતાં તેઓ પર મારો કંઈક પ્રજ્ઞાન પણો હોય તેમ લાગ્યું. મારા એકાત્મવાદના સિદ્ધાન્તની ચકાસણી કરવા તેઓએ મને પૂછ્યું : ‘મહારાજજી, તમે અમારી સાથે એક જ આસને બેસી એક જ પાનમાંથી ફળફળાદિ મેવામીઠાઈ ખાશો ?’ મેં ના કહી. તેઓએ કારણ પૂછ્યું. મેં જવાબ દીધો : ‘આત્માની દૃષ્ટિએ બધા એક છે, પણ વહેવારમાં તો બેદ-દૃષ્ટિ રહેવાની અને રાખવી પડે. ઉપરાંત મારા સ્વચ્છતાના અને આચારવહેવારના વિચાર જુદા છે. મારી પ્રકૃતિ પણ એ રીતે ધ્યાઈ છે. પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ જતાં મારું મન દુભાય છે.’ તેઓ ખુશ થયા. મને અલગ ફળ આપ્યા.”

x

x

x

પોતે શરીર છોડ્યું તેના ચારેક માસ પૂર્વેના આ એક પ્રસંગ છે. એઓત્રીના ગાઢ પરિચયના ધણા આગળ પડતા એક મોટા માણસના બહેન બીજા એક મોટા માણસ સાથે પૂજ્યશ્રીના ઇશને આભ્યા. બન્ને પૂજ્યશ્રીને સારી રીતે પરિચિત હતાં. થોડીક વાર બેઠાં. ત્યાર પછી પૂજ્યશ્રીની આંખ કંઈક ફરેલી કેમાઈ. પોતે ઊભે અવાજે બોલ્યા : “આ કેણુ બાઈ છે ? એ બહાર નીકળી જાય. મારી વૃત્તિ એકાએક બદલાતી જાય છે. બહાર જાય.” અવાજમાં ક્રોધ, પણ મુખ પર વેરાગ્ન, એકાંતપ્રિયતા અને સ્વતંત્રતાના ચિહ્નો પરખાતાં હતાં. એક જણકાર લાઈએ તે બહેનને વીનવ્યાં કે હમણાં બહાર જાય. ખરી સ્થિતિ તેમને સમજાવી કે આજે ત્રણેક બહેનો ત્રણેક કલાક ધર્મ પૂજ્યશ્રીની સેવાને નિમિત્તે બેસી રહ્યાં હતાં. પૂજ્યશ્રી કંઈક અસ્વસ્થ છે. એ લોકો ધીરે ધીરે વાતો કર્યા કરે અને પૂજ્યશ્રીને આરામ રહે નહીં એટલે એઓત્રા ગિરાયા છે. એ બહેનને હમણાં જ બહાર મોકલી દીધી છે. દરમ્યાન તમે આવી ચઢ્યાં. પચેક મિનિટમાં એ લાઈ અંદર આવ્યો. મહારાજશ્રીની ક્રોધાવિષ્ટ આકૃતિ શીત થઈ હતી એટલે જાણે નવેસરથી પરિચય ન આપતો હોય, તેવી રીતે પૂજ્યશ્રીની તેણે આગા માગી કે અમુક બહેન આપના દર્શન માટે આવ્યા છે. આવી શકે ? જવાબ મળ્યો, “બેલાશક.” તે બહેન અંદર આવ્યાં. પોતે તેમનું નામ લઈ, બોધાવીને, તેમને આવકાર્યાં.

ધરનાં સગાસંજંધીની નામ લઈ લઈને ખગરઅંતર પૂછી. બાઈ મુંબઈ છે કે બીજે ? વાતમાં લાગી ગયા, જાણે પૂર્વે કશું બન્યું જ ન હોય. અને કદાચ એ ખડું પશુ હતું કે એમની તે વખતની શક્તિ જોતાં એ બહેન ત્યાં આવ્યા હતાં એવું તેમને સ્મરણ નહોતું.

એમનાં વિવેક, વૈરાગ્ય એટલાં બધાં તીવ્ર અને જન્ય રહેતાં કે એઓશ્રીમાં હરદમેશ એક અક્ષમતા, સ્વતંત્રતા અને એકાકીપણાની છાયા બની રહેતી. શાંત હતા અને રહેતા તો પશુ એમની એ સ્મૃતિ, એ સાક્ષીપણું, “હું એક અદ્વિતીય છું” એ શક્તિ સદા સર્વદા બની રહેતી અને વૈરાગ્યભાવ તેમાં આવી જતાં તેઓ એકદમ બધાંથી અલગ પડી જતા. એટલે એમની સાથે પૂરી છૂટકા બાળે જ કોઈ વર્તી શકતું. કંઈ વેળા એઓશ્રી હાંધૂત કરી દેશે તેવી બાંતિ હરકોઈને બની રહેતી. જેઓ એમની સાથે બહુ જ ધીરજ અને મુક્તિ સુદ્ધિથી વર્તી શકતા તેઓ જ એમનો ખરો સ્વભાવ કંઈક અંશે સમજી શકતા.

એમની સાથે છૂટ લેતાં કે વાત કરતાં એમના મુખમુદ્રાના ભાવો પર ધ્યાન રાખવું પડતું. પોતે બાળે જ ક્રોધયુક્ત થતા હતાંય તેવે વખતે પશુ પોતે કંઈક તમોચ્છુમાં બનરી પડ્યા છે એવી સમાન ખિન્નતા અનુભવતા અને બોલતા : “શું કરું ? નિરુપાયે ક્રોધ કરવો પડે છે.” કદાચ પાકી જઘાવરથાનું પશુ એ લક્ષણ હશે. પોતે કંઈક બીરુ તો જરૂર થયા હતા. બીરુતાની સાથે કંઈક અધીરતામાં થઈ ક્રોધ પ્રવેશે ખરો.

x

x

x

હવે પછીના આ પ્રસંગો પૂજ્યશ્રીને માટે બહુમાન ઉપજાવે એવા છે. પોતાનું શરીર ક્ષીણ થઈ રહ્યું હતું હતાંય તેનાથી પર થઈ આત્મનિષ્ઠ રહી જાણે કે પોતે જે કંઈ અનુભવપૂર્વકનું ભરી રાખ્યું છે તે બધું હવે હાલવી દેવું જોઈએ એ વિચારે કોઈ એક નિમિત્ત પકડીને પોતે આત્મતાન આપના રહ્યા. પચાવી શકાય તેનાથી વધારે આપ્યું; કદાચ ફરીને એ પ્રસંગ નહિ મળે એવીય વિચારસરણી હોય.

x

x

x

નાસ્તિકતા સંબંધે પૂજ્યશ્રીના વિચિત્ર વિચારો હતા. એક લદ્દ બાઈ એઓશ્રીનાં દર્શને બેચાર વેળા આવ્યાં. કંઈક પરિચય બધાયો. એક વાર પોતાના પતિ સાથે એ બહેન આવ્યા અને હસતાં હસતાં તેનો પરિચય કરાવ્યો : “મહારાજશ્રી,

એ તો નારિતક છે. કશાને માનતા નથી. કુતુહલવશ આપના દર્શને આવ્યા છે.” પૂજ્યશ્રીએ જરા હાસ્ય કરીને ઉત્તર દીધો : “માઈ, કોઈ હમેશનો નારિતક ચર્ધ-રહી શકે નહીં. (ઈશ્વરની વ્યાપક સત્તાની બહાર કોણ જર્ધ શકે ?) કશાને ન માને એમ તો ન માની શકાય. કશાકને માનતા હશે.” “હા, મહારાજ, દેશપ્રેમ તો છે,” બાઈએ જવાબ પાળ્યો. મહારાજજી બોલ્યા : “ત્યારે દેશ એ જ એમના પ્રભુ. દેશસેવા પણ પ્રભુસેવા છે, જે તેમ કરવાથી સ્વાર્થત્યાગી અને સુલ્લિપ્ત થવાનું હોય તો. એ બાઈ નીતિમાં તો માનતા હશે ?” હકારમાં જવાબ મળતાં પોતે કહ્યું : “નીતિવાળો નારિતક અનીતિમાન આરિતક કરતાં ઘણો સારો છે. ઈશ્વરને માનનાર પાપ કરે, જૂઠું બોલે, છગકપટ કરે તે તો તેનાં વર્તનથી વ્યાપક ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ઉડાવી દે છે. તેની માન્યતા પ્રમાણે તેનો ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોય તો તે પાપ કરે નહીં. ઈશ્વરને જે માને તે તો જાણે કે ઈશ્વર હાજરાહજૂર છે, સર્વ આખતનો સાક્ષી છે. તે સમગ્રું જુએ છે, જાણે છે. તેનાથી કશું છુપાવી શકાતું નથી અંતર્ધર્મી ચર્ધને અંદર બેઠો છે. આવા ઈશ્વરને માનનાર શી રીતે દુષ્ટાચાર-ભ્રષ્ટાચાર આદરી શકે ? તે પાપ કર્મ કરતાં ઘૂંચી જાય. તારા પતિ તો આવા મિથ્યાવાદી કરતાં હજાર દરજ્જે સારા છે. ખરો નારિતક પાકો આરિતક થાય. માન્યતા પ્રમાણે વર્તનારને એક દિવસે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં-આત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ બેઠા વિના રહે નહીં, જે તે નીતિનો માર્ગ છોડે નહીં તો. નારિતકમાં પણ ઈશ્વરનો અંશ તો છે ને ? કોઈ ને કોઈ દિવસે, વર્ષે કે પુનર્જન્મે તે દેવી અંશ વ્યક્ત થાય જ, આપણા ઇતિહાસ-પુરાણોમાં તો સત્ય, ક્ષમાદિ એક ગુણને અણીશુદ્ધ વળગી રહેનારને પણ ઈશ્વર દર્શન થયાં છે અને એવા અનેક દાખલા આપ્યા છે- આદમ કે ઈશ્વરના દર્શન કરેલ અનુભવી, મહાત્મા, સંત પેગંબરનો વંશ ચાલુ છે તેમ જ તેમનાં વચનો અને ઉપદેશો અનુસાર વર્તનારા પડ્યા છે ત્યાં સુધી નારિતકતાનો પગલો જામી શકે નહીં. સત્યને અસત્ય ક્યાં સુધી છુપાવી શકે ?” પોતે દર્પાત આપ્યું :

ગુરુજીએ શિષ્યની પરીક્ષા કરી. એ શિષ્યોને એક એક પક્ષી આપી જુદી જુદી દિશામાં મોકલ્યા. આજ્ઞા કરી : “કોઈ ન જુએ ત્યાં એ પક્ષીને પગવડું.” ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે તે તો જન્મે એ સંભવેલું. એક જણ નિર્ગળ રથાનમાં જર્ધ પક્ષીની ડોક મરડીને પાછો ફરે. ન તેને દવા આવી, ન તેને પક્ષીનો ક્ષડાટ બોઈ અનુકંપા બિચળ. ખીન્ને શિષ્ય એકાંત સ્થળમાં તો ગયો, પણ

તેને તેના અંતરમાં ઈશ્વરનો સાદ સંભળાયો. પક્ષીની આંખમાં એવું તો તેના અંતરમાં પણ તેને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ દેખાયું. મને દુઃખ થાય છે એવું અને પાપ દુઃખ થાય છે એવું એને લાન ચયું. દયા આવી. પક્ષીના માથા પર અને શરીર પર પ્રેમથી હાથ ફેરવ્યો. પક્ષીસદ્વિત પાછો આવ્યો. ગુરુજીની પ્રસન્નતા એના પર ઊતરી. બીજાને એવદૂર ગણી ધુતકારી કાઢ્યો.

દંપતી રાજી રાજી થઈ પૂજ્યશ્રીને પગે લાગી શરૂ એમાં થયાં. કદાચ એ વિચાર લઈને ગયા હોય કે નાસ્તિકતામાં માનનાર અજ્ઞાની-અવિદ્વાન અંધકારમાં રૂએ તો આસ્તિકતાના પુસ્તકિયા પાક અણનાર વિદ્વાન તેના કરતાં વધારે ઊંડા અંધકારમાં રૂએ.

ત્યાર બાદ નાસ્તિકતા સંબંધે ચર્ચા કરતાં પોતે પોતાના વિચારો વધુ સ્પષ્ટ કર્યાં. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધે સુપ્રસિદ્ધ કારણો આપતાં એક બે કારણ પર એઓશ્રીએ વિશેષ ભાર મૂક્યો. દુનિયાભરમાં ફરી વળો. કદી પણ એકસરખી સમાનતાવાળાં મનુષ્યો મળશે નહીં. જંગલીમાં જંગલી મનુષ્યોથી માંડી ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્યો સુધી પહેંચિલાં અને પહેંચિલાં મનુષ્યો આપણે જોઈએ છીએ. આ અસમાનતાનાં કારણોમાં કર્મવાદ અને પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મનો કાપડો માનવો પડે. એ કાપડા કે નિયમને લઈને સર્વ કોઈને સર્વ બાબતની સરખી તક મળે છે. સુખદુઃખના સ્વાનુભવે ઘડાતો ઘડાતો હરકોઈ મનુષ્ય જીવે આવતો જાય છે. પશુમંથી પશુપતિ જને છે. એક જન્મે આમ કદી બની શકે નહીં. અનેક જન્મે હરકોઈ વ્યક્તિ સંસિદ્ધ થાય છે. હરકોઈ વસ્તુ સત્ (બ્રહ્મ)માંથી નીકળી અસત્ (બ્રહ્મની વિસ્મૃતિરૂપ સ્થિતિ)માં થઈ સત્માં પાછો જાય છે. એવી રીતે સત્ તરફથી વિમુખ થતાં જન્મજન્માન્તર ગોળ ગોળ ચક્રે ફરતાં ફરતાં સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યનું સુખ સત્-બ્રહ્મ-અભિમુખ થતું જાય છે. એટલે મનુષ્ય અંધકારમાંથી પ્રકાશની ઝાંખી મેળવી પ્રકાશ તરફ અને પ્રકાશમાં જાય છે. નાસ્તિકતામાંથી આસ્તિકતામાં જવાય છે. નિયમ છે કે-સત્માંથી નીકળેલ સત્માં પાછો ફરે. વચ્ચે અસત્ આવે, પણ તેની ફિકર નહીં કારણ કે એ એક વસ્તુસ્થિતિ છે, જગતની પરિસ્થિતિ છે. જેની દૃષ્ટિ ખૂલી ગઈ છે તે તો બેધડક કહે છે કે આપણે સત્માં છૂટા પડ્યા જ નથી.

ગાઠ જંધમાં, મૂર્ચ્છામાં પડેલ મનુષ્ય કદી પોતાને બુદ્ધતો નથી. તેને તે જ શરીરમાં તે જાગ્રત થાય છે તેથી તેની બધી સ્મૃતિ કામળ રહે છે. સમાધિરૂપ

પુરુષ તો જાગ્રત જીવમાં છે. તેની તો નિત્ય સ્મૃતિ બની રહે છે. કૂળી ગયેલ મનુષ્યો છત્રી નબ તો મોતનો વિચિત્ર અનુભવ કહી શકાળાવે છે. એ પ્રમાણે મોતના મોગાથી પાછા ફરેલ મનુષ્યો પણ એવા અનુભવો કહે છે. મોત પણ એક જાતની જિંદગી કે સૂચના છે. એ સ્થિતિ પછી શરીર બદલવું પડે છે એટલે નવા શરીરમાં તેની તે સ્મૃતિ કાપમ રહી શકે નહીં. મરણસમયનો શુભાવો, નવા શરીરનો જન્મ, બીજાથી માંડી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ ખીસી જીંદે તે અવસ્થા, અને વચ્ચેની બેતેક પ્રકારની બેતેક નવા સંસ્કારવાળી નવી અવસ્થા જૂના સંસ્કારને દાખી દે છે. તદ્દન બચપણના સંસ્કાર યાદ રહી શકતા નથી તો પૂર્વજન્મના સંસ્કાર શી રીતે યાદ આવે ? છતાંય કાર્મિક વિરલ બાળકના આ પૂર્વજન્મના સંસ્કાર થોડોક સમય જાગ્રત થઈને રહે છે. બીજામાં જાડ છે. જાડમાં બીજ છે. છતાં બંનેમાંથી એકબેને બીજાની ખબર નથી. વરાળમાં બરફ છે. એક અદૃશ્ય છે; બીજું દૃશ્ય છે. બંનેના શુદ્ધદોષમાંય ફરક છે. રૂપાંતર થયે વસ્તુ એકની એક હોવા છતાં કાર્મિક શુદ્ધિ તો દેખાવાની. વરાળ એ જ બરફ છે. બરફ એ જ વરાળ છે. બંનેના દેહ બદલાઈ જતાં શુદ્ધે રૂપે દેખાય. યાદ રાખીએ : સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થાય અને પછી સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ. સૂક્ષ્મને વ્યક્ત થવાને માટે સ્થૂલનો આશરો લેવો પડે. અદૃશ્ય વાજળા બદ્ધથી દેખાય.

પુનર્જન્મને માનો એટલે દેહથી લિન્ન તત્ત્વને માનવું પડે. એક દેહમાંથી નીકળી જનાર બીજાંય સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કે સૂક્ષ્મ દેહવાળો જીવ માતૃપિતાને નિમિત્ત બનાવી નવો સ્થૂલ દેહ ધારણ કરે છે. આ થયો એનો પુનર્જન્મ. વારત્તવે તેનું તે જ શરીર રૂપાંતર પામ્યું અને કર્મની ધારા પકડી આગળને આગળ આશુ. મોક્ષપર્વત આ ધારા આશ્વા કરવાની. સવ સત્સુરે રહે. અસત્ અસત્ થઈ જઈ ખરી જાય, તેને ખસી જવું પડે. પુનર્જન્મને ન માનનાર ધર્મ પણ શરીરથી લિન્ન રૂઢ કે આત્માને માને છે કે જે સ્વર્ગ નરકમાં ગતિ કરે છે.

દેવે કર્મ જડ છે. દેહ જડ છે. બંનેમાંથી એકેય સ્વતંત્ર ક્રિયા કરી શકે નહીં. ધણ પણ ક્રિયા કરી શકતું નથી. તે વિચિત્ર પ્રકારનું નિષ્ક્રિય તત્ત્વ છે. ચેતન જ જડને ગતિ આપી શકે. જડની એધે રહીને એટલે જગતરૂપી દેહની દૃષ્ટિએ ચેતન ઈશ્વર દૃષ્ટિકર્તા તરીકે આવીને જીભો રહે અને દેહદૃષ્ટિએ ક્રિયા કરનારા જીવને દેહમાં આવવું જ પડે. નિષ્ક્રિય ધણ અને નિષ્ક્રિય જગત એ બેની વચ્ચે ક્રિયાના પ્રેરક, ક્રિયાના કરનાર ઈશ્વરને દેખાવું પડે. જગત એ એક ક્રિયા છે. તેના દૃશ્યઅદૃશ્ય ઘટાની પણ એક ક્રિયા, ગતિ છે. એ ક્રિયા

કરનાર-કરાવનાર અદ્વય ચેતન તત્ત્વ છે. નિષ્ક્રિય દેહ અને જડ કર્મ બેની વચ્ચે ક્રિયા કરનાર ચેતન જીવ છે. 'દુઃ' નથી એવું કોઈ નારિતક પણ કહી શકે નહીં. દેહના મર્્યા બાદ 'દુઃ' નથી એવું. અનુભવનાર, જાણનાર 'દુઃ' સાક્ષીરૂપે રહેવાનો. સામાન્ય રીતે મરતી વેળા 'દુઃ'ની વિસ્મૃતિ થાય છે, તેથી તે ઊડી જતો નથી. મરણસમયની આ પ્રમાણેની સ્થિતિ છે :

અત્યંત દુઃખમાં મનુષ્ય બેહોશ થતો જાય છે. એટલે તેની શરીર દૃષ્ટિ દ્રકની જાય છે, અંતર્મુખ થતી જાય છે. યોગી સ્વતંત્ર રીતે અંતર્મુખ થાય છે અને સમાનનામાં શરીર છોડી શકવાની શક્તિ કેળવે છે. રોગી કે ભોગી તેમ કરી શકતો નથી અને તે પૂરેપૂરો બેહોશ થઈ જાય છે. તે સ્થૂણ શરીરભાન બૂલે છે, સ્થૂણ સર્ગા-રનેહીઓને બૂલે છે, પણ મનમાં ભરાઈ બેઠેલાં શરીર અને શરીરધારી સર્ગાઓને બૂલી શકતો નથી. તે બીજારૂપે-સંસ્કારરૂપે પડી રહે છે. એ એની શક્તિની બહારનો વિષય છે. મનમાં પડેલાં સૂક્ષ્મ બીજ, સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને એ શી રીતે બૂંસે કે બૂલે ? કુદરત-પ્રકૃતિ તેને ન બૂલવા દે. એ સંસ્કારો એને પરવશ બનાવી દે છે. તેમ નહોં હોય તો 'મુક્તિ, મુક્તિ' બકનારો મુક્ત થઈ જાય અને 'કંઈ નથી. કંઈ નથી' એવું માનનારો અને કહેનારો નારિતક સ્વપ્નરૂપે અર્થાત્ 'કંઈ નથી' થઈને રહે. સંસ્કારબદ્ધ અને વાસનાબદ્ધ જીવ પરવશ બની કુદરતને, પ્રકૃતિને, માયાને વશ થઈ રહે; બંધન-મુક્ત કહી થઈ શકે નહોં. કર્મના કાયકાની પકડમાંથી છટકવાનું કોઈના હાથમાં નથી. નચિકેતાને યમરાજ્ય કહે છે :

અયં લોકઃ, નાસ્તિ પરઃ, इति मानी, पुनः पुनर्जन्मम् आपद्यते मे ॥ (આ લોક જ છે, પરલોક નથી, એવું માનનાર ફરી ફરી મને વશ થતો રહે છે.) અર્થાત્ તે મરે છે ને જન્મે છે. જન્મમરણ એ તો ઈશ્વરના હાથની વાત છે, કર્મને આધીન રહેવાની વાત છે. ચેતન મનુષ્યના આંતરમાનસના સૂક્ષ્મ પાદા પર પડેલી વિચારઆચારની છાપ કોણ બૂંસી શકે ? બુદ્ધિમાનસ સમુદ્ધિમાનસમાં જી અને રહે છે.

હવે મરણસમયે બેહોશ બનેલ મનુષ્ય દેહનું દુઃખ તો બૂલે છે પણ તેની તે વખતની અંતર્મુખ અવસ્થામાં તેના જન્મોજન્મનાં શુભાશુભ કર્મોના સંસ્કારો આપોઆપ રકુરી આવે છે અને એ રકુરિત સંસ્કારોની તીવ્રતા પ્રમાણે એનો નવો જન્મ નિશ્ચિત થાય છે. એટલે કે એનું પ્રારબ્ધ બંધાય છે અને તે પ્રમાણે તે જાતિઃ જાયુઃ જોગઃ । એ સૂત્ર પ્રમાણે નવો જન્મ લઈ નવાં ભોગ ભોગવવાની આપુમર્્યાદા બાંધી લે છે. સ્થૂણ દેહની અંદર સૂક્ષ્મ

દેહ છે તે ખીજ રૂપે છે. નવા નવા સંસ્કારોની છાપ તે મહત્ત્વ કરતું રહે છે. એ ખીજમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી ખીજની આવૃત્તિ-પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે.

આત્મા-પરમાત્મા શું છે ? તે પ્રશ્ન અવગ્રહ કરીએ તો ય એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પુનર્જન્મનો નિયમ નાસ્તિકતાનો છે. હાલથી દે છે અને કર્મના કંતાને શિરે સુખદુઃખની જવાબદારી ઝોલાડે છે. જેવું કર્મ તેવું ફળ મળે જ મળે, આ જન્મે કે પછીના જન્મે. તે કારણે કર્મસુધારણા પર ભાર મૂકવો રહ્યો. જગતમાં તો હન્દ રહેવાનાં. સુખની સાથે દુઃખ વળગેલું છે. હાનિ-લાભ, જીવન-મરણ, જય-અપજય, ધર્મ-અધર્મ, નીતિ-અનીતિ, આસ્તિકતા-નાસ્તિકતા આ હન્દો છે. માટે જે સત્ય વસ્તુ છે તેની કિંમત ટકી રહે છે. નાસ્તિકતાને લીધે આસ્તિકતા કેટલી અમૂલ્ય છે એ અંકાય છે અને તેની કેટલી આવશ્યકતા છે તેની ખાતરી થાય છે. હરકોઈ મનુષ્યે આ હન્દો વટાવવાં રહ્યાં. જન્મોજન્મની મુસાફરીમાં અનેક અનુભવોની માળણીમાં ચળાવું પડે. જગતને જોયા કરો તો જગતની છાપ પડે ને જગત દેખાય; ઊંઘટી દૃષ્ટિ કરો અને જગદીશને જુઓ તો જગદીશ દેખાય. વાસ્તવે તો જે છે તે આસ્તિકતા-સત્ય છે; નાસ્તિકતા છે જ નહીં.

આત્મા છે, પરમાત્મા છે, જીવ છે, ઈશ્વર છે. એક શરીરને છોડી ખીજું શરીર મહત્ત્વ કરનાર કોઈ અદૃશ્ય તત્ત્વ છે. માટે નાસ્તિકતા નથી, નથી અને નથી જ. પણ એ સત્ય અનેક કડવા અનુભવ મળ્યા પછી સમગ્રાય. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જન્મોજન્મનું અંતર રહેવાનું. એટલે તેમના ગુણદોષ, વિચાર-આચારમાં ભેદ પડવાના. જગતનો વહેવાર જ એવો છે કે કોઈ પણ પ્રાણી કે કોઈ પણ વસ્તુ સત્તામાંથી અસત્તામાં ખસી પડે છે અને જતે જતે સત્તામાં જઈ મળે છે. પ્રકાશમાંથી નીકળી, પ્રકાશ તરફ પૂંક કરી, અંધકારમાં દસસેલાતાં દસસેલાતાં પ્રકાશાભિમુખી થાય છે ત્યારે તેને ઠઈક ઝાંખી મળે છે, એટલે પ્રકાશ તરફ તેનાં પ્રયાણ ચર્તા ચર્તા જ્યાંથી નીકળ્યા હતા, ત્યાં—તે પ્રકાશમાં—જઈ મળાય છે. જગતનો આ ક્રમ છે, સત્ય હકીકત છે. પણ એ અનુભવ અને અદાનો નિયમ છે.

■

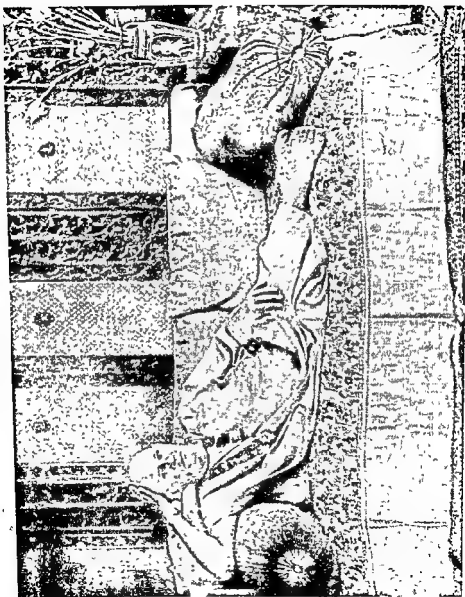
x

■

પોતાના રાજસી કાંઠની વાત નીકળનાં પોતે કહ્યું: “લોકોને શી ખબર કે મારું આંતરમાનસ ક્યાં છે ? જદારનો દેખાવ જોઈ એ લોકો ટીકા કરે છે. મારા મરીન બકતો છે. તવંજર બકતો પણ છે. પોતપોતાની રીતે બન્ને મારી

સેવા કરે છે. એક જ પ્રકારના ખાનપાન-રીતરસમને દુ' થી રીતે વળગી રહું ? મારાં કોઈ ધરખાર કે સમાસ'બંધી નથી, એટલે એક જ પ્રકારના ખાનપાનાદિના વહેવાર સાધુ પુરુષને ન ફાવી શકે. અમુક મર્યાદામાં રહી તેણે થોડાક વ્યાવહારિક નીતિનિયમ હળવા કરવા પડે, પણ તેમ કરતાં સ્વતંત્રતા ધર્મભાવના અને આનુષંગિક ખીજ ખાસ નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન ન થઈ જાય તેટલું તેણે સાચવી લેવું પડે. એ મર્યાદામાં રહી ભક્તોનાં પણ થોડાંક માન રાખવાં પડે. મને આ આપો અને તે આપો એવું સાચો સાધુ કદી ન કહે. રંગીમો, રસિક ભાવુક ભક્ત પોતે વાપરે તેનાં અને જે વડે પોતાના ઇષ્ટ મૂર્તિ-દેવની પૂજા કરે તેનાં કિંમતી વસ્ત્ર, ફૂલ, અત્તર, ફગાદિરૂપી ભેટથી મારી પૂજા કરે તો મારે શું કામ તેનો ભાવભંગ કરવો ? વળી સાંધુ સાધુ પણ વિચિત્ર ખોપરીના અને વિચિત્ર વહેવારના હોય છે. લીલારૂપે એ બધું સ્વીકારી લે છે " પછી જરા વિનોદ કરી ઉમેરે : " રાગ આવી રાગરૂપે મને સ્વીકારે તો મારે રાગ તરીકે તેનો આવકાર કરવો નોઈએ ને ? જ્યાં જ સાદી સરળ જિંદગી માળના થઈ જાય તો કારીગર તેની કારીગરીનાં કામો કેને માટે તૈયાર કરે ? વિધવિધ-રંગી દુનિયામાં વિધવિધરંગી લોકો અને તે પણ સારાં સદ્ગુણી લોકો રહેવાના. શાખીન લોકોની તેટલી જ જરૂર છે, જેટલી સાદાની. આપણી સંસ્કૃતિનાં બધાં અંગો કૃષ્ણમુખી (મંથરમુખી) હતાં. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનાં અનેક પાસાં હોય છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું મુખ કઈ તરફ છે એ બેબુ-સમજવું. નોઈએ કારણ કે પ્રવાણ્ય તે દિશામાં થવાનાં. મંથરને ખુશ કરવામાં ખુશાલી મળે."

પછી જરા ગંભીર થઈ કહેતા : " મને જે મળે છે તેના ભાગીદાર તમેય છો ને ? હું ક્યાં એકલો જ એનો ઉપભોગ કરું છું ? એક હાથે આવે તો બીજો હાથે જાય છે. સાધુ પુરુષો સ્વચ્છતાના, સદ્ગુણ કેળવવાના અને સદ્વહેવારના પાઠો ભણાવે છે તે ખ્યાલમાં રાખવું નોઈએ. સાધુ મહાત્મા જંગમ તીર્થ છે. જડ તીર્થને યાત્રાનું સ્થાન-શુદ્ધિનું સ્થાન બનાવનાર મહાત્માઓ છે. દેવમંદિરમાં, તીર્થસ્થાનમાં, શુભ અવસર પર સાફ, સ્વચ્છ, શુદ્ધ થઈને જવાય એના પ્રસન્ન પાઠ સંતમહાત્મા પાસે ભણાય છે, અલગત ભણવા હોય તેને. પથ્થર કોરા રહે, ભાવુક ભાવભીના યાય. " પોતે વૈરાગ્યના તોરમાં આવી જઈ યાદ દેવડાવતા : " અગીરીમાં ફકીરી જળવી રાખવી એ પણ એક વિચિત્ર તપસ્યા છે. હરકોઈ હાલતમાં મન સમતા ન ગુમાવે એ જળવી રાખવામાં પૂર્ણ વિવેકવૈરાગ્યની કસોટી થાય છે. "

સંતમહાત્માને શાસ્ત્રના નીતિનિયમોથી ન મધાવ એ બાજતની ચર્ચા બિડી.
પોતે સમર્થનમાં કાઈ એક અનુભવી મરત સંતનું વચન ટાંક્યું :

“ વિધિનિયેધકે વન્ધનમેં વયું બદકે, સુન હલકે । ”

એ બાળશુદ્ધિ પંડિત, વિધિનિયેધની ખીમસામાં ક્યાં સુધી પડી રહેવાનો ?
આગળ વધ. અનુભવ મેળવી લે. પોતે એનવણીપૂર્વક સમજાવ્યું : આ વચનો
તો સંતમહાત્માની મહત્તા બતાવવા માટેનાં રાચક વચનો છે. એ હરકાઈએ
હરહંમેશ અમકર્મા મૂકવાનાં છે એવી દરજ નથી. મુદો એ છે કે શાસ્ત્રોએ જે
બાહ્ય નીતિનિયમો ધક્કા છે તે સાચા સંતપુરુષોનાં ધર્તનો જોઈ-તપાસીને. સંત-
મહાત્માઓ એ નિયમોમાં સુધારાવધારા કરી-કરાવી શકે એ ખાસ બાબત
ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અસત્ત્વનાં નિગ્ર, નૈમિત્તિક કર્મો, સ્નાન-સંધ્યાપૂજાદિની
વિધિ, વેશભૂષા, ખાનપાન, મુસાફરી, વાહનવહેવાર વગેરેમાં ફેરફાર ચવાના-કરવા
પડવાનાં. વળી ખીજ એ બાજત પણ યાદ રાખવાની છે કે સાધન દશામાં જે
નીતિનિયમો કડકપણે પાળવાના હોય છે તે સિદ્ધ દશામાં આપોઆપ હળવા
ધર્મ જાય છે.

મહાત્મા લેહિા કેટલીક વાર જાણી સમજીને કાઈક નિયમનો ભંગ કરતા
હોય તેવો આભાસ ફેલાવે છે, જેથી જનસમૂહ એતી જરા ઓછી સતમાણી
કરે. પણ પછા પછા કાઈ વિચારની લહેરમાં ‘ જગાસને ’ સૂઈરજા હોય કે જંધતા
હોય તેવો દેખાવ કરે. લેહિા માને કે આ તો કાઈ પ્રમાણે આજમુ નામધારી
બાવો છે, ભજન કરતો નથી. છાડો એનો પીછા.

સારા સાધુને પૂરેપૂરો સમજવો એ અઘરું કામ છે. સદ્બોધે એવો કાઈ
સારો સાધુ આવે. અનુકરણ કરનારા ટોંગી મળવાના. જમાનો એ તરફનું જોર
પકડતો જાય છે. કુંચ એવો ટોંગી કળજુગી સાધુ ન હોઈ એતી ખાતરી
કરી લેજો. એવો હળવો વિનાશ કર્યો.

સલામાં મેઢેલા એક શાસ્ત્રીજી બોલી બીકયા : “ મહારાજજી, આપને કાણ
કળજુગી સાધુ કહી શકે ? આપમાં તો દોષ શુભરૂપે રહે. ” અને એ બાજતનું
સમર્થન કરવા તુલસીદાસજીની ઉક્તિ ટાંકીને કહ્યું : “ સમર્યજો નહીં દોષ મોસાંદે !
મહારાજજી, આપ તો સમરય છો. ” પૂજ્યશ્રીએ તરત જ વિનવપૂર્વક જવાબ
આપ્યો : “ હું એવો સમરય નથી. તુલસીદાસજીએ તો અગ્નિ, યંગાજી, અવતારી

પુરુષો જેવા સમરથોને લક્ષમાં લઈને એ ઉકિત ઉચ્ચારી છે; મારા જેવાને માટે નહીં. હું ક્યાં એજોની જેમ અશુદ્ધને પણ શુદ્ધ કરી લઉં અને મારામાં મિલાવી દઉં કે મારા જેવો કરી લઉં એવો છું? મારા સદાસર્માં આવનારને તપાસી જુઓ.”

x

x

x

ચર્ચાને જરાક વર્ગીક મૂક્યો અને સાચા તેમ જ ખત્રાત્રી સાધુ સંબંધે વાતનો એક વલયો. સાચા સાધુની નક્કર કરનારા દેવગી તો નીકળવાના, પણ સાચા ભક્તને...સાચા સાધુને પારખવાની શુદ્ધિ મળી રહે છે. વેદાન્તવિદ્યા એ આપણા ઉપનિષદનું મહામૂલું ધન છે અને સાધુ પુરુષનો એ છૂપો વારસો છે. પણ પુસ્તક દ્વારા કે બીનઅનુભવી કાચા કયાકાર દ્વારા એ ધન આજે છૂટી વેરાઈ રહ્યું છે. સાચા સાધુની તેમ જ ખરા વેદાન્તની કંઈક ઠેકડી ઊડી રહી છે પણ તેથી ખરી વિદ્યા કે સત્યને છુપાવવું પણ શી રીતે? એટલે બધા જ ઉત્તમ અધિકારી છે એમ માની લેવું પડે છે.

અપરિપક્વ વેદાન્તની વાત આવી. પૂજ્યશ્રી કહે છે :

તુલસીદાસે ભવિષ્યવાણી ભાખી છે :

મહાશય ધિન નારી નર કરત ન દુસરી વાત ।

કૌંસી કારન મોહ વશ કરે વિષ ગુરુ વાત ॥

x

x

x

મારો મુકામ સુરત જિલ્લાના એક નાનાસરખા ગામમાં હતો. એક જુવાન બંગાળી હોકરો ત્યાં આવી ચઢ્યો. કદાચ મારું નામ સંભળ્યું હશે. રવામી રામતીર્થનાં પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં તે ચિત્તમગ્ન થઈ ગયો. સર્વ જાણુ દેવ મહા (આ બધું બ્રહ્મ જ છે) એવું ખરું જ્ઞાન નહીં પણ એવો એને ભ્રમ થઈ ગયો. ન કશું કરવાનું ને ધરવાનું. પાડપૂજ, કર્મ, ધર્મ, દાન, પુણ્યદિ સર્વ ક્રિયાની ઉપર પોતે ઊડી ગયો છે એવું એણે માની લીધું. ખોટી મસ્તી ક્યાં સુધી ટોકે? ભટકતો ભટકતો આવી ચઢ્યો. અણુસમજી તો તેની એણે જોઈ માની એકા કે આ તો એક જોલિયો પીર છે. તેની આંખમાં મસ્તીનું ઘેન દબી નહોતું. પાગલપણાનું ચિદ્દ દબ્દ. જાણુકાર હોય તે જ તે જાણી શકતો. રામતીર્થનાં થોડાંક મસ્તીમર્મી કવન તે ભ્રમ શાનીએ સંભળાવ્યાં. બીજો થોડો લવારો કર્યો. તેને કંઈક પ્રસાદી ખવડાવી. સમજાવી-પટાવી વિદાય કર્યો. સિંદુરનું

દ્વધ સિંદ-અમ્યુ' જરવી શકે. વળા તે કનકપાત્રમાં કરે. પહેલું તે એ મળવું મુશ્કેલ. કોઈ મરજીએ પામે તો પામે. વેદાન્તજ્ઞાન સરવું નથી.

બીજા એક ખેડૂત ભાઈની પણ એવી જ સ્થિતિ. પુસ્તકિયો જ્ઞાની થઈ કામ-ધંધો છોડી બેસી ગયો, 'મહં વ્રહ્મ ના અવળા પાઠ ભણ્યો. ક્યાં સુધી ચાલે ? એક તો ગરીબ ને હવે બેકાર. બેકારીને લીધે આગળચ્છાથી જાહે એને બહારો કરી દીધો અને પત્નીશ્રેણે તેનો નશો ઉતારી દીધો. જૂએ મરતા મનુષ્યની મરતી જતરી મર્ધ. સારે નસીબે પાછો ધંધે વળગ્યો.

બીજો એવો જ મિથ્યાજ્ઞાની નોકરી છોડી ઘરે બેઠો. મહારાજ પણ એવા મૂખાંતે કેવી રીતે સીધા રસ્તા પર લાવી ચૂકે ? ચૂકે મોઢે સાંભળ્યે જાય, કંટાળાને પેલો પાછો જાય. સમય પાક્યો આપોઆપ તે અથડાઈ-કુટાઈ રાહ પર તો આબ્યો. મર્ધ નોકરી પાછી ન મળી. અસંતોષ સર્વ બાળતનો રહ્યો તે રહ્યો. જાહ જાહ ગોખનારા જમિત થઈ જાય.

હવે એક વધુ કટુણાજનક કથની સાંભળવા મળી. માણસ પ્રમાણમાં હોશિયાર પણ શુદ્ધ વેદાન્તી. સારે નસીબે નાનો કળીશદાર હતો અને કામધંધામાંથી સારી ભેળી કમાણી કરીને બેસી પડેલો એટલે એનાં એ જાહજ્ઞાન—વાસ્તવે જમજાન—તો ભાડો ફૂટતાં વાર લાગી. રામતીર્થ, ત્રિરિધર (નાં ફૂડળિયાં), મહી કવિઓ અને જ્ઞાનદેવ (નાં જગન) મોઢે કરી ગયે મારતો રહે. ન કોઈ બીજું સાધન, જગન, જ્ઞાન, પાઠ, પૂજા. મંદિરે જઈ દેવદર્શન તો એ કરે જ શાનો ? ન તો સાધુમહાત્માનો સેવાભાવે, નમ્રભાવે સંગ કરે. પોતાના જ્ઞાનાડંબરનું પ્રદર્શન કર્યાં કરે. પણ એવાને સંતોષ, તૃપ્તિ અને શાન્તિ ક્યાંથી આવે ? બકવાદે થઈ ગયો અને બકતો બકતો જ રહી ગયો. શું માલૂમ ક્યાં અને કેવાં મરણજન્ય પામશે ? આવા 'વરાપૂજા'ના બકવાદી અને "પૂર્ણસ્ય જ્ઞાવાદનં કુત્ર" ના કૃત્રિમ શાબ્દિક વેદાન્તીની અવગતિ અથા વિના રહે નહીં.

ત્યાર બાદ આ એક દર્જાત દારા શુદ્ધ વેદાન્તીની ઝાટકણી ઠાઠી. એક મિથ્યાજ્ઞાની પોતાના જુદા વેદાન્તના તોરમાં ઘૂમ્યા કરે. "જાવા અવધૂતને ન પાપ કે પુન"નો ખોટો અર્થ કરી મનને મનાવ્યા કરે અને પાપ કરે. એક વાર અહલહત્યા કરી. પાપ તો ચોટિયું પણ મનને સમજાવ્યા કરે કે મેં ક્યાં પાપ કર્યું છે ? હું તો પાપપુણ્યથી પર છું. હાથનો દેવતા ઇન્દ્ર. તેણે હાથ દ્વારા પાપ કર્યું. અહલહત્યાનું પાપ આ પાપીના ચિર પર લગ્યા કરે. રમ્ભિપદ

પર તે કાતરાઈને પડ્યું છે ને ? એક વાર ઇન્દ્ર એક મહાત્માનું રૂપ લઈ તેની પાસે આગ્યા અને તેના જ્ઞાનના ખૂબ વખાણ કર્યાં. ફરતા ફરતા તળાવ પરની એક વાડીએ આગ્યા. સુંદર વાડીના દર્શન કરી ઇન્દ્રે તેના માલિકની પ્રશંસા કરી : “વાહ, કેવો સારો તે માલિક છે ! કેવી સરસ ફળફૂલવાડી તેણે બનાવી છે ! ધન્યવાદ છે તેને. મારે તેને મળવું છે. એ કહીની વાડી છે ?” પેણે શુબ્ધ વેદાન્તી બોલી જીઠ્યો : “અરે, એ તો મારી વાડી છે. હું તેનો માલિક છું.” ઇન્દ્ર દેવતાએ પેણી પ્રહારદત્તા તેના ગળામાં બેસી : “લે ત્યારે આ તારી બધા.” અંતરમાં ચોંટી રહેલો અહંકાર ‘ના’ કહેવાથી જતો રહેતો નથી. ગમે તે સમયે તે બહાર ફેંદી પડે. આત્મવંચના કર્યા સુધી ટકી શકે !

x

x

x

વેદાન્તના ખરા અધિકારી કોણ ? એ વિષયની ચર્ચા અન્તે પોતે જ્ઞાનના સાત પગથિયાં સમગ્રજ્યાં. જે હરકોઈ સાધકે ચક્રવાં રહ્યાં, એ તેણે પૂર્ણ જ્ઞાન-સિદ્ધ થવું હોય તો. ઇશ્વરના માર્ગે વળવાની તેને સદ્શુદ્ધિ સૂઝે છે. દાન, પુણ્ય, કર્મ, ધર્મ, પાક, પૂજા, ભજન, કીર્તન કરતાં કરતાં અભ્યાસીના તમોચ્છલ અને રજોચ્છલ દખાતા જાય છે, સત્વચ્છલ વધતો જાય છે. અનીતિ છોડી નીતિના પથે તે ચાલવા માડે છે. નીતિ વિના કદીય ખરા ધર્મનો માર્ગ જડે નહીં અને ધર્મ, શાસ્ત્ર, સત્પુરુષોનાં વચનમાં બદા રાખ્યા વિના ખરી નીતિના માર્ગ પર ટકી શકાય પણ નહીં. ધર્મ અને નીતિ ઓતપ્રોત છે; બાપદીકરીનો સંબંધ છે યા તો માદીકરાનો સંબંધ છે.”

ધીના હરિકૃષ્ણ ન હોઈ સસંગા । તા ધીન હોઈ ન સંગવકે મંગા ॥

ઉપર પ્રમાણે ધર્મનીતિને માર્ગે ચાલી સત્સંગ કરતો રહે ત્યારે કાળે કરી સત્વચ્છલ પ્રવાહ ચાલવા માડે અને પછી સાધકને ખરા જ્ઞાનનું પહેલું પગ-થિયું હોય સાંગે. એ છે કુમેચ્છા. એ શુભ-ધ્વજાની એવી લગની લાગે કે ઇશ્વર-દર્શન ક્યારે થાય ? ક્યારે થાય ? આત્મદર્શન ક્યારે થાય ? ક્યારે થાય ? પછીનું પગથિયું છે સુવિચારણાનું. શુભેચ્છાં સારી વિચારણામાં પરિણમે. ઇશ્વર-આત્મદર્શનની વિચારધારા વહે નહીં. એવી અવિચ્છિન્ન વિચારધારાથી અભ્યાસીને તનુમાનસાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય. એનું મન બહુ સદૃઢ. પાતણું, લગભગ પારદર્શી થઈ જાય. ન તેમાં કોઈ ખાસ વાસના કે જનમતિક પદાર્થની રસરુચિ રહે. વિવેક અને વૈરાગ્ય સતત જાગ્રત રહે અને એને સાવધાન કર્યા કરે. આ ત્રીજી ભૂમિકાનો જય કરતાં કરતાં સાધક ચોથી ભૂમિકામાં પ્રવેશ

કરે. રહતે રહતે એના બધા દેવ ઝોમળી જાય. ચિત તદ્દન નિર્મળ થાય. મન પારદર્શી થઈ જાય. આ છે ‘સત્ત્વાપત્તિ’. શુદ્ધ મન કે શુદ્ધ ચિતને સત્ત્વ કહે છે. અબ્યાસ સતત ચાલતો રહે. તે પરિપક્વ થયે કોઈએક અકલ્પ્ય પદ્યે આશુધારેલે સમયે (“સત્ત્વાત્ સંગાયતે જ્ઞાનમ્”) એની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઊઘડી જાય. એ છે શંકર-સખકારીતું ત્રીનું નેત્ર જે કામને બાળી દે, કોઈ પણ વાસના-તૃષ્ણા રહેવા ન દે.

જ્ઞાનાત્તિઃ સર્વકર્માણિ અસ્મસાત્ કુલ્લેર્જુન । જ્ઞાનામિ સર્વં કર્મને બાળાને ભરમ કરી દે. ન હવે એને કોઈ કર્તવ્ય. કર્મભાત્રની કર્તવ્યભાવના આપો-આપ સરી પડે. કર્મ ખસેડ્યા પડતાં નથી, આપોઆપ ખસી જાય છે. મિથ્યાજ્ઞાની પોતાનાં કર્મ, ધર્મ વિનાશગળ્યે છોડી દે છે, પણ જૂલે છે કે યોગીતું-જ્ઞાનીતું આધિજીવં અનુકરણ ખાડામાં નાંખે આ જૂમિકામાં આત્મ-દર્શન થાય છે. મન અમન થાય છે. બળેલી દોરડા જેવું આકારભાત્રનું રહે છે. જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ ત્રણેયના પ્રભો એકીસાથે રમી જાય છે. નિઃશંકતા, નિર્મયતા આવી મળે છે. સાધક સિદ્ધ થઈ ગયો છે. ન કશું એને જાણવાનું કે મેળવવાનું બાકી રહ્યું. અનુકૂળતા બન્યે રહે અને પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ ન થયે જ્ઞાની આગળની જૂમિકાનો જય કરે છે. એ છે જસંસક્રિ. કોઈ પણ જગતિક પદાર્થો તરફ એની આસક્તિ થાય નહીં. આસક્તિપૂર્વક એ કશું કામ કરે નહીં. એની બધી ક્રિયા સ્વાભાવિક થઈ રહે છે. હરકોઈ પદાર્થ કે બાબતનું એને લાન છે પણ તેમાં એનો સંગ નથી. તેમાં એનું મન ભરાઈ બેસતું નથી. વાસ્તવે તો એવા જ્ઞાનીનું ખરું મન રહ્યું હોતું નથી. તેનો દેહાધ્યાસ જતો રહ્યો હોય છે. ભોડો જુએ છે કે જ્ઞાની ખાવપીએ છે, હસે છે, ખેંચે છે, કામમાં વળગેલો રહે છે. પણ એ સદા મૃદુલ હોવા છતાં સદા નિવૃત્ત છે, એ કેવળ સાક્ષીભાવે ક્રિયા કરતો રહે છે. છઠી જૂમિકામાં જ્ઞાનીને ‘વદાર્થમાવિની’ નામની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પદાર્થ જુએ પણ તેનો સંગ નહીં. શું છે ? તેનું જ્ઞાન નહીં; આંખ જોતી રહે પણ દૃષ્ટિ દ્રષ્ટામાં ઠરેલી રહે; વૃત્તિજન્ય જ્ઞાન ઊપજે નહીં અને એને જ્ઞાન થાય નહીં કે આ અમુક વસ્તુ છે. આ જ્ઞાનીને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન સ્ફુરે નહીં. મેંમાં કોઈ કોણિયો મૂકે તો કદાચ લાન આવે ને તે ખાય. આ જૂમિકાનો જય થતાં યતાં સાતમી જૂમિકાની ચરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. એમાં જ્ઞાનીને કોઈ જગાડે તો પણ ન જાગે. જગતમાં છતાં બિલેલો. પૂરી સુશુપ્તિ જેવી જ્ઞાનદશા. એને મારો, હાપો, કશી અસર નહીં. ચેતન છતાં પૂરો અચેતન. આ છે સ્થિતિ

તૂચ. આવા યોગીનો પ્રાણ છેક સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલ હોય છે. તે એકેક ક્ષ્ણ છોડતાં છોડતાં સત્તર દિવસે પૂરો ચાન્ત થઈ જાય છે. યોગીનું શરીર આપોઆપ છૂટું અળથું થઈ જાય છે. દેહાતીત દશા તે જ દેહરદિન તૂર્ણાતીત રિયતિ-પ્રહસ્યશ્પ-મદ્મરિયતિ.

પોથીપંડિતો આ ભૂમિકાને એવી રીતે દર્શી કાઢે છે કે એ તો મનની સાત પ્રકારની રિયતિ છે. જ્ઞાનીને એની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. જેણે જ્ઞાનનું કહો કે મનનું કહો, પહેલું પચયિયું પણ સિદ્ધ કર્યું નથી અર્થાત્ જે શુભેચ્છા પણ કરી શકતો નથી તે ખરા જ્ઞાનની ટીકાટીપ્પણ કરી પોતાનું અધ્યાન છુપાવવાનો ડોળ કરે અને પોતે ખરો જ્ઞાની છે એવો આડંબર રચવાનો પ્રયત્ન કરે તેવા દોંગીને જેટલા ધુતકારી કદાચ તેટલું ઓછું છે. પણ અણસણજી સમાજમાં અણસમજી જ્ઞાનીઓ સંતમહાત્મા તરીકે પૂજવાના.

યાદ રાખીએ : દેહની સાથેનો તાદાત્મ્યભાવ તોડવા ભૂમિકાજય જરૂરી છે. યાદ કરો : તુલસીદાસજીની શાયનીય વ્યક્તિઓ—નામધારી ચંદ્ર બ્રાહ્મણદિઓ.

ભૂમિકાનું જ્ઞાન વિચારતાં એમ લાગે છે કે પૂજ્યશ્રી પાંચમી ભૂમિકામાં રહી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ આદર્યે જતા હતા બિલકુલ અસંગતભાવે અને સાક્ષીરૂપે રહીને તેઓ એમ કરી શકતા. આ જ કારણને લીધે તેઓમાં એક વિરલ ધીરગંભીર શાન્તિનાં દર્શન થતાં અને તેમની મુખમુદ્રા હમેશા પ્રસન્ન રહેતી, જાણે કે કોઈ મહત્ત્વ જ્ઞાનભૂમિકામાં પોતે પૂજકી તો નથી મારીને? પોતે જરૂરી કામ ક્યેં રહેતા. છતાં પૂરા શાંત-ગંભીર રહેતા એવું એમના દર્શન કરનારને દરથી કે પાસેથી લાગતું. એવી લાગ્યે જ એકાદ ક્ષણ જેવા મળી હશે, જેમાં એઓશ્રીએ શુભેચ્છા, મુવિચારણા, તનુમાનસા, સત્ત્વાપતિ કે અસંસક્તિનો ત્યાગ કર્યો હોય. જુલેચૂકે કોઈએ કોઈનું ધસાવું કહેવાનું શરૂ કર્યું કે તરત જ તેઓ વાતનો પલટો લેવાની દેતા. “હરિહર” બોલીને ઉપદેશતા : છોડો એ દારિદ્રને. ત્યાં કોઈ ભજન બોલનાર હોય તો તરત જ તેને ભજન ગાવાનું કહેતા. જઢાવરથા સાથે કંઈક માંદગી પણ ખરી. છતાં એઓશ્રીની વિચારધારા તર્કબદ્ધ નીકળે જતી. અનુભવની વાણી એવી જ હોય.

એક તરફ શરીર ધસાવું જવું હતું. મહામુસીજતે બેઠકાંક કરી શકતા. છતાં મન પૂરી સૂર્તિવાળું. યાદસંક્રિત પણ જરાજર કાયમ. વિનોદ તો એમના સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલો એટલે જ્યારે ત્યારે તે ટપકી ઝીકતો.

કોઈ પરિચિત ભક્ત બહારથી આવ્યો હોય તો એવા ગીદા શબ્દોથી તેને આવકારે કે તે ખુશ ખુશ થઈ જાય અને જતી વેળા એવા કોમળ અને વિનોદભર્યા શબ્દોથી તેને વળાવે કે જનાર બહુ કમને પાછા ડગ હારે. તેમાં વળી આ ગુજરાતી શબ્દો, “ભાઈ આવજો”થી તેને વિદાય કરે ત્યારે તો તે હૃદયભેર પાછો દર્શને આવવાને લલચાય. વળી કોઈ વાર તેને કહે : “તું જવાની તો રગ ભાગે પણ હું તને શી રીતે કહી શકું કે જા !”

પોતાના હરકોઈ આશ્રમની ઝીણવટભરી તપાસ પત્ર દ્વારા કે ત્યાંથી કોઈ આવ્યો હોય તો તે મનુષ્ય દ્વારા જાણી લે અને સંભળનારને સંકેત પડે કે આ મહાત્માજી હજીય હરકોઈ આશ્રમસંજ ધે રાત્રે માટે આટલી ઊંડી તપાસ રાખે છે ? તેમાં વળી જુદાં જુદાં સૂચનો મોકલે કે આ ફેરફાર અહીં કરો ને પેલો સુધારો ત્યાં, સારે સંકેત વધુ ઊંડી ઊતરતી કે એ બધી સાવચેતી કેને માટે ? આ સંકેત કરનારને કયા ખતર હોય છે કે એક બનેલી વસ્તુને સદા બની રહેલી રાખવાને તેઓ કાળજી રાખતા. પોતે વારંવાર કહેતા : “મારે કયાં ત્યાં હવે જવું છે ? પણ વસ્તુ છે તો તે કોઈ વાપરશય ખરો ને ? સારી વસ્તુ શું કામ તે ન વાપરે ?” કદાચ ‘કર્મચ્છેદાયિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન’ એ ગીતાવાક્યનો તેઓ પ્રત્યક્ષ બોધ આપતા હશે.

x

x

x

એક દિવસ એક પ્રતિષ્ઠિત બાલુક ભક્તે વિનંતી કરી : “જાવા, આપનું શરીર હવે વધુ ને વધુ ક્ષીણુ અને અસકન થતું જાય છે. આપના સંકલ્પબળનો ઉપયોગ કરો અને એને અમારા વધુ કલ્પાણને માટે લાંબા આયુષ્યવાળું કરો.” જરા મંદ અવાજે પોતે બોલ્યા : “હા, સંકલ્પ મી કુછ કર સકતા હો હૈ લેકિન કહ્યાં તક ઠસકા ઉપયોગ કરવા રહૈ ॥”

આ સમાધાન-અસમાધાનકારી શબ્દો સંભળી પૃથ્વક ભક્ત ચાંત થયા. તેના ગયા બાદ પોતે વાત લિપાડી : “હવે જીવવાનો મોદ અને રસો નથી. જીવનરસ ઊડતો જાય છે. શરીર ‘જવાન’ હેતું જાય છે. એને પરવશ-પરાધીન દશામાં રાખી જીવન લંબાવવાનો શો અર્થ ? એક દિવસ તો શરીર જવાનું છે જ. ત્યારે પણ આની આ જ સ્થિતિ ઊભવાની. શરીરદર્શનમાં જ મારો સમાગમ પૂરો થતો હોય તો ભક્તજનો અને જરાખર સમજ્યા નથી. હું ક્યાં દેહ છું ? હું તો દેહી-દેહાતીત છું. આ સમજ જ્યાં સુધી ન ઊગશે

ત્યાં સુધી અજ્ઞાન રહેવાનું અને અજ્ઞાનનું ફળ તો મુખદુઃખ છે જ. હું તો મુખદુઃખથી પર છું.

વળી સંકલ્પનો વ્યર્થ ખર્ચ કરવો એ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. શરીરની સાથે મનનો ગાઢો સંબંધ છે. એકની નિર્જળતાની અસર બીજા પર થાય. મન બળવાન છે છતાંય બહુ નિર્જળ-અસક્ત શરીરમાંથી સત્ય મનોસંકલ્પ ન નીકળી શકે. તેમ કરવા જતાં શરીરને બારે આંચકા લાગે અને મન વધારે લીધું થાય. હવે તો જે થોડુંકણું સંકલ્પમય છે તેના ઉપયોગથી કુંભમેળા પૂરો કરવામાં અને શેષ જીવનને બને તેટલું આછું પરાધીન કરવાના કામે લગાડવામાં લાભ છે.”

યયું પણ તેમ જ. જીવનરસ ઊડતો ગયો. મન શરીરને પરાણે કુંભમેળામાં (પ્રયાગ) ખેંચી ગયું. ત્યાંનું કાર્ય પાંચે તરત જ જસીડીમાં એ ખેળિકું ખેંચાયું. પ્રાણ રહ્યો લગભગ ત્યાં સુધી મનોબળે સાથ આપ્યો. અસંવૃત્તિ તો હતી જ. તેની પરાકાષ્ઠા વધે ‘વદાર્યામાવિતી’ સ્થિતિ આવી અને ત્યાર બાદ તૂર્ણ-તૂર્ણાંતીક ની સ્થિતિ થઈ તે થઈ. એ છે સ્વ-સ્વરૂપની સ્વાભાવિક સ્થિતિ. અહંભાવ ફરીને જાઓ નહીં અને બીનજરૂરી દેહ રહ્યો નહીં.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દસામાં આ જ મોટો ફેર છે. અજ્ઞાનીને પણ હેરાતી એ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે, પણ તે કૃત્રિમ-જનાવટી સ્થિતિ છે. ‘વદાર્ય’-અભાવિની જેવી સ્થિતિમાં ન આવ્યાપીરાનું ભાન અને તૂર્ણ જેવી દેખાતી સ્થિતિમાં અજ્ઞાન-ખીજ લઈને જીવને શરીરસંબંધ છોડવો પડે. સાતમાંથી એકેય બુધ્ધિમતો અજ્ઞાનીએ જ્ય ન કરેલો હોવાથી તે અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનમાં જીવે અને અંધકાર-અજ્ઞાનમાં મરે, પરવશ જની આવાગમનના ચક્રમાં ઊંચેનીએ આવળ કપાં કરે. અજ્ઞાનનો પાઠો ઊપડ્યા સિવાય જ્ઞાન પ્રકાશે નહીં. પ્રવશ જ્ઞાન વિના મુક્તિ કેવી ?

x

x

આ પ્રકરણના અનુસંધાનમાં એક ભુદા પ્રકારના પણ અમતપના કિસ્સાની નોંધ કરવી આવશ્યક છે. કોણ નિઃશ્વાત્મક રીતે કહી શકે એમ છે કે એ મંદ પ્રારબ્ધનો કિસ્સો છે કે એમની લીલાનો એ એક પ્રસંગ છે ? બંને રીતે એ ધટાવી શકાય એમ છે. મંદ પ્રારબ્ધના ઉપાડને એમણે એક લીલાના રૂપમાં ફેરવી દીધું હતું. પ્રવશ જાગત તો લીલારૂપ જ લાગે છે; નહીં તો એક મૂક, મંબીર અને ઉદાર સેવક પર સંકુચિતતાનો આરોપ આવે નહીં અને નાની આખતને મોડું રૂપ

અપાય નહીં. મહાત્મા પર એક જ વશીકરણવિદ્યા કામ કરે છે અને તે પ્રેમપૂર્વકની સેવા. પણ એ પ્રેમ હોવા જોઈએ તત્તમનનો પૂરા સાચો પ્રેમ, યથા-શક્તિ અને યથાભક્તિ બાજે પૂર્તિરૂપે એ સેવામાં ધનનો ઉપયોગ થાય જોડેલો પ્રેમ ખતાવે તેટલા પ્રમાણમાં જ સેવા કરવાથી તે સેવા અને તે પ્રેમ ટકી રહે છે, જ્યાં કૃત્રિમતા આવી ત્યાં કચ્ચાટ થવાનો જ. પૂજ્યશ્રીના અંતરંગી સેવકો આ સૂત્ર પૂરું સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી.

કોઈક પ્રકરણ સંબંધે વાત નીકળતાં એક કાચા બદ્ધરક્ષા સેવકથી કહે- વાઈ ગયું' (કોઈ ઇરાદાપૂર્વક તો એ ન કહેવાયું) કે પૂજ્યશ્રીની ગેરહાજરીમાં અર્થાત્ બીનદેખરેખને લીધે પૂજ્યશ્રીને જે વિચારના કે ઉદારતા પસંદ છે તેમાં હવે કંઈક ઊણપ રહે છે અને આગ્રમવહીવટમાં સંકુચિત વૃત્તિ કામ કરી રહી છે.

હવે સંકુચિતતા સાથે પૂજ્યશ્રીને જન્મસિદ્ધ બારેવિરોધ. પૂજ્યશ્રીની વૃત્તિએ એકાએક પલટો ભાઈ લીધો. વહીવટીતંત્ર બદલાઈ ગયું. જાક સેવામાંથી કેટલાક શિષ્યો આપોઆપ સમજપૂર્વક દૂર રચ્યા કે ઇરાદાપૂર્વક ખસી ગયા. પૂજ્યશ્રીએ સીધી રીતે કોઈને કશું કહ્યું નહોતું, પણ ત્યાર પછીના એમના વિચાર અને વર્તનથી હરકોઈ સેવકને ખબર પડી ગઈ કે પૂજ્યશ્રી સાથે કેવો અને કેટલો સંબંધ રાખવો જોઈએ અને રાખવો જોઈતો હતો.

શક્તિ બહારની સેવા ઉઠાવવાથી કોઈક વાર સંકેતવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય, એ બાબતનો ખાતરી બધાંને થઈ. પૂજ્યશ્રી એક પવિત્ર પુરુષ હતા. એમનું હૃદય શાફ-સ્વચ્છ હતું. એમાં હરકોઈની તે જેવો-હોય તેવી છાંયી પડતી. પોતે કોઈને દુઃખ કે તકલીફ આપીને સેવા કરાવે એવા નહોતા. હંથર એમોથી જેવા નિર્દોષ શુદ્ધ પુરુષની સહાયે હરહમેશ આપીને બિતો રહ્યો છે અને એ જ હંથરે હરકોઈ સેવકને આત્મીની જેમ ખતાવી દીધું કે પોતે કેવો છે તે તે જાતે જોઈ લે.

મહારાજશ્રી તો ત્યાર પછીના વહીવટથી પ્રસન્ન રચ્યા પણ અંતરંગી સેવકને સૌ સૌની સેવાશુદ્ધિ અને શક્તિના પ્રમાણમાં સતોષ-અસતોષ થયો. જોજે કહેવાની—પૂજ્યશ્રીને ફરિયાદ કરવાની જૂથ કરી હતી તે અને જીને જેને તેની તેના તે વખતના સારીરિક અસ્વાસ્થ્યના કારણે થયેલી નાનીશી જૂથ મુધારવાની

તક ન અપાર્કિતે બન્ને પક્ષકારોના નસીબમાં બળાપો અને પરનાવો રહી ગયો કે પૂજ્યશ્રી ગયા અને તેઓ સમક્ષ તેઓને પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેના વર્તનની ચોખવટ કરવાનો અવસર જતો રહ્યો. વધુ બળાપો તો એ થયો કે પૂજ્યશ્રીને એ બીનાથી દુઃખ થયું હતું, જે બેમાથી એકેબની હાલનામાં નહોતું અને નહોતું આવ્યું.

એક બાબત નિશ્ચિત છે કે પૂજ્યશ્રી કદી પણ પોતાની નાનીમોટી સેવા કરનારાને બૂધ્યા નથી, બૂલી શકે એમ નહોતું. પોતે સમય પૂરતો જરા ખડબાદ કરી-કરાવી મૂકે, થતી કે થયેલી બૂલ પર ધ્યાન દોરાવી આપે અને પછી પાછા જેવા હતા તેવા પ્રસન્નમુખ થઈ જતા. બૂલ કરનારને પણ પહેલાની જેમ આવકારે અને શક્તિ પ્રમાણે લક્ષિત શીખે એવા બોધવચન સંભળાવે.

આ સમયે કમનસીબી એ હતી કે પૂજ્યશ્રીના પીઠ અને માઠ પરિચય-વાળા સેવકો, જે આવી બાબત યુક્તિપૂર્વક સંભાળી સુધારી-સુધરાવી લેતા તે ત્યાં હાજર ન હતા. ઈશ્વરેચ્છાએ બનવાનું બની ગયું. કદાચ પૂજ્યશ્રીનો આંતરિક સંકેપ પણ કામ કરી ગયો હોય પોતાની ઇચ્છાનુસાર બધું કરેકામ થઈ ગયા પછી એક દિવસ પોતે વાત ઉપાડી. કોને અનુલક્ષીને એ વાત ઉપાડી તેની ભાગ્યેજ કોઈને ખબર પડી, પણ હેતુસરની એ વાત હતી :

મારી સેવામાં ભડતો લાગી જાય છે. પહેલાં તો બીતે બીતે ચર્યાત કરે. પછી માઠ પરિચય કેળવે. હું પણ એ જેવા દેખાવ કરતો હોય તેવા તેને ખરો સેવાભાવી માની લઉં. સાધુ પ્રરુપો સરળ હાલના હોય છે અને તેઓ જલહી જલહી શંકાની નજરે ન જુએ. આ ભડતોને જરા ખાનરી થઈ કે મહારાજશ્રી પોતાની સેવાથી પ્રસન્ન છે ત્યારે વખન જોઈ આ અર્ધદમ્ભ સેવકો કાન લાભેરવા માંડે. બીજા ભડતો કે સેવકો તરફ બાવાજી જરા શંકાસીલ બને એવી ચાલ ચાલે. પોતે જ એકલા અને ઉત્તમ સેવક છે તેવા ભાસ ઉત્પન્ન કરે. પણ એ બિચારાને ક્યાં ખબર હોય છે કે બાવાજીને તો પાકા પરિચયે હરકોઈ ભડતની સેવાનો અને તેની મર્યાદાનો પૂરો ખ્યાલ હોય છે અને તેને લક્ષમાં રાખી પોતે તેની સેવા લે છે ?

દોષમુક્ત કોઈ નથી એટલે તેના ગુણની જ કદર કરીને ઉપયોગી સેવકોને રાખવાનો પૂજ્યશ્રી પ્રયાસ કરે, પણ જો તેઓ મનમોજી ચાલ તો તેને વિદાય કરે. આશ્રમને માટે તેમ જ પોતાના અચક્ત શરીર તરફ વિચાર કરતાં

સેવકોની તો જરૂર રહે, એટલે નવા સેવકો ખનાવ્યા કરવા તેના કરતાં જે હોય તેને જ તૈયાર કરીને રાખવા એ ડહાપણનું કામ છે. પોતે કહેતાઃ " ખુદ રસોઇવાને પણ હું અનુકૂળ કરી લઈ છું. એકને કાઢો ત્યાં બીજો એવો જ આવવાનો. એમ નવા નવાને કેળવવા, તેના કરતાં નહો ત્યાં સુધી જૂનાને નિખાવી લેવા. હા, જ્યારે તે ગુરુ ચમને એસે ત્યારે તેને જાકારો આપવો પડે. સંશયશીલ કરે તેવી વાત સેવકોએ સ્વામીને ન કરવી જોઈએ. "

પૂજ્યશ્રીની આ ત્રીજીવટભરી વહેવારુ સમજનો ખ્યાલ રાખનાર ઓછા એટલે એમને કંઈક અસંતોષ રહેતો. આ પણ કદાચ એમના પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધનો પરચો હતો.

ત્રણ જ્યારે સેવકનો ગડિા પ્રેમ જોના ત્યારે પોતે મુશ્કેલીમાં મુકાતા. એવાને કાઢી મૂકતાં પણ દયા આવે. એનો પ્રેમ તો છે પણ એટલી ભુલિ નથી એમાં એનો શો વાંક ? આ દષ્ટિ રાખી અનેક પ્રકારના વિધવિધ વિચાર-વાણા લગતોને એઓ નિખાવી લેતા અને તેની ચક્તિ પ્રમાણે કામ લઈ લેતા. વળી કુશળ ખેતાડીય હતો એટલે પોતે આશરેથી બાહ્ય ખેતી લેતા અને વખત આવ્યે સમેટી લેતા.

એઓશ્રીમાં રામજીની મર્મદા હતી તો શ્રીકૃષ્ણની કરામત પણ હતી. જલ કરનારા સાથે પણ રમત રમી તેનું જલ જતું કરી દેતા. શૂંઘં છલ્લયનામદિમ । ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિ તરીકે શૂંઘં, સોગડાંબાજી અને જુમાર પણ ગણાયા છે. એ વાંચી કે સાંભળી કેટલાક વિરમય પામે છે કે પરમતત્ત્વ શ્રીકૃષ્ણચર, આનંદકંઠની વિભૂતિ જલ હોઈ શકે ? જલ વિના જલી જલ્લ ન ખાય, પણ આવા મહાત્મા પુરુષ, કે જેઓ શ્રીકૃષ્ણના કોઈ એક અંશરૂપે લીલા કરે ત્યારે જ તે સમજી શકાય. પોતે તો કદી જલને ઉત્તેજન ન આપે, પણ જલનું સુંદર ભાખ કરી શકતા. સોગડાંની રમત એ જલનું પ્રતીક છે. દુર્યોધન જલી કુલાયો કે એનું જલ કાળુ અને તે જલ્યો. પણ પરિણામમાં શું જોઈએ છીએ ? જલેસો દાયો અને દારેસો જલ્યો. એકે રાજ ખોયું, બીજાએ તેને પચાવી પાડ્યું, પણ આખરે બધું ઓકી કાઢ્યું પડ્યું. રાજગાદી ગઈ. વંશ ગયો. પાંડવે શુભાવેલું રાજ પાડ્યું મેગધ્યું. પણ તેય આખરે જનતવહેવારથી કંટાળી ગયા અને રાજપ્રુદીધી પરમ મુખને માટે ધરજાર અને રાજપાટ હોડીને આથી નીકળ્યા. જલ કરનારા આખરે જલાય છે અને તે ઈશ્વરની વિચિત્ર આયા-રચના દારા.

છવીની બુદ્ધિમાં છલ આવે ક્યાંથી ? અને શા માટે ? વચ્ચે કમનો દાયદો અને ઉકેલો એ કાપડો.

પૂજ્યશ્રીએ વાતનો સમાહાર તળેનાં એ દષ્ટાન્તોથી કર્યો :

રાજાનો રખેવાળ વાંદરો થયો. ખુશ્કી તલવારે રાત્રે તેનું રક્ષણ કરે. એક દિવસ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જૂખમરાને કારણે રાજગૃહમાં ચોરી કરવા પેડો. રાજાના શયનગૃહના દ્વારે આવી જરા સંતર્પણને ઊભો રહ્યો. જુએ છે તો વાંદરો તલવાર ઉગામીને ઊંઘતા રાજાને કાપી નાખવા ન જતો હોય તેમ તેણે જોયું. ધારીને જોયું તો છપ્પરપણંગ પર ઊંચેથી એક નાનાસરખા સાપ જેવું પ્રાણી ચાલી જતું માલુમ પડ્યું અને તેનો પડછાયો રાજાના ગળા પરથી પસાર થતો દેખાયો. ચોર વસ્તુરિયતિ સમજી ગયો. તરત જ વાંદરાના હાથમાંથી તલવાર લઈ લીધી અને વાંદરાને મારી નાખ્યો. પછી રાજગૃહની ચોરી કરી છાનોમાનો ચાલી ગયો. સવારે હાહાકાર થઈ રહ્યો કે રાજમહેલમાં ચોર આવી ગયો અને રાજરક્ષકને મારી નાખી રાજાનો હાર ઉઠાવી લઈ ગયો. ચોમેર દોડાદોડી અને શોધ-જગતી થઈ રહી, પણ ચોરનો પત્તો લાગ્યો નહીં. આખરે ધનામ જાહેર કરાયું. ખરો ચોર હતો થયો અને ખરી વસ્તુરિયતિની જાણ થઈ.

સાંભળનાર સૌ કાઈએ પોતપોતાના તરંગો દોડાવ્યા અને જેના તેના માથા પર બંધબેસતી પાપડી બેસાડી દેવાઈ. ખીજી વાર્તા વધુ રહસ્યમયી હતી.

x

x

x

એ ઝવેરી મિત્રો હતા. એક મદિદ પક્ષો અને નાનો છોકરો મૂકી મરી ગયો. મરતી વેળા એ ઝવેરી દાંજડીમાં એક હીરો મૂકી પત્નીને કહી ગયો કે, "જરૂર પડે ત્યારે આ દાંજડીમાંનો હીરો કામમાં લેજો, પણ પેલા મારા મિત્ર ઝવેરીની સલાહ પ્રમાણે ચાલજો." વખત વહી જતાં ધરતું ધન ખૂટ્યું અને કરકસર કરી જેમ તેમ કરી દહાડા કાઢવાનો વખત આવ્યો. સેડાણીને દાંજડીમાંના હીરાની યાદ આવી. છોકરાને તે હીરો લઈ ઝવેરીકાકાને ત્યાં મોકલ્યો. ઝવેરી તો હીરાનો સાચો પરીક્ષક હતો. જોયું તો હીરો ખોટો નીકળ્યો. જો ખરી હકીકત કહી દે તો લોકો માને નહીં અને એના પર ખોટો આક્ષેપ આવે. પોતાના ભાઈબંધ શેઠ મરહૂમ ઝવેરીની બુદ્ધિમતાનો તેને સાચો પરિચય હતો એટલે અગમચેતી વાપરી પોતાનો દીકરો ઝવેરાનનો પારખુ યાચ તે મજાતરીએ તેણે આ બનાવટી હીરાની તરફીય રચી હોવી જોઈએ એ અનુમાન બાંધી તેણે છોકરાને તેની તે જ દાંજડીમાં હીરો મૂકી ઘર મોકલી આપ્યો અને કહ્યું કે,

“ બીડ પડે ત્યારે મારી પાસેથી પેસો લઈ જજો. કાલથી મારે ત્યાં તું નોકરીએ આવ્યા કર.” છોકરો નોકરીએ ચઢ્યો અને એક કાબેલ ઝવેરી થયો. એક દિવસે પેલા શેઠે છોકરાને કહ્યું કે, “ તું તારો પેલો હીરો લઈ આવ.” બોલીને જોયું તો છોકરાને વિનાપૂછવે ખાતરી થઈ કે એના પિતાજી તો એક પાકા મુકિતખાજ હતા.

ખરા હીરાની પરખ આવે નહીં અને નકલી હીરા અલગ કરી શકાય નહીં. કોણ નકલી હીરાના ભ્રમમાં ગોવાં ખાયા કરે એ તો સાંભળનારાઓએ જ વિચારીને નક્કી કરવું રહ્યું. પૂજ્યશ્રી તો દર્શાવે આપી ચૂપ થઈ ગયા. કંઈક વેરાગ્યની છાયા છવાઈ રહી. એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આવા સાચા સદ્ગુણના સતત સહવાસથી અને સેવાથી પણ જો સાચ-જૂઠું ઓળખતાં ન આવડે તો તે સેવા કરનારનું કમલાગ્ય છે. આખરે તો જૂઠું જૂઠું જ થાય અને સત્ય રિથર થાય.

ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપરની હકીકત લાગે છે નમરવ્ય અને નાનીશી. પણ એની પાછળ પશ્ચો છે એક અતર્ક્ય ઇતિહાસ. પૂજ્યશ્રી સુરત આશ્રમને એક જુદી જ દૃષ્ટિએ જોતા. બીજા આશ્રમોની પ્રવૃત્તિ પોતે જાતે ઉપાડેલી. ત્યાં જમીન ખરીદીને આશ્રમ બંધાયો ત્યાં મુખીની બધી નાનીમોટી વિગતોમાં પૂજ્યશ્રીને પોતાને જ ઊંચું પડ્યું હતું. પૈસા તો એક થા બીજી રીતે ભડોતના મજબૂતિથી આવતા. પોતે સ્પષ્ટપણે કહી સંભળાવતા કે, “ આ પૈસા હું વળી ક્યાં જાડ પરથી ખંખેરી લાવ્યો ? મારા મુખ્યાર્થે તમે આપ્યા અને યથામતિ મેં તેને ઉપયોગ કર્યો. જશ્ય તમારો છે.”

સુરત આશ્રમનાં મંડાણ જુદી રીતે ચલાવતા હતાં. એ કદાચ યાદ દર્શી કે એક ભક્ત સેવકે જમીન ભેટ આપી હતી અને પાકી તારખંધી કરી એક નાનું સરખું આંગણાડિયું તૈયાર કરી આપ્યું હતું. વધુ પૈસા તે ખરચી શકે એમ નહોતું. પૂજ્યશ્રીને જોઈએ તેવી રીતનાં મંડાણ તો ચલાવ્યાં, પણ આશ્રમના મકાનના બાંધકામમાં જાતો નિર્ણય થયો. એમાંથીને જોઈતો હતો નેપાર આશ્રમ, જેમાં પોતે યથારુચિ, યથા સમય, ભક્તોની ઇચ્છાનુસાર એક અવ્યાખત તરીકે આજીવન કર્મ કરે. પોતે વારંવાર યાદ આપતા “ તાણુ તો રમતા મલા ”—“ મહેતા પાની નિર્મલા ”. સાધુએ એક સ્થળે રિથર થઈ બેસવું નહીં. એને તો વિચાર્યો કરવાથી લાભ. તેથી આસક્તિ વળગે નહીં અને આરામી જોઈએ ત્યારે અને જોઈએ તેટલી મગ્યા કરે. ભક્ત સેવક

લોકો એઓશ્રીને બોલાવે, રહેવા-ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરે, બીજા આનુષંગિક સેવા ઉઠાવી લે અને પૂજ્યશ્રીને જરા પણ માયું મારણું ન પડે એવી સુવ્યવસ્થિત સ્વચ્છ, પ્રેમપૂર્વકની અને સંકુચિતતારહિત કાર્યવાહી ઉપાડી લે તો એના જેવો બીજો કયો વધુ સાચા સંતમહાત્મા-ગુરુજનો ઇચ્છી શકે ?

પૂજ્યશ્રીની રીતરસમ, રાજસી-અમીરી, ઉદાર સ્વભાવ; અને અણીયુક્ત સ્વચ્છતા માટેનો એમનો આગ્રહ એક-સમજી કાર્ષ્ણ્ય પણ એક વ્યક્તિ તો શું પણ અનેક વ્યક્તિ મળીને એ માધાભાર જોખમ ખેડવા આગળ પડે નહીં; પાછળ પાછળ ચાલવા બધા તૈયાર. જવાબદારી લઈ શકાય એમ હવું જ નહીં. તન, મન અને ધનથી સેવા કરનાર જ્યાં ડરી જાય, ત્યાં એમાંના એક, કદાચ બે, સાધનવાળો માણસ શી રીતે હિંમત કરે ?

જેઓને સાક્ષી રાખીને પોતે જમીનની બેટ સ્વીકારેલી તેઓ કસોટીએ ચડયા. પાર ન જતરી શક્યા, એવી જ્યારે પૂજ્યશ્રીને પાંદો ખાતરી થઈ ત્યારે પોતે બાધકામની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. સરઆત યર્ષ અને મોટે ભાગે સુરત વાસીઓએ જ તેમાંના મોટો ફાળો આપ્યો. મૂળ જમીન આપનાર સદ્ગત શ્રી મગનભાઈના કુટુંબે અને મિત્રે પહેલ કરી અને બીજા દાતાઓ આવતા ગયા. મોટે ભાગે સેવાભાવી ભક્તોની દેખરેખ તથા મહાન બધાનું અને પૂજ્યશ્રી આશ્રમમાં આવતા-જતા થયા. ત્યાર બાદ પ્રાયશઃ એઓશ્રીની ઇચ્છાનુસાર મહેમાનગીરી ઉપાડી લઈ એઓશ્રીના અંતરંગી સેવક ભક્તોએ મહારાજશ્રીને અને તેટલો માનમરતબો સાચવ્યો. એઓશ્રીને બને તેટલી ઓછી તકલીફ પડવા દીધી. આર્થિક, બ્યાવહારિક કે માનસિક એવી કોઈ પણ ઉપાધિથી એમને અશ્રમ રાખ્યા અને પ્રસન્નચિત્તે એઓશ્રી આવતા જતા રહ્યા, જોકે આશ્રમ હોવા છતાં પણ આશ્રમમાં રહેવાની મહારાજશ્રીને કુરસદ નહોતી મળતી. સુરતના પ્રેમી ભક્તો એમને સુરતમાં કે સુરતની બહાર લાઈન્સમાં કે કુમસમાં રહેવા લઈ જતા. સુરતના પ્રેમે મહારાજશ્રીને આકબ્બાં કર્યાં, જોકે એઓશ્રીને તો જ્યાં જાય ત્યાં એકસરખાં માનપૂજા અને સેવા સત્કાર મળી રહેતાં. એઓશ્રીમાં યુરો પણ એવા જ હતા.

ગુજરાતીઓ, ખાસ કરી, સુરત સંબંધીઓ, કહે તે કરતાં કરી બતાવે વધારે એવી પૂજ્યશ્રીને પ્રતીતિ થઈ. દરેક આશ્રમને એ લોકોએ કાર્ષ્ણ્યે કાર્ષ્ણ્યે રૂપમાં આર્થિક સહાય કરી છે. ખુદ સુરત આશ્રમ પેટે એક અલગ 'દાળરોડી ફંડ' ઊભું કર્યું છે કે જેમાંની આવકમાંથી આશ્રમમાં રહેતા કે આવનારા

અજ્યાગત સાધુ-સંત-મહાત્માને પૂજ્યશ્રીની ગેરહાજરીમાં કંઈક ભોજન મળી રહે. પૂજ્યશ્રી આ અને આવી સેવાથી પ્રભાવિત થયા અને કંઈક સંતુષ્ટ થયા કે સુરતમાં એઓશ્રી એક 'રમતા જોગી'ની જેમ આવીને રહી શકે છે.

ખીમ આશ્રમોમાં એવો પ્રયત્ન એમણે પોતે જ કરી લેવાનો હતો, એ ભાવ એમને સાલતો હતો એટલે ધીરે ધીરે તે આશ્રમોમાં પણ પોતાના એવા સેવકો કે સાધુ-સિધ્ધો તૈયાર કરવાની કાશિશમાં પોતે હતા કે જેઓ એમને દૂતની જેમ રાખે અને બધી પ્રવૃત્તિઓ પ્રેમથી ઉપાડી લે જેથી કરીને એમને દિવે જરા પણ ભાર ન રહે કે ન એવો ભાર એમને લાગે. મહેમાનની માફક એઓ આવી રહી શકે એવો પ્રયત્ન એવો એમને પસંદ હતો.

પણ 'મન્દ પ્રારબ્ધે' એમનો પીછો પકડ્યો તે પકડ્યો. સુરતનું વાતાવરણ બગડતું એઓશ્રીને જરા આધાત લાગ્યો અને એઓશ્રીની લયગતી તબિયતે તે આધાત જરા ભારે જેવો પણ થઈ પડ્યો હોય. પણ આટલું 'ત્રિલુપ્તભક્ત' નિરીક્ષણ કરે કોણ ? અર્થશ્લુષ્ટું ઊંડાણ કેટલું ? કુવાર્મના દેડકાનો સંસાર કેવડો ? પૂજ્યશ્રીનું આધ્યાત્મિક રૂપ તો અદૃશ્ય એટલે એમના દૃશ્ય થતા રથૂલ થરીરને જ મહાત્મા માનનાર સેવકને ખરે મહાત્મા દેખાય પણ શી રીતે ? વિવેકી, વૈરાગી, ટેકીલા મહાત્મા હવે પછી સુરત છોડીને હમેસાને માટે જાય છે એ કોઈને પણ ત્યારે ખબર પડી નહીં. પાછળના પરિણામે આખ ઉપાડી, આંસુ સારવા માટે.

પૂજ્યશ્રીએ નિર્જળ ઉત્તર અવસ્થામાં સુરત આશ્રમમાં રહેવાનો મનસૂઓ બાધિયો, તે માટે જોઈતી વધારાની સવડનો અંદાજ કઠાવેલો, મહાન થોડું વિસ્તારવાનું નક્કી કરાયેલું, ધર્મશાળાના મહાનમાં સુધારાવધારા કરવાનું, તેમાં રહેતા બ્રહ્મ સંતોની અવશ્યક જરૂરિયાતો અને સવવસ્થોને પણ ન જૂઠવાનું અને પુરાણા શિવજીના મંદિરનો સજ્જામંડપ વધારવાનું, તેમ જ 'દાળરોટી ફંડ'ને સંગીન પાયા પર ચૂકવાનું નિયારાયેલું. પણ તેને અગત્યમાં ચૂકી શકાય તે પહેલાં પોતે સદાની વિદાય લઈ લીધી.

સુરતનો પ્રેમ એમને કદાચ બાધી તો ન રાખે માટે દેખીતી આસક્તિ તોડવાનીય જરૂર હતી. એટલે એ લીલાધારી, કલાધારીએ કોઈક પ્રસંગને કે કોઈક શિષ્ય કે ભક્તને નિમિત્ત બનાવીને સુરતનું પ્રેમજનન સિધ્ધિ કરી દીધું.

મન અંદરને અંદર ઊતરતું રહ્યું. સ્થૂંચ સરીર ટકી શકે એટલે સંબંધ ભેડી રાખ્યો. કુંભમેળાનો સંકલ્પ પૂરો કરવો હતો. જોળિયું ઊપડી ગયું પ્રવાગ. સંતમહાત્માઓનાં દર્શન કર્યાં. હેવટની વિદાય લીધી. વળગી રહેતા ભક્ત સેવકોની બનતી સેવાનો લાભ લીધો. સાથે સાથે બાકી રહેલી કસોટી પણ કરી લીધી. જસીડી આવી પડ્યા. બધા અંગન ભક્તજનો ને સેવકોને મીઠી નજરે ધેર પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી ન રહી હવે તેમની જરૂર, ન રહેવા દીધું તેમનું સેવા-અભિમાન. ચોત્રીસે કલાક સેવામાં હાજર રહેનાર શિષ્ય કે સેવકોને પણ ધેર મોકલી દીધા, રખેને તેઓને અભિમાન ચડી જાય કે અમારી સેવા વિના મહા-રાજશ્રી રહી શકે એમ નથી કે તેઓથીયે રહી શકાયું નહીં. અભિમાન તો ભક્તને નીચે પાડે, લાભને બદલે હાનિ વધારે કરે, કયું કારણું ધૂગમેયું કરી દે તે માટે પોતે અગમચેની વાપરી એ શિષ્યોને પણ અગમ્યા કર્યા. વળા પોતે માની તો હતા જ.

જસીડીમાં સંતમહાત્માઓ હતા. શિષ્ય પણ હતા. આ લોકોને પણ સેવાનો લાભ આપવો રહ્યો. અનેક વિચારે પોતે એકલા ને અટ્ટમા રહ્યા. હવે જસીડીના સેવકોએ સેવા ઉપાડી લીધી. તેમનેય અગમ્યા કર્યા. હરિના સેવક હરિ વિના બીજા કોનો આશરો સ્વીકારે ? પોતે ઐ ઐ નો ખનિ કાઢે અને દર બેઠેલા એકાદમે સેવકોને હરિ ઐ નો ગુંજાવ કર્યા કરવાનું ફરમાવે. ન કોઈ બીજી વાત, ન કોઈ બીજો સબ્દ, ન કોઈ હરિ વિના પોતાની પાસે બીજો કોઈ ધેવો નારાવગો હરિઃ । એ સૂત્ર યાદ કરી શ્રીહરિના બોળામાં મસ્તક મૂકયું. મન સરીરમાંથી ખસી ગયું. આસોઆસ જરા રૂંધાતો હતો એટલે નાક અને મોં બન્ને દ્વારા તેણે રસ્તો કર્યો. તે પણ મંદ થતો ગયો. અધૂરા રહેતા આસ પૂરા થયા. તારટપાત કામે લાગ્યાં. મહાત્માજી શાંત થયા—અરે, મહાત્માજી તો કદી અધ્યાન્ત હતા જ નહીં. આજેય શાંત બેઠા છે. હૃદયમાં શાંતિએ તો ત્યાં ભરાઈ બેઠા છે. ગુરુના ગુરુ ઈશ્વરમાં બેઠાંએ તો ત્યાં પણ છે. જુઓ તો દેખાશે જ. અનાદિ અનંત પ્રકૃતિમાં જે છે તે છે. જ.

સરીરદષ્ટિવાળાને બોધ આપી ગયા : “ સરીરમાં દેખાવા જતાં હું અસરીરી હતો. ભક્તિનાં ચશ્માં પહેરા. તેજોરૂપમાં દેખા દઈશ. જ્ઞાનદષ્ટિએ જુઓ, હાજરા-હજૂર છું. તમારી અંદર છું. પ્રાણથી પણ પાસે છું, શુદ્ધિની બહાર દેખનાં શીખો. ખરી ભક્તિ અને ખરા જ્ઞાનથી મહાત્માજીની પાસે પહોંચાય.”

અત્રે એક વિશેષ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. પૂજ્યશ્રીને નિવશ

થઈ ચૂક્યો હતો કે હવે શરીર ટકી શકે એમ નથી તેમજ એને પરાધીન રાખીને ટકાવી રાખવાની કશી આવશ્યકતા નથી એમ પોતે કહ્યા કરતા. એટલે સુરતમાં રહેવું પડ્યું તે વખતથી મૂચના આપી દીધી હતી કે, “ મારા દર્શન આવનાર પર હવે પ્રતિબંધ મૂકીશ નહીં. જે કોઈ આવે તેને દર્શન કરવા દેશો. ” અને જાણે કે હવે પછી મળવાનું નથી તેવો આવનારને ભાસ પાડતા. એમના ગુજરાતના જૂનાનવા શિષ્ય, જાતે દર્શન માટે આવી ગયા હતા. બહારમાંના ઘણાખરાએ કુંભમેળામાં દર્શન કરી લીધાં હતાં. કલકત્તા જવાનું માંડી વાળી જસીડી જવું પડ્યું તેા ત્યાંના કલકત્તાવાળાઓ જસીડીમાં જઈ દર્શન કરી આવ્યા.

એઓશ્રીના એક પરમ ભક્ત અને મૂક સેવાભાવી શિષ્ય કહે છે : “ હું દુર્ગાપુર કંધાર્યે રહું છું. હું છું તેા સુરત જિલ્લાનો. પૂજ્યશ્રીએ શરીર છોડ્યું તેના ત્રણ દિવસ અગાઉ હું કામથી પરવારી રાત્રે એકાદ વાગે સૂતો. બેએક વાગે મને સ્વપ્નું આવ્યું કે પૂજ્યશ્રી મને યાદ કરે છે. મળરકે ચાર વાગે હું મારી માડી લઈ જસીડી બેપડ્યો. આશ્ચર્ય પહોંચ્યો. મને ખબર આપવામાં આવી : ‘ પૂજ્યશ્રીએ તમને રાત્રીએ બે ચાર વાર યાદ કર્યા હતા. પોતે હવે બોલવાનું બંધ કર્યું છે. ’ હું હજીવે પગે દર્શન ગયો. મને જોતાની સાથે પોતે આવકાર આપ્યો : ‘ આવી ગયો ? હરિહર. ’ પછી પોતે કશું બોલ્યા નહીં. મને રજા આપી. પાસે રહેવા દીધો નહીં. હું ઘેર પાછો ફર્યો. ”

પૂજ્યશ્રીએ સુરતમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કરેલું તેનાં એમના કથા પ્રમાણે અનેક કારણો છે. સારા ભારતમાં એમને ગુજરાત પ્રાંત વધુ પસંદ પડ્યો. પંજાબ માતૃભૂમિ; સિંધનાં હવાપાણી, ભાષા અને રીતરસમતો મેળ ન મળ્યો; મારવાડ ગમ્યો પણ પાણીની તંગી પોતે વિનોદ કરે : ‘ મારવાડી સ્ત્રી બહુ પ્રેમથી બિલા આપે, પાણીને બદલે દૂધ અને ઘી આપવા તૈયાર, પણ પૂરતું પાણી આપતાં ખંચકાવ. ’ સ્ત્રીઓ કહે : ‘ મૂંઝિયો (જાવો) છે તેા ધંણેા સારા પણ તેજમિગ્ગ છે અને પુષ્કળ પાણી દોળે. ’ પાણીની તંગીરાણે દેશ એટલે કરે પણ શું ? જિહારીઓ પ્રેમી તેા ખરા, મોજાલા પણ ખરા પણ ત્યાં પૂરું મન ન ચોટ્યું. જંગલીઓ બહુ જ પ્રેમી-આવનાશીલ. એક વાર ગુરુ માન્યા તે માન્યા. પણ મઝી આવતું છોડતાં અપ્રસન્ન રહે. દક્ષિણમાં ભાપાની મુશ્કેલી. ગુજરાત દેશ એવો છે કે જેનાં હવામાન પ્રમાણમાં સારા— બહુ ગરમી પણ નહીં, બહુ ઠંડી પણ નહીં. લોકો સ્વસ્થને કોમળ, પ્રેમાળ,

અને ઉદાર. ઉત્તરના લોકો જેવા જોલવામાં મીઠા તો નહીં, પણ કહે તેના કરતાં કહે વધારે એટલા સીધા અને સરળ. મીઠા બાપી અને મીઠાદારી. મનિ-મરહી ખાનારા બહુ ઓછા—તેમાં એઓશ્રીની સેવા કરનારામાંથી તો કવચિત્ એવો કોઈ મળે. અંતમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં એઓશ્રીની શરીરપ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે એવું એમરતું ગુજરાત—સુરતનું વાતાવરણ હતું.

પોતે વિનોદી રચા એટલે ગુજરાતીઓનો પણ જરા હળવો વિનોદ કરી લેતા. મીઠી ટોકાર પણ ખરી. શરીર હલકું. ખોરાકમાં પણ એવા જ લાગ્યા. દશ ગુજરાતીનો ખોરાક એક લઘુ ઉત્તરાખંડી ખાઈ જાય. એમની રોટલી તો ઉત્તરાખાનાના પાપડ કરતાં પણ હલકી, નાની અને પાતળી. એમની ખોરાક માટેની થાળા, કોટરી, પીરસણની રીત વગેરે પણ એવી જ નાનુક, લાવદર્યાં. હા, ગુજરાતની રસોઈ તો સારી પણ ઉત્તરાખાની કદાચ શરમનો માર્યો જુઓ. જોકે, કામળ ગુજરાતણીની કામળ પાપડ જેવી પાતળી આઠ—દશ રોટલી તો પેલો ઉત્તરાખંડી એકબે કાળિયામાં ખતમ કરે. એવી પાપડિયા રોટલીની માગ માગ ક્યાં સુધી કરે ? એવાઓની જૂન રોટલિયા ફૂલકાથી ભાંગે.

અક્ષયગાનમાં અક્ષયગાનથી અક્ષયસ્વરૂપે સ્થિર થયેલ મહાત્માની અને દેહ-દુઃખને પ્રારબ્ધને શિરે પટકનાર પદ્મામનુષ્યની વાણીમાંથી વિનોદ કેમ ન વધ્યા કરે ?

૫. શિષ્ય અને આશ્રમ : શિષ્યસંબંધ

પૂજ્યશ્રીની શિષ્યપ્રવૃત્તિ સંબંધે પૂર્વે એક ઊડતી નજર નાંખી દેવાઈ છે. એ સંબંધે કેટલીક વધુ વિગતો આપવાની આવશ્યકતા છે. કારણ કે એ હકીકત રસિક, બોધક અને કંઈક કરુણાત્મક પણ છે. સંસાર દુઃકમય કે દુઃકમય છે, તો એમાંની પ્રવૃત્તિઓ યુલ્લેસથી મુક્ત થી રીતે હોઈ શકે ? પૂજ્યશ્રી ‘મંદપ્રારબ્ધી’ બન્યા તો એઓશ્રીના લગતો ઉત્તમપ્રારબ્ધી ઠર્યાં. એકની પ્રવૃત્તિમાં બીજાની ઉત્થાપિતિ હતી.

કુંભમેળા અને આશ્રમપ્રવૃત્તિના કારણે પૂજ્યશ્રીને અનેક દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારના શિષ્યો અપનાવવા પડ્યા છે. એટલે આવા વિવિધલક્ષી અને વિવિધ જૂનિકાના શિષ્યો તરફથી એમને કડવામીઠા અનુભવો મળે એ સ્વાભાવિક છે. આ શિષ્યોને આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક માર્ગ પર મૂકવાના પ્રયાસો તો કરાતા,

પણ જેઓ ખાસ ધાર્મિક માર્ગના જ નિયામો હતા તેઓના પર પૂજ્યશ્રીનું વિશેષ લક્ષ રહેતું, એકે એવાઓમાંથીય કોઈક કડવો ઘૂંટડો પાઈ જતા.

પૂજ્યશ્રી હમેશ કોઈ ને કોઈ કામમાં રોકાયેલા રહેતા અને પાસે રહેનારા શિષ્યો કે બહોતોને રોકાયેલ રાખતા. અને ત્યાં સુધી તેમને નવરા પડ્યા દેતા નહીં. જૂતિયા મનને તો હમેશ ચડ઼િતર કરાવવી પડે. નહીં તો તે ભાંગફોડ કરે અથવા તો મપમપોણ મારવામાં કે કોઈની સાચીજૂઠી કરવામાં વળગી પડે. પૂજ્યશ્રી આ બરાબર જાણના હતા એટલે પોતાની હાજરીમાં તો બધાને કોઈક કામમાં ગૂંચાઈ રહેવું પડતું. શિષ્યોને નિયમિત સ્નાન, સંધ્યા, પાઠ, પૂજા જપાદિ કામોના ઉપદેશ ખરે અને તે અનુસાર તેઓનું અને એવું વર્તન પણ ખરું. પોતે શાંત જેવા દેખાતા ત્યારે પાસેનું અભ્યાસી મંડળ શાંત રહેતું અને માનસિક જપ, ધ્યાનાદિ કરી લેતા. જે જરા સૂક્ષ્મ અભ્યાસી હતા તેઓને પૂજ્યશ્રી ખૂબ ઉપદેશ આપતા. તેઓશ્રીના અજપાજપ ચાલ્યા કરતો પણ આના શાંત પાતાવરણમાં તેની પ્રતીતિ અભ્યાસીને થતી અને તેઓના પણ એ જપ શરૂ થઈ જતો, તથા તેઓના મનમાં કંઈક વિરલ શાંતિ કે બોધની ઝલક આવી જતી. શુદ્ધ પ્રેમનો ઝગમગોય મારી જતો.

આસોઆસ સાથે થતા. એ અજપાજપ અને તેમાંથી લાંબે ગાળે પરિ-
ણમતી રિયતિનું આ પ્રભાસે વર્ણન કબીરજી આપે છે :

કવીર પ્યાલા પ્રેમકા અન્તર લિયા લવાય ।

રોમ તેમમેં રમી રહ્યા, જોર અમલ કયા સાય ॥

પૂજ્યશ્રી એવા અમલમાં રહી શાંત મરતી અનુભવતા હતા.

પૂજ્યશ્રીના અતિરમાનસમાં તો શિષ્યો સંબંધે તજેની ઉક્તિ કામ કરી મર્ષ હોય એમ લાગે છે :

મન મિલા લો ગુરુ ચેલા । નહીં લો રહે બકેલા । કોન ગુરુ, કોન ચેલા ।

એવા કેટલાય ગુપ્ત અને અગુપ્ત સાધુ-ગૃહસ્થ શિષ્યો છે, જેમને પૂજ્યશ્રીએ અંતરથી અપનાવ્યા છે. ત્રિગુણી પ્રકૃતિના ત્રિગુણાત્મક શિષ્યો મળી ગયા છે. કેટલાકને પૂજ્યશ્રીએ કેવળ આશ્રમની રચૂલ-સૂક્ષ્મ જરિયાત ધ્યાનમાં લઈ તે અંગેના કામમાં રાખ્યા હતા. તેઓની ઉન્નતિનો માર્ગ તેટલે અંશે તો

કરી: " અવધૂતજી, આને તમે શિષ્ય બનાવો. " આવો મનમોજી, તરંગી, બેપત્તારી સાધુ અને તે વળી પોલી ધાકધમકી આપનાર હંબી મારા સદ્વાસથી શી રીતે મુધરી શકે ? એવી શંકા તો મને - આવી પણ સંતમહાત્માનું વચન ઉઘાપી દેતાં મન સજોવાયું. જોઈએ તો ખરા; મુધરે તો સારી વાત, એ વિચારે તેને શિષ્યપદ આપ્યું. એના રંગદંગ જોયા. માતું બાલ અનુકરણ કરવામાં આવતુર : રેશમી બલકી જોઈએ. સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ, સારાં સારાં ખાનપાન વિના ન ચાલે. જાળનનું ઢેકાણું નહીં. વિદાય ક્યેં.

આ શિષ્યે પૂજ્યશ્રીને વિચારના ઊગાણમાં ઊતરવા પ્રેર્યા. જલ્દે કે મોટેથી સ્વ-ઉક્તિ ન કરતા હોય તેવી રીતે તેઓશ્રીએ પોતાની અંતર્યામી ઠાલવી :

એક વ્યક્તિ હિંદુ-મુસલમાન-ઇસાઈ આદિ મજ્જબનો સ્વામિ-દેરફાર કરે તેનાથી ઇશ્વરસૃષ્ટિમાં શો ફેર પડ્યો ? ઇશ્વર તો સર્વમજ્જબી ■ તેથી પર પણ છે. તે કોઈપણ પક્ષનો-કોઈપણ ધર્મનો પક્ષકાર નથી. ઇશ્વર તો સત્ય-સ્વરૂપ-સત્યપ્રિય છે-માનવતાપ્રિય છે. જૂઠો, લુચ્ચો, લાલચુ, કપટી, સ્વાર્થી, નિર્ભજ વ્યક્તિ કયા ધર્મને શોભાવે ? તકવાદી, પિંડપોથી, શારિરમહીન વ્યક્તિનું ધર્માન્તર કરાવવામાં કયો ધર્મિષ્ઠ પુરુષ રાજી થાય ? આ પ્રકારની દુર્ભતિથી તો ધર્મની રક્ષા-વૃદ્ધિ ન થાય; ઊલટું, એવા કૃત્યથી સાચો ધર્મ લાગે અને એક દિવસ તે ભગિ. આવા ધર્માન્તરમાં માનનારા નારિતક છે. પણ આ મેલી રમતની પાછળ રાજરમતના ખેલાડીઓનાં હાથ હોય તો શંકા નહીં.

વળી આવા પ્રકારના ધર્માન્તરથી એક ધર્મનો બીજા ધર્મ પ્રત્યેના અણ-ગમો, ધિક્કાર, તિરસ્કાર પણ સૂચિત થાય છે. મારો ધર્મ સારો અને ઊંચો, બીજાનો ઊતરતો અને નીચો-નકારો, એ દુર્ભાવ પણ ઓમથી નીતરે. ખરે ધર્મ રાજદ્રેષથી પર હોય છે. તેને વાડ કે વાગળથી ન ખપે.

લોકો કેમ જૂલી જતા હશે કે આખરે તો સત્યનો જ જય થાય છે ? સાચો સનાતન ધર્મ તો એક જ છે, અને તે જમજૂનો પરાપૂર્વથી આત્મો આવે છે. ઇશ્વર જ ધર્મનો સ્થાન છે, ધર્મસ્વરૂપ છે. લોકોએગી ધર્મમાં વિઠૂતિ આવે-એ વિઠૂતિ કાઢવા કેટલીક વાર ક્રાંતિકારક પગલાં ભરવાં પડે. બાલ ધર્મનાં રૂપરંગ બદલાય પણ સનાતન-સત્ય ધર્મ તો તેના મૂળ રૂપમાં તેના તે જ રૂપે વલ્લો રહે. બાલ લક્ષણો વિઠૂત થાય; વિઠૂતિ હઠતાં પ્રકૃતિ બધાય. પ્રકૃતિમાંથી વિઠૂતિ-વિઠૂતિમાંથી-પ્રકૃતિના દેરફાર થવા જ કરવાના.

બહુ જ ખારીફ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રતીત થાય કે અસત્ય, અધર્મ, અનીતિનો કાય થાય અને સત્ય, ધર્મ અને નીતિનો જય થાય. ધર્મનાં ખોખાં-ખાલ રૂપોને અસત્ય કરીને જે જોઈ શકે તેને નિશ્ચય થાય છે કે ધર્મ એક જ છે અને તે જ એક વિશ્વધર્મ છે.

ધારણ કરે તે ધર્મ, એ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાતું હોય તો પ્રતીતિ થાય કે ધર્મનું કામ તો સંધિવાનું છે, તૂટેલાં-તૂટતાં બાંધવાનું છે. ખરે ધર્મ તોડે નહીં—ખાંધી રાખે. સ્વર્ગમાં નિવનું શ્રેયઃ । પરવર્ગમાં ભવાવહઃ । આ એક અનુભવ-પૂર્ણ અનેકાર્થી હિત છે. ખરા ધર્મમાં ૨૧-પરનો બેઠ જોડી જાય છે, તે સૂક્ષ્મ બાબત ન સમજાય તોય રચુલ દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા ધર્માન્તર કરનાર અને કરાવનાર બન્ને વિપરની અનુભવવાણી ધ્યાનમાં રાખે તો બન્ને ભવમુક્ત બની રૂવકલ્યાણી બને.

ખરે ધર્મ ન સમજાતાં તેમ જ તે અનુસાર વર્તન ન થતાં ધર્માધિતા થઈ રહીને રહે. એકની ધર્માધિતા બીજાની ધર્માધિતા બળાવે. વિષયક દરજ્જા થઈ જાય. ક્રિયા તેની પ્રતિક્રિયા. કોય કાને ચિરે ચૂકવે ? સ્વાર્થી મનુષ્ય બીજાને સ્વાર્થી કરે.

પણ પોતે તો નિશાળતામાં માનનારા અને વર્તનારા. પોતાનો ઇશ્વર—ઇશ્વરવરૂપ તો પૂર્ણાવસ્થા—સર્વવ્યાપી ઈશ્વર. પૂજ્યશ્રીના વિચારે વેગ પકડ્યોઃ મારામાં—મારા બ્રહ્મ વિચારમાં—સંકુચિતતા પ્રવેશી શી રીતે ? પેલા મહાત્મામાં એવી પરિવિચ્છિન્નતા આવી ક્યાંથી ? એ મહાત્માની વાણીમાં હું કેમ મોહ પામ્યો ? અને અભિમાન રહ્યું : મહાત્માના વચનનું માન રાખ્યો. સાકુને પર-ધર્મમાં જતો અટકાવો. અભિમાનમાંથી અભિમાન ફૂટે. બગડે તે બગાડે—પછી તેની આવૃત્તિ પર આવૃત્તિ રચાય. આનું નામ જ માયા અથવા ભુલજ્ઞાનમણી. તરવેરોય દૂખે—ગૂઠ સમરયા—માયાના ખેલમાં આવી સમરયાઓ ઉત્પન્ન થયે જ જાય. વસ્તુતઃ એક મનુષ્ય સંકુચિત વિચારનો બન્યો, બીજાએ તેને સાથ આપ્યો. પછી તે ફેલાયો. સમાજમાં સ્વાર્થ, તોફાન, લગાઈ, ઝગડા, વેર, ઝેર, મારપીટ વધે, નૃશંખાંધી બધાય અને મનુષ્ય મનુષ્યનું લોહી પીએ.

ધર્મમાં અધર્મ, સત્યમાં અસત્ય, પ્રકાશમાં અંધકાર છૂપા સ્વાંગ ધરીને ભરાઈ બેસે છે અને ખરાની આંધમાં રહીને ખોટાને ખરું કરાવવાના ફકા મારે. ક્યાં સુધી નહો ? પણ જગતમાં તો એવું બને જાય. સત્યયુગમાં હિંચુગ

હતો તો જ તે બહાર પડ્યોને ? કળિયુગમાં સત્યયુગ છે એટલે જ સત્યયુગ આવે. ત્રિગુણી જગતમાં ત્રિગુણી મનુષ્યો રહેવાનાં. કોઈ વાર સત્યગુણીની બોધ-બાણ, તો કોઈ વાર રજો-તમોગુણીની. જગતમાંથી પૂર્ણપણે ભેદ જન્ય નહીં—જવા સર્જાયા છે જ નહીં. તેમાં સમતા-શાંતિ-સ્થિરતા આવે જ ક્યાંથી ? અસ્થિર જગતમાં બધું જ અસ્થિર. વ્યદિ અને સમદિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. એકની અસર બીજા પર થાય. વ્યદિની અસર સમદિમાં લાગે માલે થાય. સમદિની અસર વ્યદિ પર તાત્કાલિક થાય. સમાજની અસરમાંથી વ્યદિ શી રીતે બંધી શકે ? બચવાનો એક જ ઉપાય : વાસ્તવિક ઈશ્વરસમજ—ધર્મસમજ. આરી સમજદાર વ્યક્તિ કોઈક વાર ગદગતમાં બૂલ તો કરી દે પણ તે તરત જ તેને સુધારી દે છે. જગતમાં-સમાજમાં ફરવું થઈ ગયેલ વિપચકને પોતા પૂરું તો અટકાવી શકે અને પોતે બહુ પ્રભાવશીલ વ્યક્તિ હોય તો પોતાની સારી અસર બીજાને પહોંચાડી શકે.

x

x

x

આ રહ્યો એક બીજો શિષ્ય. કોનોકાન વાત સંભળી મારી સિદ્ધિનો લાભ લેવા એ આવી પડ્યો. બહુ વાચાળ અને ચંચળ, પણ એટલો જ ચંચળ અને ઉતાવળિયો. મારામાં એવી કોઈ વિશેષ લોકમાન્યતાની સિદ્ધિ તો નહોતી છતાં એવી લોકોને ગમતી આચારી વાતો અટકાવી પણ શી રીતે શકાય ? લોકો ગોળા ગમ્યાવ્યા કરે અને આચારનિરાચારમાં મૂલ્યા કરે. હું તો પ્રભુ-મંડા પર નિર્ભર રહી નિઃશંક રીતે વર્તતો રહ્યો છું. મને તો હોય પણ મને મળતાં માનપાન ભેઈ પેલા સાધુજીની શ્રદ્ધા વૂટી નહોતી. ચીટકી પડ્યો. શિષ્ય બન્યો. આખરે રિદ્ધિસિદ્ધિના પાઠ શીખવાના ન મળવાથી એક ત્રિસ ચલતી પકડી. ઉપરના જેવા બીજા વધુ દિરસા કહી સંભળાવ્યા અને પ્રત્યક્ષ પણ કરાવ્યા.

x

x

x

એક શિષ્ય તો બન્યો પણ બરાબર જનતાં જનતાં અટકી પડ્યો. સેવા કરે પણ મન મૂકીને કામ કરે નહીં. પૂજ્યશ્રીએ તેને સમજ પાડી : “જમ્યા, યાદ કર તને કેવી પરિસ્થિતિમાં શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યો છે ? સંસારમાં તારું કોઈ ખાસ સ્થાન નહોતું. એવું કોઈ કૌટુંબિક સુખ પણ નહોતું. અહીં તો તને પ્રમાણમાં સારું જેવું સુખ મળે છે. નિર્મિતભાવે યથાશક્તિ આશ્રમની, સંતમહાત્મા-અભ્યાસતોનાં સેવાસત્કાર કરતો રહે. જે ‘કર્મ’ કરે તે વેદરૂપે નહીં પણ ગ્રેમપૂર્વક ક્યાં કર. તારું મન શુદ્ધ થશે. હોમે

જિઠવાનો રસ્તો મળશે. સ્વાર્થ માટે પરમાર્થ કર, જો કેવળ પરમાર્થમાં સ્વાર્થ ન જોઈ શકતો હોય તો તને જો હું પૂરી કસોટીએ ચઢાવું તો તું એક પણ દિવસ અહીં ટકી શકે એમ નથી, પણ જન્માનો બદલાતો જાય છે. સંત-સેવાનો, ગુરુસિખ સંબંધનો અમારા વખતનો જન્માનો ગયો તે ગયો. ”

પછી એ અસહની સેવા કેવી કેવી રીતે કરવામાં આવતી તેના થોડાક દાખલા આપી આગળ ચલાવ્યું : “હું એકઠે હાથે કુંભમેળામાં અધમણ અધમણ બદામપિરતાં પીસી તેની ઠંડાઈ બનાવી વિરક્ત, વયોદૃઢ, યાત્રી સંતમહાત્માઓને તે ગ્રેમપૂર્વક પાઈને અને એવી બીજી કટલીય સેવા કરીને તેમને પ્રસન્ન કરતો. તેમની કુટિયા વાળતો; આંગણું સાફસફા કરતો; પ્રસંગ પડ્યે તેમની લંગોટી ધોતો; તેમને માટે સ્વચ્છ પાણી ભરી લાવતો. ગ્રેમથી કરેલી સેવામાં યાક ન લાગે, કંટાળો ન આવે. ઠોઈ પણ પ્રકારની હલકામાં હલકી સેવા કરતાં હું અચકાતો નહીં, માનઅંગ તો લાગતું જ નહીં : તને તો ગુરુજીની સેવામાં નાનામોટાનો ખ્યાલ આવે, આશ્રમ અંગેની સેવામાં જિયનીય કામની મંથ આવે. શી રીતે ગુરુજી પ્રસન્ન થાય અને તને ઉત્તતિએ ચઢવાનો આણીવાદ આપી શકે ? ” ગુરુજીની સાચી સલાહ જીવાન શિષ્યને ન રુચી—કોઠાતરી કરી ગયેલ ગુરુજીનો બાર હજવેલ થયેલ.

■

×

×

કેટલાક શુદ્ધરથો વરકામથી કે ધંધાથી કંટાળીને આશ્રમનો આશ્રય શોધીને આવતી પડે. એક તો સાધારણ રિયાતેના અને પ્રમાણમાં મોટી ઉંમરના. પૂજ્યશ્રી દયાલાલે તેમને આલસો આપે. પછી તેમની થોડીપણી એજાએ જોઈ તેમને કંઈક સારા સંસ્કાર પડે અને આવતો જન્મ તો સુધરે એ ઇચ્છાએ તેમને ભગવાં કપાઈ પહેરતા કરે. પૂજ્યશ્રી કહે છે :—જ્યાં એવાઓનું આસન જમ્યું એટલે એ પોત પ્રકાશના માર્ગે. તેમની દુષ્ટિ રહેલી પ્રતિ બહાર પડવા લાગે. સતત કામ કરવાની ચકિત નહીં; ભજન કરવાની ભિન્ન નહીં. કરે પણ શું ? આશ્રમમાં ઠોઈને ઠોઈ ઉપાધિ ખરી કર્યા કરે. મનીરામને ઠોઈ કામ તો જોઈએ ને ? જરા ધાકધમકા આપું તો આશ્રમ છોડી જવાની પોલી યા ગલિત ઇચ્છા પ્રગટ કરે, જલુ કે બાવાજી પર ઉપકાર ન કરતા હોય ? અને જલુ કે બાવાજીએ આશ્રમપ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી તે ઈશ્વર-ભરોસો છોડીને એમના ઇતવાર પર. એવા બેચક્રને સી ખજર કે બાવાજીએ આશ્રમ કાને માટે અને થાને માટે બનાવ્યા-છે ? બનેલી વસ્તુને સમારવાને જદે જમાવ્યાની, શિકર

રાખનારાને શું કહેવું ? કેવી વિપરીત બુદ્ધિ ! જેનો આશ્રય પડે તેને તોડે; ઉપકારી પર ઉપકાર કરવાનો બાર મૂકે ! સેવાની બારાખડી પણ ચીખી ચક્રતા નથી તે ખરા ભજનના પાઠ કઈ શાળામાં જઈને ચીખી ચક્રશે ? બારે દેવે એવા ગણેપકુ મહાત્માને સેવાના પાઠ ચીખી લેવા બહાર મોકલી દેવા પડે. તેઓ કાં તો મઠમંદિરનો આચાર્ય સર્વ અયગ્ય-કુટાઈ પેટ ભરવાની ફિકરમાં જીવન વેડફી મારવાના, કાં તો કડવા અનુભવો સર્વ પાછા ફરવાના. ત્યાર બાદ આખ ઉઠડેતો ઊરડે. ભોજનની કીમત ભરપાઈ કર્યા વિના ભજનની મીઠાશ ન આવે.

પૂજ્યશ્રી ઉપરના જેવા અશુદ્ધ સિધ્ધાંતે—કહેવાતા સિધ્ધાંતે—પરાણે રાખ આપતા તેના મૂળમાં આ વિચાર કામ કરી રહ્યો હતો :

હવાભાવે એમને આચરો આપ્યો તો નિભાવાય ત્યાં મુધી એમને નિભાવી લેવા. પ્રતિકૂળ જમાનો આવ્યો છે—આ નાદાન આશ્રિત સાધુઓને કું હવે હડસેલી મૂકું તો એ ક્યાં જઈને ઊભા રહે ? જેનામાં કંઈક દેવત છે તેનેય પોતાનો રસ્તો કાઢતાં આજે તો મુશ્કેલીઓ નડે છે. કપડાં બદલ્યાં તો કપડાં શોભે તેવાં સ્થાનમાં જ પડી રહે તો સાડું. હા, સૌ સૌનું પ્રારબ્ધ તો છે, પણ જમાનો જોઈ, નવું પ્રારબ્ધ તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરવી રહી. આજના સંસ્કારો ભવિષ્યનું પ્રારબ્ધ તૈયાર કરે.

x

x

x

સંતમહાત્માઓને માટે એઓશ્રીનું હૃદય પ્રેમભાવે કે હવાભાવે ફરી જઈ. એક અવધૂતજી આશ્રમમાં આવી ચઆ-ધણા દિવસ રહ્યા. ધણા સરળ, ચાંત અને એકમાર્ગી સ્વભાવના તેઓ :હતા. વિદ્વાન તો નહોતા પણ નિષ્ઠા ધણી સારી હતી. ગુજરાતમાં પહેલી વાર આવ્યા હતા. એક દિવસ આ મનમોજી મહાત્મા પૂજ્યશ્રીની રાજ લીધા વિના આશ્રમમાંથી ચાલી ગયા. પૂજ્યશ્રીનું હવાણું, સંતપ્રેમી હૃદય પોકારી ઊઠ્યું : “ અહીંના વહેવારથી અપરિચિત એવા એ અવધૂત મહાત્માએ વિના કારણે શું કામ તકલીફ ઉઠાવી ? એ ક્યાં રખડશે ? અળણી જગ્યામાં એ ક્યાં ભિક્ષા માગી ખાશે ? મને પૂછીને ગયા હોત તો હું એને અનુકૂળ સ્થાનોની યાદી આપત.” પોતે તેમની એમેર તપાસ કરાવી. ૧૫-૨૦ માઈલના એક દૂરના આશ્રમમાં એમની ભાજ મળી ત્યારે પૂજ્યશ્રીને કળ રળી.

x

x

x

હવેનો આ પ્રસંગ એક જુદો અનુભવ આપી જાય છે : પૂજ્યશ્રી વર્ણન

આપે છે : “ એક સમજનને મારો સમાગમ થતો ચર્ચા કંઈક પ્રેમ જાગ્યો હતો. એ સારો, સીધો, સરળ પણ જુદો કંઈક મંદ. સ્વભાવે જરા પ્રમાદી ખરો—ખર મહેનતે કંઈક તૈયાર થઈ રહેલું મળી જતું હોય તો તે લઈ લેવામાં રાજ રાજ થઈ જાય. તે સરળતાએ મારા મન પર થોડીક સારી છાપ પાડી. પાછળથી ખર પડી કે એ તો મારા તરફ આકર્ષણ હતો, મારી કહેવાતી-સંભળાતી સિદ્ધિને લીધે.

“ એક દિવસે તે મને સમજાવે કે, મહારાજજી, અને સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો છે. આપ આજા આપો તો હું કપડાં રંગી લઉં. મેં તેને સાધુમાર્ગની વિકટતાની સમજ પાડી. સાધુ કે સાધકને માટે હવે લોકોને ઝાઝા માન અને પ્રેમ રહ્યા નથી. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં રાત નિર્વિઘ્ન ભજન ન થઈ શકે માટે ધરમાં રહી યથાસમય જે કંઈ ભજન યાપ તેનાથી સંતોષ માન. પણ તે તો કહેતો રહ્યો : આપની કૃપાથી બધું સુગમ થઈ જશે. મેં તેને તેનાં ધરવાળાં-એની સંમતિ મેળવી લેવા સલાહ આપી. જહુ ચક્રારી જોતાં જણવા મળ્યું કે એનાં ધરવાળાંને એ જાણતે ઝાઝો રસ નહોતો. કારણ કે એ ધરની કોઈ અનિવાર્ય રજાતી-કમાતી વ્યક્તિ રહી નહોતી, એટલે એના ધરવાળાથી તેઓના લાભાલાભ સરખા હતા.

મારી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવા મેં એને ખરાખર ચક્રાર્યો. સહવાસથી માલૂમ પડ્યું કે એનામાં સાધુપણને શૈલાવે એવા કોઈ ખાસ યુધ્ધ નહોતો તેમ જ આત્મચાન પ્રાપ્ત કરવાની સફળ જુદી અને તમજાય નહોતી. કોઈ શાબ્દિક વેદાન્તીએ એને પ્રજ્ઞાચાનના સંસ્કાર નાખ્યા હતા, એટલે વેદાન્તીએની કહેવાતી મરતીનાં મસ્ત ભજનો ગાઈને કે સાંભળીને એ ક્ષણિક મરતી અનુભવતો. એ મરતી તો અંતરની ફૂટ છે, સ્વાભાવિક ભીંમિ છે. એ સમજવાની એની શક્તિ નહોતી, મરજી નહોતી. આવા કૃત્રિમ મરતીના પૂનર્જનને હું શી ઉપદેશ આપું ? એ તો ચાલી રહ્યો હતો કે મોક્ષ એની મૂડીમાં છે. ફક્ત જીવનમુક્તિના મુખ માટે જ એ નિરુપદ્રાન સંન્યાસાગ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માગતો હતો. જીવનમુક્ત પુરુષ છુપાયેલો રહે ? વળી તે સાધુ થવાને માટે કોઈ ખીજની આજ્ઞાની રાહ જુએ ? આ તો વળી સાધુ જનવાનો ભાર મારા પર મૂકે. ‘હું આજા આપું’ તો એ સાધુ યાપ’ એવો એ એવો અર્થ લગાવે કે હું આજા કરું છું’ માટે એ સાધુ યાપ છે. તેને કહ્યું : નમસ્કાર મહારાજ, માફ કરો. હું તમને શિષ્ય જનાવી ચક્કું એમ નથી. તું તો મને પડે એવો છે. તને હું શિષ્ય જનાવું એટલે તને પૂરતી નિષ્ઠિમાં રહેવા દેવું

પડે અને તારાં મુખ અને સગવડની વ્યવસ્થા કરી આપવી પડે. મારા આશ્રમમાં તું રહી શકે એમ નથી. કોઈ મુશ્કેલી શી થઈ લે.”

પોતે એક દર્દાત સંભળાવ્યું :

એક રાજાને સંતસમાગમ થતાં થતાં, સાધુ જનવાની ઇચ્છા મળી. સાધુભેષમાં કોઈ વિશેષ મુખ છે એમ તેની માન્યતા બાંધાઈ હતી. રાણીને તેણે વાત કરી : “ હું તો સાધુ થઈ જવાનો.” રાણી બહુ હોશિયાર હતી, મનુષ્ય-સ્વભાવની પાટી જાણકાર હતી. પતિની પ્રકૃતિથી તે અપરિચિત ન હોઈ શકે તે સ્વાભાવિક હતું. તે ચૂપ રહી. હા કે નાનો ઉત્તર ન આપ્યો. સર્ગશનેહીઓ, મિત્રમંડળની સલાહ લઈ જુઓ એવું સૂચન કર્યું. રાજાએ તેનો અમલ કર્યો. સૌ કોઈએ યથામતિ હા-નાનો જવાબ આપ્યો. રાણીને આ અખર અપાઈ. રાણી ગભરાય એવી નહોતી. ફરી સલાહ આપી : “ આ બધા મિત્ર રાજાએની સલાહસૂચના લીધી તો આપના સાળા અને મારા ભાઈને હજી કેમ નથી પૂછ્યું ? તેને પણ પૂછો. ” સાળાને પણ લખાવ્યો. રાજા તો જવાબની રાહ જોતો જ રહ્યો. લાંબે સમયે અખર પડી કે એના સાળા તો એક વિવેક-વૈરાગ્યયુક્ત રાજા હતા. અનેવીનો પણ મળતાં જ તેણે રાજામઠી છોડી દીધી અને ક્રિયા કરીને આચરણ દ્વારા જવાબ આપ્યો હતો કે સંન્યાસ માર્ગને પૂછીને ન લેવાય. પાંડો વૈરાગ્ય હોય અને પૂર્ણ વિવેક જગત્ત યયો હોય તો તેવો પાંડો અધિકારી નિશ્ચિત લેવાનો માર્ગ આપોઆપ લઈ લે છે.

પૂજ્યશ્રીએ ઉપસંહાર કર્યો : સાધના પૂરી કરવા, સાધુ બને અને પછી સિદ્ધ થઈ જીવનમુક્તિનું વિશિષ્ટ મુખ ભોગવે. રમણાનવૈરાગી કે દેખારેખી સાધુ બની જતારાઓ ભેષને ન શોભાવી શકે, ન નિંજાની શકે, ન હંધપથી અપનાવી શકે. ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે : યદ્ બદ્દર દુષ્ કિરજેત્ તદ્ બદ્દર દુષ્ પ્રવજેત્ । ખરો વૈરાગ્ય આવે તે પ્રવંજ્યા લઈ શકે—નિર્જયતાથી ધર છોડી ક્રિષ્ણા મંત્રી ખાઈ સંન્યાસી થઈ રહે.

પાછળથી અખર પડી કે પેલો કહેવાતો જીવનમુક્ત મનુષ્ય જડમુ બન્યો. તે મનમુખી સાધુ બની ગયો. પોતે સાધુ થવાનો અધિકારી નથી એવી પૂજ્યશ્રીની ગર્ભિત સૂચનાથી તેનું માન ધવાયું—ધરથી મ કંટાળ્યો તો હરી જ. પૂજ્યશ્રીનો શિષ્ય જનતાં જનતાં તો રહી ગયો. શી અખર, કઈ દશામાં તે દિવસે ઠાઠી રહ્યો હશે ? કપડાં રંગવાથી મન રંગાય નહો. અંતરનાં રંગ વિના બહારનો

રંગ ન શોભે, ન શોભે. એ તો જેને લગની લાગી તે લાગી. દુઃખ પડે તોય પીછેહઠ ન કરે.

પૂજ્યશ્રી વારંવાર યાદ કરાવતા કે ગુરુશિષ્યસંબંધ એ તો પ્રેમનો એક રાહ છે. ગુરુમાં ઉચ્ચરનાં દર્શન કરી રહે તે જ કંઈ પામે. ગુરુ પૂર્ણ અને પહોંચેલા હોવા જોઈએ એ જરૂરી છે, તો શિષ્ય પૂરો શ્રદ્ધાળુ હોવો જોઈએ એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. ગુરુએ ઉચ્ચરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા શ્રદ્ધારહિત શિષ્યની સાક્ષના જલદી જલદી ફળદાયી ન થાય. ગુરુ બ્રહ્મા છે. શિષ્યો પણ પુષ્કળ. જેની વચ્ચે પ્રેમની કડી કર્યા છે ! પ્રેમમાં જ પ્રભુ પ્રગટ થાય—પ્રભુ પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રભુના પ્રેમપથે પડનારાઓને કેટલી આડઅવ્યયો નડે છે તે તો એના અનુભવીઓને પૂછવું પડે. જે ન ગભરાય અને અંતરણ્યોને પટાવતો જાય તે ધારેલા સ્થાને પહોંચે. અનુભવીઓ શું કહે છે તે સંભળાએ :

જો મੈં ऐसा जानती प्रीति कैँ हुन्छ होई ।

नगर डिंडोरा पीछती प्रीति को मत कोई ॥ (भीरा)

x

x

x

तिस उतारे जुँई धरे तापर राखै पांव ।

दास कबीरा यों कहै, ऐसा होई तो भाव ॥

અસલ તો સંન્યાસ-દીક્ષા બે કારણે લેવાતી. એક વર્ગ વિવિદીપા સંન્યાસીનો હતો. વિવેકવૈરાગ્યગુણ વૃક્ષપતિવાળા મુમુક્ષુએ ગુરુમુખે યા તો પુસ્તક દ્વારા પ્રશિક્ષણ જ્ઞાન તો મેળવી લીધું છે. પછી તેઓ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા માટે શૃદ્ધવાગ કરી સંન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કરતા અને અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પાર બેતરી લક્ષ્યસ્થાન સિદ્ધ કરતા.

બીજો વર્ગ હતો વિદ્યુત સંન્યાસીઓનો. તેઓને શૃદ્ધશ્રદ્ધાશ્રમમાં જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ ગયું છે પણ તે આશ્રમ અંગેની કર્તવ્ય-જવાબદારીને લીધે પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ રહેવું પડતું. પ્રવૃત્તિને લીધે ચિત્ત વિક્ષિપ્ત અને અચળ રહે. અચળ ચિત્તમાં જીવનમુક્તિનો પ્રકાશાનંદ ન જની રહે તે માટે બધા કર્તવ્યભાર છોડી દઈ જીવનમુક્તિના ત્રિશેષ આનંદ માટે સંન્યસ્ત માર્ગનું ગ્રહણ કરતા. આવા સાચા સંન્યાસી કેટલા નીકળે ? આજે સમાજમાં અને આશ્રમોમાં આવા સંન્યાસીઓનું સ્થાન છે ? યાદવલ્કય આવા વિદ્યુત સંન્યાસી હતા.

x

x

x

હવે આવેખાતા પ્રસંગો કરણતામાં વધુ ઉમેરો કરે છે. પૂજ્યશ્રીને જમીરે

સંપૂર્ણ આરામદારીની જરૂર હતી ત્યારે એ પ્રસંગો વધુ પડના ઘેરા લાગે તો નવાઈ નહીં. એએશ્રીની તમિષત લયડી રહી હતી. એમને પૂરેપૂરા માનસિક અને શારીરિક આરામની જરૂર હતી ત્યારે એ પ્રસંગો ઉપરિચિત થાય છે. પૂજ્યશ્રીના નિર્વાણ સમયના એકાદ વર્ષ પૂર્વેની એ ધીના છે.

રાત્રીના વાણું ક્યાં બાદ પોતે વરંડામાંના મંચ પર બેઠા છે. પાસે જમીન પર નાનુંથું લક્તમંડળ રાત બેસી રહ્યું છે : આશ્રમ બંગેની જરિયાત પૂરતી વસ્તુની ખરીદી અંગે વાત ઊપડી. એક સાધુશિષ્ય શહેરમાં જઈ એએશ્રીના એક ઉદાર અને અનન્ય સેવાભાવી સેવકને સાથે રાખીને ફટલીક ચીજો ખરીદી લઈ આવ્યો. હવે આ ખરીદી જરિયાતના પ્રમાણમાં વધારે હતી. પૈસા તો પૈસા સેવાભાવી સજ્જને ખર્ચેલા. સામાન્ય રીતે તે આશ્રમને ઉપયોગી વસ્તુઓનો ખર્ચ જાતે જ કરી લેતો. પૂજ્યશ્રી પાસેથી તે એવા પૈસા લેતો નહોતો.

પૂજ્યશ્રીએ તેને સલાહ આપી : “આવો બીનજરૂરી ખર્ચ તારે આશ્રમને માટે કરવો નહોતો. એવો ખર્ચ તો દુર્વ્યય કહેવાય. હવે પછી મારી સંમતિ વિના મોટો ખર્ચ કરવો નહોતો.” સેવક બિચારો કદંગી સ્થિતિમાં મુકાયો. પૈસા સાધુશિષ્યે તો પૂજ્યશ્રીના નામથી એ ખર્ચ કરાવ્યો હતો. હવે સેવક સાચી હકીકત કહી દે તો પૈસા સાધુજી ઉધાડા પડે. ગૂંચ ઊભી થઈ. ક્યવાતે મને તેણે ધટરફોટ ક્યો. પોતાની સંમતિ વિના કામ કરનાર અને પોતાનું એવી રીતે નામ વટાવી ખાનાર સાધુ તરફ પૂજ્યશ્રીની નાપસંદગી ઊનરી. થોડીક વાર સ્તબ્ધ અને ગમગીન રહ્યા. પછી ગરમ થઈ ક્રોધાવિષ્ટ અવાજે પોકારી ઊઠ્યા : “બોલાવો તે સાધુને.” એક વ્યક્તિ દાદર ઊતરી નીચે મઈ. દરમ્યાન ત્યાં બેઠેલા મંડળમાંના એક ભક્તે—જે પૂજ્યશ્રીની પ્રતિષ્ઠા કેઈક વિશેષ પરિચિત હતો—તેણે વિચારી લીધું : “મામલો જરા બગડવાનો. સવાલ-જવાબ થતાં પૂ. મહારાજજીનો ઉરકેરાટ વધી જવાનો, રાત્રે એએશ્રીની જિંઘ બગડવાની તેમ જ ગુહરચોની હાજરીમાં પૂજ્યશ્રી કોઈક સાધુને ફટકારે-ઊપડાવે તે તે યોગ્ય ન લેખાય.” આ વિચારે તેણે સમયસૂચકતા વાપરી; પૂજ્યશ્રીને બહુ જ વિનયભાવે પ્રાર્થના કરી : “બાબા, આપ કૃપા કરી એ સાધુજીને થોડાક સમય બાદ ન બોલાવી રોકો ? અમારા ઊડી જવા બાદ આપ એને એની ભૂલ બતાવો તો તે વધુ યુક્ત ન થાય ?” પૂજ્યશ્રી બહુ ચક્રોર હતા. એમના સતત જાગ્રત પહેરેશીર વિવેકે એમને સાવધ કરી દીધા કે ક્રોધાવેશમાં અપ્રતિત

વર્તન યર્ષ જાય અને તેની માડી અસરના પ્રવાહાત શરીર અને મન એ બંને પર થાય.

પોતે તરત જ ચાંત યર્ષ મવા. ક્રોધ જિતરી ગયો. “અચ્છા” કહી વાત પર પડેા પાડી દીધો. એ અરસામાં ઉપર આવી રહેલા પેલા સાધુજીને ઇશ્વારાધી દાદર પર જ રોકી રખાયા. પૂજ્યશ્રીને બહુ દુઃખ અને તે પણ રાત્રે જરાજર દેખાતું નહોતું એટલે એક બાર્ષ જિંકયા અને તે સાધુજીને કહી આવ્યા કે તમારી હાલ જરૂર નથી. પાછા જાવ. પૂજ્યશ્રી આજે મળશે નહોં.

પૂજ્યશ્રી સંપૂર્ણ સ્વસ્થ યર્ષ મવા. તેમણે એક વાત ઉપાડી અને પેલા સમયસૂચક ભક્તને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : “ જો, તને એક દષ્ટાન્ત જાણવાનું છે :

એક બ્રાહ્મણ દંપતી આનંદમાં જિવસ પસાર કરી રહ્યાં હતાં. દેવસંયોગે દેશમાં દુકાળ પડ્યો અને ખાવાનાં સાંસાં પડ્યા માંસાં. બ્રાહ્મણીએ પતિદેવને ફરમાવ્યું : “ આજીવિકાનું કોઈ સાધન ઉત્પન્ન કરો. દેશ-વિદેશ જાવ. ” હવે બ્રાહ્મણ બિચારો જ્યાં પણ ક્યાં ? વિચાર કર્યો : “ જુએ મરવું તેના કરતાં કોઈ સાદસનું કામ કરી પ્રાણ આપી દેવા એ હવે તો શોભે એમ છે. બ્રાહ્મણીને કોઈ જવાબ તો દેવો પડે ને ? ” જંગલનો રસ્તો લીધો તો કાળ ભગવાન સામે આવીને બેઠા. દૂરથી વનરાજ સિંહનું દર્શન થયું. હોયકોરા જાડી ગયા. સામે આવીને બેઠા. દૂરથી વનરાજ સિંહનું દર્શન થયું. હોયકોરા જાડી ગયા. પણ દિવંત રાખી આગળ વધ્યો. સિંહના બે મિત્રો હતા. તે બંને મંત્રીપદે હતા. બંને બહુ શાણ્દા અને ચતુર. એક હતો હંસ અને બીજો હતો ગુરુડ. મહોમહો વિચાર કરી લીધો : “ આ કોઈ દેખાય છે બહુ દુઃખી અને દરિદ્ર મનુષ્ય. જોઈએ તો ખરા શા માટે જાણી જોઈને સિંહના મોંમાં દોમાવા આવે છે. ” આગળ આવી બ્રાહ્મણને બધી હકીકત પૂછી લીધી. હવા આવી. સલાહ આપી : “ અમે તને કહીએ તે પ્રમાણે તારે કરવું. તને લાલ થશે. સિંહ પ્રસન્ન થશે તારે સિંહની પાસે જઈ તેના શરીર પર હાથ ફેરવી માયા પર હળવી ટપલી મારશે. પછી કાન પકડી કાનમાં ફૂંક મારવી. બીજો નહોં. આવ. ” ઉતાવળે પગલે તેઓ સિંહ પાસે પહોંચ્યા અને સિંહને બાણીઓ : “ વનરાજ, આજે ગુરુજી પધાર્યા છે. આપને એ માયા ઉપર હાથ મૂકી કાનમાં ગુરુમંત્ર ફૂંકશે. આપ જરાજર તેવાર યર્ષ રહેા. ” ગુરુજી આવ્યા. વધાવિધિ હાથ ફેરવી, આશીર્વાદપૂર્વક કાનમાં ગુરુમંત્ર ફૂંક્યો. સહ જુથ જુથ યર્ષ ગયો. પ્રસન્ન બિંદો આઘા કરી કે, “ ગુરુજીને પ્રુક્ષ્ણ દાન દક્ષિણા આપો. ” અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોના ભક્ષણ જાદ નકામાં પડી રહેલાં જરજરેરાતમાંથી બ્રાહ્મણ

દેવતાને સારી સરખી બેટ મળી. મોં મઝકાવતા બાહ્યે વિદાય લીધી. ઘેર આવી બાહ્યણી સમક્ષ ધનનો ઢગલો દાવતી દીધો. બાહ્યણી ખુશખુશાલ થઈ ગઈ.

દંપતીના સુખના દિવસો વધી ગયા; વળી પાછો ભૂખમરો આવ્યો. અતિ-વૃષ્ટિ થઈ. લીસો દુષ્કાળ પડ્યો. બાહ્યણીએ ફરીથી યુદ્ધદક્ષિણા લઈ આવતા સિંહના જંગલમાં બાહ્યણને મોકલી આપ્યો; પણ આ વેળા રાજકારણમાં બારે કાંતિ આવી હતી. મંત્રીપદેથી હંસ અને ગરુડ હટી ગયા હતા અને તે સ્થાન કાગડા અને બગલાએ સંભાળી લીધા હતા. બાહ્યે દ્વિમતપૂર્વક સિંહના કાન પકડ્યા. માથા પર ટંપેલી મારી અને કાનમાં મંત્ર ફૂંક્યો. સિંહ હજુ પોતાનો ઉદાર ઉમદા ખવાસ જાળવી રાખી શક્યો હતો. પહેલાંની માફક બાહ્યણના આશીર્વાદોથી ખુશ થયો. બેટસોગાત આપી, પણ ખિન્ન વડે બાહ્યે દેવતાને એતબો : “ યુદ્ધ મહારાજ, હવે પછી લોભવથ થઈ આ તરફ ફરકશો નહીં. મારા જૂના ઉદાર પરહિતકારી સલાહકારો નીકળ્યા ગયા છે. તેમના સ્થાન સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનોભાવનાવાળાએ લીધા છે. રાજતંત્ર ખોરવાઈ જાય છે. મને વિચિત્ર પ્રકારનાં સલાહસૂચનો અપાતાં જાય છે. ન માલુમ, કયે સમયે મારા સ્વભાવમાં કોઈ વિકૃતિ થઈ આવે. માટે હવે નમસ્કાર. ”

આ રસમરી વાત પૂરી કર્યા પછી જને સંબોધીને એ વાત ઉપાડી હતી તે વ્યક્તિને બારપૂર્વક પોતે પૂછ્યું : “ તે આ વાત બરાબર સાંભળી ? તું વાતનો મુદ્દો સમજ્યો ? ” હજીવે એવાજે તે બાઈએ ગ્લાનિપૂર્વક, ઉત્તર આપ્યો : “ હા બાબા. ”

વાતનો જે ખવનિ હતો તે ત્યાં બેઠેલ વ્યક્તિઓમાંથી બાગે જ કોઈ ખીજાએ પકડ્યો હતો. પૂજ્યશ્રી સાથે થયેલ એક પૂર્વની વાતના અનુસંધાનમાં ઉપરના ઉત્તરનાનો સંકેત હતો, જેની ખંજર ત્યાં તે વખતે બેઠેલ મંડળીને નહોતી. પૂજ્યશ્રી પોતાની મનોબળથી વ્યક્ત કરી રહ્યાં હતા, પણ કોઈ ઉપાય સૂઝતો નહોતો.

પૂજ્યશ્રીની તળિયત લયડતી રહી. કોઈ વાર લોહીનું દગાણ વધી જતું. ચક્કર આવી જતાં, ચરીર અચક્કત થતું રહ્યું. મન સમતુલ્ય ખોઈ બેસે એવી પરિસ્થિતિ પણ થતી. પોતે જને તેટલા સાવધ તો રહેતા. સંકટપંજળથી સ્વસ્થ થઈ જતા, અર્તાય વૃદ્ધાવસ્થાની અચક્કિત અને આનુષંગિક જીરુતા આહુ રહેતી. એ વધતી જતી અચક્કિત અને કંઈક પ્રમાણમાં પરવસતો એમને સાલતી

હતી, એટલે એક નાનીસરખી અણુમતી બાબત એએથીને ધણી અંતર-
વેદના આપી જતી. આ હકીકતનું સંયોદ ભાન એએથીના પરિચારકોને
ન પણ હોય.

અંધશ્રદ્ધાને લીધે તેઓ તો એએથીને પૂર્વવત્ મહાન શક્તિદાયાળી સિદ્ધ
મહાત્મા માનતા. મહાત્મા પણ મનુષ્ય છે એ બાબતને એ લોકોએ કદાચ ગૌણ
ગણી હશે એટલે જ કદાચ તેઓ દુરદર્શીપણું ન દાખવી પૂજ્યશ્રીને પ્રતિમૂળ
થઈ પડે તેવી નાની-નજીવી બાબતની વિવેકપૂર્વકની રજૂઆત કરી શકતા નહોં.
પરિણામે મહારાજશ્રીને જે કંઈ આપાત થતા તેને તેઓથી મનમાં ને મનમાં
શમાવી દેતા. જ્યારે ભક્ત-ભક્તોના મહિમાહિના મુદ્દલક લાગતા ઝગડાઓના
ભણકારા કાને પડતા ત્યારે પૂજ્યશ્રી બહુ ગ્વાનિ પામતા. કોઈક વાર તો તોખાહ
પોકારી બેઠતા. અંગત સેવા કરનારા સેવામાં ખામી રાખતા નહોં પણ પોતાના
ક્ષેત્રની બહાર જઈ બીજાની સેવામાં ખોડખાંપણુ ઠાઠી વાતાવરણુ ડહોળી નાંખતા
ત્યારે જરા ખખડાટ થતો અને તે પૂજ્યશ્રીના કાને અથડાતો કે અથડાવાતો;
પરિણામમાં પૂજ્યશ્રીની શાંતિનો ભંગ થતો.

વનરાજ સિંહના દૃષ્ટાન્તથી તો પૂજ્યશ્રીએ પોતાની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ
કર્યો હતો, પણ કોઈ રસ્તો નીકળે એમ નહોતું. જે સજ્જનસેવકને નિમિત્ત
બનાવીને પોતે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું તે પ્રસ્તુત ભક્તજનને પૂજ્યશ્રીએ એક
વાર કહ્યું હતું : “ચાલ, તું મારી સાથે. તું હવે લગભગ કર્તવ્યભારથી નિવૃત્ત
થયો છે ધરકામમાં પણ તારી ગેરહાજરી લાગે એમ નથી. મારી સાથે તને
પ્રાંત, પરપ્રાંતનો પરિચય થશે. લોકોના ભુદા ભુદા રીતરિવાજો જોવાબણવા
મળશે. તને એ લાજ થશે. મને તારા આવવાથી થોડીક શહત મળશે. મારી
જવાબદારી તું ઉપાડી લે તો મારો ભાર હળવો થાય.” એ ભાઈને ગળે
આ વાત બીનરી તો ખરી. પૂજ્યશ્રીની સેવા, સહવાસ અને સત્સંગને લાજ
લેવા તે લક્ષ્યાયો ખરો, પણ તેને સંકા બિડી કે પૂજ્યશ્રીનો સ્વભાવ, તેમની
રહેણીકરણી અને તેમની ઉચ્ચ વિચારસરણીને અનુકૂળ પોતે થઈ શકશે ?
પોતાની બીનઘામકાતનું માથ કાઢી લઈ પોતે હાથ જોડીને એએથીની માફી
માગી અને કહ્યું : “મહારાજશ્રી, મારામાં હજુ ધણા દોષ છે હું આપને
મારી સેવાથી સંતોષ ન આપી શકું—કદાચ હું આપને ભારરૂપ પણ બની જાઉં.”
પૂજ્યશ્રી એમ જલદી જલદી માની જાય એમ નહોતો. એએથી એ સેવક પર
અંતરથી ધણા રાજ રહેતા. તેને બીજે ઉકાવવાની ઇચ્છા પણ ખરી; એટલે તેને

ફરીથી ઉત્તેજનાત્મક મીઠી વાણી કહી સંભળાવી : “ શું કામ મનરાય છે ! મનુષ્યશરીર દોષથી ભરેલું છે. દુષ્કર્મ દોષમુક્ત થયો છું ? મારાથી પણ જૂથ થઈ જાય છે. તારી ચંકા ખંખેરી કાઢ. ચાલ મારી સાથે.” પણ પેલો ભાઈ અડગ રહ્યો અને તે દિવસે તો વાત પર પડદો પડ્યો.

વળી બીજે એક પ્રસંગે પૂજ્યશ્રીએ એને ફરીથી ટોકાર કરી : “ તારી શરીર-પ્રકૃતિ, સ્વભાવદિથી હું કંઈક માહિતગાર છું. તારી બધી સગવડ સચવાઈ રહેશે. હવે તું મારી સાથે કાવમનો રહી જ. જો, મારી પ્રવૃત્તિઓ વધતી જાય છે. તારા જેવો મારી સાથે હોય તો એ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પણ કંઈક અંકુશ રહે.” આ ભાઈ, ચૂપ રહ્યા. પૂજ્યશ્રીએ માની લીધું કે એની મરજી વિરુદ્ધ ખેંચતાણ કરવામાં કોઈને લાભ ન થાય. પોતે વાત પડતી મૂકી. લાંબા ગાળા સુધી એ વાત છેડી નહીં.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તના સંદર્ભમાં પૂજ્યશ્રીએ એ બાળતનો નિર્દોષ ક્યો હતો એટલે એ એ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ત્રીજે પૂજ્યશ્રીનું વેદનાભયું માનસ કળી શક્યો હશે. પૂજ્યશ્રી સાથે રહેવાકરવાની હવે જરૂર પણ રહી નહોતી.

પૂજ્યશ્રીને માંદગીને કારણે સુસ્તમાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું. સેવા કરનારાઓની કમી નહોતી. નિરંતર તેમની હાજરીની જરૂર પડતી પણ નિરંતર સેવાની જરૂર રહી નહોતી. પૂજ્યશ્રીને એમના પ્રેમી ભક્ત હવાફેર મારે કુમસ લઈ ગયા. થોડાક દિવસ અમદાવાદ અને મુંબઈ રહી પોતે કુંભમેળાનો બાકી રહેતો સંક્રમ્પ પૂરા કરવા પ્રયાગ ગયા. ગયા તે ગયા. પાછા ફર્યા નહીં. ભક્ત લોકાનાં વિધર્માં વસવસો રહી ગયો તો પેલા—અસ્તુત વિધવાના ભક્તને પસ્તાવાનો પાર રહ્યો નહીં : સેવાનો અનાયાસે મળતો લાભ છોડવો પડ્યો હતો. જે પાછળ રહેતો તેને આગળ આવવાનો અવસર હતો. પણ નસીબમાં તે નહોતું.

ઉપરના ત્રિમતપૂર્ણ વર્ણનનો સાર એ નીકળે છે કે પૂજ્યશ્રીને જે પ્રકારનું સમાહકાર કે પરિચારક મંડળ જોઈતું હતું તેવું મંડળ મળી શક્યું નહીં. જે સદગ્ન સ્વભાવે મળી આવ્યું તેનાથી ચલાવી લેવું પડ્યું. પોતે વારંવાર ઉપદેશતા કે, દોષ જોનારને દોષ નજરે આવે અને ગુણ જોનારને ગુણ. આ વસ્તુ સમજાવવા તેઓશ્રી દુષેધિન અને યુધિષ્ઠિરનો દાખલો આપતા. પોતે ગુણમાઠી હતા. ગુણમાઠી બની રહ્યા.

શાંત, નિરુપદ્રવી, મૂક ભાવે સેવા કરનારની તેઓ કદર કરી શક્તા અને તેના પ્રેમસૂત્રથી બંધાઈ રહેતા. કૃત્રામાં ન હોય તો હવાડમાં શી રીતે આવે. આ ન્યાયે એઓ સિંધોને કે લક્ષ્મીને તેમની સહિતના માપ પ્રમાણે માપી લઈ નિજાવી લેતા. પછી નિરુપાયે સહન કરવા યોગ્યને સહન કરી લેતા. પ્રારબ્ધ ભોગવવું રહ્યું.

પૂજ્યશ્રીને તો એવા સુનંદા સિંધો, લક્ષ્મી કે સેવકોની જરૂર હતી કે જેઓ એમની આશ્રમપ્રવૃત્તિઓ અને આનુષંગિક ખીળાં કામો પ્રેમપૂર્વક ઉપાડી લે, એઓશ્રીને ઊપાધિમાંથી મુક્ત કરે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આશ્રમનું વાતાવરણ બનાવી રાખે. આ યત્ન અસંભવિત હતું. પૂજ્યશ્રીના આદર્શ ઊંચો, વહેવાર પૂરો ખાનદાનીઓ, વર્તન બાદશાહી મહેમાનગીરી રજવાડાશાહી અને સ્વચ્છતા પારદર્શી. એ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ સેવાનાં કાર્ય ઉપાડનારા અનેક વાર વિચાર કરે. એટલે પૂજ્યશ્રીને આશ્રમપ્રવૃત્તિ સંબંધે પૂરા નિશ્ચિત કરી પ્રસન્ન કરવા એક અસાધારણ બાબત હતી. પરોક્ષ રીતે સેવા આપનારા અનેક હતા. આગળ પડીને એ કામ ઉપાડનારા કોઈ વિરલા જ હોઈ શકે, એટલે પૂજ્યશ્રીને આશ્રમવહીવટમાં માથું મારવું પડ્યું. એમાંથી એઓશ્રીને ઊડાવી શકે એટલી કાઠનામાં ઢિંમત નહોતી. આ બધું મારા કોઈ વિચિત્ર પ્રારબ્ધનું ફળ છે એમ માની-મનાવી પોતે મનનું સમાધાન કરી લેતા. પોતે આદર્શ યુરુજી હતા. આદર્શ યુરુને આદર્શ સિંધો ન મળે એ આજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હકાકત છે.

x

x

x

એઓશ્રીએ શિષ્ય-અનુભવની એક કરુણામૂળી પણ બોધક, રસિક અને સુખાન્ત વાત કહી :

મારો એક શિષ્ય હતો. ઘણી જ શાંત પ્રકૃતિનો અને સરળ. નિષ્કપટભાવે એ મારી સેવા કરતો. અવ્વાસમાં આગળ વધવાની ઇચ્છાવાળો ખરો. મારી કુંભમેળાની અને આશ્રમની પ્રવૃત્તિએ એનું મન ડગાવ્યું.

એક રાત્રે મને સ્વપ્નું આવ્યું. મારો એ શિષ્ય રાત્રે ભરાયો ॥ અને બળે છે : “ ભો મહારાજ, આપે આપેલું બધું પુરવણું ન હું તમારો એનો; ન તમે મારા યુરુ.” હું ભગી ઊઠ્યો. ત્રિચિત્ર સ્વપ્ન—ન મનાય એવું એ સ્વપ્ન. મારા એ શિષ્યે તો મને અત્યંત પ્રેમદોરીએ બાંધી રાખ્યો હતો. માઠું સતત ધ્યાન ધરી એ મંત્રજપ કર્યા કરતો. એટલો પાકો

અભ્યારી કે જિંદગી પશુ એના એ જગ્યા ચાલ્યા કરે. એના પ્રાંતમાં હું વિચરતો હોઉં ત્યારે મારા દર્શન કર્યા વિના એને એન ન પડે. પાંચ-સાત માઈલ ચાલી આવીને પશુ એ દર્શન કરી જાય. મનમય થઈ રહ્યો હતો. હું પશુ એની પ્રીતિ-ભક્તિ પર મુગ્ધ હતો, પશુ તે વ્યક્ત કરતો નહોતો; જોકે મારી દૃષ્ટિ એના પર એ ચાલે રહેતી. એટલે મેં માન્યું તો નહોતું કે વિનાયેનએ, વિનાપ્રયોજન, વિના કોઈ સ્પષ્ટ કારણે એ મને તરછોડે. જિંદગી ગયો. પશુ ફરી પાછું એનું એ જ સ્વપ્ન. ત્રણ વાર મને આ દૃશ્ય દેખાવ દીધો. હું જરા અસ્વસ્થ થયો, પશુ હતો બહુ દુરના પ્રદેશમાં. ચંકા તો પડી, થોડા દિવસ બાદ હું ભકત-શિષ્યના ગામમાં પહોંચ્યો. ન મને એ મળવા આવ્યો ન મને કોઈ ખબર કહેવાયી. મારો મુકામ એના સ્થળથી એએક માઈલને છેડે હતો. એએક દિવસમાં એ મને મળવા આવ્યો—પશુ નહોતો એના પ્રજામમાં ઉમળકા કે નહોતી ઝરતી એની આંખમાંથી પ્રેમભક્તિ. મારી ચંકા ખરી પડતી લાગી. એતણુ દિવસ સુધી એની એટા જોયા કરી. નિશ્ચય થયો કે એના મન પર કોઈ પડદો પડ્યો છે. એકાંતમાં બોલાવ્યો—કારણ પૂછી જોયું. ખાસ સંતોષકારી જવાબ ન મળ્યો. તે એટલું જ બોલતો : “મારું મન વિરામ પામ્યું છે. કંઈક ઉદાસીનતા આવી છે.” રહે રહે તે મારી પાસે આવતો બધ થયો. અકા-ડિયામાં દેખાવ પૂરતો એકાદ દિવસ આવી જાય. એને પાસે લાવવાના મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. જેના મનમાં વિપરીત લાવનાએ ધર ક્યું છે તે મારા સક્ષમ સંકલ્પને શી રીતે ઝીંઝે ? જુદી જુદીકાના મનમાં એ સંકલ્પો ન ઝીંઝી શકાય. જેટલીય વાર એ મારા સક્ષમ સંકલ્પો પકડી શકતો અને તે પ્રમાણે વર્તન કરી બતાવતો. હવે હું એને સ્પષ્ટ સંબોધી પશુ શી રીતે સમજાવી શકું, ત્યારે એ મારી પાસે આવે નહોતો અને આવે તો થોભે નહોતો ? તેના મનની ધડબાજ તેના મનમાં રહી. મારી ઉદાસીનતા મારા મનમાં ફગાઈ રહી. એનાં પૂર્વેનાં નીતિનિયમ-સેવાચારી યાદ કરીને મને શોક તો થયો પશુ ‘ભાવિ પ્રજા’ એ વિચારે સમાધાન મેળવા લીધું.

પરસેનાં પરસો વહી ગયાં. એ બીજો સ્થળે બહુ અચડાયો-કુટાયો, અસં-રહ્યો, દુઃખી થયો. ઉદાસીનતાએ એને ઘેરી લીધો. અનેક પ્રકારના સંત-ના સંમાનમાં એ આવ્યો. કડવામીઠા અનુભવો મળતા ગયા. અનુભવે વચાપા પછી અને જુદી જુદી પ્રતિભા સંતમહાત્માના લાંબા સદવાસે એનો રોષ કંઈક ઊતર્યો. ગેરસંજ્ઞા દૂર થતી ગઈ અને પ્રારબ્ધાનુસાર શાનીએ નિવૃત્તિનું સુખ ભોગવે છે કે પ્રવૃત્તિનો વિશેષ સહન કરે છે એ બાબતને એને

નિશ્વાસ ખેંઠો. જ્ઞાનમાં બેઠ નથી. બાજુ એણેમાં ફરક પડવાનો જ એવી ઝેને પાકી ખાતરી થઈ. મારામાં શ્રદ્ધા આવતી ગઈ અને સુકાયેલા પ્રેમરસ પાંગરતો થયો.

એક દિવસ મારી શોધમાં ફરતો ફરતો મારી પાસે આવી પહોંચ્યો. આખમાં હર્ષાંત્ર આવ્યા. હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મારા ચરણમાં માથું મૂક્યું. મેં એની પીઠ ચાબડી. એની મુખમુદ્રા પરથી ખિન્નતા ખસી ગઈ અને તેને સ્થાને શાંતિ અને પ્રસન્નતા પ્રસરી. મેં એને એકાન્તમાં બોલાવ્યો. હૃદય બોલીને એણે વાત કરવા માંડી :

“ મહારાજશ્રી, મને આપનામાં કંઈક અનિશ્વાસ આવી ગયો. મારી શ્રદ્ધા એકાએક બીડી ગઈ. મને વહેમ પડ્યો કે આપ કહો તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી. કુંભમેળાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તમારે આપ બોલ્યા હતા કે ‘ મારા મન્દ પ્રારબ્ધનો હૃદય થયો છે. ’ પણ એ ઉક્તિનો સંપૂર્ણ અર્થ હું તે વેળાએ સમજી શક્યો નહોતો. પ્રારબ્ધવશાત્ આપ નાશિક ગયા પણ જ્યારે પૈસાની ત્રુટિ પડી તમારે આપે પ્રવૃત્તિને તેટલેથી જ અટકાવી કેમ નહીં અને શા માટે મળેલા પૈસાથી સંતોષ ન માની બાકી રહેલી પ્રવૃત્તિ પૂરી કરવા સારુ વધુ દાન લેવાની એણી કરવા માંડી ? મેં અનુમાન બાંધી લીધું કે આપ પ્રારબ્ધાનુસાર બધું બન્યું જાય છે એ વિધાન અનુસાર વર્તતા નથી. આપે આપની માનપ્રતિષ્ઠા માટે જ એ પ્રવૃત્તિ સંજાવી રાખી. માકું મન બીડી મથું, વરી ગયું. હવે બહુ લાંબે ગાળે અને પાકા અનુભવે હું માનતો થયો છું કે પ્રારબ્ધ જેવા કોઈ અદ્ભુત દેવી નથી. ક્રિયા કરવાની પ્રેરણા પ્રારબ્ધ કરે અને તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ ચાલે. પુરુષાર્થ ક્યાં વિના પ્રારબ્ધનો નિશ્ચય કદી ન ચાલે. સો કદમે પ્રારબ્ધાશ્રય મળવું હોય તો શન્યથી માંડી બધાં જ કદમ ઉઠાવવા પડે. જેટલાં કદમ આલીને અટકયો હોય ત્યાંથી આગળ વધવું પડે એટલે કોઈને નગ્નાલું કદમની આસે ફળ મળે તો કોઈને એક જ કદમે. આપે બગડતી બાણને સુધારવા અપાસ ક્યાં તે બરાબર હતા એ હવે બરાબર પાકે પાયે મને સમજાયું છે. મારી બૂલ હતી કે મેં એકકદમ ઉતાવળિયું પગલું ભરી દીધું. બૂલનું દુષ્ણ પણ પેટ ભરીને ભોગવી લીધું. મારી માન્યતામાં અને વર્તનમાં હવે યોગેક તાત્વિક ફેરફાર થયો છે. પહેલાં હું આપને અને આપ જેવા જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્માને દેર તરીકે માનતો અને તેમને લોકમન્ત્રવ્યાના સિદ્ધ તરીકે સન્માનતો. તેઓ આજે તે કરી બતાવવાની સક્તિ ધરાવતા એવું માનતો. હવે મારી આંખ બીધી છે કે હકયોગી સિદ્ધ

અને જ્ઞાનયોગી સિદ્ધ જુદા છે. આપ મહાત્મા તો છો પણ સાથે સાથે મનુષ્ય પણ છો. મનુષ્યના વહેવાર મહાત્મામાં દૃષ્ટિગ્રાસ્યર થાય છે અને તે થવાના, તે હવે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું છે, અને તેથી જ હવે હું આપને વધુ માન અને પ્રેમથી જોઈ શકું છું અને હવે મારો સંબંધ સ્વાભાવિક રીતે બાંધીને જળવાઈ શકું એમ છું. આપના વિયોગે મને એક સરસ બોધપાઠ આપ્યો છે. મને હવે એ પણ યાદ આવે છે કે આપ તો કહેતા આવ્યા છો કે પ્રારબ્ધને લાત મારીને બોગવવું.

પૂજ્યશ્રીએ પાછા ફરેલ સિંધને પૂરા પ્રેમથી અપનાવી લીધો અને બોલ્યા: “મારું એ મન પ્રારબ્ધ હતું કે તારા જેવો સિંધ મારા પર કંઈક આરોપ મૂકીને આવ્યો જાય, પણ તારું તો વધુ મન પ્રારબ્ધ હતું કે તું અજ્ઞાનમાં અશ્વળાઓ અને પરેશાન થઈ ગયો. તું શુદ્ધ થઈને પાછો ફર્યો એટલી ધૈર્યની મહેરબાની. બગડેલી બાજી સુધરી ગઈ. હવે ફરીથી કાઈ જૂલ કરતો નહીં. શંકા ઉપરિથત થાય તો સમાધાન કરી લેવું. શુરુથી જુદાઈ રાખવી નહીં. વળી યાદ રાખી મૂક કે પ્રારબ્ધ—પુરુષાર્થનો પ્રશ્ન બહુ મહત્ત્વ છે, ચિંતિત છે. સંતમહાત્માઓમાં પણ એ વિષયે બારે બારે મતભેદ પ્રવર્તે છે. ધર્મીય ચર્ચા થાય છે પણ સર્વને સંતોષે એવો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્ત તારવી શકાતો નથી. પ્રારબ્ધને તો બધા માને છે પણ એની સીમાદોરી ક્યાંથી દોરવી તે સંબંધે એકવાક્યતા થતી નથી. જે જેટલું માને તે પ્રમાણે તે વર્તે તેમાં જ તેને લાલ છે. ખરા જ્ઞાનીઓ પ્રારબ્ધને ગૌણ સ્થાન આપે છે. આત્મામાં—શ્વભાવ પ્રારબ્ધ નથી. શ્વભાવ પ્રારબ્ધનો વિષય પણ થઈ શકે એમ નથી એટલે જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓ સાક્ષીભાવે આવશ્યક કર્તવ્ય કરે છે એટલે કર્મબંધનમાં પડતા નથી.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીને હરકાઈ પ્રકારના સિંધો મળ્યા છે તેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરાયો છે. કેટલાક ગયા છે તો કેટલાક આવ્યા છે. જેઓ સિંધ તરીકે વળગી રહ્યા છે તેઓમાં પણ બુનિકાભેદે વિવિધ પ્રકાર પાડવા પડે એમ છે. પણ હરકાઈને પૂજ્યશ્રીએ એક કદમ જેટલો પણ બાગળ ઉન્નતિ તરફ ચલાવ્યો છે. કાઈકનો કાંટાળો રસ્તો પોતે સાફ કર્યો છે, તો કાઈકને તે સાફ રસ્તા પર મૂકી દીધો છે. પોતપોતાની ઉઠકંઠા અને તીવ્રતાના પ્રમાણમાં તે ચાલ ચાલ તો કરે છે, એક જન્મે કે બેચાર જન્મે તે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચશે. પ્રારબ્ધાનુસાર સમયનો ફેર રહે. ધીરજ રાખવી પડે.

પૂજ્યશ્રીએ તો અભયવચન આપ્યું છે કે જેઓને એ શિષ્ય તરીકે અપનાવ્યા છે, તેઓને હું છોડી શકું એમ નથી, લાલે તેઓ અને છોડવાના પ્રયાસ કરે. વ્યક્તિનું મન સમર્પિતનથી અલગ થઈ શકે એમ નથી. શિષ્યના મનના ભાવ અને ચુરુછના મનના ભાવ ઈશ્વરના મનમાં કોતરાઈ રહેવાના. ભાવ પ્રમાણે ભક્તિ થઈ ભજનરૂપ મળે જ મળે. ચુરુછ ઈશ્વરની ગોદમાં જઈ બેઠા છે એ બૂલીએ નહીં, અને ઈશ્વર હાજરાહજૂર છે એવ બૂલીએ નહીં.

હવે એક શંકાનું સમાધાન કરી લઈ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરી લઈએ. હરકોઈ આશ્રમનો એક કડવો અનુભવ જોવાનપણના મળે છે કે શિષ્યો, સેવકો અને ભક્તો તરફથી ચુરુછ મુશ્કેલી અને મુંઝવણમાં મુકાઈ જાય તેવા પ્રસંગો ઉપરિચિત થયા છે અને થાય છે. પૂજ્યશ્રી જેવા મહાત્મા તો સામ, દામથી અને પ્રસંગાનુસાર ભેદ અને દંડનીતિથી મહોમહિ હુંસાતુસી કરતા, કંઈક ઈર્ષ્યાથી અને અસૂચાથી બળતા અને આશ્રમનું ચાન્ત વાતાવરણ ડહોળું કરી દેતા શિષ્ય-અકોનોની સાન કેકણે લાવતા, પણ અંતરમાં કંઈક ખિનતા અનુભવતા અને ઉદાર ભાવે બધું નિભાવી લેતા. કદાચ ક્યાકાલે તેમને સુધરવાની તક આપતા હશે.

એક બાબત યોદ્ધા છે કે એમની શિષ્ય તેમ જ આશ્રમપ્રવૃત્તિથી એમને અજાણ રહેતો, કારણ કે એઓથી કોઈક વાર ઉદ્ગાર કાઢતા : “ માલ પડે જકાત ભરવી પડે. પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તો દંડ ભોગવેા પડે.” ત્યારે શંકા ખડી થાય છે કે દુઃખદાયી, વિસ્તેષકારી અને કોઈક વાર ત્રાસદાયી પ્રવૃત્તિનો પીછો પોતે કેમ પકડી રાખ્યો હતો ? એને પછાડી દીધી કેમ નહિ હોય ? વળી એ શંકા એ રીતે જરા વધુ ઘેરી બને છે કે એઓશ્રી જેવા સિદ્ધ મહાત્મા—ભવિષ્યમાં કોઈકાવી જોનારા મહાત્મા—આગળથી ચેતી શક્યા કેમ નહીં ?

ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં શંકાને સ્થાન છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એમાં વગૂદ નથી, એક રીતે તો એનો ઉત્તર અપાઈ ગયો છે કે પૂજ્યશ્રીએ સિદ્ધિમાર્ગ છોડી દીધો હતો, પ્રયોગ કરીને સિદ્ધિની તપ્પતા જોઈ લીધી હતી અને સ્વપ્રસિદ્ધ અનુભવ મેગરી લઈ એક ચાનમાર્ગને વળગી રહ્યા હતા.

વળી ભવિષ્ય જાણીને ક્યો હેતુ સાર્થક થાય, જે પ્રશુની-પ્રારબ્ધની પૂર્વયોગિત અવસ્થાનુસાર જે બનવાનું છે તે બની જ રહે તો ? ભવિષ્ય જોયું—જાણ્યું,

પણ તેને હઠાવી શકવાની શક્તિ તો છે નહીં. એ જોયેલું ન જોયેલા ખરાબર જ થઈ રહે. વળી પ્રારબ્ધ જાણી લેવાથી દુઃખ વંધી જાય છે.

જેની નજરમાં કેવળ વર્તમાનકાળ જ છે એવા સર્વવ્યાપી સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વિશ્વદર્શન કરાવે છે—જે થવાનું છે તે દિવ્યદષ્ટિ દ્વારા દેખાયું—દુઃખ તે જ પ્રમાણે બન્યું. અર્જુન જે કરવા માગતો નહોતો તે તેને કરવું પડ્યું. નાટકના પાત્રની પેઠે હરકોઈએ પોતપોતાનો ભાગ ભજવી લેવો પડ્યો. પ્રેરણા કરનાર છે ઈશ્વર કે પ્રારબ્ધ. નિમિત્ત બનનારે નિમિત્ત બનવું પડે અને હરકોઈ જાણેઅજાણે નિમિત્ત બનીને પોતાનું કામ કર્યું જાય છે; પણ અજ્ઞાનને લીધે મિથ્યાભિમાનનો ભાર ઉઠાવે છે. મહર્ષિ રમણના શબ્દોમાં કહીએ તો એ ભાર વાહી અભિમાની એવા મનુષ્ય જેવો મૂર્ખ છે કે જે ગાડીમાં બેસે છે છતાં માથા પર ભારનું પોટલું મૂકી રાખે છે.

પરીક્ષિત રાજાને આગળથી ખબર મળી કે સાત દિવસમાં તારે મરવાનું છે. તે મોતને ન ખાળી શક્યો. સાત દિવસનો સુ-ઉપયોગ કરી સદ્ગતિ પામ્યો.

મહાભારતમાં એક વિચિત્ર ભવિષ્યકથા આપવામાં આવી છે. યદુ કરતાં જનમેજય રાજાને અનેક ચેતવણી અપાઈ. જે જે કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી તે તે તે કરતો જ રહ્યો. શાપિત થવાની અમમચેતીને ન ગણકારી, તે બૂલની પરંપરા કરતો ગયો. પ્રારબ્ધે વિપરીત શુદ્ધિ કરી લીધી. જાણીબૂઝને તેણે પોતાનું અહિત કયું.

તદુપરાંત ભવિષ્યને જો જો ક્યાં કરવાથી તો મનને કુરસંદ મંજે નહીં—તે હરકમેશ અંશજ અને ત્રિક્ષિપ્ત બન્યું રહે. સાધારણ મનુષ્ય પણ એ રીતથી કંટાળી જાય તો જ્ઞાનયોગી પળેપળના પ્રારબ્ધને જાણી લેવાનું કેવી રીતે પસંદ કરે ? એણે તો નિશ્ચય કરી લીધો હોય છે કે પ્રારબ્ધ ચરીરનું છે અને તે ચરીરના ભોગ આપીને છૂટે—જ્ઞાની પોતાની સમતા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, સાક્ષીપંજુમાંથી ખસે નહીં; ભાર વહન કરનારને ભાર સોંપી દઈ ચુકત રહે. અનુભવી મહાત્માઓની ‘હું-મારું-તારું’ વાળી કલ્પિત જીવસૃષ્ટિ નાશ પામી ગઈ હોય ■ એટલે તેઓ ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં સાક્ષીભાવે ક્યોં ક્યોં જાય છે.

સદ્મમવિચારકને પ્રતીત થયું હશે કે પૂજ્યશ્રી પર વ્યાવહારિક દષ્ટિએ એ પ્રતિષ્ઠા આવી પડી હતી એટલે એઓશ્રીએ અને આંતરિક ને અપનાવી.

ખંતે ત્યાં સુધી પ્રતિકૂળતાને અનુકૂળતામાં ફેરવી નાખવાના પ્રયાસ કર્યા. પૂજ્યશ્રીની એક પ્રકારની હઠામઠી પ્રતિ હતી. વિચારપૂર્વક કોઈ પણ કામ ઉપાડ્યા કે રચીકાર્યા પછી પોતે પાછી પાની કરતા નહોતો, લહેને વિધોની ઝડી પડે. વિધોથી ડરે તો સંકલ્પગળ તુટે—એ તો કદમ બિપડ્યું તે બિપડ્યું; પીછેહઠ ન થાય. અનુકૂળિના શબ્દોમાં પોતે કહેતા :

પ્રારમ્ભસે ન સ્વલુ વિદ્યમયેન નીચૈઃ ।

પ્રારમ્ભ વિવ્રવિહવા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિદ્યઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ ।

પ્રારમ્ભમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

અધમ પુરુષો વિધોથી ડરીને કામ ઉપાડે નહોતો. મધ્ય વર્જના લેખો વિધો આવતાં ગિરમી જાય. ઉત્તમ પુરુષો પ્રારંભેનું કામ કરી છોડે નહોતો, લહેને તેને પાર પાડતાં વિધોના મેઘ તેના પર તૂટી પડે.

વળી એ પણ વાદ રાખવું રહ્યું કે પૂજ્યશ્રીનું અનુસ્તમ પ્રારમ્ભ પણ કામ કરી રહ્યું હતું. જનવાતું છે તે જનીને જ છૂટે. એ છે પ્રારમ્ભનો ખેસ. પોતે શિષ્યોને કે પ્રવૃત્તિઓને શોધવા નીકળી પડ્યા નહોતા શિષ્યો ખને પ્રવૃત્તિઓએ એમને શોધી કાઢ્યા અને આધિ, ઉપાધિ અને શાન્તિ-અશાન્તિ સુખદુઃખ આપીને વિખેરાઈ ગયાં. વધાસંબધ વધાસાવ લાગવી ગયાં. ખને પહે અણુમુક્તિ મેળવી લીધી. નાટકનો પડદો પડી ગયો.

૬. આશ્રમવ્યવસ્થા

આશ્રમપ્રવૃત્તિ સંબંધે પૂર્વે ડીક ડીક કહેવાઈ ગયું છે છતાંય તેના વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કારણ કે એ પ્રવૃત્તિએ પૂજ્યશ્રીના " મહં પ્રારમ્ભ "ની વિશેષ પ્રગતી કરાવી. અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાના સારા અંધા ધૂંટડા પિવડાવ્યા. આશ્રમ પ્રવૃત્તિએ એઓશ્રીને કર્યા તો ખરા ત્યારે એઓશ્રીએ પણ એ પ્રવૃત્તિને જરાજર કરીને તેનો કસ કાઢ્યો. પોતે હેમખેમ પાર બીતરી ગયા. કોને માટે ? અને શા માટે ? એઓશ્રી એ પ્રવૃત્તિ વધારતા ગયા એ તો છે એક કલ્પનાનો વિષય, કારણ કે પોતે સ્પષ્ટ રીતે એ સંબંધે ખાસ સૂચના આપી નથી. કોઈક વાર એટલું બોલી જતા : " જની-જનાવેલી વસ્તુને સારી

પણ તેને હઠાવી શકવાની શક્તિ તો છે નહીં. એ જોયેલું ન જોયેલા જગત
જ યર્ષ રહે. વળા પ્રારબ્ધ જાણી લેવાથી દુઃખ વધી જાય છે

જેની નજરમાં કેવળ વર્તમાનકાળ જ છે એવા સર્વવ્યાપી સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને વિશ્વદર્શન કરાવે છે—જે થવાનું છે તે દિવ્યદ્રષ્ટિ દ્વારા દેખાયું—હવે
તે જ પ્રમાણે બન્યું. અર્જુન જે કરવા માગતો નહોતો તે તેને કરવું પડ્યું.
નાટકના પાત્રની પેઠે હરકોઈ એ પોતપોતાનો ભાગ ભજવી લેવો પડ્યો. પ્રેરણા
કરનાર છે ઈશ્વર કે પ્રારબ્ધ. નિમિત્ત બનનારે નિમિત્ત બનવું પડે અને હરકોઈ
જલ્પેઅજલ્પે નિમિત્ત બનીને પોતાનું કામ કર્યું જાય છે; પણ અજ્ઞાનને લીધે
મિથ્યાભિમાનનો ભાર ઉઠાવે છે. મહર્ષિ રમણનાં શબ્દોમાં લીધેલો તે એ ભાર
વાહી અભિમાની એવા મનુષ્ય જેવો મૂર્ખ છે કે જે ગાડીમાં બેસે છે છતાં માથા
પર ભારનું પોટલું મૂકી રાખે છે.

પરીક્ષિત રાજાને આગળથી ખબર મળી કે સાત દિવસમાં તારે મરવાનું છે.
તે મોતને ન ખાળી શક્યો. સાત દિવસનો સુ-ઉપયોગ કરી સદ્ગતિ પામ્યો.

મહાભારતમાં એક વિચિત્ર અવિધ્યકથા આપવામાં આવી છે. યત્ન કરતા
જનમેજય રાજાને અનેક ચેતવણી અપાઈ. જે જે કરવાની મનાઈ કરવામાં
આવી હતી તે તે તે કરતો જ રહ્યો. શાપિત થવાની અગમચેતીને ન ગણ્યો, તો
તે બૂલની પરંપરા કરતો ગયો. પ્રારબ્ધે વિપરીત શુદ્ધિ કરી લીધી. જાણીબુજીને
તેણે પોતાનું અદિત કહ્યું.

તદુપરાંત અવિધ્યને જે જે ક્યાં કરવાથી તો મનને કુરસે મળે નહીં—
તે હરકોઈ ચંચળ અને ત્રિશ્ચિત બન્યું રહે. સાધારણ મનુષ્ય પણ એ રીતથી
કંટાળી જાય તો જ્ઞાનયોગી પણેપણના પ્રારબ્ધને જાણી લેવાનું કેવા રીતે પસંદ
કરે? એણે તો નિશ્ચય કરી લીધો હોય છે કે પ્રારબ્ધ શરીરનું છે અને તે શરીરના
ભોગ આપીને છૂટે—જ્ઞાની પોતાની સમતા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, સાક્ષીપણામાંથી ખસે
નહીં; ભાર વહન કરનારને ભાર સોંપી દઈ મુક્ત રહે. અનુભવી મહાત્માઓની
'હું-મારું-તારું' વાળી કલ્પિત જીવસૃષ્ટિ નાશ પામી ગઈ હોય છે એટલે તેઓ
ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં સાક્ષીભાવે કોઈ કંઈ જાય છે.

સદ્ગુણવિચારકને પ્રતીત થયું હશે કે પૂજ્યશ્રી પરં જ્ઞાનદારિકા દ્રષ્ટિએ એ
પ્રતિતિઓ આવી પડી હતી એટલે એઓશ્રીએ અને જ્ઞાનદારી ને અપનાવી.

માયામમતા વળગી ન પડે એવી સાવધાની રાખીને 'તેઓ' વિચરણ કર્યા કરતા. વળી જુદે જુદે સ્થળે પ્રધાન કર્યા કરવાનો તેઓનો ખાસ ઉદ્દેશ તો એ હતો કે એમ કરવાથી પોતે પોતાના પ્રેમી સેવક, શિષ્ય, ભક્ત અને પ્રદાનકોના સહવાસમાં રહી શકે, જેથી કરીને તેઓના ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને સંત-મહાત્માની સેવા કરવાના સંસ્કારો જન્મ્યા રહે કે દૃઢ થતા જાય. વળી કેટલાકમાં એવા નવા નવા સંસ્કારો પણ જામે પણ.

એમ થવાથી ભકતો વજેરનાં સુખની માત્રા વધતી અને દુઃખની તીવ્રતા ઓછી થતી. એવા કેટલાય દુઃખિયારનાં આંસુ એમણે લોભાં છે, તેમના શોક-મસ્ત મનનું સમાધાન કર્યું છે. એવું સમાધાન થતાં દુઃખમાર હળવો લાગે અને સહાનુભૂતિભરી સાન્નિધ્ય મળી રહે.

પે તાના ભકતો અને પ્રેમીઓના પરિવારને પોતે કૂલવાડી કહીને સંમોહના અને એ કૂલવાડીને પોતાના સંસર્ગ-સન્સંગથી પ્રકુલ કરી પોતે પ્રકુલ થતા રહ્યા છે. એઓશ્રીએ સિંચેલા સંસ્કારો અદૃશ્ય તો રહેવાના. એ સંસ્કારો કેટલા જોડા કે આછા હતા તે કદાચ કોઈને પૂરું ખાલ્યું ન હોય છતાં એક બાબત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે અંતરમાનસમાં પડેલાં સંસ્કારશ્રીજ કોઈને કોઈ કાળે જાગ્રત થશે અને ભક્તજનોને સન્માર્ગે વાળશે. આરા સમર્થ પુરુષે વાવેલું બી કેમ ન જાગે ? સો કદમના રસ્તા પર ચાલનારનું એક કદમ કે પા કદમ પણ તેટલું અંતર કાપે. સંતસમામયે જનાવેલો મોક્ષમાર્ગ છે તો લાખો. તે કાપતાં કદાચ જન્મોજન્મ વહી જાય. ધીરજ કેળવવી રહી—છે એ કેવળ શ્રદ્ધા-સ્વાનુભવનો વિષય. પ્રથમ માનવું પડે, પછી જાણવું—અનુભવવું પડે અને ત્યાર બાદ તે પ્રમાણે વર્તવું પડે.

આશ્રમ વાટે આવતા રહેનારા રમતા જોગીઓનાં દર્શન, સ્પર્શન અને પ્રભોતરથી જિજ્ઞાસુ લોકોને લાભ છે, પણ એવા કેટલા રમતારામ એ લાભ આપી-અપાવી શકે ? પૂજ્યશ્રી રમતા રહ્યા તો તેઓ પણ શું કામ ન રમી લે ? પૂજ્યશ્રી તેઓને આશ્રમમાં હમેશને માટે રહેવાનો પ્રવંધ તો કરે, પણ એ રમતારામ નજર ચુકાવી ગમે ત્યારે આશ્રમમાંથી છટકી જાય. તેમને આશ્રમી જીવન બંધિવાર લાગે. વનરમણમાં જિજ્ઞાસુ પશ્ચી કૃત્રિમ સ્થાનમાં બંધારાનું ન પસંદ કરે. મુગધર્મની અસરથી આશ્રમનિવાસની જરૂર પડે તો એવા ઉચ્ચ કોટિના મહાત્માઓ યોગ્ય સમયે પેલાનું અનુકૂળ અલગ સ્થાન તૈયાર કરાવી દે. સૌ સૌનાં પ્રારબ્ધ અવગ એટલે તેમની ચેષ્ટા પણ અલગ રહેવાની.

સ્થિતિમાં રાખતા રહો. કાઈ તો એનો ઉપયોગ કરશે ખરો ને ?" બીનરમાં આશા હશે કે શિષ્યોમાંથી કાઈ આશ્રમને દીપાવનાર નીકળી આવશે. એ મને તે હોય, પણ પૂજ્યશ્રીનું એ 'મંડ પ્રારબ્ધ' આશ્રમનો આશ્રય લેનારનું ઉત્તમ ભાગ્ય હતું.

જીવ્યા ત્યાં મુખી હરકોઈ આશ્રમમાં કાઈ ને કાઈ સુધારાવધારા કરાવતા રહ્યા અને અને તેટલી વધુ સગવડ ઉમેરાવતા રહ્યા, એટલે વધુને વધુ ખર્ચ કરવો પડ્યો. આશ્રમ પેટે રોકડ પૈસા મૂકી જવાની તરફેણ પોતે કરતા નહીં. લક્ષ્મી હાથમાં રહેવાથી ચંચળતા વધે અને પછી આરામપ્રિયતા આવીને પ્રમાદને પ્રવેશાવે. પોતે એ પ્રમાણે વારંવાર કહેતા. આર્થિક ચિન્તાથી આશ્રમવાસીઓ સદા મુક્ત રહે એવી વ્યવસ્થામાં પોતે માનતા નહીં. સાધુ-લજનિકને તો ખાસ જરૂર છે, રહેવા માટે સ્વતંત્ર સ્થાન, પાણીની વ્યવસ્થા, હરવાહરવા માટે ખુશ્તી જમીન અને પછી કુશાદિ ઉગાડવા માટે થોડી ખેડખેડ. એવું સ્થાન હવાજિલસની પૂરતી સવડાણું અને ગૃહસ્થનિવાસથી થોડેક દૂર હોવું જોઈએ. મહેનતમજૂરી કરી-કરાવીને રોટી કમાઈ ખાય અને ઘટ પડે શિક્ષા માગી ખાય. સાધુપણના સંસ્કાર બની રહેવા માટે ઉપરની હકીકત જરૂરની છે એવું પોતે કહી સંભળાવતા.

સ્થાન થયું એટલે એવા સ્થાનધારીઓને ત્યાં અતિથિ-મહેમાનો-સંત-મહાત્માઓ આવજા કરે. તેઓની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવાનો પોતે પૂરા આમદ રાખતા. એવી સેવા કરીને પોતે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપ્યું છે. સંતમહાત્મા માટે તો એઓશ્રીને એટલું બધું માન હતું કે પ્રત્યેક પડે તેઓનું ચરણામૃત લેતાં પણ પોતે બચકાતા નહીં. સારા સંતમહાત્માઓને તેઓ આવકારતા.

આશ્રમ એ કેવળ અંત આરામ માટે વ્યવસ્થા છે એવું એઓશ્રી સ્વીકારતા નહીં. જહાવરથાને લીધે એઓશ્રીને આરામની પૂરતી જરૂર હતી છતાંય પોતે એ બાબતને બહુ ઝીણું સ્થાન આપ્યું છે. ભાગ્યે જ તેઓશ્રી કાઈ પણ આશ્રમમાં એ માસથી વધુ રોકાયા હશે. બીમારીને લીધે લગભગ અંતિમ વ્યવસ્થામાં, પોતાને સુરત આશ્રમમાં વધુ સમય રહેવું પડ્યું હતું એ તો એક અપવાદ હતો અને તે પણ અનિવાર્ય હતો.

એઓશ્રી તો એમરે ધૂમતા જ રહ્યા-"સાવુ તો રમતા મળા, કામ ન લાગે કોઈ" એ એઓશ્રીનું જીવનમુલ હતું. એક જ સ્થળે રહેવાથી ત્યાંની

માયામમતા વળગી ન પડે એવી સાવધાની રાખીને 'તેઓ' વિચરણ કર્યા કરતા. વળી જુદે જુદે સ્થળે પ્રસ્થાન કર્યા કરવાનો તેઓનો ખાસ ઉદ્દેશ તો એ હતો કે એમ કરવાથી પોતે પોતાના પ્રેમી સેવક, શિષ્ય, ભક્ત અને પ્રશંસકોના સહવાસમાં રહી શકે, જેથી કરીને તેઓના ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને સંત-મહાત્માની સેવા કરવાના સંસ્કારો ગંભીર રહે કે દૃઢ થતા જાય. વળી કેટલાકમાં એવા નવા નવા સંસ્કારો પણ જામે પણ.

એમ થવાથી ભકતો વગેરેનાં સુખની માત્રા વધતી અને દુઃખની તીવ્રતા ઓછી થતી. એવા કેટલાક દુઃખિયારનાં આંસુ એમણે લોભ્યાં છે, તેમના શોક-પ્રસન્ન મનનું સમાધાન કર્યું છે. એવું સમાધાન ચર્તા દુઃખનાર હળવે લાગે અને સહાનુભૂતિભરી સાન્નિધ્યના મળી રહે.

પોતાના ભકતો અને પ્રેમીઓના પરિવારને પોતે કૃત્રવાડી કહીને સંમોષતા અને એ કૃત્રવાડીને પોતાના સંસર્ગ-સત્સંગથી પ્રકુલ્લ કરી પોતે પ્રકુલ્લ થતા રહ્યા છે. એઓશ્રીએ સિંચેલા સંસ્કારો અદૃશ્ય તો રહેવાના. એ સંસ્કારો કેટલા ઊંડા કે આછા હતા તે કદાચ કોઈને પૂરું માલુમ ન હોય છતાંય એક ખાખત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે આંતરમાનસમાં પડેલાં સંસ્કારશ્રીજ કોઈને કોઈ કાળે જાગ્રત થશે અને ભક્તજનોને સન્માર્ગે વાળશે. આવા સમર્થ પુરુષે વાવેલું બી કેમ ન ઊગે ? સો કદમના રસ્તા પર ચાલનારનું એક કદમ કે પા કદમ પણ તેટલું અંતર કાપે. સંતસમાગમે બતાવેલા મોક્ષમાર્ગ છે તો લાગે. તે કાપતાં કદાચ જન્મેજન્મ વહી જાય. ધીરજ કેળવવી રહી—છે એ કેવળ શ્રદ્ધા-સ્વાનુભવનો વિષય. પ્રથમ માનવું પડે, પછી જાણવું—અનુભવવું પડે અને ત્યાર બાદ તે પ્રમાણે વર્તવું પડે.

આશ્રમ વાટે આવતા રહેનારા રમતા લેગીઓનાં દર્શન, રપર્શન અને પ્રશ્નોત્તરથી જિજ્ઞાસુ લોકોને લાભ છે, પણ એવા કેટલા રમતારામ એ લાભ આપી-અપાવી શકે ? પૂજ્યશ્રી રમતા રહ્યા તો તેઓ પણ શું કામ ન રમી સે ? પૂજ્યશ્રી તેઓને આશ્રમમાં હમેશને માટે રહેવાનો પ્રતિજ્ઞા તો કરે, પણ એ રમતારામ નજર ચુકાવી ગમે ત્યારે આશ્રમમંથિ છટકી જાય. તેમને આશ્રમી જીવન બંધિયાર લાગે. વનવગડામાં ઊંડું પક્ષી કૃત્રિમ સ્થાનમાં બંધાવાનું ન પસંદ કરે. યુગધર્મની અસરથી આશ્રમનિવાસની જરૂર પડે તો એવા ઉચ્ચ જ્ઞાતિના મહાત્માઓ યોગ્ય સમયે પોતાનું અનુકૂળ અલગ સ્થાન તૈયાર કરાવી દે. સૌ સૌનાં પ્રારબ્ધ અલગ એટલે તેમની એટલા પણ અલગ રહેવાની.

વળી આશ્રમની જવાબદારી સ્વીકારવાનું કામ વિરક્ત સંતમહાત્માઓને એક રીતે કપરું લાગે. પૂજ્યશ્રી જેવા કોઈ વિરલ મહાત્મા જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેમાં એકરસ અને સમદર્શી રહી માનસિક સમતુલા જાળવી રાખે. આશ્રમ ચલાવવો એ એક હળવી બાબત નથી. એ પ્રવૃત્તિ એક પ્રકારે ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રવૃત્તિને મળતી આવે છે—એક ઘર ચલાવવું એમાં કેટકેટલી બાબત પર ધ્યાન આપવું પડે એ તો જેને વીતે તે જ જાણી શકે. ભોજન સાથે ભજનનો નિર્વિઘ્ન પ્રત્યંધ યોજવો એ એક મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય છે. એ એક સમસ્યા છે. ભોજન વિના ભજન ન થાય, પણ ભિક્ષાભોજન મેળું થતું જાય ત્યારે ભજન કેવી રીતે સરતું રહે ? આશ્રમની જરૂર તો રહેવાની. સેવારૂપે એ કામ સ્વીકારી કોઈ સાધુમહાત્મા કે સંતપ્રેમી ગૃહસ્થ એ કામ ઉપાડે તો કોઈ રસ્તો નીકળે. વિરક્ત મહાત્માઓને તો વિચરવાનું—અને તે જ એકાકી વિચરવાનું—રુચે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીએ આશ્રમવ્યવસ્થાની રક્ષા માટે વિદ્વાન પંડિત મહાત્મા તરફ પ્રથમ નજર ફેરવી. એક પર વિશ્વાસ બેઠો. નજર ઠરી. તેને સાથે રાખી ચકાસી લીધા. તે મહાત્મા દેખાતા હતા શાન્ત. વિદ્વાન તો હતા જ. એક આશ્રમ સંભાળવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું. સ્વતંત્ર સ્થાન મળવાથી તેની શાન્તિ હચમચી ઊઠી. મનમાં અંચળતા આવી. તેને હઠાવી દેવાની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ તે પહેલાં જ તે સમજીને હડી ગયા. પરીક્ષામાં નાપાસ થયા. વિદ્વાન, કહેલ, શાન્ત, જીવાની વટાવી ગયેલો મહાત્મા માયામાં લપટાયે નિસ્તેજ થઈ ગયો. તેને માર્યા માર્યા ફર્મા કરવું પડ્યું. તે પરિચિત ગૃહસ્થ ભક્તો સામે પણ આંખ મિલાવી શક્યો નહોતો. નીચી ફીકી નજર કરી જીતરેસે મોઢે ફરથી ચાલી જાય. પાપ મોં પર ચડીને બોલે. છુપાવેલું છુપાય નહોતું.

x

x

x

પૂજ્યશ્રીનો એક પ્રવાસ નિષ્ફળ ગયો. બીજો આદ્યો. એઓશ્રીને દવાનો શોખ. એક વેદ સાધુને કસોટીએ ચડાવ્યા. તે હતા કંઈક કોપી, પણ દવાના જાણકાર. પૂજ્યશ્રીએ તેને ફરમાવ્યું : “ મારા કોઈ પણ મનપસંદ આશ્રમમાં તું રહે અને દુઃખી હોઈ જનતાની વિનામૂલ્યે સેવા કર. ભોજનનો પ્રત્યંધ આશ્રમ તરફથી થશે. ” વેદજીને ચરત મંજૂર નહોતી. એમને તો આશ્રમનો સ્વતંત્ર હજીને જોઈતો હતો. હવે આશ્રમની સંપૂર્ણ માલિકી આપી દેવાની બાબતમાં પૂજ્યશ્રીને વધો નહોતો. પણ વેદ મહાત્માની પાછી પરીક્ષા થઈ

ચિના આશ્રમ સોંપી દેવાય પણ શી રીતે ? યોગના પડી ભાંગી. વૈદ્યએ વિદાય લીધી.

x

x

x

હવે એકે ખીજ સાધારણ પંડિત અને વૈદ્ય જાણનાર મહાત્મા મળી આવ્યા. તેની સાથે પણ મેળ ન બેઠો. તેનેય રજા આપવી પડી. આમ અખતરા પર અખતરા થતા ગયા અને આશ્રમની કાયમી વ્યવસ્થા ખોરબો પડી.

x

x

x

જસોડી આશ્રમ તો પૂજ્યશ્રીને પસંદ પડે એવી કોઈ પણ લોકહિતની યોગતા માટે સોંપી દેવાય એમ હતું. પોતે તાત્કાલિક સ્વતંત્ર વહીવટ પણ સુપરત કરી દેવા કબૂલ હતા. સરત માત્ર એટલી જ હતી કે પૂજ્યશ્રી આશ્રમના નિભાવ માટે તમાર પછીની કોઈ પણ આર્થિક જવાબદારી લેવા રાજી નહોતા. એક પંડિતજી તૈયાર થયા. સરસ્વત પાઠશાળા ખોલવાનો પ્રસ્તાવ પણ મુકાયો. પણ તેમણે નિષ્ફળતા સંપાદી. આખરે તો રામકૃષ્ણ મિશનને આશ્રમ સોંપી દેવાના નિર્ણય પર પૂજ્યશ્રી આવ્યા. પણ કેટલાક મુદ્દરથ ભકતો અને સાધુમહાત્માઓએ થોડોક સમય થોભી જવાની સૂચના કરી. એક પછી એક યોગના અર્થાતી રહી. કોઈએ મૂર્ત સ્વરૂપ પકડ્યું નહીં.

x

x

x

કોઈક વ્યવહારકુશળ ભકતે બીટીનો આશ્રમ વેચી દઈ બાકીના તથા આશ્રમને આર્થિક બાબતે પગમર કરવા પ્રસ્તાવ મૂક્યો. પૂજ્યશ્રીને એ પસંદ પડ્યું નહીં. આશ્રમ બની ગયા છે તો તે વેચી નાખી આર્થિક લાભ ઉઠાવી લેવાને તેઓ સંમત ન થયા. જે થાય તે પોતાની હયાતી બાદ, એ એઓશ્રીનો પ્રધાન સૂર હતો. વળી એવી આર્થિક મદદની વેટલી જરૂર નહોતી, જેટલી સારા વ્યવસ્થા પક અને કાર્યસાધક સેવાલાવી વ્યક્તિની. કાર્યકર્તા સેવાલાવી ન હોય તો કોઈ પણ સદર સંસ્થા તૂટી પડે. વળી પોતાની એવી આંતરિક ઇચ્છા પણ ખરી કે આશ્રમ કંઈકે આર્થિક તંગી અનુભવતો રહે તો કાર્યકર્તા સારવ ને સારવ રહે. બેટી આવકવણા આશ્રમની વ્યવસ્થા કરનાર બેદિલ, બેદિકર અને પુરુષાર્થ-હીન યર્ષ જાવ. પુરુષાર્થી મનુષ્ય જમડતાને પણ બનાવી શકે તો બનેલાને કેમ ન દોષાવી શકે ? પ્રાણુહીન જોખિયું શું કામનું ?

દરમિયાન ભકત લોકોએ પૂજ્યશ્રીને નીનબ્યા કે આપની લયગતી જતી તણિ-

યતના કારણે તેમ જ પાકી વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે આશ્રમને લગતું એક દૂર કરી લેવું દિનાવદ છે. એએક કાર્યા વિવ્ર થયાં. પછી પૂજ્યશ્રીના સાધુ શિષ્ય ફક્ત આમદેવજી અને ગૃહસ્થ ભક્તોના સંયુક્ત દ્રુટીપણા-વાકીપણા નીચે એક પાકું વિવ્ર ૧૯૪૮માં તૈયાર થયું. કમલાએ કહો કે આશ્રમના મંદિરાગ્રે, એ યોગના પડતી મુકાઈ. સંતમહાત્માઓના વિરોધી સૂરો સંભળાયા. કાણે, કયારે અને કયા ઉદ્દેશ આ યોગના પર પાણી ફેરવું, એ રહી ગઈ છે એક, ગુપ્ત બાબત. પૂજ્યશ્રીએ ફક્ત એટલું જ કારણ આપ્યું કે ગૃહસ્થ લોકો અને સાધુમહાત્માને સાથે રહીને કામ કરવું કાવશે નહીં. બન્નેનાં દષ્ટિબિંદુઓ જુદાં એટલે સંતસેવાના કામમાં કાઈ ને કાઈ ઉપાધિ ઉપરિચત થયા કરશે. સારો ને સાચો સાધુજી સંતોની સેવા કરી શકે.

પૂજ્યશ્રીને પોતાના સાધુ-શિષ્યો તથા સંતમહાત્માને માટે—ભક્તે પછી તે બહુ ઉચ્ચ કોટિના ન હોય—એક ફૂલો બાવ હમેશ બન્યો રહેતો. એ મહાત્માઓએ ધરમાર, કુટુંબકળીસો અને તેમનાં માયામમતા તો ઉડાયા છે ને ? એટલા પૂરતા તો એઓ થોડાક વિવેકવૈરાગ્યયુક્ત ખરા ને ? ભગ્ન કરવાની અંતરમાં ભાવનાય ખરી. માટે આવા ભગ્નિક મહાત્માઓના માર્ગમાં કાઈ અંતરાય ઊભો કરે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવી—મૂળમાંથી કાપવી, એવી કાઈ વિચારચુંખલા બામ ભળવી ગઈ. પોતે સરળ, નિષ્કપટી અને વિશ્વાસુ એટલે સામાને પણ એઓશ્રી એ જ ભાવે જુએ—કદાચ કેવળ શુદ્ધભાવે. પણ કાઈ સંતમહાત્માએ એઓશ્રીને સલાહ આપી હશે—કાન લાંબેમાં હશે એમ તો ન કહેવાય.

પૂજ્યશ્રીને યંકા પડી તે પડી. વિવ્ર ૨૬ થયું. સન ૧૯૫૫માં નવું વિવ્ર લખાયું. ફક્ત ચાર સાધુ શિષ્યો ફરજિયાત દ્રુટી બન્યા. તેઓને એ ગમ્યું હશે કે કેમ એ કોને ખબર ? ગૃહસ્થો બાતલ રખાયા—ગૃહસ્થોને માટે તો એ કાઈ માન-અપમાનનો સવાલ હતો નહીં. પૂજ્યશ્રીની ઇચ્છાને માન આપીને તેઓએ તો દ્રુટીપણું સ્વીકાર્યું હતું. વાસ્તવે તેઓને તે મોટી જવાબદારી હતી—કદાચ જોખમકારી—કામ લાગતું હતું એટલે દ્રુટીપણામાંથી મુક્તિ મળી એ એક લાલ હતો. તેઓ પૂજ્યશ્રીની ‘હા’માં હા અને ‘ના’માં ના ભણવામાં રાજ રહેતા. વળી કાઈ સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નને સમાયેલ નહોતો.

પણ પૂજ્યશ્રીના કેટલાક તટસ્થ, નિરપેક્ષ, સાચા દિવના પ્રયત્નોને જો આ વાત ન ઊતરી. પૂજ્યશ્રીનાં માનપ્રતિષ્ઠા, ઇચ્છા-આગર પૂરેપૂરાં જળવાઈ

રહે તેવી તેમને આ વ્યવસ્થા ન લાગી—ન ગમી. તેઓએ નિખાલસ આવે પૂજ્ય પૂરી મજ્જમતાથી પૂજ્યશ્રીને કાને પોતાના વિચાર નાખ્યા. પૂજ્યશ્રી વિચાર-વિમાસણમાં પૂડી ગયા. નિઃસ્વાર્થી સત્યાહ અવગણે પણ શી રીતે ? પણ પોતે કેટલી વાર ટૂંટ ટૂંટ કર્યા કરે એ મૂંઝવણે એમને સતાવ્યા. હવે જે કરવું તે પૂરા વિચારથી કરવું એવા નિર્ણય પર આવ્યા. વાત લંબાઈ ગઈ. પોતાને કરી જિત્સાહ આવે નહીં; અંતરનો અવાજ પણ સંલગ્ન નહીં. પોતાના સાધુ-શિષ્યો ૫૨ એમને એટલો તો વિશ્વાસ હતો કે એઓ આશ્રમને બચાડશે નહીં.

૧૯૪૮-૫૫ વર્ષો દરમ્યાન એક જાણુરા યોગ્ય ઘટના બની મઈ હતી. પૂજ્યશ્રીના પરિચયમાં એક બહુશ્રુત, બહુપ્રસિદ્ધ, વિદ્વાન વ્યક્તિ સાધુમહાત્મા આવી ચડ્યા. સન ૧૯૫૨-૫૨માં તેમની સાથે કંઈક મનમેળ થયો. હોય એવું વાતાવરણ સર્જાયું. લગભગ બધા શિષ્યો, ભકતો, પ્રશંસકોના મનનું સમાધાન થયું કે પૂજ્યશ્રી એક એવા સંતમહાત્માની પસંદગી કરી રહ્યા છે કે જે એઓશ્રીનું નામ રાખશે અને આશ્રમવ્યવસ્થાને દીપાવશે. ઈશ્વરને આ બાબત નામનૂર હશે, કોઈ અશુભ ચોષડિયામાં આ બાબતનાં મંગલ થયાં હશે, બનતી બાજુ બગદી મઈ. કોઈ એ બદલ્ય રીતે દેવી પ્રેરણાથી સરસ્વતીનો ભાગ લખવો અવળી મતિ કરી દીધી. કોઈ મન્યરા મઈ. કોઈ કેટલી બની. કટુણ બીના બની મઈ. પેલા માનનીય મહાત્માનું માનઅંજ થયું. તે ચાલી ગયા. છતાંપિ તેમણે પૂજ્યશ્રીને મારે માનની લાગણી કામ રાખી. કોણ આ રમત રમી ગયું એ આજસુધી અગમ્ય રહ્યું છે. બનવાનું તે બનીને રહે. આશ્રમવ્યવસ્થા પર અકલ્પ્ય પ્રારબ્ધને આ ભારે લા હતો કે એક વિદ્વાન, સ્વાવલંબી મહાત્મા કે જે પૂજ્યશ્રીના માનને ખાતર પોતાની સ્વતંત્રતાને ભોગ આપી આશ્રમ-વ્યવસ્થા સંભાળી લેવાનું માથે લે તેને ચાલી જવું પડે.

આવી જીધી સલાહ આપનારે નથી પોતાનું કંપાણું કપું, નથી પૂજ્ય-શ્રીના શુણી કદર કરી, નથી આશ્રમનું દિલ વિચાર્યું, નથી ભકતજનોની કુણી લાગણીનું માન રાખ્યું, નથી શિષ્યોની ભારે જવાબદારીનું ભાન રાખ્યું. એક રીતે તો તે ટૂંકા શુદ્ધિના વામનજીએ પોતાને હાથે પોતાના પગ કાપ્યા. જે ગાળી આશ્રય આપે તેના પર કુઠાર—બા કપા. ચનાર તો ચઈ ગયું પણ ચચરાટ મૂડી ગયું. સેવાભાવી સીધાસાદા સાધુ શિષ્યો પર આપરે આશ્રમ-વ્યવસ્થાનો ભોજ આવી પડ્યો અને પૂજ્યશ્રીનું નામ જાણવી રાખવાની જવાબ-દારી જિતરી પડી.

પેતા માની મહાત્મા અને સ્વમાની પૂજ્યશ્રીએ ઉત્તરદક્ષિણના રાહ લીધાં. કહેવાય છે કે પૂજ્યશ્રીએ જાધાની વિદાય લેતા વેળા અને કુંભમેળાને હેત્તુ નમસ્કાર કરતી વેળાએ આ સંતોએ વાદ કર્યા હતા, પણ તેઓ હતા પર પ્રાંતમાં, બહુ દૂર. શી રીતે મળી શકાય ? જતાં જતાં સંતોષ આજે જરૂર લઈ શકાય કે જન્મે મહાત્માઓ કે જેઓ વાસ્તવે તો સંમુખી હતા તે હવે વ્યાવહારિક રીતે પણ અગ્નિમુખી અને સંમુખી થઈ શક્યા. એકબીજાને ખસ-ખસ ખરેખરે એકબીજી લીધા અને જન્મે પરસ્પર ખટરાગથી મુક્ત થયા અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ કહેવાતા વિરોધભાવથી મુક્ત થયા.

પૂજ્યશ્રી આશ્રમવ્યવસ્થાનો પૂર્ણ અને જાધાને ગમે એવો સંતોષકારી ઉદ્ધેશ ન ઠાઠી શક્યા તેનો તેમને ખટકો અને ઊંજુપ સાધના હતા, પણ કોઈ ઉપાય સૂઝતો નહોતો, ન કોઈ દિવ્ય સંદેશ મળે, ન કોઈ સંપૂર્ણ સંતોષ-જનક યોજના મળે. યોજનાઓ બેત્રણ હતી, પણ તે માટે નહોતું એમને અનુભવજન્ય જ્ઞાન કે નહોતી કોઈ પ્રતીતિકારક સલાહ. વાસ્તવે તો હવે એમની પાસે તટસ્થભાવે ઘુસનાત્મક વિચાર કરવાનાં સક્રિય અને સમય નહોતાં. વળી પોતાના સાધુ સિધ્ધો આશ્રમની પ્રશાસિકા જળગી રાખશે એવો વિશ્વાસ પણ હતો.

ચરણ આશ્રમને સ્થાનિક લોકપ્રિય લોકહિનકારી સેવાશ્રમને સોંપી દેવાનો એક ખીનસ્વાર્થો પ્રસ્તાવ મુકાયો હતો. સંતમહાત્માનું ચાંત શનિગ આશ્રમસ્થાન યોગીરથાનમાં ફેરવાઈ જાય એ વિચાર એઓશ્રીને કદાચ ન ગમ્યો હોય; પણ ખરી રીતે તો ન ગમ્યો એ પ્રસ્તાવ ફેટલાક લક્ષ્મણનોતે, સર્વજ્ઞ પ્રભાણે કદાચ કવચસરે અને કાર્યકર્તાઓની જાણ બહાર એઓશ્રીની કાયમી રમૂતિ માટે એઓશ્રીનું એક પૂતળું મૂકવાની. યોજના એઓશ્રી સમક્ષ જૂલથી રજૂ કરાઈ હતી પૂજ્યશ્રી એવા માનમૂખ્યા તો નહોતા. એટલે એઓશ્રીને એ પ્રસ્તાવથી કંઈક પૂર્વગ્રહ પણ બંધાયો-હોય. કોઈ લક્ષ્મણદેવના એકાદ પૂણ્યામાં એઓશ્રીનું અર્ધવાહી નામ કોતરાઈ જાય તો એઓશ્રી રાજ યાય એવો એઓશ્રીનો મનોભાવ હતો. આ કારણે સંતમહાત્માઓને રહેવાકરવા માટેની કોઈએક જગા તે વિશાળ સ્થાનમાં નક્કી કરીને બાકીનો ભાગ સેવાશ્રમને સોંપાવ-તેવી સરસ મધ્યમમાર્ગી યોજના પણ પડી લાંગી. જદાવસ્થાને કારણે પૂજ્યશ્રીને ચાંત ચિત્તે વિચાર કરવાની તક નહોતી મળતી. વળી તે સમયે એ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હુદિશાળી સિધ્ધો પણ હાજર નહોતા કે જેઓ એઓશ્રીને સ્વાર્થથી પર રહી અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરી સ્વનંદ સલાહ આપી શકે.

એટલે એ ખાતલ અદર રહી તે રહી. પણ એ સંબંધેના વિચારો એઓત્રીના મનમાં થોળાયા કરતા ખરા.

રામકૃષ્ણ મિશનને બધી સંસ્થા સોંપી દેવાય તો એક અગ્રગણ્ય, પ્રતિષ્ઠિત, અને પૂજ્યશ્રીના પ્રસંસક સજ્જન ધણી મોટી રકમનું દાન આશ્રમેના યશ્વશરના નિલાય માટે આપે એમ હતું. પ્રસ્તાવ મુકાર્તા મુકાર્તા રહી ગયો. તાપી-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દ્વારા સંચાલિત આયુર્વેદિક ઔષધાલય જેવી કાર્ષવ્યવસ્થા કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ અદર રહી ગયો. સેવાલાડી અને સેવાકરો વ્યક્તિઓના વિચાર મનમાં ને મનમાં રહી ગયા. કુંભગેળા સમયે બધા ભેગા મળે ત્યારે છેવટનો નિર્ણય કરી સેવાશી એવી આશાએ પણ કલ્યાણ પૂજ્યશ્રીએ કંઈક નિરાંત કરી લીધી હતી, એટલે વિધિના લેખ ન કર્યા. પૂજ્યશ્રીની તબિયત લયડતી ગઈ. બધા અગ્રગણ્ય સજ્જનો મેળામાં જઈ શક્યા નહો—મળી શક્યા નહો. મળ્યા તે પૂજ્યશ્રીની તબિયત બેતાં કહી શક્યા નહો. પૂજ્યશ્રી બહુ અકળાર્થ ઊઠતા ત્યારે ઉદ્ગાર કાઢતાં : જગતમાંની હરકોઈ જડ—ચેતન વસ્તુનું પ્રારબ્ધ તેની સાથે વળગેલું હોય છે અને તે અનુસાર આશ્રમેમાં લરતીઆટ—આવ—જ કરે. અને તે બગડે; બગડે તે બને. હરિ ઇચ્છા બળવાન સાધુનું સ્થાન સાધુ માટે જ રહેલું જોઈએ એવો એમનો આગ્રહ પણ ખરો.

હવે જે કાર્ષ કર્તવ્યભાર આવી પડ્યો છે તે વાસ્તવિક રીતે પૂજ્યશ્રીના સાધુ શિષ્ય દ્વરડીઓ પર અને આંશિક નેતિક રીતે તેઓશ્રીના અને શાંતમહાત્માના પ્રેમી લક્ષાજનો, પ્રથંસકો પર. જૂતકાળ વહી ગયો છે, જુગાઈ જવા માટે; વર્તમાનકાળ વહી રહ્યો છે, બગડતું સુધારવા માટે; લવિબ્ધકાળ આવી રહ્યો છે, જેવું વાવો તેવું લણવા માટે. પ્રજા ઉપરિચિત થયો છે એક પડકારરૂપે. ઝીંકી શકારો ?

પૂજ્યશ્રીના એ ચાર સાધુ શિષ્યો તો પૂજ્યશ્રીના ચાર અંશો છે, લાભો છે. શ્રી કૃષ્ણદેવ લરત રથાને છે. એ શ્રી ગુરુદેવના ખ્યાનમાં મગ્ન રહી તેમની પાદુકાને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપીને અને શ્રી ગુરુદેવ હૃદયમંદિરમાં પ્રજટ થાય ત્યાંસુધી તેમની સાક્ષીમાં તેમના નામે ભર્ય આશ્રમ સંભાળી લઈને તપશ્વર્યામાં લાગી ગયા છે. શ્રી આત્મદેવે તો રામજીની આજ્ઞા સિરોધાર્ય કરી સુમીવતું સેવાકાર્ય દક્ષિણના ઊડી આશ્રમમાં જઈને ઉપાડી લીધું છે. શ્રી કૃતસ્થાનંદ ચમરીની જેમ એક સ્થાનમાં પડી રહી સુરતની આશ્રમ—શ્રૂંપડી વાળીગોડી, લોપીગૂંપી સાદસ્યરો કરો કરીને શ્રી ગુરુજીની કાજને ડોળે વાટ બેના પોતાના દુઃખના દિવસો પસાર

કરી રહ્યા છે. દીન બાવે તે ગાઈ રહ્યા છે. ‘એક દિન આવશે મારા શ્રવણના આધાર.’ આશામંત્રિ આશામાં પોકારે છે :

કાળા સવ તન રાઈઓ, રાઈઓ ઘુન ઘુન માંસ ।
દો નેના મલ રાઈઓ, પ્રિય મિલન કી માસ ॥
કાળા નૈન નિકાર વઠં, જો પ્રિય પાસ હે જાય ।
વહેલે વરો દિસાયકે, વીછે છીજો રાય ॥

શ્રી નિરંજન દેવ તો નિર્માની અને નિર્મોહી. પૃથ્વી ઘાસભાવનું, શ્રી હનુમાનશ્રી કામ લેપાડી લઈ શ્રી ગુણસીંઘસહજની જુગિપ્રદેશમાં આવેલ જસીડી રથાનમાં જઈ બેઠા છે.

પૂજ્યશ્રીના શ્રવણમાં રસ લેનારાઓના મનમાં એક પ્રશ્ન લાગી રહ્યો છે કે એઓશ્રી જેવા સમર્થ પુરુષની રમૂતિ જાળવી રાખે એવું કોઈ નરત્ન નીકળી આવશે ? આશા અમર છે. પ્રારબ્ધ-હરિષ્ઠા-જળવાન છે. આજે એટલી આશા રાખીને સંતોષ માનવો પડે છે કે પૂજ્યશ્રીના ચતુરંશી એ માર સિધ્ધો પોતાની ચોથાઈ પૂરતો હિસ્સો આપી પૂજ્યશ્રીનું તળેનું નિલ નૈમિત્તિક કાર્ય યથાશક્તિ યથાભક્તિ ક્યેં જમ તોય તે પૂરતું છે. વળી એ દ્રશ્યની વધુ આવશ્યક કલમેને અનુરૂપ અને પૂજ્યશ્રીના વિચારોને અનુરૂપ :

ભજન કરો-કરાવો; ભોજન કરો-કરાવો. સાધન આપેલ છે. સાચા સંત-મહાત્માની પ્રેમપૂર્વક ખૂબ સેવા ઉઠાવો. આશ્રમમાં તેમને આવકારો. પ્રેમથી રાખો. તેમના જ્ઞાનનો લાભ લો-લેવડાવો. ભૂખ્યા-તરસ્યાને આશ્રય આપો. આશાએ આવેલ અતિથિનો સત્કાર કરો. સારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક શક્તિનો બરાબર ઉપયોગ કરી ધર્મ ને નીતિનાં કામે લાગી જવ. ધર્મ-ભૂખી-આધ્યાત્મિકતા-ભૂખી જનતાની ભૂખ સંતોષવાની પૂરતી લાયકાતની પ્રાપ્તિ કરો. પૂજ્યશ્રીએ વર્તન દ્વારા મૂકાવે આપેલો એ ઉપદેશ હરકોઈએ માઠ રાખી આચરવો જોઈએ. એનાથી ભજન કરવાની ઉત્તેજના મળશે, પ્રેરણા મળશે અને મનને સમતોષ રાખવાનું સમાધાનકારી જળ મળશે સત્-સંજ રાખો :

કવીરા હસના દૂર કર રોનેસે કર પ્રીત ।
ત્રીના રોયે ક્યોં પાહ્યે પ્રેમ પિયારા મિત ॥
સુલિયા સખ સંસાર હૈ લાવે જીર સોયે ।
દુલિયા દાસ કવીર હૈ જાગે જીર રોયે ॥

હરિનો મારગ છે ચરાનો નહીં કાપરનું કામ જોને,
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી વળતાં લેવું નામ જોને.

श्री शंकराय नमोनमः

हेतुः सोऽहं ध्यायते यो श्रवणमननपूर्वकम् ।
सम्पन्नान्तिः परमाऽस्ति सन्तदेव प्रसादतः ॥

उत्तरपद
थाने
सारसर्वेश्व

હંસરવરૂપ

યત્તચિન્મુદો વિદ્વાન્ કવચિદપિ મહારાજચિન્મયઃ ।
 યત્તચિદ્ ભ્રાન્તઃ સૌમ્યઃ ક્વચિદજગરાચારકલિતઃ ।
 ક્વચિત્ પાત્રીમૂલઃ ક્વચિદવમતઃ કથાપ્ય વિદિતશૂ ।
 ચરત્યેવં પ્રાજ્ઞઃ સતતપરમાનન્દમુદિતઃ ॥

કોઈક વાર મૂઠ તો કોઈક વાર વિદ્વાન અને મહારાજવિભવવાળા, કોઈ વાર ભ્રાન્ત તો કોઈ વાર સૌમ્ય અને અજગરવૃત્તિ આચરવાવાળા (પવનાહારી), કોઈ વાર માન પામતા તો કોઈ વાર અપમાનિત થતા અને અવિદિત (અજ્ઞાત) રહેતા, એવા એ પ્રાજ્ઞ (વિશેષજ્ઞ જીવનમુક્ત પુરુષ) પરમાનંદ (સ્વરૂપ)માં સતત મુદિત રહેતા વિચરે છે.

પૂજ્યશ્રી દોશ્ય અને કેવા હતા એનો પૂરો ખ્યાલ લાગ્યે જ કોઈ કાદી શકે. નથી એઓશ્રીના શિષ્યો એ ખ્યાલ બાંધી શક્યા, નથી એમના સેવક ભક્તજનો. ઇતર જના એમને ન સમજી શકે તો નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી.

પોતે એકલા, એકલવાયા અને અદૃશ્ય : હતા અને રહેતા એટલે બધાની અમેજ સાથે છુટથી ભળતા દેખાયા પણ રહ્યા નિર્લેપ ને નિરાળા. ક્ષણસ્વરૂપ પાર્મેલ મહાત્મા ક્ષણની જેમ નિર્લેપ રહે.

પોતે જબરા માયાવી-લીલાધારી ખેલાડી હતા. ખેલ ખેલ્યા, ખેલી શક્યા. ખેલાડી બિપડી ગયા. હરકોઈએ તેમને પોતપોતાની રીતે માખ્યા. કોઈના માપમાં એઓ દૂંઠા દેખાયા; કોઈના માપમાં વધુ પડતા બિંચા બાવ્યા. એક સરખા માપ ન આવ્યાં. શુદ્ધિથી પર પહેચેલ મહાત્મા માટે શુદ્ધિનાં માપ ન કામ આવે. એઓશ્રી જેવા અનુભવવાળા જ એઓશ્રીને જરાબર માપી શકે, એજબી શકે, એજબાવી શકે.

દુનિપાલકમાં હરકોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પણ એક રીતે તો એકલોઅદૃશ્ય અને અદિતીય છે. એના જેવી દૂબલ નકલ જેવા મળે નહીં સારે પૂજ્યશ્રી તો અસાધારણ વિચિત્ર વિરલ વ્યક્તિ હતા. એમની નકલ શી રીતે મળે ? મયાલેનો સ્તોક પૂજ્યશ્રી જેવા અનુભવી જીવનમુક્તોની કંઈક ઝાંખી કરાવે છે. વિરોધી ગુણગુણ વિચિત્ર મિત્રણ એમાંથી જેવા-જણવા મળે છે.

પૂજ્યશ્રીને સારી પેઠે ઝાળખનારા વિરક્ત સંતમહાત્માઓ અને પરિચિત પુરાણ સાથી મિત્રો એઓશ્રીને જોઈને બેટી પડતા, રોહી રોહીને મળે તેમ. કુંભમેળા સમયે આ દશ્ય જોવા મળતું.

“ખીજું” દશ્ય, જુદું દશ્ય પણ કોઈક વાર જોવા સંભળવા મળતું. કેટલાક નવા અને નવશિક્ષિત ખીનઅનુભવી મહાત્મા પૂજ્યશ્રી તરફ કંઈક ટંકાની નજરે જોતા. કોઈકે પોતાના સિધ્ધ-શક્ત-મંડળમાં પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખવા કે વધારવા કંઈક આવા પ્રકારનું ધસાતું પણ જોલતા : “અમારા અને અમારા ગુરુજીના પગ પકડીને હંસદેવ વિનંતીપૂર્વક કાલાવાલા કરતા કે સંતજી મહારાજ મારે ત્યાં બિશ્વા લેવા પધારજો.” બિચારા કાયા મહાત્માઓ ખૂલી જાય છે કે, પૂજ્યશ્રીને એવી રીતે હલકા પાડવામાં તો તેઓ પૂજ્યશ્રીના નમ્રતા અને પ્રેમપૂર્વકની સંતસેવાના ગુણોનું નિર્દેશન કરે છે.

અનુભવી મહાત્માઓ કોઈના—ખાસ કરી ખીજ સંત મહાત્માઓના—ગુણદોષની ચર્ચામાં ન જોતરે. તેમને એવી વૃત્તિ કે કુરસદ પણ ન હોય છતાંય કોઈક વાર ગણતરમાં કોઈની ટીકા થઈ જાય તો વાસ્તવે તેનો ઉદ્દેશ ભક્તજનોની અધશ્રદ્ધા ટાળવાને માટે યા તો મહાત્મા પણ આખરે તો મનુષ્ય જ છે ને, એ તરફ ધ્યાન દોરવાને માટે હોય છે. કોઈ પણ એ મહાત્માઓ સર્વ બાબતમાં સર્વ રીતે એકસરખા ન હોઈ શકે એટલે સારા સંતમહાત્માઓની એક ખીજની સાથે સરખામણી કરી તેઓમાં નાનામોટાનો ભેદ પાડવો એ એક મિથ્યા શ્રમ છે, સમયનો દુર્વ્યય છે, કારણ કે હરકોઈનાં પ્રારબ્ધ અક્ષય એટલે એણે પણ અક્ષય રહે.

ગૃહસ્થ લોકોનો મોટો ભાગ પોતપોતાના સાંપ્રદાયિક ગૃધમાં વહેંચાયેલો રહે. સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે એવી બહુ થોડી વ્યક્તિઓ હોય છે. વળી તેઓ પોતપોતાના ધંધાદારી વ્યવસાયોમાં એટલા જધા ગૂંચાયેલા—ગૂંચવાયેલા હોય છે કે તેઓને પૂરું વાંચવા, વિચારવા કે સમજવાની કુરસદ હોતી નથી. એટલે ખીનઅનુભવી આદીપતિ કે ગુરુજીએ જે માર્ગ ચીંધી આપ્યો હોય, જે સંકુચિત બોધ આપી રાખ્યો હોય, તેમાંથી તેઓ બહાર નીકળી શકે નહીં. ગુરુજીની રાહ જાણે જાય, અધશ્રદ્ધા રાખ્યે—પોણે જાય. આવા લોકો ખરા મહાત્માને શી રીતે ઝાળખી શકે ? ખીનઅનુભવને લીધે, ખીનજ્ઞાપકાતને લીધે તેઓ સાચા મહાત્માની નિંદા પણ કરી બેસે.

વળી અહંકારી પોથીપડિતા, જૂનવાણી કર્મકાંડીઓ અને અતાનીઓ,

અણુસમજીએ પોતપોતાની રીતે ચૂંથણાં ચૂંથ્યા કરે. ખરા મહાત્માને ઓળખનારા કેટલા બાકી રહે ? કોઈ બીનસ્વાર્થી, ખરા જિજ્ઞાસુ ઓળખે તો ઓળખે. પૂજ્યશ્રી કોઈ પણ સાંપ્રદાયિકતા-સંકુચિતતાના બીચારાં ગોઠવાઈ જાય એવા નહોતા એટલે એઓશ્રીની વિરુદ્ધતા વાતાવરણ કોઈ જમાવી શકે તો નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. તેજોદેવનો ભોગ તો તેજસ્વી વ્યક્તિએ આપવો રહ્યો.

તટસ્થ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો લાગે છે કે, પૂજ્યશ્રી એક વિચિત્ર વિરલ, પુરુષાર્થવાદી મહાત્મા હતા. મનુષ્યમાંથી એ મહાત્મા બન્યા અને મહાત્મા બન્યા પછી મનુષ્યની જેમ વર્ત્યા. તેમણે મહાત્માપણું દોષાબ્ધું, મનુષ્યત્વ શોભાબ્ધું, નરના નારાપણું યઈ નરરૂપે વિચરણું કર્યું. સાધકમાંથી સિદ્ધ યઈ સાધનામાર્ગ નિર્દેશી ગયા, ભક્ત જ ભગવાનને ઓળખે ને ઓળખાવા શકે તેવું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપી ગયા, દેહાત્મા મુક્તાત્મા યઈ શકે તે સ્પષ્ટ બતાવી ગયા, આત્મા અને પરમાત્માના (અંશ-અંશીભાવે) રૂપરંગમાં જરાપ ફરક નથી તેની સાક્ષી-જુભાની આપી ગયા. ન્યાય તોળવો હોય તે તોળી લે. તત્ત્વતઃ તો આત્મા ને પરમાત્મામાં ભેદ નથી.

બાલ્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રતીત થાય છે કે, પૂજ્યશ્રી સત્ત્વગુણની શાંત, શુદ્ધ, સ્વચ્છ, મૂર્તિ હતા. તેમાં રજોગુણી પ્રાણ-ધન્દ્રિયો નિયમમ રહી ક્રિયા કર્યે જતી. તમોગુણ પર તો એઓશ્રીએ આસન જમાવ્યું હતું. જરૂર પડ્યે તેને જરાક વાર છૂટો કરીને તેને બહાર ફરી આવવા આસન ઢીલું કરતા અથવા આસનફેર થાય ત્યારે તે થોડીક વાર બહાર ધૂમી લેતા.

આવી શાંત સરસ શીતળ સત્ત્વગુણી મૂર્તિમાં કોઈકને કોઈક વાર અભિમાન દેખાતું પણ તે હતું કેવળ ઉપર ઉપરતું, દેખાવ પૂરતું. ખોટા અભિમાનને મારવા માટે એ અભિમાનને આવાહન કરાતું. એવું સ્વાભિમાન દોષરૂપ નથી.

પૂજ્યશ્રીને અભિમાન તો હતું પણ તે અભિમાન હતું પોતાના નામનું નામને સાર્થક કરવાને, સારાં કામ કરવાનું માટેના અભિમાનને કોણ અવગણે ? પૂજ્યશ્રીને અભિમાન હતું આ પ્રકારનું : હું છું આર્યપુત્ર, ભારતપુત્ર, બ્રાહ્મણપુત્ર, ઋષિપુત્ર, અમૃતપુત્ર. નામ પ્રમાણે પોતે ખરા નામધારી બન્યા. આર્યવર્તને, આર્યપ્રગને, ભારત દેશને, ભારત પ્રગને, બ્રાહ્મણકુળને, ઋષિવંશને અમરલોકોને એમણે દોષાબ્ધાં, તેમનાં માન વધાર્યાં.

વળી પોતાના હંસ નામને પણ એઓશ્રીએ સાર્થક થયું. પૂર્વાશ્રમનું પરંપરાગત પ્રણાલિકાં પ્રમાણેનું ઈશ્વરાર્થી નામ તેજસિંગ સાર્થક થયું.

હંસ એટલે સૂર્ય. સૂર્ય પ્રકાશ આપે—ગરમી આપે. ગરમી આપી પોતે કેટલાયની ટાઢ ઉગાડી. દુઃખ દૂર કરી મુખ્ય પહોંચાડ્યું. વળી પ્રકાશ પાથરી કેટલાયના અંધારિયા ખૂણા ઉઘાળ્યા. અગ્નિના કાઢી ગાન ફેલાવ્યું. સૂર્ય એ પ્રત્યક્ષ દેવ, જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. પૂજ્યશ્રી જ્ઞાનસ્વરૂપ હતા.

હંસ એટલે હંસ પક્ષી પણ યાવ. લોભાકિત પ્રમાણે તે પાણી ને દૂધ જુદાં પાડી શકે. આપણા હંસ મહારાજે સત્યને અસત્યથી જુદું પાડ્યું. સત્યરૂપી દૂધ પીધું ને પિપાસુને તે પાડ્યું. પોતે પૂરા વિવેકી હતા.

કહેવાય છે કે એક જાનનો હંસ માનસરોવરમાં મોતીના ચારો ચરે. આપણા પ્રસ્તુત હંસે આંતર માનસરોવરમાં જોજ કરી, બહુ ઊંડાણમાં ઊતરી ઈશ્વર-અભિ-રૂપી મોતી શોધી કાઢ્યું અને એ ચારો ચર્ચા કર્યાં. કાઈ વિરલ નસીબદારને એ ચારો ચરવા મળે.

ખરે હંસ તો હજી બાકી રહ્યો. એ અંતરના પૂરા ઊંડાણમાં ઊતરતાં ઊતરતાં એ હંસના દર્શન થાય અને તે એમને ચર્ચા. એ હંસ ‘મહં-મહં’ બોલી રહ્યો હતો. એ મહં શબ્દની પાછળ પાછળ જતાં હં-હં નો ઝીણો, મીઠો, શાંત સૂર સંભળાતો ગયો. એ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં તેણે તેના મૂળ સ્થાન ‘સ’ તરફ જાહેન કર્યો. એ હં અને સઃ મળી ‘હંસઃ’ મંત્ર મળ્યો. એ મંત્ર પર દૃષ્ટિ સ્થિર થવાથી અર્થરહેઠ યથોઃ તે કું છું. મહં સઃ (હં-મહં-મરિમ) નિશ્ચય થયોઃ મહં પ્રજ્ઞાસ્મિ. ઉપનિષદ વચને સાક્ષી પૂરીઃ (હં નામી) પરમાત્મા (મહં નામે) મનુષ્યચરીરમાં જીવમાત્રે દાખલ થયો. શ્રીમદ્ભાગવતે પણ વાદ કરાવ્યુંઃ ‘ઈષ્ઠો ઝીવઃકલ્પા પ્રવિષ્ટો ભગવાન્ દૃષ્ટિઃ’ ભગવાન ઈશ્વર જીવકલા-રૂપે (સર્વમાં) પ્રવેશ્યો. હંસ નામે રૂપ-દૃષ્ટિ આપી-રૂપ અર્થ જતાવ્યો.

આવી હંસઃ હંસઃ મંત્રની ધારા ચાલુ રહી. ધ્યાન કરતાં કરતાં મંત્ર ઊઘટાઈ ગયો અને તે થયો સઃહમ્=વોહં. એ સોહમ્ ની ધારા હવે શરૂ થઈ. સમજ ખૂલીઃ ‘કું તે છું’ તે ઊઘટ ગારીને ‘તે કું છે’ એમ ફેરવાઈ. અર્થાત્ કું અને તે, તે અને કું એક જ છીએ એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સિદ્ધ થયું. અગ્નિના સ્થિર થયે સોહં-મંત્રમાંના હં-હં ના રજુકારનો લય થયો. તેને પરા-વાગ્મીનું સ્થાન મળ્યું, નર્પા વાણીમાનના-મંત્રમાનના ઉદય અને અસ્ત

યાય છે. ઈ અને જાહે ના ઉત્પત્તિ અને લય સ્થાન પામ્યા પછી પરમશાંતિ, પરમઆનંદ, પરમપ્રકાશનો પ્રદેશ મળ્યો, જે સર્વ દેશની પારનો પ્રદેશ છે, પુરુષાર્થની અરધિનો પ્રદેશ છે, પરમહંસનું પરમધામ છે, પરમઆગતનું આનંદ ધામ છે, યોગીનું તેજોધામ છે.

પૂજ્યશ્રી હંસના પરમહંસ યથા—નામ રૂપની હદ બહારની બેહદ જૂઠિમાં ગયા તે ગયા—તેમાંથી કદી બહાર નીકળી શક્યા નહીં, નીકળી શકાય એમ હતુંય નહીં. તથેના મ્હોકમાં એ પરમહંસપદ કે પરમહંસ સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે :

બ્રહ્મનિષ્ઠઃ પરમહંસઃ સાક્ષાન્ નારાયણઃ સ્મૃતઃ ।

મસ્તં પૂજયેન્ નિત્યં ત્રિગ્વિસ્તેન પ્રપૂજિતઃ ॥

બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમહંસ એ સાક્ષાત નારાયણ છે. જે તેની નિત્ય પૂજા કરે છે તેનાથી હમેશાં ત્રિગ્વિ પૂજાયો છ :

હંસ નામના મંત્ર અને પ્રતાપથી આજે અમલદી હરકોઈ સાધક એ પરમહંસ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. નીતિયુક્ત વહેવાર આહરી, આસકિતરહિત કર્તવ્ય-કર્મ કયે જઈ, લકિત, ઉપાસના, ધ્યાન દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરીને અભ્યાસ કરતો રહે તો કોઈ ને કોઈ ક્ષણે એની દિવ્ય દષ્ટિ બિંદી જાય અને તે પરમધામનાં દર્શન કરી ધન્ય ધન્યતા અનુભવે. એને હવે પ્રત્યક્ષ થાય કે એ ધામ છે, આર્યક્રમારનો, બ્રાહ્મણ બાળકનો, ભારતવાસીનો, ઋષિસંતાનનો, અને હંસ—પરમહંસનો પુણ્ય પ્રકાશપ્રદેશ અને માનવમાત્રનો મુક્તિમુલક, સ્વાતંત્ર્યપ્રદેશ. જીવનસદાય આ પ્રદેશમાં જઈને સિદ્ધ થાય છે.

‘ આત્માડયે પૃથ્વીં ત્યજેત્ । ’ આ ઉક્તિનો આદેશ આ પ્રદેશમાં પહોંચવા માટે છે. ‘ સંગં ત્યજત્વા સુલ્ભી મમ્ । ’ એ સૂત્રનો ઉપદેશ આ સુખોત્પાદક-સુખ સ્વરૂપ સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે છે. જેનો સંગ ન કરવો જોઈ એ તેનો સંગ છૂટી ગયે નિઃસંગ સ્વરૂપ રિધર ચર્ધને શેષ રહે.

એ પુણ્ય પ્રદેશમાં પહોંચવું, જવું, આદિ સમ્પદપ્રયોગો તો ઔપચારિક છે, વ્યાવહારિક રીતે કહેવા પૂરતા છે. જ્યાં જીવ નથી, જંગમ નથી, બીજો નથી, બીજું કશું નથી, કેવળ એક પરબ્રહ્મ પરમ સત્તા છે ત્યાં કોણ જાય અને

ક્યારે જાય ? એ તો જાગીને જોવાનું છે. પણ એવો અનુભવ થયા નથી ત્યાં સુધી જગત (અને જગતની વસ્તુઓ-શ્રવસહિત) પ્રતીત થાય એટલે એટલું કહી શકાય કે એ પ્રદેશ-એ પરબ્રહ્મ સત્તાની સપાટી પર જગત દેખાવ કર્યા કરે છે. આ વિષય છે ગૂઢ. એ કેવળ સમજવાનો અને ત્યાર બાદ સમજપૂર્વક વર્તવાનો વિષય છે. એની પાટી સમજણ આપ્યા પછી વસ્તુમાત્રનું અવ્યયપરિવર્તન થઈ જાય છે. જગત એ કેવળ રચનું છે એ ત્યારે સમજાય. જે છે તે તો ત્યાં જ રહેવાનું. નથી કર્યું હોવાનું કે પકડવાનું. વિવેકદષ્ટિ રાખીને સર્વ પ્રકારનો વહેવાર થયે જવાનો, કરવો પડવાનો પણ વિચિત્ર બાબત તો એ છે કે, ' તરણા ઓથે કુંગર રે, કુંગર કાઈ દેખે નહો.'

દેહદષ્ટિ રહે એટલે જગતદષ્ટિ પણ રહે. દેહના ધર્મો વળગેલા રહે અને જગતવહેવાર પણ વળગેલા રહે. જાનીને, અનુભવીને પણ જુખ, તરસ, યાક, ઊધ, સુખ, દુઃખ લાગે. અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીની બાબત કિંવા લગભગ તેની તે જ રહે છે, પણ બન્નેની વિવેકદષ્ટિમાં આસમાન-જમીનનો ફેર પડી જાય છે—ગીતાશ્રવણ આ એક અનેકાર્યો ઓકારમાં આ દષ્ટિકેરનો સુંદર સંકેત મળે :

યા નિશ્ચા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશ્ચા પરચલો મુનેઃ ॥

ભોગી લોકોનો જે અંધકાર-અજ્ઞાન-અણસમજ-દુઃખનો વિષય છે તે સંયમી-ઊંચડી ગતિએ જનાર યોગીનો પ્રકાશ-જ્ઞાન-સમજ-સુખનો વિષય છે. ત્રણ ભોગીનો જે આનંદનો વિષય છે, તે યોગી-જ્ઞાનીનો દુઃખનો વિષય છે. એક જગતને જ જો જો કરે; દ્વિત બાવમાં રહે અને બચબીત થઈ રહે. બીજો જગદીશને જોયા કરે. અદ્વિતભાવ કેળવે અને નિર્ભય બન્યો રહે. એકનો પ્રધાન પ્રદેશ જગત અને જગતવહેવાર છે. બીજાનો એ પ્રદેશ છે જગદીશ-જગદાધારનો. એક કહે : જગત સત્ય છે. બીજો કહે : તે અસત્ય છે. એક કહે : જગતમાંથી છૂટી શકાય એમ છે જ નહોં. બીજો કહે : વાસ્તવે તો જગત જ છે નહીં તો એમાંથી છૂટવાનો પ્રસંગ ક્યાંથી ઉદ્ભવે ? દષ્ટિ જોતો, સત્યનાં દર્શન થશે. અસત્ય ઊડી જશે. કશી શકશે નહોં. અદૃશ્ય થઈ જશે. બહુ ઉચ્ચ કોટિના સંયમી મહાત્માની દષ્ટિએ જુઓ યા તો એમની એ દષ્ટિ સમજો તો કહી શકાય કે જે શેષ તરત છે તે દૃષ્ટા-દશમુક્ત કેવળ દર્શન કે દષ્ટિ છે, જ્ઞાતા-જ્યેષ્ઠમુક્ત કેવળ જ્ઞાન કે સમિતિ છે. દેહથી એ મહાત્મા તદ્દન અલગ થઈ ગયેલ

હોય છે એટલે તેને માટે દેહ નથી અને જગત પણ નથી. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ કેવળ બ્રહ્મતિ કે અખંડ સ્મૃતિ છે. આ એક અવર્ણનીય અનુભવ છે.

પૂજ્યશ્રી ખરા અર્થના હંસ-પરમહંસ જનીને ખરા હંસસ્વરૂપે રહ્યા. અજ્ઞાન નીકળી જાય તો સાથોસાથ દેહભાવ અને જગતભાવ પણ નીકળી જાય અને શ્વરથી હંસલો સદા મુક્ત છે તે સમજાય. એ આવત સચોટ રીતે સમજાવવા પોતે તજેનાં એ રમ્યજી દર્શાવેલા આપના :

વાંદરો ચણા લેવાની આશાએ સાંકડા મોના ઘડામાં સહેલાઈથી પોતાનો હાથ નાંખે છે. ચણાની મૂડી ભરે છે. હવે ચણાખરી મૂડી થઈ ગોટી અને ઘડાનું મોં પડયું નાનું. ચણાનો લોભ જાય નહીં અને મૂડી બહાર નીકળે નહીં. ગણરાય કે મને કોઈએ અંદરથી પકડ્યો છે. પછીથી પકડનાર આવે છે અને મૂરખ વાંદરો માર ખાય છે. મનુષ્ય મોહમાં-લોભમાં પડી અજ્ઞાનથી માર ખાય છે.

કુંભાર ગધેડાંની હારની દાર ઊની રાખે છે. સાંજે કામથી પરવાર્પા પછી ગધેડાંને સૌ સૌને રથાને ખડાં કરી દે છે. બધાને બાંધવા માટે રસ્સી નથી, પૂરતો સમય પણ નથી. આજીઆજીના એવાર મજબૂત કે તોફાની ગધેડાંના પગ બાંધે, બીજાં બધાંને વચ્ચે રાખે અને ઘૂંટી પર હાથ ફેરવી લે ગધેડાં માની લે કે અમને બાંધ્યાં છે. બીચારાં ચૂપચાપ ત્યાં ને ત્યાં રિશ્તર થઈ રહે, મહામુસીબતે રાત વિતાવે. સવારે છૂટાં કરાયેલાં ગધેડાં સાથે ચાલતા માડે-માર વહન કરવા માંડે. દેહે, જમને કે તેમાંના કોઈ કામે ઈચ્છે જાંધી રાખ્યો છે એમ માનવું એ કેવળ ભ્રમ છે.

x

x

x

મનુષ્ય હરહમેશ આત્માના સ્વરૂપ-મુક્ત પ્રદેશમાં હોય છે, રહે છે, છતાંય કહે કે હું તો તે પ્રદેશની બહાર છું અને જગતમાં છું. આ એની ભ્રાંતિ છે. આકાશ ચોમેર અંદર-બહાર બધે ફેલાયેલું છે. તેની અંદર રહીને આપણે ધણાખરા ભગતિક અને દૈહિક વહેવારો કરીએ છીએ. તેનાં સ્વરૂપ નથી છતાંય કહ્યા કરવું કે આકાશ તો જુરા રંગનું છે. તે બહાર છે, દૂર છે, એ એક વિચિત્ર ભ્રાંતિ છે. ઘડો ખસે, તેમાંનું આકાશ ખસી ચકવું નથી. તે ઘડાની સાથે ખસીને હોય એમ પ્રતીત યાય. આ પણ એક ભ્રાંતિ છે. સર્વવ્યાપી આકાશ ખસીને ક્યાં જાય ? છતાં લોકો તો માને કે ઘડો ખસ્યો તેની સાથે ઘડામાંય પણ ખસ્યું. એ ભ્રમ કેવી રીતે કાઢવો ? સમજે તો ભ્રમ નીકળે કે ઘડામાંય મદદ (સર્વવ્યાપી) આકાશથી કદી છૂટું પડી શકતું નથી.

લોકો વિના કારણે, વિના સમજણે એ મુક્તપ્રદેશને વગેરે છે. એવા લોકોનું જ્ઞાન જીવન પ્રમાણે ધડાયેલું હોય છે એટલે એ લોકો જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન ધડનારાને ન સમજી શકે. પૂજ્યશ્રીએ જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન જીવેને સ્વાનુભવ મેળવ્યો હતો એટલે એઓશ્રીનું જગત તો બળી ગયેલું હતું, ફેવળ પ્રતીતિ પૂરતું રહ્યું હતું. દોરડી બળી જવાથી તેનો આકાર પડી રહે છે. તે દોરડીથી બધિકામ ન થાય. પૂજ્યશ્રી જેવાનું બળી ગયેલું જગત તેમને બાંધી શકે નહીં, બંધનકારી નીવડે નહીં. સ્વપ્નના પદાર્થો બ્રહ્મતર્ક રહે નહીં.

એ જ કારણે મહારાજશ્રી જગતર્ક રહી જગતથી પર વહેવાર કરી શક્યા. દેહરૂપે દેખાવા છતાં દેહથી પર સ્થિતિમાં રહી ફેવળ સાક્ષીરૂપે બધી ક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે કર્યા કરતા, ભણેને તે ક્રિયાઓ બીજાઓની નજરે ત્રિગુણી પ્રતીત થતી. પોતે ગુણાતીત હતા, ક્રિયા બરાબર કરવા છતાં ક્રિયારહિત હતા અને એવી રીતે દેહાતીત, આશ્રમાતીત, કાષ્ઠાતીત હતા, સ્વસ્વરૂપે સ્થિર હતા.

ઉપરની પારમાર્થિક વસ્તુસ્થિતિ છોડીને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પૂજ્યશ્રી સંબંધે અનુમાન બાંધીએ તો આ પ્રમાણે શકી શકાય :

‘ મહં પ્રારબ્ધ ’ એઓશ્રીને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં ન ફેંક્યા હોત તો એઓશ્રી મનોબળના સાતે સાત પગથિયાં વટાવી ગયા હોત. પાંચ પગથિયાં તો એઓશ્રી ચડી ચૂક્યા હતા. અસંસકૃત નામની પાંચમી ભૂમિકામાં રહી એઓશ્રીએ મહં પ્રારબ્ધ બોગબુંડું પણ સુખપૂર્વક બોગબુંડું. એઓશ્રીને સ્થિરતાપૂર્વકનાં ઓળંગી જવાનાં રહી ગયાં હતાં છેલ્લાં એ પગથિયાં—છઠ્ઠી ભૂમિકાનું પદાર્થ ભાવિની પગથિયું અને આગગનું સાતમી ભૂમિકાનું તૂર્ણનું છેલ્લું પગથિયું. નિવૃત્તિમાર્ગની આ અંતિમ અચળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા રહી ગઈ.

પોતે એટલા બધા પુરુષાર્થો અને દૃઢનિશ્ચયો હતા કે જો હકરોગે ચડી ગયા હોત તો તે માર્ગની બધી સિદ્ધિ સંપાદન કરી શક્યા હોત, જોકે તેથી તેમનો મુક્તિનો માર્ગ અવરોધાયો હોત, જગતને અને સિદ્ધિને સાચા માનીને અસાનમાં પડી રહેલું પડત.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં અટવાઈ ગયા હોત તો તે આશ્રમ પૂરો દીપાવ્યો હોત, આદર્શ બ્રહ્મચારી કે આદર્શ ગૃહસ્થ રહીને લોકનેતાનું કાર્ક અમરધાન લીધું હોત; અથવા જે કાર્ક બીજા આગવિદ્યાકળા તરફ એઓશ્રીનું ધ્યાન ગયું હોત

તો તે તે વિદ્યાકળાના તેઓ વિચારદ ગન્યા હોત. એઓશ્રીમાં સંગીત, સાદિત્ય અને એવી બીજી કળાવિદ્યાનાં બીજ પહેલાં હતાં. તે સુપુષ્ટ સ્થિતિમાં જ પડ્યાં રહ્યાં. જ્ઞાનીને તેની જરૂર પડી નહીં.

હંસબોધ

ઉપરના અનુમાન અને કલ્પનાના વિષય છેડી મહારાજશ્રીના જીવન સખ ધે વધુ ઉમેરીએ તો કહીએ કે એઓશ્રીએ મનુષ્યમાત્રને મળતા બધા પ્રકારના અનુભવોનું તોલન કરીને તારતમ્ય કાઢ્યું હતું.

જામત, રવધન અને સુપુષ્ટિના અનુભવો તો હરકોઈ મનુષ્યને સુલભ રીતે મળે છે. વળી મૂર્છાદિના અનુભવો જોવા કે સાંભળવા મળે છે, કૃદ્ધીને મર્યા કે મર્યા જેવા થઈને પાછા જીવતા થયેલ મનુષ્યોના અનુભવો જાણવા મળે. ગ્રાણ બંધ પડી જાય, રક્તાભિસરણની ગતિ રૂધિય હતાં મનુષ્ય જીવે, જીવી શકે, સ્મૃતિ કાયમ રાખી શકે અને આંતરચક્ષુ-આંતરજ્ઞાની થઈ શકે, રહી શકે એ પણ અનુભવો છે અને માનવા પડે. ઉપરાંત સમાધિરથ થઈ બાહ્યજ્ઞાન અને ચેતનારહિત થવા છતાં અંતરમાં સમાન રહી ઇજ્ઞના કે તેજોરૂપ દેવતાં દર્શન યોગી લોકો કે ભાવુક પરમ ભક્તો કરી શકે એ પણ સાચો અનુભવ છે.

આવા બધા પ્રકારના અનુભવો ખ્યાનમાં લઈ કે જનને અનુભવી જે કોઈ મહાન વ્યક્તિ પોતાનો સિદ્ધાન્ત બાધી શકે તેનો જ સિદ્ધાન્ત ખરો સિદ્ધાન્ત થઈ શકે. બીજા બધા સિદ્ધાન્તો આશિષ ગણાય—કદાચ મિથ્યા પણ કહી શકાય. પૂજ્યશ્રીએ પોતાના સિદ્ધાન્ત સ્વાનુભવના પ્રયોગપૂર્વક તારવ્યા હતા, બાંધ્યા હતા અથવા તો પરાપૂર્વના એ સિદ્ધાન્તોને અનુભવાને અપનાવ્યા હતા, અનુમેષા હતા, આવરણમાં ઉતાર્યા હતા અને બોધ્યા હતા.

એ સિદ્ધાન્તો શા છે? તે હવે તપાસીએ : એક સિદ્ધાન્ત છે કર્મવાદનો અને તેમાંથી ફક્ત ચતો પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો ઉપસિદ્ધાન્ત. બીજો સિદ્ધાન્ત છે એકેશ્વરવાદનો અથવા તો અદ્વૈતવાદનો આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત. એ જનને સિદ્ધાન્તો નરા નધો—કદાચ જગજૂના કે ધર્મજૂના હશે. પણ એ બધું પુરાણા સિદ્ધાન્તો છે માટે જ કદાચ અષ્ટિ પરિષવાદ જવળા—વધુ પડતા પરિચયથી અરતા ઉદ્ભવે—એ ન્યાયે એનો મોટો ભાગે આજે અનાદર થઈ રહ્યો છે. પોપટિયા જ્ઞાનની જેમ એ સિદ્ધાન્ત બોલ્યા કરતા અને ડોળ ધાલવો કે એ

સિદ્ધાન્તો તો સ્વયંસિદ્ધ છે એટલે માનવા રહ્યા, પણ આચરણ કરતી વેળા એને વિસારી દેવા. આજે તો એ રીતે એ સિદ્ધાન્તનો ઉપદાસ થઈ રહ્યો છે. પૂર્વે આ સિદ્ધાન્તો સંગઘે કીકડીક પ્રમાણમાં કહેવાયું છે છતાં અહીં તેના પર જરા જુદી દૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડીયું.

એમાંથી એક પણ સિદ્ધાન્તને ગરાગર સમજીને આચરણમાં ઉતારાય તો મનુષ્ય ધર્મબીરુ બને, નીતિમત્તા જાળવી રાખે, કર્તવ્યમાન છોડે નહીં, પરદુઃખે દુઃખી થાય, સદાનુભૂતિપૂર્વક અન્યને સહાય કરે, બીજાનું સુખ છીનવી લઈ પોતે સુખી થાય નહીં, મનુષ્યકૃત દુઃખો હળવા કરે, દ્રક કરતાં બચાવદારી પર વધુ જોર દે. મનુષ્યકૃત દુઃખો આજે વધુ પ્રસરી રહ્યાં છે.

બન્ને સિદ્ધાન્તો સમજપૂર્વક અમલમાં મૂકી શકાય તો આજે આ દુનિયા નંદનવન સમી બની રહે. પ્રાણીમાત્ર તરફ મનુષ્ય પ્રેમની નજરે જુએ અને મનુષ્ય મનુષ્ય જોડે બાઈ બાઈની જેમ મા તો પોતાના આત્માની જેમ વર્તે. આજનો બહાવાર હાથ ઊંચા કરી કરીને પોકારે છે કે મનુષ્ય અવજે માર્ગે ચડી ગયો છે; હેયા અને હોહ વચ્ચે, વિચાર અને વર્તન વચ્ચે ધણું અંતર પડી ગયું છે.

x

x

x

પૂજ્યશ્રી કટ્ટર શંકરવેદાન્તી હતા. “મદ્ધ સર્વં જગદ્ મિથ્યા” એ સિદ્ધાન્ત એઓશ્રીએ અપનાવ્યો, અનુમત્યો અને અમલમાં મૂક્યો હતો. છતાં પોતે જગતનું સાપેક્ષિક મા તો વ્યવહારિક અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હતા. એ સ્વીકારથી જગતના મિથ્યાત્વના સિદ્ધાન્તને આંચ આવતી નથી. મિથ્યા શબ્દનો અર્થ સમજી લેવાય તો કોઈ પણ વિરોધ નડતો નથી.

એ સિદ્ધાન્ત પરાપૂર્વથી આપ્યો આવે છે. પંડિત મહાત્માઓએ એનાં મૂળ વેદમાં નિદાણ્યાં છે. શ્રી શંકરાચાર્યજીએ દેશકાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેનો વિશેષ પ્રચાર કર્યો અને પૂજ્યશ્રી જેવા સાધુમહાત્માઓએ તેની સાક્ષી પૂરી લોકો માની લે તેવા જો મિથ્યા શબ્દનો અર્થ યાપ તો ખુદ શંકરાચાર્ય સદિત એવા મહાપુરુષોનું ન તો અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય અને ન તો સિદ્ધ થાય તેમનાં વાણી-વચન-પુસ્તકોનું અસ્તિત્વ. મિથ્યા શબ્દનો પ્રયોગ પારિભાષિક છે.

મિથ્યા એટલે મનોમય, સંકલ્પરૂપ, ભાવ-કલ્પિત; અનિર્વચનીય, ન કેવળ સાચું, ન કેવળ જૂઠું. દેખાય લાં સુધી સાચું. દૃષ્ટિ-ચૃષ્ટિવાદ એ એમાંથી

કવિત થતો ખીજો સિદ્ધાન્ત છે. ગાઢ નિદ્રા, મૂર્છા, સમાધિમાં જગત અદૃશ્ય થયું, આ પણ એક અનુભવ છે. એ અનુભવ અનુસાર અનુમાન બાધિયું પડે કે મન અને જગતનો અપૂર્ણ સંબંધ છે. મન જાય એટલે જગત પણ જાય. જગતને જોનારો અદૃશ્ય થઈ જતાં જગત અદૃશ્ય થઈ જાય. કપીરજી ઠીક કહે છે કે, જાવ મુણ વિછે હ્રવ ગઈં દુનિયા. મનુ મહારાજ એ જ વિધાનને જરા ભુલી રીતે કહે છે, મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં ચન્ધમોદ્ધયોઃ । મન જ મનુષ્યને જગત સાથે બાંધે છે, અને પછી છોડે છે. સમાધિસ્થ મહાત્માઓને માટે સમાધિના સમય સુધી જગત ચંબી ગયેલું લાગે; ખુદ પોતાનો દેહ પણ થંબી ગયેલ લાગે. રક્તાસિંસરણ બંધ, શ્વાસશ્વાસની ગતિ બંધ, સરીરની બધી એજા બંધ, એવા પુરુષોને માટે જગત ક્યાં રહ્યું ? સાતમી બુમિકામાં રહી દેહવિસર્જન કરનારનું યા તો દેહજ્ઞાન બૂલી જનારનું જગત હમેશને માટે ગયું. આ અનુભવ ખોટો શી રીતે ગણાય ? એ અને એવા અનુભવનો અસ્વીકાર કરનાર અવૈજ્ઞાનિક કહેવાય. મન એટલે વિચાર અને લાગણીનું ધર.

જગત અને એનો પર્યાય સંસાર એ બન્ને શબ્દો અર્થસૂચક છે. જે હરહમેશ ગતિ કર્યાં કરે, જા, જા કરે તે જગત અને સર્વાં કરે તે સંસાર. આવા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા, પરિવર્તનશીલ જગતનું શું લક્ષણ બાધી શકાય ? રથૂલ નજરે જોઈએ તો પ્રતીત થાય કે એ છે એક નક્કર સ્થિર દ્રવ્ય, પણ વાસ્તવે છે એ બિલકુલ અસ્થિર—અદૃશ્ય થઈ જતું કોઈ વિચિત્રદ્રવ્ય. છેક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા રહીએ તો એ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ સત્તાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે, કપૂરની પૂતળીની જેમ જોતજોતામાં ઊડી જાય છે, અને બાકી રહી જાય છે એને જોનારો, જે કોઈ પણ દૃશ્યને અસાધે દ્રષ્ટા રહિત થઈ જઈ કેવળ દર્શનરૂપે શેષ રહે છે. આ છે કેવળ સત્ય—એ સિવાયનું ખીલું બધું અસત્ય યા તો સાપેક્ષિક સત્ય. શેષ તરવને શાભીય નામ અપાયું છે જાત્ર. એ જાત્ર સત્ય છે એટલે જગત આપોઆપ મિથ્યા થઈ ગયું.

ખીજી રીતે જગતનું મિથ્યાત્વ, અનિર્વચનીયત્વ સિદ્ધ થાય છે—જગતને ગણ્યું છે અનાદિ. જેનું આદિ નથી તે થયું અનાદિ અનાદિ હોય તેનો અંત આવે નહીં. અંત આવે તો તેનું આદિ પણ થાય. અંત પછી આદિ અને આદિ પછી અંત એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય પણ તેમ કહેતાં પણ એક વિચિત્ર ગૂંચ ઊભી થાય. એ આદિ અંતની પરંપરા તો થાય પણ ક્યા સમયથી એની શરૂઆત થઈ ? કશી કિતાર ન મળી શકે. એક વિચિત્ર સમસ્યા ખડી થઈ. જગત દૃશ્ય છે, દેખાય છે, છતાં જોઈ આદિ અંત નહોતો

પૃથ્વી-પૃથ્વ. એ પૃથ્વીના પેટાળમાં દચ્ચુવ ગરમ રસ-લાવા-ઝીકળે છે, પૃથ્વી બધામાં પડીથી તેના પર ચર-અચર સૃષ્ટિ આવતી ગઈ.

મનુષ્યસૃષ્ટિ પર નજર ફેરવીએ તો મનુષ્યને માટે માન, પૂન્ય ભાવ ઊપજે એવાં એનાં કામ છે; તો બીજી રીતે એને માટે ધૃષ્ટા-તિરસ્કાર ઊપજે એવાં એનાં કામ છે. એક મનુષ્ય દેવ બને. બીજો પિશાચ બને. એક વાહવાહના ઉદ્દગાર કદાચે તો બીજો તોળાહ પોકરાવે. ભવિષ્યમાં એ મનુષ્યસૃષ્ટિ ક્યાં જઈને અટકશે ? આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન એનો કશો જવાબ આપી શકતું નથી. એટલે નિરાશાના ઉદ્દગાર કાઢવા પડે છે કે એ ભૌતિક વિજ્ઞાન આખરે વિનાશના પથે વિચરવાનું, જે એના પર કોઈ આધ્યાત્મિક અંકુશ ન મુકાય તો. પિશાચ કયું કામ કરે ?

જો ભૌતિક વિજ્ઞાનવાદીઓ અથવા ભૌતિક જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવનારાઓ કેવળ ભૌતિક ઉત્પત્તિ પર ભાર મૂક્યા કરશે અને બોળી જનતા નેઓની બ્રહ્મભળમાં ફસાઈ પડશે તો કેવળ જડવાદની બોલબોલા ચર્ચા રહેશે. મનુષ્ય મનુષ્યને મારીને જીવવાના પ્રયાસ કરશે. એવાઓને માટે ભવિષ્ય અધિકારમય છે. જડ તત્ત્વમાંથી જડતા આવે. વાસ્તવે તો એક ચેતનતત્ત્વ જ વિશ્વસી રહ્યું છે.

આધ્યાત્મિકતા જ એ અધિકારમાંથી બચાવતી આવી છે અને બચાવશે. દેવાસુર સંઘામ પરાપૂર્વથી આશ્યો આવે છે. દેવી સંપત્તિવાળાઓની સહાયે દેવાવિદેવ આવે છે અને આસુરી સંપત્તિવાળાઓના હાથ હેઠે પડે છે.

જગતની ઉત્પત્તિ જડ તત્ત્વમાંથી નથી. પૂર્વે કયું તેમ જગતની પાછળ તેની આગળ, તેની અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે, ચેતન તત્ત્વ બારેબાર ભયું પડ્યું છે. તેને ખસેડી દેનારાને ખસતું પડ્યું છે. તેને ઉગાડી દેનારાને જાડી જડું પડ્યું છે. સર્વ છે, તો પ્રકાશ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે જો જગત ઉત્પન્ન થયું છે તો તે ક્યારે થયું ? શું તે કેવળ સ્વપ્નમાંથી થયું ? કોરી પડી રહેલી પ્રતિભામાંથી થયું ? શાસ્ત્રો કહે છે, અનુભવી પુરુષો સાદી પૂરે છે કે આ જગતની પૂર્વે બીજું જગત હતું—તેની પૂર્વે એક બીજું, એમ પૂર્વથી પૂર્વ જતા જઈએ તો તેનો છેડો આવે નહીં. એટલે રષ્ટ્ર શબ્દોમાં, અસંદિગ્ધ વાણીમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પરાપૂર્વથી આ જગતની એક અનાદિ ધારા ચાલી આવી છે, અને એક પછી એક

એમ અનેક જગતોની આવ-ગતની ધારા વહેતી રહે છે અને વચ્ચે કરવાની. પૂર્વ પૂર્વનાં કર્મખીલો નવાં નવાં જગતોની (ઉત્તરોત્તર આવનાં જગતોની) ઉત્પત્તિનાં કારણો બની રહે. કર્મખીલ ખલાસ યાવ નદી અને જગતધારા અટકે નહીં.

હવે એક રસપ્રદ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. જગત એટલે ચર-અચર પ્રાણીપદાર્થોનો સમૂહ. આ પ્રકારના જગતનાં કર્મખીલ ક્યાં દોર્ષ થકે ? જગત અનાદિ એટલે એનાં કર્મખીલ પણ અનાદિ. જે ક્રમે જગતની ઉત્પત્તિ ચર્ચિતેનાથી ઊઠતા ક્રમે તેના લય ધાય. વળી પાછી ઉત્પત્તિ અને ફરી પાછો લય. આ પ્રમાણે ક્રમ અને વ્યુત્ક્રમ અનુસાર જગત આવ-ગત ક્યાં કરે છે. મનુષ્યસ્ત્રી સર્જન એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમૂહ છે, કારણ કે મનુષ્ય જગત સંબંધિત, પોતાના સંબંધિત, અનેકવિધ પ્રશ્નો પૂછે છે અને તેના ઉત્તર શોધવા અને આપવા આમળપાછાની તર્કબદ્ધ વિચારસંકલના ખડી કરી શકે છે. એટલે સર્વ સર્જનમાં મનુષ્ય પ્રાણી કેન્દ્રસ્થાને છે. ચર-અચર પ્રાણી પદાર્થો કરતાં મનુષ્યોનાં ક્રિયાકર્મ અલગ પડી ગય છે. એકનાં એ ક્રિયાકર્મો સ્વાભાવિક, સાદુજીવ, કુદરતી રીતે થયે ગય છે. મનુષ્યનાં એ ક્રિયાકર્મો સદગ-સ્વાભાવિક રીતે તો યાવ છે પણ સાધેસાધ ‘તે ક્રિયાકર્મ હું હું છું’ એવો તે અદકારી કર્મભાસિક બને છે અને તેની નોંધ પણ રાખતો રહે છે. મનુષ્યશરીરમાં ખીલી જોડેમું ચેતન સાક્ષી પૂરે છે કે આ જગતની પાછળ કોઈ ચેતન તત્ત્વ પડેલું છે. ચેતન ન હોય તો તે આવે ક્યાંથી ? મનુષ્યશરીરમાં ચેતન છે તો જગતશરીરમાં પણ ચેતન છે. પિંડે તે પ્રજ્ઞાદિ, એ સૂચ તેની સાક્ષી પૂરે છે. મનુષ્ય પોતાનાં કર્મોની નોંધ રાખે છે તો સમષ્ટિ-ચેતન ઈશ્વર જગતનાં ક્રિયાકર્મોની નોંધ કેમ ન રાખી શકે ? એ નોંધ પ્રમાણે ઈશ્વર જગતનાં નિર્માણ અને (લય પછી) પુનર્નિર્માણ ક્યાં કરે છે. જગતમાં કશું નાશ પામતું નથી. તેનાં રૂપાન્તર થતાં કરે છે યાદ રાખીએ વ્યક્તિ ચેતન સમષ્ટિ ચેતનમાં છે.

મનુષ્ય મરે છે, પાછો આવે છે જગત મરે છે, લય પામે છે અને પાહું આવે છે, ફરી જન્મે છે—એક રીતે તો જગતનાં જન્મમરણમાં પ્રાણીપદાર્થોનાં જન્મમરણ થતાં કરે છે—મરણ વેળા ચેતન વસ્તુ ચેતનમાં જઈ મળે, જડ વસ્તુ જડમાં. પ્રાણીપદાર્થના રચૂળ ભાગો પાંચ તત્ત્વોમાં મળી ગય અને સૂક્ષ્મ ભાગો. સૂક્ષ્મ ભાગોમાં.

પાંચ તત્ત્વોનો લય આ પ્રમાણે યાવ છે : પૃથ્વી જલમાં, જલ તેજમાં, તેજ વાયુમાં અને વાયુ આકાશમાં મળી ગય; આકાશ પ્રકૃતિના તમેગુણમાં ગય; રત્નેગુણ ચાંત યાવ અને સત્ત્વગુણ સ્થિર થઈ રહે. આ સામ્ય અવસ્થાવાળી

પ્રકૃતિ પુરુષ (ધર્મિય)ની ઓથમાં ભરાઈ બેસે. પછી જગતસૃષ્ટિ ઈશ્વર—જરૂર ન રહેવાથી—જ્ઞાના કાઈ એક આકાશ ખંડમાં અદૃશ્ય થઈ જાય. આ રીતે જગતમાત્ર પ્રકૃતિમાં અદૃશ્ય થઈ જાય; પ્રકૃતિ ઈશ્વરમાં સૂક્ષ્મ રૂપે પડી રહે; છેવટે ઈશ્વર પણ અદૃશ્ય થઈ રહે; પરંતુ પૃથ્વી, ઝાડ, વેલ, વનસ્પતિનાં સૂક્ષ્મ બીજ આ રીતે પડી રહે અને વખત આવ્યે જગત થતા તૈયાર થઈ જાય.

મનુષ્યોનાં કર્મો તો પ્રત્યક્ષ છે. કર્મોની છાપ તેના મનમાં ચોટી રહે છે. વાસના, વિચાર, વર્તનના સંસ્કાર મનમાં પડ્યા તે પડ્યા—ગમે તે વખતે તે જગત થાય. એન મનુષ્યના મનની છાપ જૂંસાય નહીં તો ઈશ્વરના સમક્ષિમનમાં પડેલી જગતમાત્રની છાપ શી રીતે જૂંસી શકાય? વળી તેને જૂંસનારાય કોણ હોય? મનુષ્યસહિત સમગ્ર સૃષ્ટિનાં કર્મબીજ ઈશ્વરનાં માનસમાં જઈ રહે. વખત આવ્યે નવી સૃષ્ટિ રચવા માટે તે કામ આવે. ઈશ્વર દૃશ્યમાન થાય; પ્રકૃતિ સામ્યાવશ્યા છોડતી જાય; રમેણુ યંચળ બને; કર્મ બીજમાં જગતિ આવતી જાય; સત્ત્વગુણો આશરો લઈ ઈશ્વર સંકલ્પ કરે; જગતનાં મંડાણ થાય; સાથેસાથ તેનું આયુ પણ નિશ્ચિત થયેલ હોય છે, એટલે ઈશ્વરના સંકલ્પાનુસાર તેની સ્થિતિ રહે અને પછી તેનો લય થતા મડિ. આનાં સર્જનો અને વિસર્જનો થતા જ કરે. જગતના સર્જનમાં મનુષ્યનાં સર્જન આવી જાય. તે તેનાં સુખદુઃખના ભોગો ભોગવી અધૂરાં રહેલાં ક્રિયાકર્મોની ચર્યાચર કરી જગતની સાથે આવળા ક્યાં કરે. એક રીતે તો જગતનાં સર્જન મનુષ્યના ભોગ પૂરા પાડવા માટે થાય છે. મનમાં રચનાની જેમ જગતનાં સર્જનાદિ આપણા હાથમાં નથી.

(બ) કર્મવાદ

પૂર્વ ઉદ્દેશ્ય કરાયેલ છે કે ઈશ્વરે મનુષ્યનું સર્જન કરીને સંતોષ, માન્યો, પોતાની આર્થિક ચક્રિ એનામાં રડી છે એટલે તેનામાં તારક અને મારક બંને શક્તિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પોતે ઈશ્વરનો અંશ છે એવું અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન શરૂ થઈ નથી હોતું, એટલે એ અજ્ઞાનને લઈ અહંકારવદ્ય વર્તે છે અને રાગદ્વેષપૂર્વક પોતાનાં કર્મો કરે જાય છે. રાગદ્વેષની સાથે કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ દોષો આવે છે. સારાં કામોના પક્ષપાત લઈ એનામાં ઉદારતા, ક્ષમા, ક્યા આદિ ગુણો આવે છે, એટલે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય શુભાશુભ કર્મોકરી પાપપુણ્યાદિનો ભાગીદાર બની ધર્મ—અધર્મ કરતો રહે છે અને અંતે સુખદુઃખના ભોગ ભોગવે છે. જે જેવું કરે તે તેવું પામે—વાવે તેવું લણે એ છે કર્મવાદનો પાકો સિદ્ધાન્ત. પુનર્જન્મ ન માનનારને આ એક પડકાર છે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી તુલસીદાસના રામચરિતમાનસમંત્રિ આ દોહો કહી સંભળાવના :

કર્મપ્રધાન વિશ્વકરી રાઘા ।

જો જસ કરે સો તસ વલ્લ ચાલ્ય ॥

કર્મને પ્રધાન પદે રાખી વિશ્વ રચાયું છે. જેવું જે કરે તેવું તે ફળ આપે. ઈશ્વરનો એમાં જરાય દોષ ન કદાપ. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :

ન સુલસ્ય દુઃસલસ્ય કોઽપિ દાતા । પરો દદાત્યેતિ કુલુદિરેષા ॥

નહં કરોમીતિ મિથ્યામિમાનઃ । સ્વર્કર્મસુત્રપ્રયિતો હિ લોકઃ ॥

સુખદુઃખનો દાતા કોઈ નથી. પારકો એ આપે છે, એ તો કુલુદિર ઈર્ષ. હું કરું છું એમ કહેવું એ એક મિથ્યાભિમાન છે. સૌ સૌના કર્મસુત્રથી આ લોક ગૂંધારી રહ્યો છે. (કર્મનો જવાબદાર કર્મનો માલિક.)

શું વ્યક્તિ કે શું સમાજ ? જન્મતાત્રના લય, પ્રલય, આવિર્ભાવ, તિરોભાવ આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર થયા કરે છે. જે કોઈ ક્ષેત્રે અમુક થાય, ફળરતે માટે તૈયાર થઈ ગયા હોય તે ધ્યાનમાં લઈ ઈશ્વર સંકલ્પ કરે—જન્મ, સમાજ, વ્યક્તિ, વસ્તુ માત્રનાં જાતિ (જન્મ), આપુ અને ભોગ નિશ્ચિત થઈ ગયાં હોય છે અને તે પ્રમાણે તેમનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પણ નક્કી થઈ જાય. પૂર્વનિશ્ચિત સમયપત્રક પ્રમાણે જન્મ-કારભાર ચાલે; એમાં જરા પણ ગરબદ થાય નહીં. ઈશ્વરની યોજના સમજાએ તો સુખી થઈએ.

ઉપરના સિદ્ધાન્તની નિશ્ચયાર્થ દશામાં અને કંઈક વૈરાગ્યની ખુમારીમાં પૂજ્યશ્રી પદાર કરતા : ઈશ્વર સમક્ષ પણ શું કામ દીન જતી જઈ માર્ગણી કર્યા કરવી કે આમ કર ને તેમ કર, આ આપ અને તે આપ, જે તે પણ કર્મ પ્રમાણે ફળ આપે તો અને તે પણ આગળથી નિશ્ચિત કરી દેવાયેલું હોય તો ? કર્મને પ્રાધાન્ય આપીને ઈશ્વર હાથ ખંખેરી નાંખે તો કર્મને જ માન આપવું બહેતર છે. આપણું કર્મ આપણા હાથમાં લઈ શું કામ તે ન સુધારવું ?

પૂજ્યશ્રીનો ભાવ એ કોઈ નારિતકતાનો ભાવ નથી. એ તો એક એમના રંગીલા, મોહકા, સ્વતંત્ર-મિમજાપણાનું ઉદાહરણ છે. કટ્ટર કૃષ્ણભક્ત ચરદાસે પણ ક્યાં એવી શુભાની, સ્વતંત્ર-મિમજાભક્તિ નથી જતાની ? સરદાસ ગાય છે :

હાથ છોડાઈ જાત હો દુર્બલ જાનકે મોઢે !
હૃદયસે જવ જાયગા મરદ જાનુગા સોઢે ॥

કર્મવાદ એ તો ઈશ્વરનો કાયદો છે, નિયતિ છે. એ ઈશ્વરી નિયમને આધીન રહેવાથી ઈશ્વર જેટલો પ્રસન્ન થાય છે તેટલો તેને દીન બાવે વીનચ્ચા કરવાથી નથી થતો. ઈશ્વર સમક્ષ તો પૂરા દીન બની જવું એ પ્રથમ અવગ છે. ઉપ-
રોક્ત અભિમાનાભાસી ઉક્તિનો તો એ ખતિ છે કે આગ્રા 'પાળવાથી પિના
જેટલા રાજ થાય છે તેટલા તેની સામે હાથ જોડીને બેસી રહેનાર નિરુદ્ધભી
દીકરા પર થતા નથી. ઉપરની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં લઈને ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે :

મદ્યા યેન કુલ્લાલવદ્ ભ્રમયિતો મદ્યાણ્ડમાણ્ડોદરે ।
વિવ્યુર્યેન દસાવતારગદ્ધમે ક્ષિપ્તો મહાસંકટે ।
દગ્ધો યેન કપાલપાણિપુટક્રો મિક્ષાટનંકારિતઃ ।
સૂર્યો આગ્નયતિ નિશ્વમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥

કર્મ તને નમરકાર છે કારણ કે તેં અજ્ઞાને કુંભારની જેમ અજ્ઞાત બનાવ
બનાવ કર્યા કરવાના કામમાં ભ્રમણી દીધો, વિષ્ણુને દસાવતારથી મહાસંકટમાં
ફેંકી દીધો, દુઃ દેવતાને હાથમાં બોપરી લઈ ભિક્ષા માંગતો કર્યો અને સૂર્યને
હરહમેશ ગગનમાં ભમતો રાખ્યો.

x

x

x

કર્મવાદના સિદ્ધાન્તમાંથી ફક્ત યતો પુનર્જન્મ તેમજ પુરુષાર્થ અને
પ્રારબ્ધનો સિદ્ધાન્ત છે. મેનુષ્ય એટલી બધી ઇચ્છા,
પુનર્જન્મ આશા, વૃષ્ટિ અને સુખસામગ્રીની વિચારણા સેતી રહે
છે કે તે એક જન્મે પૂરી થાય નહીં. એક ઇચ્છા પૂરી
થઈ કે બીજી જાગેલી જ છે. એવી અપાર ઇચ્છા-વૃષ્ટિ અનંત જન્મે સંતો-
પાય તો સંતોપાય. મરતી વેળા વાસના રહી જાય અને જન્મવું પડે. સુખ-
દુઃખના અનેક પ્રસંગોનો અનુભવ-પરિચય મેળવ્યે કોઈક સુખદ જન્મે એ ખરા
સુખની સામગ્રી એકઠી કરવામાં રોકાય અને જન્મમુક્ત થાય. ઇચ્છાની પૂર્તિ
માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે. પુરુષાર્થ એ એક પ્રકારનું કર્મ જ છે. પુરુષાર્થનું
ફળ સમય પાક્યે મળે. એ સમય આ જન્મે આવે કે કોઈ બીજા જન્મે. પૈસો પૈસો
બધા ઝંખે, તે મેળવવાના ફક્ત પથ મારે. પૈસો દૂરનો દૂર રહે. રાજદારી કામમાં
પડતા ક્યા મનુષ્યને ટોચનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું ન જાય ? કેટલા તે ઉચ્ચ સ્થાને
પહોંચે ! જ્યાં એક ઇચ્છાને અવરોધતી કે દંછર મારતી અનેક ઇચ્છાઓ હોય

ત્યાં ફળ મળતાં સમય લાગે; તેથી અનેક ઇચ્છા-વાસનાના સંસ્કાર મનમાં ચોંટ્યા હય રહે. મર્ષા પછી પણ ન છૂટે. પાછું આવવું પડે. પુરુષાર્થમાંથી પ્રારબ્ધ બંધાય અને કૌર્ષિક જન્મે એ પ્રારબ્ધ ફળ આપતા આગળ પડે. પ્રારબ્ધ એટલે જૂતકાળનો પુરુષાર્થ એમ કહીએ તોય ખોટું નથી.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો એક વિચિત્ર કાવડો છે. બેમાં કાણ મોટું ? પ્રારબ્ધનું લક્ષણ અનેક રીતે બંધાય છેતાં 'પ્રારબ્ધ શું ?' એનો કેટલાક નિશ્ચય પણ ન કરી શકે. એ વિષયે પૂજ્યશ્રીના વિચાર જાણીશું :

એઓશી બન્નેને—પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધને—સરખું વજન આપતા બંને બન્નેને દર્શાવતી પ્રુષ્ટ કરતા, છેતાં પોતાતો અતિરિક્ત એક પુરુષાર્થ તરફ વધારે હોતો. પુરુષાર્થની વાત કરતાં પોતે સગર રાખનું દર્શાવ આપતા :

ઋષિના શાપથી શાપિત યજ્ઞ બળાને લશ્મ થયેલ કુટુંબીજનો માટે પુરુષાર્થની પરંપરા ચાલી. નિષ્કળતા મળતી રહી. સામનો ચાલુ રહ્યો ભોગ પર ભોગ આપાતા ગયા. આખરે મંભાજીનું સ્વર્ગમાંથી અવતરણ થયું. પણ તેમાંય ત્રિશોની ઝડી વરસતી રહી. અંતે જન્મેજન્મની તપલ્લવાં ફળા. પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો. ભગીરથ રાજાએ પોતાના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો. લાગે છે કે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો; પણ તેણે પ્રારબ્ધમાં ફેરવાઈને છેવટના પુરુષાર્થને વેગવતો અને ફળદાયી બનાવ્યો. અહીં પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો સુંદર સંબંધ સમ્ભવ્યો છે. સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે કે પ્રારબ્ધ કૌર્ષ આકસ્મિક બિતરી પડતી અદશ્ય અસૌ-ક્રિક દેવી કે શક્તિ નથી. પ્રારબ્ધના મૂળમાં પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધ બંધાય નહીં. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ એ બન્ને એક જ કર્મના સમયાનુસાર બેદ છે. એ બન્ને મળાને કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

x

x

x

બીજું દર્શાવ આપું દિદિતાલ પક્ષી (ટિટોડી)નું : અને ભારપૂર્વક સમજાવું કે પુરુષાર્થો મનુષ્ય હોય પુરુષાર્થ કરી ચાહે તે કામ કરી શકે એમ છે.

માઠા પક્ષીને પ્રસૂતિનો સમય આવ્યો. દરિયાકિનારે જોડું રહેતું હતું. માઠાએ નરને પૂછ્યું કે ઈર્ડા કર્યાં મૂક્યાં ? ઉત્તર મળ્યો કે, અહીં—આ સમુદ્ર તટ પર જ. માઠાને સંકા પડી કે ઘરેયો ઈર્ડાને ખેંચી તો ન લઈ જાય ? નર પક્ષીએ નિઃશંક જાતે જવાજ આપ્યો : દરિયાની દેન નથી કે ઈર્ડા ઘસડી લઈ જાય. ઈર્ડા

ત્યાં જ મુકાપા. દરિયાએ એક પ્રયંડ મોણું ફેંક્યું અને ઈંડાને પેટમાં સમાવી દીધાં. ટિટોડી કઢળી ઊડી. પનિના વચનમાં વિશ્વાસ મૂકવાની મૂર્ખતા પર રડી રહી. નર પક્ષીનું માન ધવાયું. પડકાર કીધો કે દરિયાને મુકાવી દઉં. ચાંચ ભરી ભરીને પાણી ઉભેચવા માંડ્યું. માદા પક્ષી પણ મદદે લાંગી. લાઈઝંધ દોસ્તદાર પક્ષીઓ દોડી આવ્યા. કેટલાકે ઠેકડી ઉડાડી પણ પેલાં નરમાદા પક્ષીએ લક્ષ ન આપ્યું. મક્કમ રથાં. સ્વમ્મતિનાં પક્ષીઓ કામે વળગ્યાં. પછી તો પક્ષી આવમ મદદે આવી પહોંચી. સંઘનજે અને સંઘનિક્ષયે વિધ્વસ્ય ભગવાનના વાહન ગુરુગુરુનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે પણ મદદે આવ્યો. ભગવાનનું વાહન ભગવાનને લાભ્યા વિના રહે નહીં. ભગવાન પ્રગટ થયા. સમુદ્ર પાસેથી ઈંડાં અપાવ્યાં. અટલ અડગ પુરુષાર્થ કામ સિદ્ધ કરીને જ જાણે. બરાબર કહ્યું છે કે, મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણવતિ સુલં ન ચ દુઃસમ્.

પ્રારબ્ધની પ્રજ્ઞાના માટે તળેની એક રૂપક કથા પોતે કહી સંભળાવી :

એક રાજા હતો. સંતતિ નહોતી. દેવને પ્રસન્ન કરી એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ કરી, પણ તે પુત્ર મળ્યો હાથપગ વગરનો-અપંગ. દીકરો નીકળ્યો વિચિત્ર. બાપદીકરા વચ્ચે તકરાર ઊડી : કોણ મોટું ? પ્રારબ્ધ કે પુરુષાર્થ ? દીકરો તો પ્રારબ્ધનું રૂપ જ હતો. હાથપગના અભાવે કોઈ ખાસ ક્રિયા કરી શકે નહીં. એણે બેધક જવાબ આપ્યો કે પ્રારબ્ધ મોટું. બાપને બોટું લાગ્યું. દીકરાને દેશવટો દીધો. દૂર દૂરના કોઈ એક જંગલપ્રદેશમાં તેને છોડી દેવાયો. બીજા એક દેસનો રાજા શિકાર કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. આ રાજાને દીકરો નહોતો એટલે ક્ષમાભાવે તેમ જ વહાલથી તે આ પ્રારબ્ધવાદી અપંગ દીકરાને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. છોકરાની સુદ્ધિ ક્લિપ્તિન્નિ ખીલતી રહી તેના વિચિત્ર સુદ્ધિચમકારથી બધા પ્રભાવિત થયા. વખત જતાં એ માદીપતિ બન્યો અને એણે રાજ્યાસન દીધાવવાનો મનસૂબો કર્યો. દેવકૃપાએ એના હાથપગ ફૂટવા લાગ્યા. (પુરુષાર્થો મનુષ્ય કામ કરી શકે એટલે તેના ઉપલક્ષણના હાથપગ ફૂટે જ ને ?) નરા રાજાના સમયમાં પ્રજા સર્વ પાતે સુખી અને સમૃદ્ધ થઈ. આ આપણો પ્રારબ્ધવાદી રાજા પોતાના જન્મદાતા માતૃપિતાને બૂધ્યો નહોતો. ગુપ્તચરોને મોકલીને તે તેના રાજ્યની માદિની મેળવ્યા કરતો.

એક વાર એવું જન્યું કે આ એનાં માતૃપિતાના રાજ્યમાં દુકાળની પરંપરા ઊતરી. પુરુષાર્થ પર પુરુષાર્થ નિબંધ થતા ચાલ્યા. લોકો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા અને ત્રાદિ ત્રાદિના પોકાર પાડવા લાગ્યા. જ્યાં આશરો મળે તેવે સ્થળે

તેમણે પ્રયાણ કરવા માંડ્યાં. બીજા માગીને ગુજરાત કરવાનો વખત આવ્યો. રાજાની પણ એવી અવધા ચર્ચા દેશ છોડ્યો. પરદેશ પાર કરતાં કરતાં એનો દીકરો જે દેશમાં રાજ કરતો હતો ત્યાં રાણી સંદેહ આવી ચડ્યો. હરમ્યાન આ પુત્ર-રાજાએ એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે પોતાના રાજ્યના અનુભવોનો ખુદ્દા મૂકી દીધા હતા અને જે કોઈ બિદ્યા-માગના આવે તેને પૂરતું અન્ન આપવાનો અંદોશરત કર્યો હતો. વળી અન્ન વહેંચનારને એવી આજ્ઞા અપાઈ હતી કે અમુક રૂપરંગનું કોઈ કંપતી આવી ચડે તો તેને રાજાની સમક્ષ હાજર કરવું. આં રૂપરંગનાળાં લક્ષણો એના માતપિતામાં હતાં એટલે તેઓને રાજા સમક્ષ રૂપરંગનાં હાજર થવું પડ્યું. જોતવિંત પુત્રરાજાએ માતપિતાને નમસ્કાર કર્યા અને માનપૂર્વક ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યાં. પછી તેમને પૂછ્યું : “ મને ઓળખો છો ? ” જવાબ નકારમાં મળતાં રાજાએ પોતે પોતાનો પરિચય આપ્યો અને પૂરી ખાતરી કરાવી કે તે તેમનો સગો દીકરો હતો. જ્યાં સહર્ષ બેટી પડ્યાં. પેલો પ્રારબ્ધવાદી, પુત્ર એકને બદલે બે દેશનો રાજા થયો. એના હાથપગ વધીને પૂરા કદના થયા. પ્રારબ્ધે પુરુષાર્થનો સાથ તો લેવો રહ્યો.

હવેનું આ ત્રીજું દર્શન તપાસીએ :

એક બ્રાહ્મણ હતો, સુશીલ, સ્વચ્છવાદી અને તપસ્વી. એક વાર નારદજી આવી ચડે છે. બ્રાહ્મણ દેવતા દર્શન કરી પ્રસન્ન થાય છે. આચાર્યવિધિ પૂર્ણ થતાં નારદજીએ ગંભીર અવાજે અને કંઈક ઉત્સાહ ચહેરા કહ્યું : “ બ્રાહ્મણ દેવતા, આ તારા દીકરાનું તો મૃત્યુ થવાનું છે મારી પાસે કોઈ ઇલાજ નથી, પણ મારા પિતાજી—બ્રહ્માજી,—સૃષ્ટિહતાને પ્રસન્ન કરે તો કોઈ રસ્તો નીકળે. ચાલો મારી સાથે. ” બ્રાહ્મણે બંધન કરી બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન કર્યાં પણ બ્રહ્માજીએ ભાત્યારી બતાવી. તે બોલ્યા : “ મારું કામ તો કેવળ સર્વન કરવાનું છે. રક્ષણ કરવાનું કામ શ્રી શેષશાપી ભગવાન વિષ્ણુનું છે. ચાલો તેની પાસે જઈએ. ” વિષ્ણુ ભગવાને પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા અને કહ્યું : “ નાશ કરવાનું કર્તવ્ય શ કર મહારાજ રુદ્રનું છે. હું તેને આરાધન કરી બોલાવું છું. ” રુદ્ર ભગવાન પ્રગટ થયા, પણ આ ત્રણે દેવતાનું એક સ્થળે દર્શન થતાં પેલો બ્રાહ્મણ પુત્ર ત્યાંને ત્યાં મૃત્યુને વધ થયો. બ્રાહ્મણ બહુ ખિન્ન થયો, ખીચવાઈ ગયો. તેણે ત્રણે દેવતાને ઠપકાપાં કે તમારા દર્શનથી પણ જો મૃત્યુ દડી થકે નહોં તો પછી તમારી પ્રસન્નતાનો પ્રશ્ન કર્યાં રહ્યો ? હવે ત્યાં ધર્મરાજ વમદેવને બોલાવવામાં આવ્યા. તેણે ઉત્તર દીધો કે, જુઓ, આ મારી ખાતાવડી. ચિત્રશૂનનો ચોપડો.

વિધિનો લેખ. એ પ્રારબ્ધયોથીમાં તો લખ્યું છે કે તથા દેવતા એકઠા થાય અને બ્રાહ્મણપુત્ર તેનાં દર્શન કરે તો તેનું અવશ્ય મૃત્યુ થાય. બ્રાહ્મણ દેવતા થૂપ રહ્યા.

વાતનો સાર વિચિત્ર છે. પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જન્મ, મરણ અને જોગ મળે. તથા લોકનાં દર્શન થઈ શકે તેવી પુરુષાર્થો ભક્તિ થઈ. પ્રારબ્ધે પ્રેરણા કીધી. પુરુષાર્થે ભક્તિરૂપી ક્રિયામાણ્ય કર્મ કરાવ્યું. નિશ્ચિત ધર્મેણ ફળ પ્રાપ્ત થયું.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કોઈ ઓર છે. તથા દેવતાનું દર્શન થયું એ તો કોઈ ભાગ્યદાગીના નસીબમાં હોય કેટકેટલા જન્મના પુરુષાર્થનું એ ફળ છે. જૂતકાળનો પુરુષાર્થ સંચિત થતાં થતાં તેનું તીવ્ર પ્રારબ્ધ બંધાય. એ પ્રારબ્ધ અંતેમ ક્રિયામાણ્ય પુરુષાર્થ દ્વારા વર્તમાન થાય અને ફળ આપી નિવૃત્ત થાય. તથા દેવતાનાં દર્શન થાય ત્યારે જ 'અહ' ભાવ મરી જાય અને મોક્ષરૂપી અમરફળની પ્રાપ્તિ થાય. એ ફળ મેળવતી પુરુષાર્થની અવધિ આવે અને યોગાભ્યાસ પૂરો થાય. 'અહ'ભાવનું મરણું આ રીતે થાય : પહેલો દેહસંજ્ઞા છૂટે. એકાગ્રતા આવતી જાય—વધતી જાય એટલે મન—બુદ્ધિ સંજ્ઞા છૂટે. હવે મન પૂરો એકાગ્ર થાય—સૂક્ષ્મતમ જની જાય અને આખરે દર્શન કરતો કરતો ઓમગી જાય, અદશ્ય થઈ જાય, દર્શનરૂપ થઈને શેષ રહે. આ છે તથા દેવતાનું દર્શનફળ. દેવદર્શન કહી વિદ્યુજ ન જાય.

આ પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધનો પ્રશ્ન અનેકને મૂંઝવે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કરી લઈએ. કર્મવાદમાં પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ અને પુરુષાર્થ-પ્રારબ્ધ ઓતપ્રોત રહ્યાં છે. તેમનો પરસ્પર સંજ્ઞા વૃદ્ધિ એવો નથી. ફળ આપનાં રહી જતો પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધમાં ફેરવાઈને સમય પાડે ફળ આપે. એ સમય ક્યારે આવે એ વિધિના હાથની વાત છે. મનમાં ચોંટી બેઠેલી અને અધૂરી રહેલી ઇચ્છા-વાસનાના આજ્ઞા, પાતળા, ઘટ્ટ સંસ્કારોના યરો પોતાની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં નવા નવા પુરુષાર્થની દિશા બનાવે ના તો તેની તે જ દિશામાં કર્મની એક સજ્ઞા દોરીમાં પડેવાઈને પુરુષાર્થને પ્રેરે—વાસ્તવે તો જગતની સાથે કે જગતરૂપી એક અખંડ દોરી ચાલી આવી છે. તેમાં કાળભગવાન જન્મમરણનો જરૂરી પ્રશ્ન લાગીને તે સજ્ઞા દોરીને વૂટક-વૂટક રૂપમાં બનાવે. એટલે મનુષ્યને તેમાં આગળ-પાછળના, જૂન, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના બેદ દેખાય એ કારણે સંભવ છે કે કેટલાક મનુષ્યની દૃષ્ટિ પૂર્વજન્મ અને ભવિષ્યજન્મ-પુનર્જન્મ પરથી હીને કેવળ વર્તમાન ક્રિયામાણ્ય કાળના ચાલુ જન્મનાં કર્મ પર કેન્દ્રિત

થાય. પણ એ બૂલપું ન જોઈએ કે ક્રિયામાણ્ય કર્મની સાથે જૂનકાળના કર્મોના પણ સંબંધ છે—નાસ્તવે તો કર્મની એક સળંગ ધારા વહી રહી છે. તેમાં કાળભેદ પુરુષાર્થ-પ્રારબ્ધ ભેદ પડ્યા

અનાદિ ચાલ્યા આવતા કર્મપ્રવાહમાં કાળભેદે સંચિત, ક્રિયામાણ્ય અને પ્રારબ્ધ એમ ભેદ પડે છે. એ સંચિત કર્મમાંથી ફળ આપવાને તૈયાર થયેલાં કર્મોનું પ્રારબ્ધ બધાય છે. પ્રારબ્ધ જુદા દ્વારા પુરુષાર્થને ગ્રેરે તે પ્રમાણે ક્રિયામાણ્ય કર્મ થાય અને મનુષ્યને લક્ષ્યસિદ્ધિ મળે અને સાથેસાથ સુખદુઃખના ભોગ મળે.

સામાન્ય મનુષ્ય ને કોઈ કર્મ કરે છે તે સુખને માટે, પણ તે તેને રાગ-દ્વેષપૂર્વક કરે છે એટલે તે પ્રમાણે દ્વિવિધ સંસ્કાર તેના મનમાં જામતા રહે છે. તે સંસ્કાર પ્રમાણે એક રીતે તેની વાસના બંધાતી જાય છે અને પછી એક અદૃષ્ટ સુખદુઃખરૂપી (પ્રારબ્ધ) પણ બંધાતું જાય છે. એટલે એ બધું મનમાં સંચિત થતું જાય છે. એક શરીર જાય નવા શરીરની શરૂઆત આ સંચિતમાંથી જનતા પ્રારબ્ધ પ્રમાણે થયા કરે છે. નવી નવી વાસના, ઇચ્છાઓના સંસ્કાર તેમાં ઉમેરાતા જાય એટલે સંચિત કર્મ તો વધતું જ રહેવાનું. કોઈ ધન્ય પુરુષના એ સંચિત જ્ઞાનાગ્નિથી જળા જાય. ચિત્ત નિર્મળ થયું એટલે ઉદ્ધતા પ્રારબ્ધ કર્મનું છેલ્લું શરીર ખતમ થયે તે મોક્ષગતિ મેળવી લે છે.

પ્રારબ્ધનાય જણ્ય ભેદ : છે તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ. તીવ્રતમ સિવાયનાં પહેલાં એ પ્રારબ્ધોને પુરુષાર્થો મનુષ્ય ફેરવી શકે યા તો તેની દિશાને જુદો વર્ગિક આપી શકે, પ્રારબ્ધ કર્મ સિવાયનાં સંચિત કર્મોનાં અનેકવિધ સંસ્કાર-ખીજ પડ્યાં હોય છે. તેમાં વળી ક્રિયામાણ્યના સંસ્કારો અને ભાવો ઉમેરાતા જાય એટલે તેમાંથી ઉદ્ભવતી ઇચ્છાઓ વળને અંચળ કર્યાં કરે. એ ઇચ્છા, આશા, વૃંદ્ધાની ધારા વૃદ્ધે નહીં અને મન અનેકવિધ તરંગોમાં ધૂમતું રહે. પણ આ સંસ્કારો બહુ ગ્રમ્ય હોતા નથી એટલે તે ક્રિયામાં પરિણમતા નથી. ક્રિયામાં પરિણમે તોય તેને વશ કરવા માટે ઝાઝા પુરુષાર્થની જરૂર પડતી નથી. પુરુષાર્થો મનુષ્ય ધારે તો તેને નિર્મળ કરી શકે યા તો તેને ઉત્તરિયારી કોઈ સારી દિશામાં વાળી શકે. ઉદ્યમી પુરુષ મનને રોકી શકે છે એટલે તે તરંગી થતું અટકે છે.

નાસ્તવ્ય એ નીકળે ■ કે મનુષ્યે પુરુષાર્થ કર્યાં કરવો. વળી યાદ રાખીએ

કે પ્રારબ્ધનો નિશ્ચય પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય થતો નથી, એટલે આખરે તો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો એમાં જ ઉદાપણ છે. પ્રારબ્ધ અદ્દર આવી ધરમેકાં ધરમાં આવીને બધું આપી જાય છે એવું કયું નથી. પુરુષનું નસીબ પાંદેડે ઢાંક્યું છે, પણ પાંદડું ઉઘાડવાની તો તકલીફ લેવી પડે. ખેરાકની સામગ્રી પડી છે; રસોઈ બનાવી, દાથમાં કાળિયો લઈ ચાવવાની ક્રિયા કરવી પડે. ૧૦૦ કદમ ચાલવાની ક્રિયાથી પુરુષાર્થ એક એક કદમ ચાલ્યે ૯૯ કદમનો રહે. ચાલેલું એક કદમ પ્રારબ્ધ બનીને રહે,

પુરુષાર્થમાં જરા પણ ખામી રાખી ન હોય, દેશ, કાળ બ્યાનમાં રાખી, જરૂરી સાધનસામગ્રી મેળવી લઈ, સુયોગ્ય કર્મ કરનાર, કડીતોડ મહેનત કરી જરાય કમ્પાશ ન રાખે અને છતાં જ્યારે નિષ્ફળતા સાંપડે ત્યારે જ ખાતરી થાય કે એ તો તીવ્રતમ પ્રારબ્ધ હતું, જે અધૂરો રહી જતાં કદમના પુરુષાર્થને ગાંઠે નહોં. પૂજ્યશ્રી એવા પ્રારબ્ધનો નિશ્ચય કરાવવા માટે જે જે કારણો આપતા તે ગીતા માતાના તળેના શ્લોકમાં આપ્યા છે :

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તાં કરણં ચ વૃથાવિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ વૃથા વેષા દેવં વૈજાઘ્ર વંચકમ્ ॥

કર્મની સિદ્ધિ માટે પાંચ કારણો અણીયુદ્ધ હોવાં જોઈએ. અધિષ્ઠાન શરીર અને ક્રિયા કરવાનાં અનુકૂળ દેશકાળનાં સ્થળ, કર્તા ક્રિયાને કરનાર, કરણ અર્થાત્ ક્રિયાનાં સાધન, જેવાં કે કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને શુદ્ધિ તેમ જ તેને સહાયક બાહ્ય સાધન, કર્તાની અનેકવિધ એટલા અથવા ક્રિયા અને જ્ઞાતે પાંચમું દૈવ અથવા અદૃશ્ય દેવીશક્તિ, પ્રારબ્ધ કે હિસ્ટરિયલ પહેલાં ચાર કારણમાં જરાય વધી ન આવ્યો હોય, છતાં પુરુષાર્થ રૂબે નહોં લારે જ દેવને કે પ્રારબ્ધને આગળ કરાવ. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ મળી સો કદમ પૂર્ણ થતાં જોઈએ. કેટલું જ્યાર કરી શકે કે પ્રારબ્ધવાદી મનુષ્ય આજસુ અને પ્રમાદી બની જાય છે, જ્યારે ખુદ પ્રારબ્ધની સમજ પુરુષાર્થ દ્વારા જ પડી શકે ? પ્રારબ્ધવાદ તો મનુષ્યને ઉત્સાહી, ઉદ્યમી, સ્વાવલંબી, સ્વમાની અને સંતુષ્ટ બનાવે છે. મારું પૂર્વજ-મનું કર્મ-પ્રારબ્ધ આડે આવ્યું, કળ ન મળ્યું, અને તેને લઈને પુરુષાર્થની પૂર્ણતા ન થઈ, એ વિચારે-તો માણસ કર્મ સુધારવા મંડી પડે. પ્રારબ્ધના યોગે કાર્યસિદ્ધિ ન થાય; કેટલીય તાર અણધારું દુઃખ ઊતરી પડે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી પરમ પુરુષાર્થો વ્યક્તિ દતા. કામ દાય પર લીધું

તો તે પાંચ પાડવાના પ્રયાસો કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની પાછી પાની કરતા નહોં. વચ્ચે વિદન આવતાં ત્યારે કચરાતા નહોં, પણ બિલટા વધુ પ્રયત્નશીલ બનતા. એમ છતાં જ્યારે ધારેલું કામ પાર ન બિતરતું ત્યારે સમાધાનકારી વચ્ચે લઈ સંતોષ ધારણ કરતા અને ઉદ્દગારતા :

જો તુલ માથે સોંઠ્યા સો હિ અલોકાર । જેની ઈશ્વરની ઇચ્છા. અથવા તો પ્રલમ્બીલાસની અનૃતમયી વાણી સંભળાવતા :

સુનહુ ભરત માથો પ્રવુલ ચિલ્લિ કહે મુનિનાથ ।
હાનિ છામ જીવન મરન જસ અપમસ વિધિ હાય ॥

કોઈક વાર ઉત્સાહપ્રેરક ઉપદેશ કરતા : પ્રારબ્ધ ભોગવવું જ પડે છે તો દીન બનીને શું કામ ભોગવવું ? પ્રારબ્ધને પણ લાત મારીને, સામનો કરીને, દ્વિંમત રાખીને ભોગવો. હાથનાં કર્મો દેશે વાગે તેમાં દોષ કેને દેવો ? કર્મ કરતાં મજરાયા નહોં. ફળ આપો. બની શકે તો નવા પ્રારબ્ધના સંસ્કાર નાખો. આજે નથી તે કાલે તો મળશે ને ? વાવેલું ભિંગા ચિના રહે નહોં. પાદ રાખો મીઠાં ફળ મળે તેવું વાવજો અને તે શીખવા માટે અનુભવીઓનું માનજો.

ભર્તૃહરિની એક કિંવદન્તી સંભળાવતા :

એક વેળા ભર્તૃહરિ પોતાના ત્યાગી જીવનમાં સ્મરણના પદી રવી સ્મરણના અમિથી સ્મરણનાં જ મૂકેલા પિંડાનના ચારણ-આટાની રોટી પકવીને ખાવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. એટલામાં સંકરજી પાછળ આવીને બિમા રહ્યા અને બોલ્યા : “ ત્યાગીજી, જરા બેચે લુઓ તો ખરા. હું સંકર ભગવાન છું. માગો તે આપી શકું છું. ” ભર્તૃહરિ સંકરજી તરફ જોતાય નથી અને અવળે હાથે રોટલી ધરી બોલ્યા : “ ભૂખ્યો હોય તો લે આ રોટી; નહો તો ચક્ષતી પકડ. મારા ભાગ્ય બહારની કઈ વસ્તુ તું આપી શકે એમ છે ? ”

તમને એક પણ કોઈ કોઈ વાર કહી સંભળાવતા :

ભવદયં માયિમાયાનાં પ્રતિકારો મવેદ્ यदि ।
તदा दुखैर्न लिप्સેન્ નલરામ યુધિષ્ઠિરાઃ ॥

જો અવશ્ય બનવાતું છે, તેનો જો પ્રતિકાર થઈ શકતો હોય તો (સત્યવાદી, સત્યનિષ્ઠ અને સમર્થ) નય, રામ અને યુધિષ્ઠિરને દુઃખનો લેવ લાગે નહોં.

ઉપરે તથેના ગીતાના શ્લોકથી પ્રસ્તુત વિષયનો ઉપસંહાર કરી લેતા :

કર્મણ્યેવાચિદ્વારસતે મા પત્તેયુ કદાચન ।

મા કર્મદલહેતુર્મુમાં તે સંગોઽસ્તુ અકર્મણિ ॥

કર્મ કરવામાં તારા અધિકાર છે; કદી પણ ફળ મેળવવામાં નહીં. કર્મફળને હેતુ બનાવીને તું કર્મ ન કર. અકર્મનો તો સંગ કરતો જ નહીં. એ ઉપદેશમાં પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનો સુંદર મેળ મેળવાયો છે. મનુષ્યે કર્તવ્ય કર્મ તો કરવાનાં છે. પ્રતિ તેને કરીને બેસવા દે એમ છે જ નહીં. અર્જુનને કર્તવ્ય-બ્રહ્મ યાત્રાનો વિચાર આવ્યો. કૃષ્ણ બગવાને તેને સ્પષ્ટ સમજામાં સભાગામ્યું : “જે કામ તારે પરાણે કરવાં પડવાનાં છે તે સમજપૂર્વક રાજપુણીથી કર્તવ્યભાવે શું કામ ન કરવાં?” અર્જુનની વિવેકબુદ્ધિ ખૂબી મધ્ધ. તેણે કર્તવ્ય કયું.

કર્મ તો યયું પણ તેનું ફળ આપવાનું કામ વિધિના કાયમાં છે. એટલે ફળ ન મળે તો કર્મ કરનારો નિરાશ થાય તે નિરાશામાંથી બચવાને માટે બગવાન સલાહ આપે છે કે કર્મફળના હેતુ પર લક્ષ ન ચોટાડી રાખવું. સાથે સાથે ચેતનશી આપી છે કે અકર્મો—કિયારદિન, નિરુદ્ધમી, નિરુન્સાહી કદી બનવું નહીં. કર્મફળનું તો અદૃષ્ટ અધાર્થ ચૂકવું હોય છે. હિંમરના નિયમમાં વિશ્વાસ રાખવો. રથો કારણ કે અનુભવી મહાત્માઓની વાણીથી શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરીને કહે છે કે : જલદયમેવ મોકલ્યું ફળં કર્મ શુભાશુભમ્ । શુભ-અશુભ કર્મો કરાયાં તો તેનું તેનું અદૃષ્ટ અધાય જ અને તે મમે તે યોગ્ય સમયે સુખ દુઃખનું ફળ આપે જ. તે ફળ ભોગવે જ છુટકારો. શુભાશુભ કર્મો કર્યાં, તેના ભોલપાઠ શીખવા પડે.

પૂજ્યશ્રી સામાન્ય રીતે અનાદિ જનનના અનાદિ કર્મવાદ કે પ્રારબ્ધ સબધે ઝાઝી ચર્ચા થતા હતા નહીં. એ ચર્ચા લજારાથી ખાસ લાભ નથી. પોતે માટે દેવરાવતા : મુખ્ય વિષય તો જગતમાં રહી જગતથી પર ચર્ચ જવામાં લાભ છે, અને તે હિંમરના કે આત્માના જ્ઞાનથી જ ચર્ચ શકે એમ છે. હિંમરપ્રાપ્તિ કે આત્મપ્રાપ્તિ માટે જ પ્રવૃદ્ધપતિત મનુષ્ય આવી ચડે છે. તેનું જીવનસદૃશ પ્રવાહમાંથી મુક્તિ મેળવી લેવામાં છે અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ મેળવવામાં છે. આત્મજ્ઞાન એટલે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કે પિછાન. પોતે વારંવાર યાદ આપતા : તમારા કપડાં પર ડાઘ લાગ્યો છે. એ ડાઘ કાઢી નાંખવો એ તમારું કર્તવ્ય છે. એ ડાઘ કપાંથી, કપારે, શા માટે અને કેવી રીતે આવ્યો, એવા પ્રશ્નોની પરંપરા ઉઠાવ્યા. આ તો તેનો કદીય આરો આવશે નહીં. જન્મ-મરણરૂપી ડાઘ લાગી ગયો. આ કાઢી નાંખવામાં ખરે પુરુષાર્થ રથો છે. જન્મમરણના મૂળને પુરુષાર્થ વ્યોક છે તો દુઃખ પણ છે.

એક વેળા એક અવધો રાત પ્રકૃતિના વિદ્વાન મહાત્મા ભર્યના જૂના
આશ્રમમાં આવી ચઢ્યા હતા. મહાત્માજી વિદ્વાન તો હતા
સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર પણ સાથે સાથે તેઓ અદ્વૈતધ્યાનનિષ્ઠ, ભક્તિરસથી વિભોર,
વિનયશીલ અને આચરણશીલ હતા. પૂજ્યશ્રીને તેમને માટે
ધણું માન હતું. સત્સંગનો પ્રસંગ નીકળતાં પૂજ્યશ્રીએ લક્ષ્મણને કહ્યું :
“આપણો ગુરુ-શિષ્ય કે ગુરુ-ભક્ત સંબંધ કંઈ આજનો નથી. એ તો
પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવે છે. કેટલીય વાર આપણે આ રીતે પૂર્વજન્મમાં મળ્યા
હોઈશું.”

વાતનો એક વળ્યો કર્મવાદ અને પૂર્વજન્મ સંબંધે અને એક રસિક બોધપ્રદ
પ્રશ્ન ઉપાડાયો : “જગતપ્રવાહ, કર્મ વગેરે અનાદિ પ્રવાહ છે તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર
છે કે પરતંત્ર ?” પૂજ્યશ્રીએ વિદ્વાન મહાત્મા તરફ જોયું અને કહ્યું :
“પંડિતજી મહારાજ, તમે હવે ઉત્તર આપો.” પંડિતજી મહારાજ સાથેના
પ્રશ્નોના ઉત્તરનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

મનુષ્ય જેટલો સ્વતંત્ર છે તેટલો જ પરતંત્ર છે. એણે અનેક પ્રકારની શોધ
કરી છે. સાધનસુક્તા બની એણે લગભગ દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ અનેકમણી
વધારી દીધી છે. આકાશમાં ફૂંકા મારી શકે અને પાતાળમાં પેસી શકે એટલી
બધી શક્તિ એના હાથમાં આવી છે, એટલે પ્રતીત તો ચાલે છે કે એ પૂરો
સ્વતંત્ર છે. જરા ઊંડો વિચાર કરીએ તો માલુમ પડે છે કે એમાં પુરુષાર્થ-
પ્રારબ્ધનો યોગ થયો છે તેથી જરા જુદી રીતે પ્રારબ્ધચર્યા પણ કરી લઈએ.

પ્રારબ્ધનો કેવળ શબ્દાર્થ છે : જે પ્રયત્નતાથી શરૂ કરાયેલું તે. એવું જે
શરૂ કરાયેલું તે એ પ્રકારનું છે. એક તો જે ઇચ્છા, વાસના કે આશાપૂર્વક અમુક
લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનું ધાપ્યું છે તેની ઇચ્છાદિ યા તો તેનું પ્રેરકબળ અને પછી
તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા કર્મસંસ્કાર. કમેકમે એ ઇચ્છા પરિપુષ્ટ થતાં થતાં લક્ષ્ય
સિદ્ધ થાય. એટલે એક રીતે એજ કહી શકાય કે પ્રથમ નો મનુષ્ય ઇચ્છા કે
આશાના પાયમાં બંધાય છે. આવી રીતે બંધાયેલ પુરુષ પરાણે જે તે કામમાં
ખેંચાતો રહે છે. ક્યાં રહી એની સ્વાધીનતા ? એક ઇચ્છા કે વાસના લક્ષ્ય સિદ્ધ
કરીને અટકી તો તે જ ઇચ્છા બીજી બાજત તરફ ફેંટાય. મનુષ્ય એક આશા-
ઇચ્છા પરથી બીજી પર ફૂંકાફૂંક ક્યાં કરે એટલે વાસનાગદ્ધ થવું એ એક
પ્રકારની પરતંત્રતા જ થઈ. વળી એ ઇચ્છાપૂર્વિકા માર્ગમાં આવતા અંતરાયો
દૂર કરવા જે કામ, કોષાદિને વશ થઈ જવું પડે તે આનુષંગિક બીજી પરાધીનતા
થઈ. પછી તેમાંથી ફક્ત થતા દુઃખાદિ એ એક વધુ પરાધીનતા થઈ.

માનો કે આવી પરાધીનતા બહુ સાચી નહીં તો હવે બીજી પરાધીનતા જોઈ લો. પ્રારબ્ધનો જે બીજો શબ્દાર્થ થાય છે તે પર વિચાર કરો. સુખ-દુઃખ આપવાને માટે જે પ્રયત્ન અદૃષ્ટ શરૂ થયેલું હોય છે તે પણ પ્રારબ્ધ કહેવાય. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કોઈ પણ ક્રિયા કરે છે તેના મૂળમાં પ્રેરક બળ તરીકે રાગદ્વેષ કામ કરે છે, જે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ફળ આપે. રાગદ્વેષયુક્ત કાર્યસિદ્ધિમાં સુખદુઃખરૂપી પરિણામ ધર્મિરેચ્છા પ્રમાણે ઊપજે છે. વ્યક્તિ કદીય સમાજની બહાર જઈ શકતી નથી એટલે ક્રિયાનાં ફળ વ્યક્તિગત અને સમાજગત થાય છે. જમે તે શોધખોળ થાય, તેનાં સુખદુઃખનાં ભાગીદાર વ્યક્તિ અને સમાજ એ બન્ને થાય છે. આ જ કારણે કેટલીક વાર નિર્દોષ ભાગતી વ્યક્તિઓ પર પણ સમાજગત આફત ઊતરે છે. ભરૂચેઅભરૂચે જે કોઈ શોધખોળ કે એવી બીજી કોઈ ક્રિયામાં સમાજ ભાગ લે છે, અથવા તો એવી ક્રિયાને તે સમાજ બીજાનાં સુખને ભોગે ઉતારે છે અથવા તો એવી ક્રિયાને તે સમાજને કાળે કરાવે છે તેનાં ફળ તે સમાજને શોધી કાઢીને અપાય છે—આપ દાદાનાં કરેલાં શુભાશુભ કર્મો કે પાપપુણ્યોનાં ફળ તેનાં વંશવારસોને મળે છે. દરકોઈ દેશનો ઇતિહાસ આ બાબતની આરસી ધરે છે.

નવી નવી શોધખોળનું પરિણામ સુખ છે કે દુઃખ એ યદ્ય અદૃષ્ટ, પ્રારબ્ધ કે ધર્મિરેચ્છાના હાથની વાત. નવા નવા પ્રકારના બોમ અને તારક ભાગતા પ્રયોગો સુખમાં પરિણમશે કે દુઃખમાં, કોને ખગર ? એ સુખદુઃખ લાવવામાં અને ભોગવવામાં મનુષ્ય છે કેવળ પરતંત્ર. અજ્ઞાનમાં દુઃખ બહુ છે. વળી સુખને માટે બધા દોડે. દુઃખની પાછળ કોઈ ન દોડે, છતાં દુઃખ દોડી આવે. કારણ શું ?

ક્રિયા કરવામાં તો મનુષ્ય કદાચ સ્વતંત્ર દેખાય પણ તેનાં ફળ આપવામાં તે પૂરો પરતંત્ર. પોતાના હાથમાં દેખાતી બાબત તેણે મને-કમને ધર્મિરના હાથમાં નિરુપાયે છોડવી રહી. વાસ્તવે તેને સુખ શોધી રહેલું છે તેનું જ્ઞાન નથી. અજ્ઞાનમાં કુટાલ-માયું ફોડે.

હવે ક્રિયા કરવામાં મનુષ્ય કેટલો સ્વતંત્ર છે તે દરકોઈ જાતે પોતે નિરીક્ષણ કરી શકે એમ છે. એને ક્રિયા કરવાની ફરજ પાડનારાં ક્યાં ક્યાં પ્રેરક બળો છે તે એ સ્વયં તપાસી જુએ તો એને ખાતરી થાય કે એ પૂરો પરતંત્ર છે. એનાં જન્મમરણ એના હાથમાં નથી. બાળપણમાં નિરાધાર. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લગભગ એવો જ. જુવાનીનું જોર તો દેખાય પણ અધિગ્રા પ્રેરણા પ્રમાણે દોડાદોડ કરી મૂકે. અખિનો પલકારો પરાણે મારવો પડે. વળી

રક્તાભિસરણ, શ્વાસોની ગતિ એના કાષ્ઠ જઠારની વાત. ન જિયે તો ગડિ થાય. 'આયુષીયુ' જોઈએ. ચાક લાગે. મારો થાય. કઈ જાગતમાં મનુષ્ય રવત્રંચ યઈ શકે ?

જે મહાન વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકારી શોધ કરે છે તેય કેટલીય નિરાશામાં ફૂંચતો રહે છે અને કોઈ એક વિચિત્ર સમયે અકસ્મી રીતે તેનામાં કોઈક ઝંતક આવી જાય છે અને તેની બધી ગૂંચ ઉકલાઈ જાય છે. કોઈ દિવ્ય શક્તિ તેને ચમકારો ખતાવી જાય છે અને તેની ખોજ પૂર્ણ થાય છે. ખરો સિદ્ધાન્ત તો એ જ છે કે જે છે તેના જ સમષ્ટિમાનસમાંથી ઉતરાણ થાય છે. કોઈ વિચિત્ર દિવ્ય શક્તિમાં જે જોઈએ તે પડયું છે. મંડી રહેનારને તે મળે. આપનાર કોઈ ખીજે. લેનાર વ્યર્થ અભિમાન કરે કે મેં આ શોધ કરી અને તે તો નિયમિત જન્યો.

ગીતાશુના વિમૂર્તિયોગ પર વિચાર કરો. અતારવાદના ગ્રંથમાં જિનરો. શ્રીકૃષ્ણ અને વીર અર્જુન કેટકેટલી વાર અને ક્યો ક્યો રૂપે આવે ને જાય તે બરાબર સમજી લો. જગતના કેવી રીતે વારંવાર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લપ થયાં કરે તે ધ્યાનમાં લો. ખાતરી થાય કે મનુષ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે. કરનાર તો કોઈ જુદો જ છે તે તેની હૃદયગુહામાં ભરાઈને બેઠો છે અને તે તેની (મનુષ્યની) બુદ્ધિને પ્રેરીતે જે તે જરૂરી કામ કરાવી લે છે. વાસ્તવે તો જનાવનાર, જગાડનાર અને સમારનાર તે અતંયામી છે. મનુષ્યને આ સમજ આવે તો તે સીધો થાય. સુધરી જાય. નિરભિમાની બની કર્તવ્ય કર્મ કયે જાય. સુખી થાય અને સુખી કરે. ઈશ્વરે રચેલું ઈશ્વરના ચિર પર રહેવા દો.

ઈશ્વર અતંયામી જ બધું કરે છે એ જલદી જલદી સમજમાં ન આવે તો દોષ કેતો ? એ રહસ્ય અનેક રીતે શાસ્ત્રો અને અનુભવી પુરુષો ખોસે છે.

ગીતાશુ કહે છે :

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्दोशोऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रास्तानि मायया ॥

(કર્મનો સાક્ષી) ઈશ્વર સર્વના હૃદયમાં બેઠો છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓને યંત્રારૂઢ કરાવીને—પરતંત્ર જનાવીને—પોતાની માયા વડે ભમાવ્યા કરે છે.

દુર્યોધન સમક્ષ પાણુ આવી જ સમસ્થા ખડી યઈ, ત્યારે વ્યાસભગવાન તેની પાસે પોતાની એ ગૂંચ રજૂ કરાવે છે :

જ્ઞાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।
 કેનાપિ દેવેન હૃદિસ્થિતેન યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

હું ધર્મ જાણું છું. પણ મારી તેમાં પ્રવૃત્તિ નથી. અધર્મને જાણું છું
 છતાં મારી તેમાંથી નિવૃત્તિ યતી નથી. હૃદયમાં સ્થિત થયેલા કેઈ દેવ મને જે
 પ્રમાણે નિયુક્ત કરે છે તે પ્રમાણે હું કરું છું.

શ્રુતસીદ્ધાંત પણ રામચરિતમાનસમાં એવી સાખ પૂરે છે. સતી રામજીની
 પરીક્ષા કરવા જાય છે ત્યારે ચંકરજી પાસે તે ઉદ્દગાર કરાવે છે :

હોહ હિ સોહ જો રામ રચિ રાણા ।
 કો કરિ તર્ક બઢાવે સાણા ॥

અધ્યાત્મ રામાયણમાં દેખી એવા જ ઉદ્દગાર કરે છે : સ્વયા એવ પ્રેરિતો
 લોકઃ કુરુતે સાધુ અસાધુ વા । (હે રામજી) તારી પ્રેરણા પ્રમાણે જ લોક
 સાધુ કે અસાધુ કામ કરે છે અર્થાત્ જેનું સુખનું પ્રારબ્ધ ઉદય યાય તેની
 શુદ્ધિમાં સાધુકર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે અને જેને દુઃખ ભોગવવાનું છે તે
 અસાધુ કર્મ કરવા પ્રેરાય (આપણે સુખનો માર્ગ લીધો છે કે દુઃખનો ?)

શ્રુતિમાં પણ એવું કહેવાયું છે :

एष हि एव एवं साधुकर्म कारयति तं यम् एभ्यो लोकेभ्यो उज्जिनीयते ।
 एष हि एव एवं असाधु कर्म कारयति तं यम् एभ्यो लोकेभ्यो अधः निनीयते ॥

જેને જીએ લઈ જવો છે (કર્માનુસાર) તેની પાસે એ સાધુકર્મ કરાવે છે
 અને જેને કર્માનુસાર નીચે લઈ જવો છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે ;
 અર્થાત્ સાધુકર્મનું ફળ સુખરૂપ છે અને અસાધુનું દુઃખરૂપ છે. ઈશ્વર કેવળ
 સાક્ષી છે. જેનું કર્મ તેવો પ્રકાર તે આપે છે.

અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર કેઈ મનુષ્યેતર નિરપેક્ષ તટસ્થ
 વિચિત્ર તત્ત્વ છે એ ઉપરનાં અવતરણોનું તારતમ્ય છે. કેઈ સ્વછંદી મનુષ્ય
 એવો દુરર્થ તો ન જ કરે કે ઉપરનાં વિધાનો પાપને પોતે છે,
 ઉત્તેજે છે અને મનુષ્યને તેની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે. એની પાછળનું
 રહસ્ય તો એ છે કે ઈશ્વર સર્વ કેઈનાં કર્મ, વિચાર અને વાત્સનાની તીવ્રતા
 નોંધી તેને ' તથાસ્તુ ' કહીને આધીર્વાદ આપે છે અને જૂથ કરનારને, દુઃખ

બોગવાને મુક્ત થવાની તક આપે છે. વળી એનું બીજું રહસ્ય એ છે કે મનુષ્યે પોતાની છુદ્ધિનો પૂરો ઉપયોગ કરી ત્રિવેકપૂર્વક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ આદરવી અને પોતે જે કંઈ કરી રહ્યો છે તે ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને કરી રહ્યો છે એમ માનવું. આવા સમત્વથી જે મનુષ્ય કાર્ય કરે છે તે તેની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ કર્તવ્યના અહંકારમાંથી બચી જાય છે. એટલે ઉપરના વિધાનો તો મનુષ્યને દીન, હીન, નિરભિમાની બનાવી હૃદયસ્થ લગવાનનાં દર્શન કર્યા કરવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. ઈશ્વર જ બધું કરે-કરાવે છે તો એ બધાંનો ભાર તેના શિર ઉપર મૂકો એ એનું રહસ્ય છે. જે બાંધે તે જ છોડે.

વળી એક બીજું રહસ્ય એ પણ છે કે એનાથી કોઈ સ્વછાંદી, ધંમંડી અને કર્તૃત્વઅભિમાની મનુષ્યને બોધ મળે છે કે તું તને પોતાને માને છે તેને સ્વતંત્ર નથી. કર્તૃત્વઅભિમાન છોડ અને કર્મઅભિમાનમાં ન પડ. તું પૂરો પરતંત્ર છે. એક અજન્મ મહેન્દ્રજાગીની બાજુનું તું એક નયણ્ણ ચાકું છે. તે બાજુ મરતી ઇચ્છાનુસાર તું તારી ઇચ્છા કરી રહ્યો છે. તું છે પૂરો પરાધીન. એક તરણું પણ હસાવી ચકવાની તારી તાકાત નથી તારા જીવનનો દોરીશંચારકોઈ ખીંને જ કરી રહ્યો છે. તે તારા કર્મનો સાક્ષી છે અને તે તારા કર્મ પ્રમાણે તારી છુદ્ધિ બનાવે છે, અને તું તે છુદ્ધિનો માલિક બની કિંયા કરતો રહે છે.

શક્તિશાળી દેવોદેવોને પણ આ બાજુમરતી બાજુમાં ગોહવાઈ જવું પડે તો મનુષ્યના શા ભાર ? એ રહસ્ય સમજાવવા માટે ઉપનિષદમાં એક માર્મિક વાક્યા આપી છે :

દેવાસુર સંગ્રામમાં દેવો જીત્યા. જીતનારને અભિમાન રકુયું કે અમે અમારા બાહુબળથી અસુરોને હરાવ્યા છે. બ્રહ્મ વક્ષસ્પે ત્યાં પ્રગટ થયું. તેણે દેવોના અગ્રણી અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્રને પડકાર કીધો. તેઓની સમક્ષ એક તણખણું મૂકીને તેઓને કહ્યું : આ તણખણાને બાજો કે ઉડાડો. અગ્નિ તેને બાજો ન ચકયો. વીલે મોઢે પાછો ફર્યો. વાયુ પૂરા બ્લેરથી વાવા લાગ્યો. તણખણું રજજાર ખરયું નહીં. તેય શરમીલે પડ્યો. ઇન્દ્ર બિચારાતું તો એ રીતે માનભંગ કરાયું કે તે તો વક્ષઘ્રણને બોઈ પણ ન ચકયો. હવે ત્યાં ઉમાદેવી સરસ્વતી પ્રગટ થાય છે અને રહસ્યનો બેદ ખોલે છે કે ઈશ્વરની શક્તિ જ તમારામાં તમારી શક્તિરૂપે કામ કરી રહી છે. તે તેની શક્તિ ખેંચી લે તો તમે શક્તિહીન કથું કરી ચકો એમ નથી. જેનું હોય તેનું તેને સોંપીને

તેની આગા લઈને તે સોંપાયેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો, માલિક બનીને નહીં.
દેવો ગણા યથા. તેમનું અભિમાન ઓગળી ગયું.

જગત, કર્મવાદ, પ્રારબ્ધ-પુરુષાર્થ, પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ અને આનુષંગિક
બીજા પ્રશ્નો અનાદિ છે. એનો કદીય સર્વને સંતોષી શકે એવો નિર્ણય ન
આપી શકાય. છતાં જે કોઈ વિચારની ગદનતામાં બેસી શકે એમ છે તેને
એટલે સંતોષ તો જરૂર થાય કે 'અનાદિ' સંબંધપ્રયોગમાં સર્વવાદને સ્થાન
છે, તો સાથોસાથ સર્વવાદનો સમન્વય પણ છે અને તેથી સર્વ શક્યતાનું સમાધાન
યથા શક્ય છે. કોઈ પણ વિદ્યાન છેવટનો નિર્ણય ન આપી શકે. જગત અનાદિ તો
સાથોસાથ જગતમાંનું અને જગત સંબંધનું બધું જ અનાદિ યથા જાય.

એવા જગત વિષે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં સારો જેવો ઉલ્લેખ
છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે :

જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થયાં કરે. કેટલી વાર થયાં અને કેટલી
વાર થશે તેનો કોઈ આંક નથી. ઉત્પત્તિમાંથી લય સુધીનો સમય ને તેનો
સ્થિતિકાળ. લય પછી પાછી ઉત્પત્તિ એમ ચક્રર થયાં કરે. જગત એક ક્ષણ પણ
સ્થિર રહે નહીં, એટલે એમાંની નાનીગોટી વસ્તુઓ પણ સ્થિર રહે નહીં
સ્થિર જેવું દેખાય તે એક ભ્રમ. ખુદ નક્કર જેવા લાગતી વસ્તુમાંના અણુ-
પરમાણુઓ પણ સ્થિર નહીં તો બીજાં સ્પષ્ટ લાગતાં દ્રવ્યોનું તો કહેવું જ શક્ય
એ આસ્થિર તરવોને જોનારો કોઈ સ્થિર હોય તો જ તે આ આસ્થિર ગતિ
જોઈ, વિચારી કે જાણી શકે. અસ્થિર વિના સ્થિર મળે નહીં, પ્રગટ થઈ શકે
નહીં, અને સ્થિર તરવ વિના અસ્થિર તરવને આધાર કે સ્થાન મળે નહીં. એટલે
માનવનું પડે કે ઈશ્વર નામનું એક સ્થિર ચેતન તરવ છે, જેના આધારે આ
અસ્થિર જડ જેવા જગતતરવનાં ઉદ્ભાવક થયાં કરે. આ ઈશ્વર તરવ બ્રહ્માને
નામે પણ ઓળખાય છે. (વેદાન્તની દ્રષ્ટિએ ઈશ્વર-સત્તાના બેદની વાત અહીં
ઉલ્લેખવાની જરૂર નથી.)

અનાદિ જગતના અનાદિ કર્મબીજ તરવો જગતનાં ઉદ્ભાવ-દાક, દરવના-
અદરવતા, જન્મ-મરણ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશનાં કારણો છે. જે કર્મબીજ
કળા આપવાને તૈયાર થયાં તે તરફ ઈશ્વરનું ધ્યાન ગયું. ઈશ્વરે તે તરફ દ્રષ્ટિ
ફેરવી અને પછી સંકલ્પ કર્યો કે અમુક કાળ સુધી આ જગત દરવ થઈને
રહે અને પછી પાછું સંકલ્પાઈ 'જગત' પૂર્વનાં કર્મબીજ પૂરાં થયાં. નવાં

કર્મળીજ તૈયાર થયાં. એ પ્રમાણે જગતનું ચતુ, રહેવું અને શાંતિ થઈ જવું બન્યા કરે. અંત આવે નહીં. ઈશ્વરમાંથી જગત નીકળે છે, ઈશ્વરમાં રિયતિ કરે છે અને વળી પાછું ઈશ્વરમાં પાછું ફરે છે-સમાર્પિત જાય છે. ઉપનિષદમાં આ રિયતિને સમજાવવા એક દૃઢું સૂત્ર આપ્યું છે: તત્ત્વજલન (તત્ત્વ, જ, જન). તત્ત્વ એટલે તેમાંથી, જ એટલે જન્મે છે, જ એટલે તેમાં લય પામે ॥ અને જન્મ એટલે પ્રાણ ક્રિયા કરે છે, જીવે છે. વસ્તુમાત્ર જલમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં રિયતિ કરે છે અને આખરે તેમાં લય પામે છે.

ગીતાજીમાં પણ એવો જ બોધ કર્યો છે અને પુરાણો પણ એ જ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે.

‘જલતત્ત્વ (કોઈની સમજમાં ઈશ્વર) સત્, ચિત્, જ્ઞાનંદ સ્વરૂપ છે, તે સિવાયનું બીજું બધું જસત્, જચિત્ (જડ) અને દુઃખ રૂપ છે. બીજી રીતે કહીએ તો ચિત્ એટલે પ્રકાશ-જ્ઞાન-જ્યોતિષ, અને જ્ઞાનંદ એટલે જ્ઞાનંદ આપનાર અમૃત.

જગતમાં એકલું મનુષ્યપ્રાણી ઈશ્વરનું ઉત્તમ સર્જન છે કારણ કે તેનામાં જ એ જલતત્ત્વને જલવાની શક્તિ છે. જલને જલણીને તે જલસ્વરૂપ થાય છે મા તો જલમાં પ્રવેશે છે. વારતવે તો એ જલમાં જવા માટે જ જન્મે છે, પણ પરિરિયતિ એવી બની જાય છે કે સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ જલમાંથી બહાર પડતાં એની પીંક જલ તરફ થઈ જાય છે અને મુખ જગત તરફનું થઈ જાય છે. એટલે એ સત્માંથી અસત્માં ગયો, જ્યોતિર્માંથી અધિકાર (તમસ્)માં પડ્યો અને અમૃત-જ્ઞાનંદમાંથી મૃત્યુ-દુઃખમાં ધકેલાયો. ખરી રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા એ હાંકાં મારે. જન્મેજન્મ વહી જાય. ફરતાં ફરતાં તે જલ્લાલિમુખી થતો જાય. તેને સત્ની, પ્રકાશની, સુખની કંઈક ઝાંખી થતી જાય. પછી તે જલ તરફ ઊંચે ને ઊંચે ચડતો જાય. આખરે જલ ભેગો થાય. ઘર છૂટી ગયું હવું. આખરે ઘર મળ્યું. જસતે મા સદ્ ગમવ. તમસો મા ઝ્યોતિર્ગમવ. મૃત્યોર્મા જનૃનં ગમવ. (અસત્માંથી સત્માં, તમસ્માંથી જ્યોતિર્માં અને મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા.) આ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં અને અધ્યાત્મ-ક્રિયાત્માં તે ખરું સ્થાન, વિષ્ણુનું પદી ગયેલું સ્થાન, પ્રાપ્ત કરે છે.

હરકોઈ મનુષ્ય આ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થિયો છે, એટલે અનુભવ પાક્યે એ સ્થાન એને મળવાનું ॥ જ. ચરત એટલી કે એ ખરો મનનશીલ (વિવેકચેરામશીલ) મનુષ્ય-માનવ બને, પછી મુમુક્ષુ બને, એટલે જગતમાંથી

છૂટી ઈશ્વરને મળવાની ઉત્કંઠા સેવે તો. એ ત્યારે અને જ્યારે એ જ્ઞાનેને જાણવાની ઇચ્છાવાળો તપસવી, સંન્યાસી, સત્ત્વગુણી બ્રાહ્મણ અને તો અને તે મહાપુરુષ-બ્રહ્મજ્ઞાની મહાત્મા પુરુષોનો સદ્વાસ સેવે અને સત્સંગી અને તો. ખરો અધિકારી બન્યા વિના ખરો અધિકાર ન બોમવાય.

જન્મોજન્મનું પુણ્યમળ જમા થાય તો આ રિયતિ પ્રાપ્ત થાય. મારે યથાર્થ કહેવાયું છે કે, મનુષ્યત્વં, મુસુકૃત્વં, મહાપુરુષમંથયઃ ॥ સંત મહાત્માઓ કહે છે : હંસ મહારાજનું સાન્નિધ્ય સેવનારા બહુતો અને રિયો. એ રીતે તો જાગ્યશાળી લેખાય. પોતે મહાપુરુષ હતા. બ્રહ્મવેતા, બ્રહ્મસ્વરૂપ થયા છે. એઓશ્રીને જન્મમરણનો ફેરો ટળ્યો છે. બ્રહ્મભાંધી ક્યારે વિખૂટા પડ્યા હતા તેનો ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ ન જાણે. પણ એઓશ્રીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ છે એ સર્વવિદિત—સુવિદિત છે. એઓશ્રી બ્રહ્મભાંધી નીકળીને બ્રહ્મમાં પહોંચીને રિયર થઈ ગયા-છે એમના અનુભવે દેહદષ્ટિ મઈ એટલે એઓશ્રી દેહાતીન થયા. જગત્-દષ્ટિ મઈ એટલે જગતથીય અતીન થયા છે. એઓશ્રી સ્વસ્વરૂપમાં રિયન છે.

હરકોઈ મનુષ્ય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરશે. એ પ્રકાશમાંથી નીકળ્યો છે મારે પ્રકાશ મારે જંખના સેવે છે. આનંદસ્વરૂપ રિયતિમાંથી વિખૂટો પડ્યો છે મારે આનંદનાં રથાન શોધી રહે છે. અમરતા એનું નિવાસસ્થાન હતું અને છે મારે એ મૃત્યુમાંથી મુક્તિ મેળવવા કાંઈ માર્ગ કહે છે. જાણેઅજાણે મનુષ્યમાત્રના—એટલે સાથેસાથ સમાજના—પ્રયાણ અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં (અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં), અસત્માંથી સત્માં અને મૃત્યુમાંથી અમરતામાં પહોંચવાને મારે છે. બ્રહ્મ સિવાય બ્રહ્મતર બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ અધિકારમય, અસત્ અને મૃત્યુશીલ છે. અનેક જન્મે, કદાચ અનેક પ્રણય પછી, મનુષ્ય આ અસત્ રિયતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાને મારે મનુષ્યને આવી સમમાંથી વિષમ રિયતિમાં થઈ સમતામાં આવવું પડે છે એનો કશો ઉત્તર છે જ નહીં. એ એક વાસ્તવિક સત્ય છે ॥ તો સાપેક્ષિક સત્ય છે, એ માનવું રહ્યું અને એ સત્યને વશતરી રહેવું રહ્યું. દુઃખ છે મારે મુખની ઇચ્છા થાય. જગત આવાં મુખદુઃખ. સમ-વિષમ, સત્ય-અસત્ય આદિ હન્દોનું સ્થાન છે. એ સ્થાન વટાવવું રહ્યું. એ સ્વીકાર્યું જ છૂટકો. વાસ્તવે તો દિવ્યદષ્ટિવાળાને એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી.

કર્મવાદ, પુરુષાર્થ—પ્રારબ્ધવાદ, અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત હરકોઈ મનુષ્યને એકસરખી તક આપે છે, એક સરખી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર કરાવે છે. વળી પોતપોતાનાં કર્મનો જવાબદાર હરકોઈને તે જનાવે છે અને સંતોષ, સમગ્રતા

આપી તેને આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપે છે. જે જેટલા પહેલા જન્મેલા તે તેટલા આગળ દેખાય. વાસ્તવે નથી કોઈ વહેલું જન્મ્યું કે નથી કોઈ મોડું જન્મ્યું. અનંત કાળના અનાદિ જગતપ્રવાહમાં કાણુ આગળ-પાછળ થઈ શકે ? જે આજે આગળ છે તે કાલે પાછળ હતા. જે કાલે પાછળ હતા તે આજે આગળ છે. અનાદિ સમયમાં આગળ-પાછળ શબ્દપ્રયોગ કેવળ કાર્ત્તવ્યનિક, સાપેક્ષિક છે. બધાને એકસરખાં સુખદુઃખમાંથી પસાર થતું પડે છે. વાસ્તવે તો બધા એકરૂપ-એકસરખાં છે. જરા દૂર દૃષ્ટિ કેળવવી પડે.

હરકોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવકાળમાં દૃષ્ટિ ફેંકે તો તેને પ્રતીત થાય છે કે તે પાછળ હઠતાં હઠતાં છેક બહુ યુધ્ધી પહોંચી ગય છે અને ભવિષ્યકાળમાં ડોકિયું કરે તો એની જીવનધારા બહારમાં જઈને અટકે છે. પાછળ બહુ, આગળ બહુ ત્યારે વચલી સ્થિતિ રી હોઈ શકે ? જેની દૃષ્ટિ ખૂલી ગઈ છે તેને બહુ સિવાય બીજું કશું દર્શ્યમાન થતું નથી.

ઉપરના પ્રશ્નના અનેક જવાબો અપાય છે. જેને જે અતુરૂણ લાગે તે જવાબ પસંદ કરી લે. વાસ્તવે કોઈ પણ વ્યક્તિ બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં કોઈ પણ વાતે હિતરતી કે અઠિયાતી નથી. હરકોઈનું જન્મસ્થાન એક અને તેનો જન્મસિદ્ધ હક એકસરખો છે. વળી તેનું વિશ્રામસ્થાન પણ એક છે અને વચ્ચેની સ્થિતિ પણ એકસરખી છે. હરકોઈને એક જ જન્મસ્થાનમાંથી નીકળી દ્વન્દ્વોમાંથી પસાર થઈ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક પ્રાપ્ત કરી એક જ જન્મસ્થાનમાં પહોંચવાનું છે. જગતમાંના કોઈ પણ પ્રાણી-પદાર્થ સ્થિર તત્ત્વમાંથી અસ્થિર થઈને બહાર નીકળી પડે છે અને એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહ્યા વિના દૂર દૂર ક્યાં કહે છે અને આખરે સ્થિર તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી સ્થિર થઈ ગય છે. જે જે ભૂમિકા પર છે તેણે તે ભૂમિકા પર રહીને નાટકનું પાત્ર બની આત્મજનક કર્તવ્યો કરવાનાં છે સંતોષ જાળવ્યા વિના કદી સુખી થવાય નહીં. હું મારો માસિક. કોની ખૂલ કાઢું ?

કેવળ વર્તમાનકાળમાં જ નજર નાખ્યા કરીએ તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે અનેક પ્રકારની વિષમતા જોવા મળે. પૂજ્ય શ્રી હંસમહારાજ જેવા જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ થયા છે ત્યારે એક જંગલી મનુષ્ય જાણે કે આજે જ મનુષ્યયોનિમાં આવ્યો છે એવું પ્રતીત થાય છે. ઈશ્વરે આ જગતનું સર્જન કયું ત્યારે જે કર્મબીજે ક્વો-મુખ થયાં હતાં તે જ જે તે સગ-વિષમ રૂપમાં વ્યક્ત થવાનાં, બહાર પડવાનાં. એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ આ જગતની આયુષ્યમાદા પૂરી થશે ત્યારે તે વેળાએ જે તે મનુષ્યો જે જે સ્થિતિમાં આગળ-પાછળ હતાં

તે તે સ્થિતિમાં જ લય પામશે. એટલે તેના કર્મખીજો જુદા જુદા રહે જ. વળી પૂર્વપૂર્વના કર્મખીજો જે સંચિત હતા તેમાં નવાં કર્મખીજો ઉમેરાતાં જાય. એ રીતે વધુ ને વધુ ચર્તા સંચિત બીજોમાંથી તીવ્રતા પ્રમાણે વ્યક્ત થનાર કર્મખીજોનું પ્રારબ્ધ જંધાવ અને વળી નવાં સંસાર ચર ચાપ, સંચિત કર્મખીજો પૂર્વ ચાપ નહીં અને જનનવહેવાર કદી અટકે નહીં. જનનના ઉદાસ-હાંક થયે જ રહેવાનાં. પૂર્વનાં સંચિત કર્મોમાં વર્તમાનનાં કર્મખીજો ઉમેરાતાં રહે. સમષ્ટિ-કર્મખીજો કદી પથ ખૂટે નહીં. પ્રારબ્ધકર્મ એમાંનો બહુ અંશ આજો કરી શકે. એક તો સંગ્રહ મોટો. તેમાં વધારો થયે જાય અને વધારા આજો એ સંગ્રહ કયે દિવસે ઘટી જાય ? એટલે બ્રહ્માજીને બ્રહ્માંડ ધરાવના કામની, વિષ્ણુજીને તેનું પાલનપોષણ કરવાના કામની અને શંકરજીને તેનો લય કરવાના કામની કદી કુરસદ મળે નહીં. પુરુષ ઈશ્વરને (આ ત્રણ દેવોરૂપ યા એ ત્રણ દેવોથી પર તત્ત્વને) સંકલ્પ કર્યા કરવાની ફરજ પડ્યા કરે.

ઈશ્વરને મનુષ્ય જેવાં શરીર-મન નથી એટલે એનો સંકલ્પ જુદા પ્રકારનો હોઈ શકે. એનો સંકલ્પ જે પ્રકારનો કહેવાય છે તે જરા રૂપરૂપે ગણી લેવાય. એ સંકલ્પ છે : एकोऽहं बहु स्वाम् प्रजायेय । હું એક છું. બહુ થાઉં. પ્રજા ઉત્પન્ન કરું. અહીં સંકલ્પ એટલે ઈશ્વરની દૃષ્ટિ છે, અર્થાત્ તે ક્ષણ આપવાને તૈયાર થનાં કર્મોના પ્રારબ્ધને સત્તા, પ્રકાશ, રૂપરૂતિ કે આધાર કહેવાય. આધાર વિના આધેય રહી શકે નહીં. કારણ વિના કાર્ય થઈ શકે નહીં.

જનનનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય આદિ કર્મવાદના પ્રકરણનો એક અંતિમ વિચાર વિચિત્ર પણ રહસ્યમયો છે. આ આપણું જનન અનેક વાર આવી ગયું છે અને અનેક વાર આવ્યા કરશે. પુરાણોમાં એ વિધાનનો અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કરાયેલ છે. તે કેટકેટલાં વરસ આવશે તેનીય ગણતરી કરી શકી છે. એ આંકડો અજાણે વરસોનો થાય છે.

જગત અને તેમાંનાં પ્રાણી-પદાર્થો અનેક રૂપે રૂપાન્તર પામી આવજા કરે છે તે તો સમજી શકાય. અંતરથી વસ્તુ એકની એક રહે અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ તત્ત્વ—તેનો આત્મા—તો એક રહે પણ તેનાં રચૂલ-આણ રૂપોમાં કંઈકને કંઈ ફેરફાર થતો રહે. હવે જનનનો અનંત-અનાદિ પ્રવાહ છે એટલે એ અનંત પ્રવાહમાં તેનું તે જ જનન જુદા રૂપમાં આવે પણ એક એવો સમય પણ આવે છે કે જ્યારે તેના તે જ જગતની હજાર નકલવાળું બીજું તેનું જ જગત, તેમાંનાં તેનાં જ ઝાડ, પાન, પેળી, પશુ અને તેનાં જ વિચાર, વાણી,

વર્તનવાળાં મનુષ્યો સહિત પાછું આવજા કરે છે. તેનાં તે જ સ્થળ, મઠ, મંદિર, મકાન, રસ્તા, ગામ, સડેર, દેશ, પરદેશ, ખંડ, ઉપખંડ વગેરે તેનાં તે જ રૂપમાં આવજા કરે છે. અર્થાત્ જે જગત આજે છે તેવું જ જગત, તેને સર્વ પ્રકારે નાનીમોટી દરેક બાબતમાં મળતું જગત, અનેક વાર આવી ગયું છે અને અનેક વાર પાછું આવશે. કોઈ વિચિત્ર ગણિતશાસ્ત્રી એ ગણતરી કરી શકે. એકતી એક જ પરિસ્થિતિ કુદરતમાં આવ્યા કરતી હોય તો એમાં કશું ખોટું નથી. મનમાં પડેલી છાપ ભુલાય નહીં તો કુદરતમાંની છાપ શી રીતે ભુલાય !

કદાચ એ શંકા ઉદ્ભવે ખરી કે જ્યારે આ જગતના જેવું જ બીજું જગત પાછું આવે એટલે કે આજે આ સમયે હંસમહારાજ સહિત આપણે ખંધા આ જ આશ્રમના આ જ સ્થળે આ જ રીતે આ જગત સંબંધેની ચર્ચા કરનારાઓ પાછા આવીશું તો શું આપણી મુક્તિ થાય છે—(શ્રી હંસબાબા તો મુક્ત સ્વરૂપ બ્રહ્મમય થઈ રહ્યા છે)—તે બાબત જૂઠી થઈ જાય ? એટલે અમુક સમય સુધી આપણે મુક્ત અને પછી પાછા જન્મ લઈને અમુક્ થઈ રહીશું ?

શંકાને રચાન નથી. મુક્ત તો મુક્ત જ રહે. મુક્તિ પ્રકરણનો વિચાર કરીશું તો માલૂમ પડે છે કે આત્મા સદા મુક્ત છે. દેહ સંબંધને લઈને એક જૂઠો અહંભાવ પેદા થયેલ કે હું દેહ છું, હું અમુક નામવાળો છું, વગેરે. આ જૂઠો અહંભાવ નીકળી જાય અર્થાત્ અજ્ઞાન નીકળી જઈ ખરું જ્ઞાન પ્રકટ થાય કે હું તો બ્રહ્મ છું, ઈશ્વરનો અંશ છું, હું કદી બંધાયેલ નહોતો, ત્યારે દેહાભિમાની છત્ર સિવસ્વરૂપ બ્રહ્મ થાય છે. મુક્તાત્મા મુક્ત થઈને રહે. શબ્દ રાખીએ : આત્મા અમર છે, વ્યાપક છે—પરમાત્મારૂપે સર્વવ્યાપક છે.

હવે જેનો જન્મ થાય તે તો દેહનો થાય છે. એકસરખી પરિસ્થિતિમાં એકસરખા આચારવિચારવાળાં દેહધારી મનુષ્યો પેદા થાય. તેઓ પૂર્વના જેવી પરિસ્થિતિમાં તેવા જ સમાજ સ્થાપે, તેવા જ કુટુંબી થાય, તેવા જ મહેશ્વમંદિર બાંધે, તેવા જ કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો જોડે તેમાં કશું અસંલપિત નથી. તેની તે જ પરિસ્થિતિ, તેનું તે જ વાતાવરણ લાવનારાં તેને તે જ વ્યવસ્થા તો તેનાં જેવાં જ કર્મબીજો ક્યારે પાછાં આવી ચડે એ વિષય લલિત્યના કોઈ વિચિત્ર ગણિત ગણનારનો—અગોણશાસ્ત્રીનો છે. આજે એ વિષય એક માન્યતાનો છે એમ કહી વિરમવું પડે.

જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકૃતિ તો જેવી તે

તેવી રહે છે. તેમાંથી ફરી ફરીને જગત ધડાયા કરે તો તે જરા જુદા રૂપનાં હોય. તેના તે જ ધાટનાં પથ્થુ હોઈ શકે. માટી એક ધડા જુદા અને સરખાવ ધડી શકાય—છે તેનો સમૂળગો નાશ ન થાય એ સિદ્ધાન્ત છે—છે તેનાં રૂપાન્તર થયે જાય; આખરે એકનું એક થઈ રહે એટલે સતયુગમાંથી કળિયુગમાં પડાય તો પાછું કળિયુગમાંથી સતયુગમાં વચાય. સમષ્ટિ મન જઇું સંધરી રાખે.

એકસરખી પરિસ્થિતિ આંખે કુદરતમાં એકસરખી રચના થઈ શકે તે સિદ્ધાન્તને આધુનિક ખગોળશાસ્ત્રીના આધાર મળે તો આપણા ઉપરના સિદ્ધાન્તને માનવામાં કોઈ વધો ન આવે. આપણા પૌરાણિક યુગ, મહાયુગની અસંભવિત લાગતી કાળકલ્પનાને પથ્થુ એ શાસ્ત્રી આડકતરી રીતે ખરી ઠેરવે છે એટલે આપણે વધુ વિસ્મિત થઈએ છીએ—એ માટે વાંચો તા. ૨૨-૫-'૬૧ ના The Times of India નામના જાપાની પુસ્તક વિભાગની સમાલોચના; પુસ્તકનું નામ: 'The Nature of the Universe'

“એક ધણા આગળ પડતા અને પ્રમાણભૂત મનાતા ખગોળવેતા શ્રી હોઈલ (Hoyle) ના કહેવાનો હોય એ નીકળે છે કે આકાશની ઊંડાઈનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે.....કેટલાક તારા એટલે બધે દૂર છે કે તેનો પ્રકાશ પૃથ્વી પર પહોંચતાં વર્ષોનાં વર્ષ વધી જાય (એટલે તેના જીઆ પછી કરોડો વર્ષ બાદ તે દેખાય) જળી નવા સર્જાતા તારાનું નિરીક્ષણ કરતાં એટલું તો નિશ્ચિત લાગે કે આ જગત લલેને ભૌતિક પદાર્થ હોય પણ એના સર્જન પાછળ કોઈક એતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સહવે છે સમાલોચકનું વિસ્મયકારી વિધાન તો એ છે કે આ જગત જેવું જ અર્થાત્ એને સર્વ વાતે મળતું બીજું જગત આ ધડીએ પણ પ્રહ્લાડમાં કોઈ બીજે રથને અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો તે અસંભવિત નથી; અને સહવે છે કે જે રથને અને જે સમયે હું (સમાલોચક) આ બોલી કે લખી રહ્યો છું તેવા જ રથને, તેવા જ સમયે અને તેવી જ રીતે બેસીને બીજો “હું” એવીને એવી જ ક્રિયા કરી રહ્યો છે અર્થાત્ આ જ ધડીએ તે બીજો “હું”—સર્વ વાતે મને મળતો “હું”—બીજા બાવી જ પૃથ્વી પર, બીજે એવે જ રથને અને એવા જ ઝોરડામાં એવા જ સાધનસામગ્રી સાથે એવું જ બોલી-લખી રહ્યો છે.” (એકસરખી પૃથ્વીના એક સરખા વાતાવરણનું આ પરિણામ.)

ઉપરની કલ્પનાને જરા આગળ લંબાવીએ તો કહી શકાય કે આ જગત જેવાં બીજાં અનેક જગતો પ્રહ્લાડમાં એકી સમયે જોવા મળે, જે ત્યાં પથ્થુ

એવા જ એકસરખાં વાયુમંડળ, આબોહવા, પરિસ્થિતિ વગેરે હયાતીમાં હોય. હવે જરા વધારે જોડાં જિનરીએ તો કહી શકાય કે અનાદિકાળના અનંત પ્રદેશમાં એકસરખાં જગતની આરૂતિ પર આરૂતિ થયા કરે છે કારણ કે તેમાં એકસરખાં વાયુમંડળ, આબોહવા, પરિસ્થિતિ વગેરેની ઉત્પત્તિનો પૂરો સંભવ છે. ઉપરની બાબતને કેવળ કલ્પના કરીને ઉગાડી દેવાય નહીં. મનુષ્યકૃત કોઈ પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને કલ્પના કે સાપેક્ષિક સત્ય કહી શકાય.

પરમેશ્વર કરું નવું ઉત્પન્ન કરતો નથી. જે છે તેની ભાંતરોડ કરી તેને જ તેના તે રૂપમાં યા તો જરા બીજા રૂપમાં મૂક્યા કરે છે. એવી ભાંતરોડ અને નવાંજૂનાં સર્જન એ તો કુદરતનો કરકસરિયો નિયમ છે. એક નાનોસરખો વિચાર પણ તેની અસર બ્રહ્મિ અને સમષ્ટિ માનસમાં મૂકી જાય અને તેની નકલની નકલ ઊતર્યા કરે. ઈશ્વર જેવા સમષ્ટિ એવન તરતમાં જે અનાદિ દ્વિત્વ ઊતરી ગઈ છે તે દ્વિત્વ જ દરેક-અદરેક થયા કરે. કદાચ દરેક-અદરેક થવું એ પણ દ્વિત્વનું એક અંગ હશે. એટલે જે છે તે જ આવળા કરે છે.

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું સળંગ ચિત્ર જોઈ શકનાર કેવળ ઈશ્વર છે. તેની સમક્ષ કેવળ વર્તમાનકાળ છે. આ જગતનો પ્રલય થયે જગદોશ-ઈશ્વર અદરેક થાય. રૂપાન્તરે બીજા જગત-સૃષ્ટિ વખતે બીજો ઈશ્વર આવે. તેનીય સમક્ષ વર્તમાનકાળમાં જ જગતની વસ્તુ-વ્યક્તિનાં જન્મમરણ થયાં કરે. તે જગત એટલે વળી બીજા સૃષ્ટિ. અંત આવે નહીં. વાસ્તવે તો આવાં જગતોથી ખનના એક જ બ્રહ્માંડની આરૂતિ પર આરૂતિ થયે જાય છે.

(વ) આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત

પૂજ્યશ્રી કદર સાંકરવેદાન્તી હતા. એટલે તેઓશ્રી ‘બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા’ નો સિદ્ધાન્ત માનતા અને અનુભવતા. આ વેદાન્તના આધારે બ્રહ્મ અને ઈશ્વરમાં કંઈક ભેદ છે એટલે અભિતર તત્ત્વ કલ્પિત, અસત્ મિથ્યા થતાં જગતની સાથે જીવ અને ઈશ્વર પણ કલ્પિત અર્થાત્ સંકલ્પરૂપ થઈ જાય. આ કારણે સુરત ભકિતપદ્ધતિવાળા શ્રી શંકરને અને તેમના અનુયાયીઓને નારિતક નહીં તો પ્રમખત બૌદ્ધવાદી ગણી-ગણાવી ઉતારી પાડે છે. એ તો જેવો જેનો અનુભવ તેવું તેનું પ્રતિપાદન કદાચ એવું પણ બને કે માન્યતા પ્રમાણે અનુભવ થાય; અનુભવ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય. કેનો અનુભવ ખરો ગણવો ?

મન એ એક એવું વિચિત્ર તત્ત્વ છે કે જે એવું માને તેવું તેને તે દેખાડે. તેથી મનને પણ માયામય કલ્પિત કરેવું પડ્યું છે : કવુ (ઇદ્રા) મયોઽર્થ પુરુષ : । પુરુષ શ્રદ્ધામય છે, શ્રદ્ધારૂપ છે. એટલે મન્ત્રવ્ય અનુસાર અનુભવ થાય તો તેમાં કશું ખોટું નથી. પણ એટલું યાદ રાખવું પડે છે કે શાંકરવેદાન્ત પ્રમાણે મન કલ્પિત તો મન્ત્રવ્ય પણ કલ્પિત અને તે આધારે યથેચ્છ અનુભવ પણ કલ્પિત ઠરે. તેમાં શંકા લાવવાની જરૂર નથી. કલ્પિતનો અર્થ સાપેક્ષિક સત્ય છે એમ પૂર્વે અનેક વાર કહેવાયું છે. એ સાપેક્ષિક સત્ય તો ઈશ્વરના દર્શન કરાવે અને જ્યારે ઈશ્વર અદૃશ્ય થાય ત્યારે તેની સાથે એ દર્શન પણ અદૃશ્ય થાય અને બ્રહ્મસ્વરૂપે દર્શનકાર શેષતત્ત્વ યર્થ રહે. વિવિધનાયુક્ત જગતમાં વિવિધ માન્યતા અને તે અનુસાર વિવિધ અનુભવ પણ થવાના. મુળે મુળે મતિર્મિત્રા । માયાં તેટલી મતિ. જે મતિ-મન્ત્રવ્યતા-શ્રદ્ધા-કલ્પનાથી ઈશ્વર પાસે જઈ બેસાય તે મતિ-મન્ત્રવ્યતાનાં તો એવારણ્ય લેવાય. એટલે શાંકરવેદાન્ત સાચો ઠરે તો ભક્તિવાદીઓને જરા પણ ગમરાવાની જરૂર નથી. ભક્ત, ભગવાન અને વૈકુંઠ ઊડી જનાર નથી. બેનારાને દેખા દે છે.

મન્ત્રવ્ય અનુસાર અનુભવ થાય તે સમજાવવા પૂજ્યશ્રી એક રમૂજ દૃષ્ટાન્ત આપતા :

એક સીધા, સાદા, નિષ્કપટ સાધકની ગુરુભક્તિની કસોટી કરવા ગુરુજીએ તેને મન્ત્ર આપેા કે તું બેંસોઽઈ બેંસોઽન્—હું બેંસ છું—બેંસ છું, એ મન્ત્રનો જાપ જરૂર કર અને મન્ત્ર સિદ્ધ થયે મારી પાસે આવજો. ” સિધ્ધે જાપ શરૂ કર્યો અને મન્ત્રદેવતા પ્રગટ થયા. હું ખરેખર બેંસ છું એની શ્રદ્ધા સિદ્ધ થયે તે ગુરુજી પાસે આવે છે. કૃતિયાની બદાર ઊભો રહી તે ગુરુજીને પ્રજ્ઞામ કરે છે. ગુરુજી તેને અંદર આવીને બેસવાની આગ્રા કરે છે. સિધ્ધ કહે : “ ગુરુજી, હું અંદર શી રીતે આવી શકું ? મારા ચિંગડાં મોટાં છે. આપની મૂંપડીના દરવાજામાં એ ભરાઈ પડે એટલે હું તો બદાર ઊભો રહીશ.” એ સંભળી ગુરુજી પ્રસન્ન થયા કે સિધ્ધ આગ્રાધારી છે અને પાકો અભ્યાસી છે. હવે તેણે તેને બીજે મન્ત્ર આપવા વિચાર કર્યો પણ મુશ્કેલી એ આવીને ઊભી રહી કે સિધ્ધના મનમાંથી બેંસ નીકળે નહીં અને નવો ઉપદેશ તેને મળી શકે નહીં. ધીરે ધીરે મનમાંથી બેંસ નીકળી ગઈ અને નવો ઉપદેશ મળે તેવી તેની લાચકાત આવી.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તને પૂજ્યશ્રી મનુષ્યની માન્યતા સાથે ધટારીને

વિનોદપૂર્વક કહેતા : વાસ્તવે તો મનુષ્યને કોઈ ખાસ સાધના કરવાની નથી. ફક્ત સમજશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પણ જે કંઈ મનમાં ભરાઈ બેઠું છે તે જલદી જલદી નીકળે નહીં અને ખરો ઉપદેશ સમગ્ર નહીં. સમગ્ર તો તેમાં નિષ્ઠા આવે નહીં. એટલે પ્રથમ સાધના તો એ કરવાની છે કે જે કંઈ મનમાં ભરેલું છે તેને ધોઈ નાખવાની જરૂર છે, અને એ ધોવાને માટે સૂત્ર કરવાની જરૂર રહે છે. જપ, તપ, દાન, પુણ્ય, પરાપકાર, સુવિચાર, સુવર્તન, ધારણા, ધ્યાન કર્યા કરવાં પડે. સદૃશ્યથી ચર્તા દોષના સરેકાર દબાઈ જાય કે નિર્મૂળ થાય. અભ્યાસ દૃઢ થયે ચિત્તશુદ્ધિ થાય. ચિત્ત શુદ્ધ થયે ખરી સમજ આવે અને પરીક્ષા જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અનુભવ સ્વસંવેદ છે; બીજાને એ શી રીતે સમજાવી શકાય ? મૂંગાએ જોળ ખાધો, એની મીઠાશને એ કંઈ વાણીએ પ્રગટ કરી શકે ? મન-બુદ્ધિથી પરનો એ વિષય છે. વાણી-વિચારની બહારનો એ અનુભવ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, ઈશ્વરનું-બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ કેવળ સમજ અને સ્વાનુભવનો વિષય છે. એ અનુભવ સમજાવવાં પૂજ્યશ્રી એક બહુ સૂચક દર્શાવત આવતા :

અંધકારને કાઢવા તમે ગમે તેટલી ભક્તિ કરો, પ્રાર્થના કરો, ધ્યાન ધરો અથવા તો હાથ જોડીને વીનવ્યા કરો કે : હે અંધકાર દેવ, તું જા, જા, જા. પણ તે જાય નહીં. ઘંટડી વગાડી વગાડીને દેવના કાન ફેડો ને પ્રાર્થો કે હે ભગવાન, હયા કરીને આ અંધકારિયા દેવતાને બગાડ, બગાડ, બગાડ. પણ તે ભાગે નહીં. ચાકીને દિશાસળી સળચાવો, દીવો કરો તો ઝટ તે અંધકાર અદરશ થઈ જાય. શોધો જડે નહીં. બુદ્ધિની બહારના પ્રદેશમાં જ્ઞાનદષ્ટિથી જવાય. બુદ્ધિનો સહારો તો લેવો પડે પણ પછીથી તેને હડી જવું પડે. અજ્ઞાનનું મારક જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન પ્રકટ થવું એટલે જગતરૂપી અજ્ઞાન ગાયબ થઈ જાય. જગતની સાથે જગદીશ પણ અદરશ થઈ જાય. કેવળ બ્રહ્મ શેષ રહે. એ બ્રહ્મ છે કેવળ સત્. એ સિત્તાવનુ બીજું બધું માયામય-અસત્-કલ્પિત-દેખાય ત્યાંસુધી સત્. જે દશ્ય અદશ્ય ચજા કરે તે સાપેક્ષિક સત્વ કહેવાય.

મનતઃ અનુસાર અનુભવ ચાપ તેની ખાતરી અનેક રીતે થઈ શકે. બહુ nervous-અતિશય ઉત્તેજિત જ્ઞાનતંત્રવાળા મનુષ્યોને પોતાની વિચિત્ર કલ્પના-નુસાર વિચિત્ર સુખદુઃખનો અનુભવ ચાપ છે. નાનીચી ટાંકણીની અણીનો સ્પર્શ ભાસાબોંકયા દુઃખનો અનુભવ કરાવે. એક ચિનગારીનું કષ્ટ ધગધગ બળતા કોદસાનું કષ્ટ આપે, ફાંસવા પણ બિડાવે. વિચિત્ર ભાવના, વિચિત્ર અસર. વિચિત્ર

મનની વિચિત્ર ગતિ, ક્રિયા, શક્તિ ! આવા અનુભવો છે તો કાંઈપણ પણ તેની સત્ય અસર પ્રતીત થાય છે. કલ્પિત કારણનું કલ્પિત કાર્ય.

ગાંધીની દુનિયા કોઈ જુદી છે. કલ્પના પ્રમાણે તે દસે, રડે, ગાય, કૂદે. એ પણ એક કાંઈપણ અનુભવ તો છે જ.

પોતાની શ્રદ્ધા, માન્યતા, દૃઢ કલ્પના, ઇચ્છાશક્તિ, ત્રન, નિયમ, આધા, રાખડીના પ્રયોગથી કેટલાયનાં દુઃખ, રોગ મટે છે અને ઇચ્છાપૂર્તિ થાય છે, એવા સાચા દાખલાઓ જેવા-ગજવા મળે છે. જે મૂર્તિમાં અવિશ્વાસુ, અશ્રદ્ધાળુને પથ્થર દેખાય તે મૂર્તિમાં માનનારાને-શ્રદ્ધા રાખનારાને દેવ દેખાય. તે દેવ તેને દર્શન આપે અને તેની ઇચ્છા સંતુષ્ટ કરે. આવા અનુભવોને કાંઈપણ એટલે ખોટા કરીને હસી ન કઢાય. વાસ્તવે તો કલ્પનાપ્રદેશની બહાર કોઈ પણ મનુષ્ય વહેવાર કરી શકે નહીં. કલ્પનારહિત જીવન કેવું હશે ?

બકનને પોતાની ભાવનાનુસાર ભગવાનનાં દર્શન થાય. તે તેની સાથે વાન કરી શકે. પોતાનાં સુખદુઃખ કહી સંભળાવે અને મનનું સમાધાન કરી લે એ અનુભવ થી રીતે ખોટો ગણાય ? ભાવસૃષ્ટિ એ પણ એક વિચિત્ર પ્રદેશ છે, જેમાં સ્વર્ગનરક જેવા-ગજવા મળે છે. બાહ્ય આકાશ જેવું આંતર આકાશ છે.

યોગી લોકો પોતાના યોગમળથી, દૃઢ સંકલ્પથી, પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને અટક નિશ્વસથી દરેકના અદૃશ્ય ચર્મ જાળ, દલકાના બારે ચર્મ જાળ, અનેક સ્થળે અનેક રૂપે દેખા દે અને બીજા અનેક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે. એ છે તો કેવળ કલ્પનાનો વિષય પણ એ કલ્પના ખોટી છે એમ ન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે કલ્પિત વસ્તુ એ એક અનિર્વચનીય વસ્તુ છે. છે તો એ એક માયા. પણ દેખાય છે, કળ આપે છે તેટલા પૂરતી તે સાચી. બીજા કોઈ બીજી કલાએ જમને જુએ તો એ દેખાય નહીં તેટલા પૂરતી એ કેવળ સાચી, હરહમેશ રહેતી સાચી કહેવાય નહીં. જગતને કલ્પિત અનિર્વચનીય કશું છે તે ઉપરની દૃષ્ટિ રાખીને જ. કેવળ સત્ય, એક જ સ્થિતિમાં રહેતું સત્ય, ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત તત્ત્વ તો એક જ છે અને તે જ ખરું સત્ય છે. વાસ્તવે જીવ અને ઈશ્વર એ બંને સત્ય જ—કેવળ જાણ—થી જુદાં નથી એ મૂળ મુદ્દો છે. યજ્ઞની દૃષ્ટિએ જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ કલ્પિત છે—મનોમય છે.

કહેવાય છે કે પરમદંસ રામકૃષ્ણને હનુમાનજીની ભાવના, ધારણા, ખાન કરતાં એક નાનીસી પૂંછડી ફરી હતી. એ ખરું હોય તો વિચિત્ર મનની

વિચિત્ર સકિતનો પુરાવો વધે છે. પરમહંસજીએ તો હનુમાનસ્વરૂપે પોતાને જાવસદ્ધિમાં જરૂર જોયા હશે. દેહજાન જૂલીને મનપ્રદેશમાં હનુમાન યર્ષ રહ્યા હશે. અનુભવને ન અવગણાય. કદવના—સંકદવ એ પણ એક સકિત છે.

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ જગત પૂર્વયોજિત કર્મબીજ પ્રમાણે વર્તમાન-કાળમાં પ્રતીત થાય છે અર્થાત્ એ અવ્યક્ત દશામાંથી વ્યક્ત દશામાં આવે છે, તે ઈશ્વરના સંકદવાનુસાર બને છે, એટલે એ એક યંત્રની જેમ ચાલ્યા કરે છે. મનુષ્ય એ જગતમાંનું એક પ્રાણી છે. તે પણ તેનાં પૂર્વનાં કર્મબીજ પ્રમાણે વર્તમાનમાં આવ્યો છે અને તે અદૃશ્ય-અવ્યક્ત કર્મબીજો વ્યક્ત થવાને માટે એની પાસે ક્રિયા-કર્મ કરાવે છે એટલે એ પણ એક યંત્રની જેમ ક્રિયા કરે જાય છે. દેખાય છે એ સ્વતંત્ર પણ એનાં કર્મબીજોએ એને બનાવ્યો છે પૂરે પરતંત્ર. પોતાનાં કર્મો એને પોતાને બાધે. પોતે સ્વતંત્ર તો પોતે જ પરતંત્ર. જે કર્મ કરે તે તેનાં સુખદુઃખનાં ફળ ભોગવે. એટલે સ્વતંત્ર રીતે ફરતાહરતા લાગતા મનુષ્યને તેનાં પોતાનાં જ કર્મો બંધનમાં નાખે છે. જગત પણ એ રીતે એક બંધન છે. બંધન છે માટે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા મનુષ્ય મયામથ્ય કરી રહ્યો છે. અમર છે માટે મૃત્યુને મારવા હાંફી મારે છે.

મન ઇવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

આની પૂર્વયોજિત રચના સંજોગે મહર્ષિ રમણ જેવા આ જમાનાના એક સમર્થ મહાત્મા શું કહે છે તે જોઈ લઈએ. સાથે સાથે એ મહાન પુરુષનો થોડો પરિચય મેળવી લઈએ. મહર્ષિ રમણ સાકરવેદાન્તના પૂરા અનુભવી હતા. એમની દૃષ્ટિ જ્ઞાનભૂમિ યર્ષ ગર્ષ હતી એટલે તેઓ હમેશ સમાધિનિષ્ઠ, સત્યનિષ્ઠ, બ્રહ્મનિષ્ઠ રહેતા. કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેઓ એવી ઢોંચે આપતા કે પ્રશ્નકારને ખાતરી થતી કે આ જગત જેવું દેખાય છે તેવું નથી. એ બ્રહ્મરૂપ યા તો બ્રહ્મમય છે. બ્રહ્મ શિવાવબીજું કોઈ પણ તત્ત્વ હતું નહોતું અને છે પણ નહોતું. અને કેવળ એક બ્રહ્મ છે એ રીતની દૃષ્ટિ કે એવા દર્શનરૂપ યર્ષ જવું એ જ સુદ્ધિયાળી, સકિતશાળી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. જગતને જોતાં જોતાં જગતરૂપ યર્ષ જવાયું ॥ તો બ્રહ્મને જોતાં જોતાં બ્રહ્મરૂપ યર્ષ જવાયું છે. આ ॥ સારનો સાર.

પોતે (મહર્ષિ રમણ) દેહમાં દેખાતા છતાં દેહથી લગભગ પર યર્ષ શક્તા અને તે રીતે હરહમેશ લગભગ દેહમુક્ત દશામાં રહી શક્તા. તેમને દેહબંધન નહોતું એટલે કહિત યત્ન કે જગતબંધન પણ નહોતું. જેઓએ મોતનો પણ સાક્ષાત્

અનુભવ ક્યો દતો અર્થાત્ મરીને પાછા જીવતા થયા હતા એવા એ એક વિચિત્ર સંયમી જ્ઞાનયોગી હતા. મનની સાથે સાન ભૂમિકાનો અનુભવ કરી પોતે લગભગ વિદેહમુક્ત તુષ્ટિસ્થિતિમાં રહેતા હતા.

ન્યારે જ્ઞાન સંબંધિની તાર્ત્વિક ચર્ચા હોડીને તેઓ (મહર્ષિ રમણ) સાધારણ મનુષ્યની કક્ષાના પ્રશ્નોત્તર આપતા ત્યારે તેઓએ નિશ્ચવાત્મક રીતે પ્રતિગંદન કર્યું હતું કે જગતમાં જે કંઈ બની રહ્યું છે, બની રહ્યું હતું અને બની રહેશે તે પૂર્વયોજિત વ્યવસ્થા પ્રમાણે હોય છે. એટલે જગત અને જગતમાંના પ્રાણીપદાર્થ એ યોજનાનુસાર ચેષ્ટા કર્યા કરે છે. તેથી જે બનવાનું છે તેને તોડવાના કે સુધારવાના પ્રયાસ કર્યા કરતાં, તમને જે બાંધી રાખે છે, પકડી-જકડી રાખે છે તેમાંથી છૂટી જવાના પ્રયાસ કરવા એ હાપ્તમયું છે. જ્ઞાન-ધર્મરના જ્ઞાન વિના એ બંધનમુક્તિ ન થાય, ન થાય. પછી પોતે પોતાનો જ દાખલો આપી કહ્યું કે આ ઓરડામાં આ વેળા જે કંઈ હું કરી રહ્યો છું—ખુદ આ પંખો લઈ પવન ખાઈ રહ્યો છું—તે પણ આ શરીરની શર્યાત કરાવનાર પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર જ કરી રહ્યો છું. જે સદ્ગત-સુદ્ગતમ કર્મબીજો હોય આપવાને ઉદ્દેશ્ય થઈ ચૂક્યા છે તેનું જ સ્વૃષ્ટભાવે ઉદ્ધાટન થઈ રહ્યું છે. જે દ્વિભ્રમ જીતરી હતી તે જ ઉડેલાતી જાય છે, મટે નિરભિમાની બની કર્તવ્ય-કર્મ ક્યો જાવ અને કર્મબંધનમાંથી મુક્તિ મેળવી લેા.

પૂજ્યશ્રીએ પણ આ જ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં લઈ પોતાની આશ્રમવ્યવસ્થા સંબંધે કંટાળાભર્યાં પણ સચક ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે પ્રારબ્ધાનુસાર જે બનવાનું છે તે જ બનશે. આશ્રમ બન્યા પ્રારબ્ધ પ્રમાણે, તો બગડવાના હશે તે જ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે. મનુષ્યમુક્ત કોઈપણ વસ્તુ એકરસ-એકરૂપ ન રહી શકે.

જગતનું પ્રારબ્ધ છે તો જગતની વસ્તુનુંય પ્રારબ્ધ તેની સાથે સંકળાયેલું છે. જગતની વસ્તુ જગત બહાર તો નથી ને? મનુષ્ય પણ જગતની બહારનું પ્રાણી નથી તો તેનુંય પ્રારબ્ધ જગતપ્રારબ્ધ ભેગું જોડાયેલું રહે. મનુષ્યમુક્ત વસ્તુનું અક્ષય પ્રારબ્ધ કર્યાંથી આવે? જગતમાં જગતની દરકોઈ ચર-અચર વસ્તુ આવી જાય. જગતનું પ્રારબ્ધ ખતમ થયે તે જાય અને પછી બીજું આવે. જગત અને તેનું આવવું-જવું એ બધું ગીતાજ્ઞના અર્થમાં સ્વભાવ છે.

પૂર્વયોજિત બધું બન્યે જાય છે એનો કોઈ એવો મનગમતો અર્થ ન કરે કે મનુષ્યે કશું કરવાનું નથી અને જે કંઈ બને છે તે આપોઆપ બની જાય છે. પૂરો વિચાર કરે તો એને પ્રતીત થાય કે મનુષ્યનાં પુરુષાર્થનાં કામ, ગમાઅણગમાનાં કામ, દયા-પરોપકાર, સ્વાર્થ-પરમાર્થનાં કામ,

તેનાં રાગ, દેવ પ્રેમ, ધિક્કાર, તેનાં વિચારવર્તણૂક, પાઠ, પૂજા, પ્રાર્થના, ભક્તિ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે પૂર્વે બંધાયેલ સંસ્કાર, વલણ, લાગણી પ્રમાણે જ આગળ ને આગળ ધપે છે કે હઠે છે. એની સફળતા અને નિષ્ફળતાય પૂર્વયોજિત હોય છે. પ્રકૃતિ એને પરાણે ચાલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરે છે અને તેને સુખદુઃખનો કે સંતોષ-અસંતોષનો ભેટો કરાવી આપે છે. મનુષ્ય કદી પણ કર્મ-ક્રિયા કર્યા સિવાય રહી શકે નહીં. જૂન, તરસ, નિદ્રા, કૌટુંબિક પ્રેમ આદિ ક્રિયા-કર્મને એ અટકાવી ન શકે. ત્યારે ધીમળ આવશ્યક ક્રિયા-કર્મ શા માટે અટકાવે ? તકવાદી અને પ્રમાદી વિચારવાદી વાત કરે.

અર્જુન વિષદર્શન કરે છે. પૂર્વયોજિત બન્યા પ્રત્યક્ષ કરે છે. કૌરવો હારે છે. સર્ગારોહીઓ કપાઈ મરે છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે : “હે સત્યસાચી, લડાઈનું દશ્ય અને તેનું પરિણામ તું અગાઉથી જોઈ રહ્યો છે. તારે તો નિમિત્ત-માત્ર બનવાનું છે.” જે લડાઈનું કામ કરતાં અર્જુન ડરી ગયો હતો, કસીબ-કાયર થઈ ગયો હતો, વિપરીત જીવિતો બની જઈ સીધાને ઊંધું જોતો હતો અને ઊંધાને સીધું તે ખરું જ્ઞાન પામી પૂરા ઉત્સાહથી લગ્યો. કર્તવ્ય પાર પાડ્યું. પણ તેને નિમિત્ત તો બનવું પડ્યું. મનુષ્યે આવી પડેલું કર્તવ્ય કયે જવાનું છે. બધો ભાર ઈશ્વરને શિરે મૂકી દે તો તે અનેક આશ્તમાથી બચી શકે. ઈશ્વરને ત્યાં સદા વર્તમાનકાળ છે અને તે પોતામાંથી નીજાની, પોતામાં રહેતી અને અતે સમાઈ જતી જગતમાળા જોઈ શકે છે.

મહાભારતમાં ઉપરના ચિત્રથી એક ઊંચું ચિત્ર દેખાયું છે. તેનાથીયે જે પૂર્વયોજિત બનવાનું કહ્યું છે તે બનીને રહે એ વિચાર પુણ બને છે. યજ્ઞનો સમય છે. જન્મેજય રાગને અગાઉથી વ્યાસ ભગવાન ચેતવણી આપે છે : તું અમુક પ્રકારના આદ્યજ્ઞેને બોલાવતો નહીં, અમુક પ્રકારે તેમની સાથે વર્તતો નહીં, અમુક દિશામાં તું જતો નહીં વગેરે પ્રકારની સાતેક ચેતવણી અપાઈ છે સાથોસાથ ખીજી રીતે પણ તેને ચેતાવાય છે કે, તું મના કરેલાં કામ કરતો રહેવાનો છે અને તેથી શાપિત થઈ દુઃખી દુઃખી થઈ જવાનો છે. માટે દળ ચેતી જા. વિવેકપૂર્વક વર્તાવ કરજે. જ્યાં રાગની મતિ વિનાયકાણે વિપરીત થાય તેવી થઈ. તે ન કરવાનું કરતો જ રહ્યો, શાપનો લાગી ગયો. એનખ્યા જ્યાં ઊત્તરી રાહ પકડે તેમાં દોષ કેનો ? પ્રારબ્ધ ન છૂટે ન છૂટે.

જ્યોતિષમાં માનવારા ચનારા લાભાલાભ માટે પુરુષાર્થ કરે છે, તેમનાથી બેસી રહેવાનું નથી. પ્રકૃતિ કોઈને બેસી રહેવા દે એમ નથી. કરવા જવ સીધું —

મુધરવાને બદલે બગડે છે—વધુ પણ બગડે છે. જે બનવાનું છે તે કોઈ પણ પ્રદારે મનુષ્યને નિમિત્ત બનાવીને બન્યે જાય છે. એવી પરિસ્થિતિ બીજી થાય છે કે ક્રિયા કરવી જ પડે. દાઘમાંથી છૂંચું આશુ પાછું શી રીતે બેંચાય ?

કેટલાય ધધાદારીઓને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે તેઓ ધંધો આગળ ચલાવે તો ખોટની ખોટ જ છે. છતાંય તેઓ જલદી જલદી ધંધો સમેટી લઈ ચકતા નથી. ખોટ પર ખોટ બગ્ગે જાય છે. નિમિત્ત ચર્ચ ચૂકેલું છે તે કેમ નહીં બને ?

આજના શક્તિશાળી દેશો પાસે અનેક પ્રકારની શક્તિ છે છતાંય તેઓ બલમુક્ત નથી—પોતાનું ધારેલું કરી ચકતા નથી, કરાવી ચકતા નથી. દોરી-સંચાર કરનાર કોઈ જુદો જ છે. એ સૂત્રધારને સમજતા થાય તો કંઈક શાશ્વત્વ આવે પરમેશ્વરની વસ્તુ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાંથી લઈ પરમેશ્વરની પ્રીત્યર્થે ન વપરાય તો પરિણામ વિપરીત જ આવે. જે માસિક બને તે માર ખાય. કર્તવ્ય-અભિમાની કર્તવ્યનું તીવ્રું—મીઠું ફળ આપે. માસિકના માસિક પરમેશ્વરને ઓળખ્યા વિના નિરભિમાની ન થવાય. જગતમાં આ બધુંય પૂર્વચોક્ષિત રચના પ્રમાણે બન્યા કરવાનું જ. આજે તો વામણો મનુષ્ય મલકાય છે કે મેં પ્રયત્ન શક્તિને કળજે કરી છે. આખા ખોલીને જુએ તો તેને ખબર પડી જાય કે એ પ્રયત્ન શક્તિએ જ એને કળજે કયો છે. કેમે કરી તેના સહજમાંથી છટકાય એમ નથી. જે જે બધું છે તે તે સમય પાક્યે પ્રારબ્ધરૂપે બહાર પડશે, ફળ ચખાડીને વિરમશે. બાજી હાથમાં છે ત્યાં સુધી કંઈક આશા રાખી ચકાય.

કદાચ ઉપરનું કારણ ખ્યાનમાં રાખીને પૂજ્યશ્રીએ એક વાર એક ગામના લોકોને અઠળ અઠળ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો : વરસાદની ખેચ પડી. તૂલ સુકાઈ જવાની ફિકર પડી. ગામલોકોએ સમૂદપ્રાર્થનાના કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો અને પૂજ્યશ્રીને પણ તેમાં સાથ આપવાનો આગ્રહ કર્યો. પોતે કહ્યું : “ મને તમારા કામ માટે, તમારી ભાવના માટે, પૂરી સદાનુશ્રુતિ છે પણ હું તમારી સમૂદપ્રાર્થનામાં તમારી સાથે રહી એ પ્રાર્થના ન કરી શકું. એમ કરવાથી ‘બગ’ (પરમેશ્વર-પ્રારબ્ધ) ના કામમાં ડખલગીરી થાય. તમને લાજ થાય તે જ કારણે બીજને ગેરલાજ થાય તો તેનો ભાગીદાર હું ન બનું.” ઈશ્વરને ત્યાં આવી વિરોધી—એકના લાજમાં બીજને તુકસાન કરનારી—બાળતનો કોણ નિકાલ કરવું હશે ?

આ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત સમજવામાં કંઈક અધરો છે માટે થોડીક પુનરુક્તિ થતા ઈર્ષ્યે. પૂર્વે ઉલ્લેખ થઈ ગયો કે મહારાજશ્રી કટ્ટર શાંકરવેદાન્તી હતા. ત્રણ કાળમાં જગત ઉત્પત્ત થયું નથી તે સિદ્ધાન્તને પોતે અનુસરીને

અપનાવ્યો હતો. બ્રહ્મ સર્વ જગન્નિધ્યા : એ સિદ્ધાન્તમાં બ્રહ્મ સિદ્ધાન્તો અને ઉપસિદ્ધાન્તો સમાવી દર્શકાવ. પૂજ્યશ્રીને માટે તો એ સિદ્ધાન્ત જીવનનું ધર્મનું અને આધ્યાત્મિકતાનું સારસર્વસ્વ હતું. જે બીજા સિદ્ધાન્તો કે સાંપ્રદાયિક ઉપ-સિદ્ધાન્તો છે તેનો નિર્બોધ કરીને આ સિદ્ધાન્ત તારવવામાં આવ્યો છે. જે અધનાસ્તિક છે તેને છોડીને બીજા કાર્મ પણ શુદ્ધિશાળી ચારિત્ર્યશીલ સાધકને એ સિદ્ધાન્ત સંતોષી શકે એમ છે, જે તેને બીજા સિદ્ધાન્તો ન સંતોષી શકતા હોય તો. આ સિદ્ધાન્તને સમજનારા પ્રમાણમાં ખડુ જોઈ મનુષ્યો નીકળે એ એક જુદી વાત થઈ. માયામજ્જતરીનો સિદ્ધાન્ત અહીં કામ ન લાગે. રામજી તો એક જ હતા. તેના સિદ્ધાન્તે તો અગમોને તાર્યા છે—મુખી કર્યા છે.

લોકશાહી સિદ્ધાન્ત અપનાવવામાં આવે તો આ જગતને મિથ્યા ઠરાવનાર સિદ્ધાન્તને જરૂર તિલાંજલિ આપવી જરૂરી જણાય. સદ્ભાગ્યે લોકશાહીની નજર એ તરફ હજી ગઈ નથી, જોકે લકવાહી, સ્વાર્થસાધુ, સંકુચિત, સાંપ્રદાયિક તેમજ અધર્માર્મિક વૃત્તિવાળા બીનઅનુભવી મનુષ્યો એની ઠેકડી ઉઘાડે છે ખરા : પણ સત્ અસત ન થાય.

પૂજ્યશ્રી પૂરી જવામહારીથી અને હિંમતપૂર્વક પોતાના પ્રતિવાદીને જવાબ આપતા : કાર્મ, મેં તો મારો અનુભવપૂર્વકનો નિશ્ચય કરી દીધો છે કે એક બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સત્ નથી. શાસ્ત્રી અને અનુભવી પુરુષો પોઠારીને કહે છે કે :

જાણી જાણી જાય ત્વં નાસ્તિ, વર્તમાનેઽપિ ત્વં તથા । જે વસ્તુ આદિમાં અને અન્તમાં દેખી શકતી નથી તે વર્તમાનમાં પણ હોઈ શકે નહીં. જગતની પાછળ પાછળ હકના જાવ, કશું હાથમાં આવતું નથી. એવું આદિ શોધનાં તો એ અદશ્ય થઈ જાય છે. કેવળ એકસત્તા સ્વરૂપે કોઈક તત્ત્વ શોધ રહે છે હવે એના અન્ત તરફ નજર ફેંકતા જાવ. તે રીતે પણ એ ગાયબ થઈ જાય છે. જે શોધ રહે તે કેવળ સત્તાસ્વરૂપ બ્રહ્મ. હવે વર્તમાનમાં જગત પ્રતીતિ તો થાય છે પણ ક્ષણેક્ષણે એમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. એટલે જે આ પળે છે તે ત્યાર પછીની પળમાં નથી—અજ્ઞાત ગયેલું હોય છે. આવા પરિવર્તનશીલ જગતને પકડવું શી રીતે ? પકડવા જાવ તો તે ક્ષણ અજ્ઞાત જાય. ખરું શું છે, તે જણાય નહીં. વળી મુપ્રસિદ્ધિ જેવી દયામાં, સમાધિમાં એ અદશ્ય થાય. અત્તાનીને જ્યાં અધિકાર દેખાય ત્યાં ચોરીને પ્રકાશ દેખાય, લાકડાને લગવાન દેખાય અને આત્મ-તાનીને આત્મા-દર્શન થાય. આ લોકોની દૃષ્ટિએ જગત દેખાય નહીં ત્યારે

વર્તમાનકાળમાં એ જગત સંતાડૂટીની રમત રમે તો ખરું શું માનવું ?
જગત કે જગદીશ ?

જેઓ સાતમી બુનિકામાં દૃઢ રીતે રિયન થયેલ છે તેમની દૃષ્ટિમાં તો જગત છે જ નહીં; કેવળ એક અનુભવગમ્ય શીષ્ય સ્થાનત તત્ત્વ ધ્રુવ રહી જાય છે. વળી જીવનમુક્ત અનુભવી મહાત્માઓ વિદેહમુક્ત થયે કદીય જગત જોઈ શકતા નથી, કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે રિયત રહે છે. ભકત લોકોના ભગવાન એ જ રીતે શીષ્ય રહે છે તો જગત કેને ખાટે રહ્યું ? જેને ખાટે રહ્યું તેનોય એક દિવસ તો મોક્ષ થવાનો છે એટલે જગત ક્યાં છુપાઈ જાય છે એ અનુભવીની દૃષ્ટિએ દેખાતું નથી. આ દૃષ્ટિ ખ્યાનમાં રાખી મસ્ત લોકોએ કહ્યું છે કે જગતની ત્રણ કાળમાં ઉત્પત્તિ થઈ નથી. જે છે નહીં તેની ઉત્પત્તિ કેવી ?

પૂજ્યશ્રી આપા મસ્તરામ હતા. તેઓ કઈ દૃષ્ટિ પર રહીને જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરે છે તે બરાબર સમજી લેવાય તો ચક્રને સ્થાન નથી. પોતે અખંડ સ્મૃતિ, નિરંતર ભજન અને અખંડિત ધૂનથી મસ્ત બની સમર્થનના અનુભવ કરનાર હતા. જીવતાં મરેલા હતા; મરીને જીવતા રહ્યા છે. કેવળ સત્ય સ્વરૂપ બની પૂરા બ્રહ્મજ્ઞાની અને બ્રહ્મવાદી બન્યા હતા છતાંય સાપેક્ષક સત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં જગત અને જગદીશનો પૂરો આઢર કરતા હતા અને અણીશુદ્ધ બહેવાર જળવી રાખવાના પૂરા આમણી હતા. આ રહ્યો એઓશ્રીનો જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધનો જીવનોપદેશ, જેમાં કેવળ સત્ય અને સાપેક્ષિક સત્ય એ બેનો સુંદર સમન્વય થઈ રહે છે, અને જેમાં કહેવાયું છે કે જીવ છે તો ઈશ્વર પણ છે. એ યાદ રાખી જીવે ઈશ્વરને ઓળખવો રહ્યો અને તેની ભક્તિ કરવી રહી :

દેહદષ્ટયા તુ દાસોઽહં ઝીવરદષ્ટયા તવ જંજનકઃ ।

વસ્તુતસ્તુ ત્વમેવાહમિતિ મે નિશ્ચલ મતિઃ ॥

પોતે વારંવાર એ શ્લોક કહી સંભળાવતા. શ્રી હનુમાનજી રામજીને કહે છે; દેહદષ્ટિથી હું તારો દાસ છું. જીવદષ્ટિથી તારો નાનકડો અંશ છું. વાસ્તવે તો તું તે જ હું છું એવી ખારી નિશ્ચય મતિ છે.

શ્રી હનુમાનજી જહુશ્રુત-જહુ વિદ્વાન હતા. તેમના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા શ્રી રામજી તેને પ્રશ્ન કરે છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાની બનીને તું બીજાનુભવી ચાખ્ખિક શુદ્ધ વેદાન્તી તો નથી થઈ ગયો ને ? બોલ, તું કાણ છે ? તારો પરિચય મને આપ.

ઉત્તરમાં શ્રી હનુમાનજીએ સરસ અને સારગર્ભિત હકીકત કહી :

દેહદષ્ટયા તુ વાસોઽહમ્ । હે રામજી, વ્યાવહારિક રીતે દેહ તરફ હું નજર રાખું અર્થાત્ સ્થૂલદેહામાની યાઉં તો મારે કહેવું પડે કે હું તારો દાસ છું અને તું મારો માલિક છે. હનુમાનજીનો કહેવાનો ભાવ એ છે કે માની પુરુષ સમદર્શી થઈ રહે પણ તે સમગ્રતાં ન થઈ શકે. તે મનુષ્યની સાથે મનુષ્યનો વહેવાર કરે અને પશુની સાથે પશુનો—મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ સમવહેવાર ન થઈ શકે. દરેક જણ પોતાના રચાવ પર શોભે. સ્ત્રી-પુરુષ, નાનો-મેટો, મૂર્ખ-પંડિત એવા અનેક ભેદો રહેવાના અને તે ભેદોનુસાર યોગ્ય વર્તન રાખવું પડે. એમ કરવાથી વહેવારશુદ્ધિ જળવાઈ રહે. સુખીને ભોઈ પ્રસન્નથવું અને દુઃખીને ભોઈ દુઃખી થઈ યથાસ્થિત તન, મન અને ધનથી તેની કટુષાલાવે સેવા કરવી અને તેનો દુઃખભાર હળવો કરવો. દેહ અને જગત દેખાવ ત્યાં સુધી તેના વહેવાર અણીશુદ્ધ કરવા પડે.

આવો વહેવારકુશળ સમદર્શી પુરુષ સમાજનું બહુ કલ્યાણ કરે છે. તે તદ્દ સાધિ છે. વર્ગભેદનો ડંખ કાઢી નાંખે છે. જે સમાજમાં આવા સમદર્શી પુરુષો વધારે પ્રમાણમાં પાડે તે સમાજ તેટલા વધુ પ્રમાણમાં જિંદગી ચડે છે અને ઉત્થિતિને પંથે વળે છે. બધાના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ રહેલું છે એવું આરો વહેવારકુશળ સમદર્શી પુરુષ સમજે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે.

સારાંશમાં, રામજીનો ખરો દાસ જ સમાજનો સાચો સેવક થઈ શકે. યથાર્થે પતરૂપે પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ આદરી તે સમાજને અર્પણ કરી સમાજ જે આપે તેમાં સુખસંતોષ માને—સુખ આપનારને સમાજ શું કામ સુખ ન આપે ? રામજીના ખરા દાસ હનુમાનજી જેવો કોઈ વિરલ શક્ત પોતાના વર્તન દ્વારા સમાજને જોઈ આપે : માત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેદ્ । પોતાને પ્રતિકૂલ લાગે તેવું આચરણ જીજ્ઞાસે પણ પ્રતિકૂલ થઈ પડે, માટે એવા આચરણો કદી આચરવા નહીં. નીતિમાત્રનો સાર ઉપરના સુભાષિતમાં આવી ગય છે.

શ્રી હનુમાનજી પોતાનો જવાબ આગળ ચલાવે છે : 'જીવદષ્ટયા તથ ભંદાકઃ' । હે રામજી, હું દેહદષ્ટિ છાડી જરા બિંદાણમાં ઊતરું છું તો મન, બુદ્ધિ, મત્તને પાર કરતો અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અને કારણ-ચરીર અણિમાની એવો મહં જ.દ કરતો હું મારો જીવમાત્ર ભોઈ રહ્યો છું. તું એક અધ્યાત્મ સમુદ્ર જેવો

તેજ અને શક્તિનો ભંડારરૂપ દેખાય છે. તે સમુદ્રમાં હું એક બિંદુમાત્ર, કણરૂપ, અંશના અંશરૂપે તરી રહેલો દેખાઉ છું. એ તારું રૂપ જોઈને હું આનંદમગ્ન રસધેણો બની જાઉં છું. તારામાં શક્તિ છે તો જ મારામાં આશિક રૂપે તારી એ શક્તિનો સંચાર થયો છે અને એ રીતે હું હેરતભરી ક્ષણ મારી ચકું છું, અસાધ્ય લાગનાં કામ સિદ્ધ કરી ચકું છું. આકાશમાં ઊડી ચકું, સમુદ્ર કૂદી ચકું, સૂર્યને પકડી ચકું, નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો થઈ ચકું. અદસ્ય થાઉં, હલકો થાઉં, ભારે થાઉં, પર્વત ઊંચકું, પદાડ ફેંકું—હું મારી કટલી પ્રેટલી યોગશક્તિ મણ્વાની જાઉં ? મારામાં જે છે તે બધું તારામાંથી જ આબુ છે. હું તારા જેટલાં ગુણગાન ગાઉં તેટલાં ઝોઝાં છે. તારા અને મારા રૂપરંગમાં જરાય ફેર નથી, તોય તારામાં અને મારામાં આસમાનજમીનનું અંતર છે તું સર્વજ્ઞ છે, હું અદ્યક્ષ છું. તું અંશી છે. હું અને મારા જેવા અનંત અંશી તારામાં સમાઈ જાય છે. તારા કેઈ અંશમાં આબુ જગત સમાઈ જાય તો જગતનાં પ્રાણીપક્ષીયો તારામાં કેમ ન સમાઈ રહે ? તું એ બધામાં તારા સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ અંશોમાં રહ્યો છે છતાં અણગનો અણમ અને પાસેમાં પાસે છે છતાં દૂરને દૂર. તું સર્વબાપી છે. જગનના પ્રત્યેક મુખી તારી સ્થિતિ છે

આવેા જીવ—ઈશ્વરનો અંશ—અંશીભાવનો સંબંધ લક્ષમાં લઈને પ્રખર અદ્વૈતસિદ્ધાન્તી શ્રીઆદિશંકરાચાર્યજી પૂર્ણ નમ્રભાવે ગાય છે :

સત્યપિ મેદાપગમે નાય તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

હે નાય, તારા અને મારામાં ભેદભાવ રહ્યો તો નથી, છતાંય મારે કહેવું પડે છે કે ભક્તિભાવે ને ભાવસૃષ્ટિમાં હું તારો છું. તું મારો નથી. તું મારામાં જ સમાઈ રહે એવો નથી. મારા જેવા તો અનંત તારામાં પુરાઈ રહે છે. ઈશ્વર ચિરંજીવી છે, જીવ અદ્યજીવી ચરીર છે ત્યાં મુખી જીવભાવ પ્રતીત થાય એટલે ઈશ્વરને માનવો પડે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી પણ્ડિત ભગવાન—ઈશ્વર વિષે એવી જ વિનમ્રતા દાખવતા. તેઓ ઈશ્વરને કલ્પિત કહેતા, તે કેવળ બ્રહ્મદષ્ટિ રાખીને. ઈશ્વરનાં દર્શન—અદર્શન—આવિર્ભાવ—તિરોભાવ ચર્ચા કરે છે. બ્રહ્મમાં એવો કશો ફેરફાર થતો નથી એટલે એકને કલ્પિત સત્ય કહેવું પડે અને બીજાને કેવળ સત્ય. બ્રહ્મદષ્ટિ રિયર થયે નથી ત્યાં જીવ, જગત કે ઈશ્વર.

પૂવે, કહેવાઈ ગયું છે કે જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થયાં કરે છે. મોંનાં વર્ષો વીતી જાય એટલે જગતનાં ઉત્પાદક કારણો—કર્મબીજો સુપ્રસિદ્ધ છેાડી જગત દશામાં આવવા માડે છે. એ સમયના સંધિકાળમાં અદૃશ્ય થઈ રહ્યું ઈશ્વર દૃશ્ય થાય છે. સ્થિર, શાંત સર્વવ્યાપી, પ્રહાતત્ત્વના પૃથ પર—ફલક પર—સત્તા પર—એક વિચિત્ર શુદ્ધ માયામયી ચેતન, સ્વયંબૂ પ્રકાશ પુંજ દૃશ્ય થાય છે. તે ઈશ્વર છે. એ ઈશ્વરને પ્રકૃતિનો શુદ્ધ સત્ત્વગુણ આવી મળે છે એટલે એ સર્વશ અને સર્વશક્તિસંપન્ન બને છે. પ્રકૃતિનો રજોગુણ ચંચળ બનતો જાય છે. કર્મબીજો જગત યતાં રહે છે. એ કર્મબીજો પર ઈશ્વર દૃષ્ટિ કરે છે એટલે કે એ કર્મબીજો ઈશ્વરના ચેતનમાં પ્રતીત થતો જાય છે, કંઈક વ્યક્ત થાય છે. અદૃશ્યતામાંથી દૃશ્યતામાં આવતાં જાય છે. પછી એ સૂક્ષ્મ બીજોમાંથી જગતનું પ્રારબ્ધ રચનાર બીજો બહાર તરી આવે છે એટલે ઈશ્વરનો સંકલ્પ થાય છે અને જગતનાં મંડાણ ચરૂ થાય છે. રજોગુણ તો ચંચળ રહે જ કર્મબીજોને સૂક્ષ્મમાંથી રથૂસ થવા માટે સાધન-વાહનની જરૂર પડે. તમોગુણની જરૂર પડી, પછી આકાશ તત્ત્વ બહાર પડ્યું અને હેંક મનુષ્યસૃષ્ટિ સુધી કર્મબીજો આવી પહોંચ્યાં ઈશ્વરનો અંશ બધામાં છે પણ મનુષ્યમાં તે જરાબર વ્યક્ત થાય. સ્વપ્નસૃષ્ટિની જેમ ઈશ્વરનાં મનમાં જગતસૃષ્ટિ થાય.

આકાશ તત્ત્વમાંથી સંકેત મળે છે કે સર્વવ્યાપી ઈશ્વરનો પ્રકાશ એ તત્ત્વ સુધી તો વધતાઓછા પ્રમાણમાં રહ્યો. ત્યાર બાદ કેવળ જડ લાગતી, તમોગુણી, અંધકારિયા સૃષ્ટિ. મનુષ્યમાં એ અંધકારિયો તમોગુણ દબાતાં દબાતાં, તેમજ રજોગુણ અચળતારહિત થતાં થતાં સત્ત્વગુણી સ્થિર પ્રકાશ નિહાળવા મળે છે. એવા સ્થિર સત્ત્વગુણી મનુષ્યો જ ઈશ્વરને ઝાળખે અને ઝાળખાવે.

એક રીતે કહીએ તો જગતમાંની એક પણ વસ્તુ ઈશ્વરની સત્તાની બહાર નથી એટલે દરકોઈ ગીજમાં ચેતનનો અંશ તો પશ્ચો રહે છે, પણ તે દબાયેલો રહે છે એટલે તેની વસ્તુ જડ જેવી લાગે. ઈશ્વરના અંશરહિત કોઈ પણ નાની-મોટી વસ્તુ ન હોવાથી દરકોઈમાં ઈશ્વર છે. પણ ફક્ત મનુષ્ય-વ્યક્તિ જ તે ઈશ્વરી અંશને જોઈ જાણી શકે અને તેના મૂળ-ઈશ્વરને મળી શકે.

જગતનો લય થયે ઈશ્વરની જરૂર રહી નહીં એટલે તે ઈશ્વર અદૃશ્ય થઈ જાય. નવા જગતની શરૂઆત વેળા તે પાછો આવીને ઊભો રહે. ઈશ્વરનાં દર્શન-અદર્શન થતાં રહે એટલે તે એક કલ્પનાનો વિષય થઈ પડે. જગત છે ત્યાં સુધી જગદીશ-ઈશ્વર છે. ગીનાશ્વમાં આ જગત-ઉત્પત્તિનો અને ઈશ્વરના

અવતરણ-આવિષ્કરણનો સંકેત મળે છે. ઈશ્વરનાં દર્શન કરીને ભક્ત મોક્ષ મેળવી લે છે. ઈશ્વરમાં લીન થઈ જાય અથવા તો અંશરૂપે દિવ્ય રૂપે પડી રહ્યો હોય. પછી ઈશ્વર સાથે અદૃશ્ય થઈ જાય. ઈશ્વરનાં જન્મમરણ નહીં એટલે મુક્ત થઈ ગયેલ ભક્તનાં પણ જન્મમરણ નહીં.

એક વેળા પૂજ્યશ્રીને પ્રશ્ન પુછાયો : મદારાજજી, ઈશ્વરનાં આવાગમન થયાં કરે તો ભક્તના મોક્ષનું શું ? તેઓ પણ ઈશ્વરની સાથે આવન કરે ?

પૂજ્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો : ઈશ્વરની આવ-ગમનો પ્રશ્ન બરાબર સમજી શકો તો શંકા રહેતી નથી. ઈશ્વરને આપણા જેવાં હાથ, પગ, મન, શુદ્ધિ આદિ નથી. એટલે એનો સંકલ્પ, એમનું આવવું-જવું-આવાગમન-આપણા કરતાં જુદાં છે. આપણને કર્મબંધન નડે છે. અભિમાનપૂર્વક કર્મ કરે તો મનુષ્યને તેનાં કર્મ બંધનકારી થાય. ઈશ્વર એવી રીતે કર્મબંધનમાં પડી શકે નહીં; એટલે એની દર્શન-અદર્શનની ક્રિયા તો સ્વાભાવિક છે. બંધનમાં પડેલાં મનુષ્યોનું કર્મદળ આપવાને માટે તે એક આવશ્યક સર્વવ્યાપી તત્ત્વ છે. કર્મ જડ છે કર્મેનાં કર્તા એવન છે. જગત જડ છે, જડ લાગે છે. પ્રકૃતિ જડ છે. એને એવનવંતી બનાવવાને માટે કોઈ એક એવનવંતા તત્ત્વની આપોઆપ જરૂર પડે છે જગન-રચયિતા એવન છે, મા તો કહો કે જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેમાં એ ઠરે છે અને જેમાં જઈને એ કર્મબીજસહિત લય પામે છે એ તત્ત્વ એવન જ હોઈ શકે. એવન વિના એવનતા આવે ક્યાંથી ?

હવે ભક્ત ભોક્ષા ભગવાનનાં દર્શન કરી મોક્ષ મેળવે છે. એ ભક્ત ભોક્ષા ઈશ્વર અદૃશ્ય થઈ જાય છે ત્યારે અદૃશ્યરૂપે થઈ રહે છે. સરીરરહિત થઈને જ ભક્ત ભોક્ષા પોતાના ચિન્મય દિવ્ય સ્વરૂપે એક તેજોબિંદુરૂપે ભગવાનનાં દર્શન કરતાં કરતાં ભગવાનરૂપ થઈ જાય છે. તે ભોક્ષામાં કોઈ વાસના રહી હોતી નથી એટલે તે ચિન્મય સ્વરૂપનો ભગવાનમાં લય થઈ જાય અને આખરે અદૃશ્યરૂપે રહે તે રહે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે ભગવાનમાં લીન થઈ ગયેલ તત્ત્વ સા માટે ભગવાનથી અલગ થઈ જઈ ફરી પાછું જન્મમરણના ફેરામાં પડે ? જેનો મોક્ષ થયો તે તો હમેશને માટે છૂટ્યો. તેનું કયું કર્મબીજ બાકી રહ્યું કે તે પાછું વ્યક્ત થવાને સ્થૂંલ શરીરનું સાધન વાહન માગે ? મુક્ત થયેલો ફરી બંધાય નહીં.

અલ્પજ્ઞાનીઓની મુક્તિ અને ભક્તની મુક્તિમાં નામભાવનો ફેર છે. જ્ઞાનીઓ સીધા અદૃશ્યરૂપ થઈ રહે, ત્યારે ભક્તો તેના ભગવાન સાથે જગતકાર્પ ૫૩

યથે પ્રકાશસ્વરૂપ પામે. ભકતોનો શુદ્ધ સત્ત્વગુણી પ્રકાશનાનો જાહેર અંશ શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય પ્રકાશસ્વરૂપ ઈશ્વરમાં પ્રિદુરે અલગ પડી રહે છે ત્યારે બીજાનો— જ્ઞાનીનો એ સત્ત્વગુણમય પ્રકાશઅંશ પ્રકાશસ્વરૂપ ઈશ્વરનો પાર કરીને જે અંતિમ શેષ તત્ત્વ છે તે આત્મા-પરમાત્મા-પ્રકાશસ્વરૂપને પામી જાય છે, એટલે કે તે ત્યાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દર્શનમુક્ત જે કેવળ દર્શનરૂપે કે સત્તારૂપે શેષ રહે છે તે પ્રભા, જ્યાં નથી કોઈ બીજું કે બીજો.

સકળગુણસંપન્ન, બળશુદ્ધિના દેવ, વાયુપુત્ર, મોગસિદ્ધ હનુમાનજી, સર્વ સિદ્ધિના સ્રોત શ્રી ઈશ્વરમાં અંશરૂપે પડી રહેવાનું પસંદ ન કરે. એ રિથિભિંમાં એને જરા ભેદ લાગ્યો. પ્રેમીને મળવું જ હોય તો પ્રેમસ્વરૂપ થઈને રહેવું એ એને વધુ પસંદ પડ્યું. એટલે એ શ્રી રામજીને વધારાનો પણ ઉત્તરનો જવાબ આપે છે કે, વસ્તુતઃસ્વ ત્વમેવાહમિતિ મે નિશ્ચલા મતિઃ ।

હે રામજી, તારા ઈશ્વરસ્વરૂપમાં પડી રહી લખલૂટ મોજ ઉઠાવવી મને તો ખરી. યોગી બનીને તારામાંથી બધી યોગસિદ્ધિ ખેંચી લઉં પણ વિચાર આવે કે એ યોગસિદ્ધિ હું ખતાવું કાને ? કોઈને ખતાવી શકવાની ઇચ્છા ન થતી હોય તો પછી એ સિદ્ધિ કમાઈને હું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ કરું ? જગતને સંભાળી લેવાનું કામ તો તું કરી લે છે. મારા જેવો તેમાં હખત કરી બેસે તો લાભને બદલે હાનિ વધારે થાય.

ભકત બની રહીને તારો રસરૂપ મીઠો રસ-અમૃત પણ ક્યાં સુધી પી પી ક્યાં કરું ? તારો એ અમૃતરસ પીવા કરતાં તું રસરૂપ છે તો હુંય શું કામ રસરૂપ થઈને ન રહું ? તું જ્યાં જઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે તે રસધન, ત્રિહ-ધન પ્રભામાં હું પણ શું કામ ન અદૃશ્ય થઈ જાઉં ? પ્રભાને ઓળખે તે પ્રભારૂપ થઈ જાય, જ્યાં તું અને હું બન્નેનો ભેદ નીકળી જાય અને બધું એકરસ થઈ રહે. વાસ્તવે તો એ પ્રભારૂપ એકરસ એકરૂપ સત્ત્વિયદાનંદધન છે અને નથી ત્યાં તે એક સિવાય કોઈ બીજો. તું અને હુંના ભેદ તો જોવા પૂરતા જ છે.

હે રામજી, તું જે સ્વરૂપે મારી સમક્ષ જોભો છે અને જે સ્વરૂપે હું તારી આગળ જોભો છું તે વાસ્તવે નથી તારું ખરું સ્વરૂપ કે મારું ખરું સ્વરૂપ. હું નથી તારો દાસ. તું નથી મારો માલિક. હું નથી તારો અંશ; તું નથી મારો અંશી. તું તારામાંથી તારા કદબી લીધેલાં નામ-રૂપ-રૂપી લોકશ્ય કાઢી નાખ, હું મારામાંથી મારા કદિત નામ-રૂપ-રૂપી લોકશ્ય કાઢી નાખું—તો વાસ્તવે જે વ્યાપક શેષ તત્ત્વ રહે છે તે જ તારું અને મારું ખરું તત્ત્વ છે અને તેને જ અનુભવી વિદ્વાન

લોકોએ નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિરવય, નિર્વિકાર, નિરંજન, નિર્લેપ, નામરૂપ-
ગદિત, કેવળ સત્ અહીં કહીને 'સંબોધ્યું' છે—એક દિવસે તો તારે તારું ઈશ્વરત્વ
છોડી દેવું પડે છે. મારે મારું જીવપણું છોડવું પડે. એટલે તું અહીં છે; દુન્ય
અહીં છું. એ અહીંદષ્ટિએ તારામાં અને મારામાં જરાયે ભેદ નથી. જીવનાંથી
શિવસ્વરૂપ શોધી લેવું એ જ ખરું જ્ઞાન છે. તું શિવ છે તો દુન્ય શિવ છું.
શિવમાં અર્ધા અને અર્ધું અદૃશ્ય થઈ જાય એ; અહીંદષ્ટિએ—જ્ઞાનદષ્ટિએ જે જોઈ
શકે તેને માટે નથી રહ્યું જગત, કે નથી રહી જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ. નથી
રહ્યો તેને માટે તેનો દેહ, કે નથી રહ્યા દેહના સંબંધો. વસ્તુમાત્રનાં ઠાંકણું
ઉઘાડીને જોઈ શકવાની જેની દષ્ટિ છે તેને એક અહીં સિવાય બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ
નગરે પડતું નથી. અને એવો કોઈ ચિરતો અનુભવી સાક્ષી પૂરે કે :

બ્રહ્મ સત્યં જગન્ મિષ્ટ્વા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ।

એક અહીં સત્ય, તે સિવાયનું બીજું અર્ધું કેવળ કલ્પના; એ દષ્ટિ સમગ્રતઃ નહીં
ત્યાં સુધી દેહ અને દેહ-વહેવાર, જગત અને જગત-વહેવાર છૂટે નહીં. વળગેલા ને
વળગેલા રહે. એટલે જે સાધકો અહીંજ્ઞાનના અધિકારી ન થાય તેઓ ઈશ્વર-
ધામ સુધી પહોંચીને અટકી જાય તોય લાજ છે અધો બાર ઈશ્વરને માથે
નાંખવાથી પણ એક જગતની નિરાત રહે છે. ઈશ્વરની સાથે રહી પડવાથી
ઈશ્વરને જ્યારે જગતમાંથી કુરસદ મળશે ત્યારે તેની સાથે તે જ્યાં જશે ત્યાં
તે તેને જરૂર લઈ જશે. આ ઈશ્વરના ધામમાં ભલભલા યોગીઓ, ભક્તસેવકો
અટકી પડ્યા છે તો સામાન્ય વ્યક્તિએ ત્યાં અટકી પડનાં શું કામ અચકાવું
જોઈ એ ? ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ છે, અહીં સચ્ચિદાનંદધન છે. જગત છે ત્યાં સુધી
ઈશ્વરને રહેવું પડે.

જેટલાક ભક્તસેવકો અહીંજ્ઞાનની ઠેકડી ઉઘાડે છે કે, હે અહીંજ્ઞાનીઓ, તમારું
અહીંજ્ઞાન તમને મુપ્પારક. જે તમારું અહીં નિર્ગુણ, નિરાકારી થઈ નિષ્ક્રિય પડી
રહે, ન કોઈની દાદરિયાદ સંભળે, ન આર્થના મુણે કે ન ઉત્તર આપે તેવા
નિર્લેપ, અધિર, મૂંગા અહીંજ્ઞાની અમારે કશી જરૂર નથી. અમારો ભગવાન અમને
દર્શન દે અને આનંદમગ્ન કરી દે છે. એને છોડીને અમારે આગળ વધવું નથી.
અમને એની જરૂર નથી.

પૂજ્યશ્રી આચાર્ય ભક્તને ઉદ્દેશીને કહેતા : જેવો યોગાનંદ અને ભજનાનંદ
છે તેવો જ્ઞાનાનંદ પણ છે. જ્ઞાની લોકોનું પણ સદ્ગત મન બંધું રહે છે. જ્યાં
સુધી તેમનો દેહ બંધો રહે છે ત્યાં સુધી એ મન રહે જ. મન સિવાય જ્ઞાનંદ

મળે નહિ. એટલે મનપ્રદેશમાં તો એકસરખો આનંદ દરેક પ્રકારના સિદ્ધ અનુભવીઓને મળે છે.

૬વે પ્રહાની જે નિષ્ક્રિયા આદિની ઠંઠામશ્કરી હોય છે. તે તો વિચિત્ર ભક્તોએ ભક્તિનો મદિમા બતાવવા માટે કરી છે. એ મશ્કરીમાં તો 'અત્તના વાસ્તવિક સ્વરૂપની સ્તુતિ છે. ભક્તો પણ વિચિત્ર ખોપરીના હોમ છે એ બૂલધુ' જોઈએ નહીં.

અહીં એ ફાઈ ભડકાવનારી વસ્તુ નથી એ એક અંતિમ તત્ત્વ-શૈય તત્ત્વ છે. સાપેક્ષિક દૃષ્ટિએ જોતાં એને જગતની પારનું-ઈશ્વરથી ૫ પર તત્ત્વ કહ્યું છે. જે અનુભવમાં એક તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે તે અનુભવને નકારી કાઢનાર ફાઈ શાયો પુરુષ તો ન નીકળે. ભક્તિમાર્ગે મોક્ષ મળે છે. યોગમાર્ગેય મોક્ષ મળે છે. જ્ઞાન-માર્ગને તો મોક્ષમાર્ગ ક્યો જ છે. જેને સઘોમુક્તિ-તુર્ગાતુર્ગ મુક્તિ ન જોઈએ તેને માટે ભક્તિ અને યોગમાર્ગ મોકળા રહેવાના. એક સમયે એ બધાને આપોઆપ જ્ઞાનમાર્ગનું લક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ નિશ્ચિત બાબત છે.

હનુમાનજીની દૃષ્ટિની ઓથમાં રહી પૂજ્યશ્રીએ પેતાના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટી-કરણ કહ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગ છે તો વિકટ. તેમાં વળા કેવળ અહાદૃષ્ટિ આવવી એ વધુ વિકટ છે પણ એ વિકટતા વટાવે જ છૂટકો. ગીતાજીના શબ્દોમાં કહીએ તો એ અહતત્ત્વ, અહવેતા અને અહાશ્રોતા-એ બધા જ આશ્ચર્યવત્, આશ્ચર્યમય, આશ્ચર્યરૂપ છે ! ગીતાજી કહે છે (મોક્ષના અનેક અર્થ થઈ શકે) :

આશ્ચર્યવત્ વદ્યતિ કશ્ચિદેનમ્ ।

આશ્ચર્યવદ્ વદતિ તથૈવ શાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવદ્યૈવમન્યઃ શ્રુણોતિ ।

શુરવાપિ ઘનં વેદ નૈવ કશ્ચિત્ ॥

એના (એ પ્રહાનત્વના) છા, વક્તા, શ્રોતા અને જ્ઞાતા એ બધા જ આશ્ચર્યવત્ છે; કારણ કે એને જોવાય છતાં એ પૂરું જોઈ શકાય નહીં. એ ત્રિષે પ્રત્યયન થાય છતાં પૂરું પ્રત્યયન થઈ શકે નહીં એવી જ રીતે એના ત્રિષે પૂરું સ્વરૂપ કે પૂરું જ્ઞાન થાય નહીં. કદાચ આ કારણને લઈને ઉપનિષદમાં કહેવાયું છે કે : વિજ્ઞાતાં કેન વિજ્ઞાનીયાત્ । જે જાણે તેને કશું જાણીતું શકે ? યસ્ય ભમતં તસ્ય મતમ્ । મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં, વિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાનતામ્ ॥ જે કહે છે કે નથી સમજતો તે સમજે છે. જે કહે કે હું સમજું છું તે નથી સમજતો. જાણનારા નથી જાણના. નહીં જાણનારા

જાણે છે. વિચિત્ર વિધાન—વિરોધાત્મક વિધાન—અધું જ આશ્ચર્ય; જગત, છવ
ધ્રિયર, બ્રહ્મ એ અધું જ આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય.

પૂજ્યશ્રી બાવા એક આશ્ચર્યમય સિદ્ધાન્તના આશ્ચર્યરૂપ મહાત્મા હતા. આવા સિદ્ધાન્તવાદીઓની પરંપરા ચાલી આવી છે અને ચાલુ રહેશે. સત્ય છુપાયેલ રહે નહીં, અને અરું સત્ય તો આ એક જ છે કે, જેમાં બ્રહ્મ સિવાયનું બીજું કલ્પિત-મિથ્યા ચર્ચ હકી જન્ય છે. જે અંતિમ તત્ત્વ હોય તે જ સ્થિર ચર્ચને રહે. વાસ્તવે તો તેની સ્થિરતાનો કદીય ભંગ થતો નથી. એ જોવાની દૃષ્ટિ કેળવવી રહી. એ દૃષ્ટિ મળ્યે આજે અને અગવડીએ હરકોઈ મનુષ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ ચર્ચને રહે અને અનુભવે કે પોતે અને જગતમાંની હરકોઈ વ્યક્તિ અને વસ્તુ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. તેને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. તેની દૃષ્ટિ બ્રહ્મમયી-બ્રહ્મસ્વરૂપ ચર્ચ મર્ચ હોય છે.

મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉપરની દૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રજ્ઞાનં (જ્ઞાનંદં) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે (આનંદ સ્વરૂપ છે). મહં બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ સ્વરૂપ છું. સ્વપ્નમસિ-સ્વ-તે બ્રહ્મ તું છે. જયમ્ બાહ્યા બ્રહ્મ-આ આત્મા (શરીરમાં રહેતો શરીરી-છવ) બ્રહ્મ છે. એ ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્યોનાં જે અર્થ કરવો હોય તે કરે અને વાદવિતરે ચડે. પૂજ્યશ્રીએ તો પોતાના અનુભવની શાખ પૂરી દીધી છે.

પોતે આર્ષપુત્ર બનીને આર્ષત્વને-સંસ્કારગ્રેહતાને દીધાવ્યું. બા-પ્રકાશમાં રત-રમીને દુષ્ટીને પ્રકાશસ્વરૂપ બની ભારત તત્ત્વને શોભાવ્યું. બ્રાહ્મણ બનીને-બ્રહ્મ બનીને બ્રાહ્મણત્વને ઉજાવ્યું. ઋષિ બનીને મંત્રદેવતાનો સાક્ષાત્કાર કરી દેવસ્વરૂપ બન્યા અને ઋષિકુળનાં માન વધાર્યાં અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરી અમરપુત્ર બની અમૃત પીવાનો માર્ગ મોકલ્યો કરી આપ્યો.

આર્ષપુત્ર સંસ્કારહીન ન રહી શકે; તે તો સત્યનિષ્ઠ, સત્યવાદી, સુસંસ્કારી ચર્ચ રહે. પ્રકાશ-ભા-માં રમતો ન રહે તે ભારતીય ન હોઈ શકે : બ્રાહ્મણ પુત્ર બ્રહ્મવિદ્ બની બ્રહ્મભાવથી વિખુટો ન પડે. બ્રહ્માનંદનો રસ પીને અમર ન થવાય તો શું વિષયાનંદનો રસિયો અમરરૂઢ લાવી આપશે ? વિષયાનંદનો-જનગતિક સુખનો કડવો નીવડતો રસ ત્યાગીને બ્રહ્માનંદનો રસ પીને પૂજ્યશ્રી અમર બન્યા અને અમર બનવાની સાધના બતાવી ગયા. એ અમર રસ તો સમરસ ચર્ચને સર્વ રથે સર્વ કાળમાં શરપૂર પઓ રહ્યો છે. શોધીને પીતાં આવડતું જોઈએ. પણ આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ‘તરણાં ઓથે કુંગરૂં, કુંગરૂં કોઈ દેખે નહીં.’ તરણું ખસેડાય નહીં અને કુંગરૂં દેખાય નહીં. એ તરણું ખસેડવાની યુક્તિ આ

મંત્રમાં આપી છે : તેન દયકેન મુક્તિયા : । ત્યાગપૂર્વક બોગન. ઈશ્વરની વસ્તુ ઈશ્વરને સોંપીને-તેને અર્પણ કરીને જરૂરિયાત પ્રમાણે તેનો ઉપભોગ કરવાથી રસસ્વરૂપ બ્રહ્મ પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે-પદાર્થોમાંથી મમબુદ્ધિ ઉઠાવી લઈ બ્રહ્માર્પણબુદ્ધિથી તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય કર્મબંધનમાંથી છૂટે અને આત્માનું રક્ષણ કરી મોક્ષસ્વરૂપનો લાભ મેળવે.

કપીરજી પણ એવી સલાહ આપે છે :

મેરા મુક્તમેં कुछ नहीं, जो कुछ है सो तोर (तेरा) ।
तेरा मुक्त को सोंपते क्या लगेगा मोर (मेरा) ॥

ગીતાજી પણ એ જ ઉપદેશ આપે છે :

महार्पणं महद्विभङ्गमाग्नौ ब्रह्मणः हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन जन्ताज्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

પૂજ્યશ્રી બોજન સમયે ઉપરોક્ત શ્લોક બોલીને બોગ આરોગતા, સેવકોને અને ભક્તોને એ કારણે બોધ મળતો કે પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુની આગા લઈ ઉપ-ભોગમાં લેવી, એમ કરવાથી આપોઆપ પરિબ્રહ્મત્વ પર અંકુશ મુકાય અને મનુષ્યકૃત હોષ, આપત્તિ અને દુઃખમાંથી સ્વનું અને સમાજનું રક્ષણ થાય.

પૂજ્યશ્રી તજેનું સૂત્ર પણ વારંવાર સંભળાવતા :

સંગે ત્યક્ત્વા સુખી મવ । સંગ છોડીને સુખી થાય. એ સૂત્ર ઉપરોક્ત ઉપનિષદ મંત્રનો અનુવાદ છે. પોતે એ સૂત્રને પોતાનું જીવનસદ્ધમ બનાવ્યું હતું અને તેથી પોતે હરકોઈ હાલતમાં અલગના અલગ-નિર્લેપ રહ્યા. એ સૂત્રના અનુચરણમાં પોને પર છોડ્યું હતું. છેવટે આશ્રમ લેર પણ છોડ્યું. એક પછી એક સંગ છોડતા રહ્યા. અંતિમ અવસ્થામાં યુરુસંજ્ઞા દીલો કરી દીધો, શિષ્યસંબંધ અળગો ને વેગળો કીધો, અંતરંગી સેવકોને દૂર હઠાવ્યા, અને દેહસંજ્ઞા તોડ્યો તે તોડ્યો. મનમાંથી હઠયા, બુદ્ધિથી પર થયા. અહંભાવથી મુક્ત થયા. સમિચ્છાનંદ ઈશ્વરનાં છેવટનાં દર્શન કરી લઈ, સમિચ્છાનંદધન બ્રહ્મ-સ્વરૂપે રિયત થયા તે થયા. સાપેક્ષિક રીતે સમજાવું હોય તો સમજી લઈએ કે પોતે સ્વ-સ્વરૂપે શીષ રહ્યા. ચેતન કળા ત્રણે શરીરમાંથી હડી ગઈ એટલે વ્યાપક આત્મા તેના શુદ્ધ સ્વરૂપે હતો તેવો ને તેવો થઈ રહ્યો. શરીરના મર્્યા પછી એ રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ ચકે એમ સમજવાની જરૂર નથી. જીવનમુક્ત મહાત્માની તો એ રિયતિ હરહમેશ જાની. રહે છે. પૂજ્યશ્રી વારંવાર અણત્રકનો આ અનુભવ-શ્લોક કહી સંભળાવતા :

યંદિ દેહં પૃથક્ કૃત્વા ચિતિ વિદ્રામ્ય તિષ્ઠમિ ।

અણુનૈવ સુષ્ઠી જ્ઞાન્તો ચન્ધમુક્તો મવિષ્યસિ ॥

જો તું દેહથી-સ્થૂણ, સૂક્ષ્મ, કારણ દેહથી પૃથક્ થતો થતો તેની પારના ચિતિ-ચેતનતત્ત્વમાં વિશ્રામ કરી રિયર થઈ જાય તો દમણા જ સુખી, ચાન્ત અને અન્ધનમુક્ત થઈ જાય. અને એ છે અનુવાદ આ સૂત્રનો કે :

આત્માર્થે જગત્-પૃથિર્વી ત્યજેત્ ।

પોતે સુખી થયા હતા, ચાન્ત હતા અને જીવતાં જ્યાં મુક્ત થઈ ગયા હતા. વિદેહમુક્ત થઈને પોતાને મળવાનો માર્ગ ખોલના ગયા છે. મૂકમાવે કહે છે-ખોલાવે છે-ધસારો કરે છે કે, ભડિનમાર્ગે આવો તો જેવા ભાવે આવો તેવાં દર્શન દઉં. જ્ઞાનમાર્ગે આવો. તમારું સ્વસ્વસ્થ જતી જાઉં. દર્શન કર્યું જાય. હૃદયમાંથી હું કદી બહાર જઈ શકું એમ નથી. આજેય હું હૃદયમાં તો છું. પણ તમારા હૃદયનો કાચ જરા મેલો રહે છે. સાફ-સ્વચ્છ કરો. હૃદયની બહાર હું કરી મથો નથી. જ્યાં હોતો ત્યાં જ આજે છું, કાલેય ત્યાં હોઈશ. દિવ્ય દૃષ્ટિ ખોલવાની જરૂર છે.

દેવો મૂત્વા દેવં યજેત્ । દેવ યઈને દેવનું યજ્ઞન-પૂજન કરવું. હંમો મૂત્વા હંસં યજેત્ । હંસ જની હંસના યજ્ઞમાન જની શકાય. યોગ્ય યજ્ઞમાનને ત્યાં-તેના હૃદયમાં દિરમાં હંસદેવ આવે જ આવે. હૃદય શુદ્ધ થવું જોઈએ. તેમાં તે વ્યક્ત થાય

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર પણ એ જાગૃતની સાક્ષી પૂરે છે :

યે યથા માં પ્રવચન્તે તાંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ ।

જેવી રીતે મારી પ્રપત્તિ કરે-જાગૃત કરે, તેનું હું તેવી જ રીતે ભજન-સેવન કરું છું.

ભજવાનને ભાળા બાજવાનું ચરણ લેવું પડે શ્રી રામચન્દ્રજીને ઓળખવા રામાયણ વાંચવું-વિચારવું-પચાવવું પડે. શ્રી હંસદેવજીને શોધવા-સમજવા માટે આ 'હંસસ્મૃતિ' ઉપયોગી થશે ?

સર્વે સુલિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા. ।

સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃસ્વમાર્ગ મચેત્ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ સુશાન્તિર્ભવતુ । સર્વાંસિદ્ધિ શાન્તિર્ભવતુ ॥

હ રિ હ ર

ॐ

॥ नमः शान्ताय तेजसे ॥

ॐ

तेजसे श्रीरामस्वरूपाय श्रीकृष्णस्वरूपाय तेजसे ।
योगीजनानुभूताय नमः सर्वस्वरूपाय तेजसे ॥

परिशिष्ट क

अवनवृत्तान्त

શ્રી હંસદેવજી અવધૂત

PHOTO PRINTED BY

SHRI. MAHAVIR PRINTING WORKS, BOMBAY 5.

પૂર્વબોલ

શ્રીયુત ભાઈલાલભાઈ અમીન (મુંબઈવાળા) અને સૌ શ્રીમતી તનુમતીમહેન ગિરિમપ્રસાદ (અમદાવાદનાં) ની વારંવાર કરાતી વિનંતીને માન આપી પૂજ્યશ્રીએ પોતાનું થોડુંક જીવનવૃત્તાન્ત લખાવ્યું હતું તે આ સાથેના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. લગભગ ૨૦-૨૧ વર્ષની ઉંમર સુધીના જીવનપ્રસંગોનો એમાં ઉલ્લેખ છે. પોતે મન મૂકીને એ જ્ઞાતાત આપ્યું હોય એવી છાપ તો બિહતી નથી છતાંય એ કેટલીક અગત્યની હકીકત પર ઠીકઠીક પ્રકાશ ફેંકે છે.

(૧) પૂજ્યશ્રીને એક જાહેન હતું, જે સંબંધે પૃષ્ઠ ૨ માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં જાહેન વિષે એઓશ્રી કશું કહેતા નથી, એટલે એમ માની લેવાય કે કાં તો એ જાહેન એમનાં સગાં જાહેન ન હોય કાં તો એ જાહેન વિષે એમને અહીં કશું પણ કહેવાની જરૂર ન લાગી હોય.

(૨) તે સમયે શીખ અને હિંદુઓ વચ્ચે ધણો મીઠો સંબંધ હતો.

(૩) નાના નાના છોકરાઓ સારા સંતમહંતોની માલીએ ભેટપે ધરાતા-આવા એ ધરાયેલાં બાળકોને સંત મહારાજો ઉછેરતા અને પછી સાધુસમાજમાં તેમને લઈ લેતા. આવા નાના છોકરાઓ સાધુ બને તેમાં સમાજ તરફથી ખાસ અવરોધ નહોતો.

(૪) પૂજ્યશ્રી પૂર્વજન્મના કેઈ યોગપ્રજ્ઞ પુરુષ હતા એટલે જ કમંસાક્ષી વિધાતાએ એઓશ્રીને નાનપાણથી વિરક્ત જેવા ઉચ્ચ કોળિના મહાત્માઓનો સમાગમ કરાવી આપ્યો હતો. આવા વિરક્ત મહાત્માના સંસ્પર્શથી પૂજ્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ ખીલતું રહ્યું. રમડતા રજગતા પોતે આવા મહાત્માઓ પાસે જઈ ચમ્પા ત્યારે જ એઓશ્રીને મુખસંતોષ મળ્યાં અને સન્માને ચંદ્રવાનો મોકળો માર્ગ મળ્યો.

કુંભમેળામાં આવા વિરક્ત મહાત્માઓનાં જેમણે દર્શન કર્યાં છે અને જેમણે સક્રિયતાથી તેમની દિનચર્યા નિહાળી છે તેઓ ઉપરની હકીકત સંપૂર્ણ રીતે સમજ શકે એમ છે. એ મહાત્માઓ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તપ, તિતિસા, સાધના, પંડિતઈ આદિમાં એકેકને ટપી નદ્ય એવા હોય છે. ઉચ્ચ આદર્શને આચરણ દ્વારા બ્યક્ત કરવાને માટે તેઓ તનતોડ પ્રયાસ કરવા કટિબદ્ધ થાય છે, થયા છે.

(૫) પૂજ્યશ્રીના ઉદારતા, સ્વતંત્રતા, સ્વમાન, તેજ વિનય, નિશ્ચયતા, સંતોષેલા, દયાદ્રાવા આદિ સદ્ગુણો બાળપણથી જ હિષિતર થતા બધા છે. વળી તેઓશ્રી ખટપટી, તકરારી, નિષ્ણેષકારી વાતાવરણથી દૂર ભાગતા હતા. એટલે અનુમાન કરવું પડે કે એઓશ્રીએ પૂર્વજન્મમાં સાધનસંપત્તતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેનાં સંસ્કારબીજ એઓશ્રીના મુખ માનસમાં સંક્રાન્ત અને સંજીવિત થયાં હતાં, જે મુયોગ મળ્યે જલગદ યઈ ઉપર આવતાં ગયાં અને એઓશ્રીને આગળ ને આગળ વધવાની પ્રેરણા આપતાં રહ્યાં. એઓશ્રીનું અદૃષ્ટ જ એમને પ્રગતિને પંથે વાળતું રહ્યું. (વાંચો મગવદ્ગોતા અ. ૬, શ્લો. ૪૩-૪૪).

(૬) પૂજ્યશ્રીની ઉંમર સંબંધે કંઈક અસંમતતા અને અસ્પષ્ટતા રહી ગઈ છે. એટલે અનુમાનવું પડે કે એઓશ્રીએ ૧૧૫ અને ૧૨૩ વર્ષની અંદરના કોઈ એક વર્ષે દેહ-વિસર્જન કર્યું. (જુઓ ઉંમર પ્રકરણ)

તા. ૨૭-૭-૫૮ : (શ્રી ભાઈલાલભાઈ અનુવાદ કરી લખે છે : રાતના પોતાનું જીવન-
ટૂંકાંત જમ્યા પછી કહેવા માંડ્યું. તા. ૨૬-૭-૫૮ : જુગુપ્સાદિતાનું વાચન બોરકર મહા-
રાજનું કપું હતું ત્યાર પછી આ વાત બરી રાખી. તા. ૨૮-૭-૫૮ : લખવાનું શરૂ થયું.
પોતે ઘણીવાર 'હું' તો રથાને 'આવાજ' શબ્દ પ્રયોજતા)

જાતે શીખ. જન્મ પંચમમાં થયો. આઠ મહિના થયા ત્યારે માતાજી સ્વર્ગ-
વાસ થયેલાં. સત્તાનનના જળવા વખતે શ્રી (આવાજ)ની ઉંમર તેર વર્ષની હતી.
પિતાજી મિલિટરીમાં હતા.

માતાજીના ગુજર્વા પછી કાકાને ત્યાં માસી (માતાની બહેન) હતી ત્યાં
રહેલા પોતે પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે માસી પશુ ગુજરી ગઈ. ત્યાર પછી
પિતાજીએ માતાજીની બહેન સાથે લગ્ન કર્યાં.

માતાજીને બધી મળાને છ બહેનો હતી અને ત્યાર બહેનો એક જ ઘરમાં
પરણેલી.

તન્દુરની રોટી બનાવવા નાટે જંગમમાં કાંટા લાવવા જવું પડતું હતું. નદી
એક માઈલ દૂર હતી. ત્યાંથી પાણી લાવવાનું હતું.

પિતાજીને ત્યાં સાધુલોક આવતા હતા. સાધુની સેવા કરવાનું પશુ કામ
હતું. વિરક્ત મહામાઓ પશુ આવતા.

શાદીની વાત થતા લાગી અને લલેશા નહિ તેમ જ અપરમાનું સંભળવું
પડતું તેથી ગૃહ છોડવું પડેલું.

ઉદાર વૃત્તિને લીધે આવાજ બીજાને માગે તે ચીજ આપતા તેથી લોકો
પાગલ કહેતા હતા.

પહેલાં દસ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે નીકળી ગયેલા પોતાનું કામ કોઈને
પસંદ ના પડે તેમ જ બોલવું પસંદ ના પડે.

ત્યાંથી રસ્તા ઉપર સડક ઉપર કામ કરનાર કોઈ કારકુનને ત્યાં નોકરીએ
રહ્યા. સડકનું કામ કરવાનું તેમ જ કારકુનનું કામ કરવાનું. ત્યાં શ. ૩૭
પગાર મળતો. છૂટક દિવસના એ આના મળતા.

તથા વખત ઘર છોડીને ચાલ્યા ગયેલા પશુ પહેલી બે વખત પિતાજીને
અપર પડતાં લઈ આવેલા. બે વખત આમ થવાથી શાદીની વાતચીત થયેલી.

નીલગંસિંહના શીખોના દેવની સાથે સામેલ થયા. તેમનાં કૂતરો સાચવવાની
ડેરી આપેલી. ત્યાંથી ગુજરાનવાજા આવ્યા. કૂતરોની બાંધણી. સાંકળ
વાળી કૂતરો લડવા લાગ્યા અને માલિક (નીલગંસિંહે) જણાવ્યું કે કૂતરોને
આવાજએ લડાવ્યાં. નીલગંસિંહ તામસી વધારે હતા. તેથી આવાજને ડર લાગ્યો.

કે મારશે તેથી મુજવાનવાલામાં ધર્મશાળા હતી, ત્યાં એક શીખ પૂજારી હતો, તેને પોતાને હોડાવવાની અરજ કરી.

પૂજારીએ એક ઓરડીમાં સંતાડી દીધા. ત્યાર પછી નીહંગસિંહે બેત્રણ વખત તપાસ કરી. પૂજારીએ જણાવ્યું કે અહીં કોઈ કશું જણ્યું નથી. હેતરે કંટાળીને ત્રણ દિવસ તપાસ કર્યા પછી નીહંગસિંહ આગળ ચાલ્યા ગયા.

લાહોર જિલ્લામાં રતોડી ગામના કોઈ મહન્ત તે ધર્મશાળામાં આવ્યા. તેમણે પૂજારી પાસે ખાવાજીની માગણી કરી અને ખાવાજી તે મહન્તની સાથે ગયા. તે મહન્તનું નામ નીકુસિંહજી હતું.

પોતાનું નાનપણમાં નામ તેજસિંહ હતું. નીકુસિંહે પોતાનો એક માણસ ખાવાજીને સંગાથમાં આપ્યો અને તેની સાથે રતોડી આવ્યો, જ્યાં નીકુસિંહ રહેતા હતા, ત્યાં ખાવાજીને મોકલી આપ્યા.

ત્યાં પચીસત્રીસ થોડા હતા. પંદરત્રીસ બેંસો હતી. તેમાંથી ખાવાજીને થોડા પસંદ કરવાનું હતું. ખાવાજીએ જણાવ્યું કે અધા થોડા તેમના જ હતા.

ત્યાં એકા તરીકે રહેવાનું હતું તેથી જે કામ આવે તે કરવાનું હતું.

બીજા શીખ ચિખો હતા. તેમનો નીકુસિંહ સામે દ્વેષ હતો તેથી તકરારો થવાનો પ્રસંગ હતો. શ્રી ખાવાજીને એમ થયું કે મારામારીમાં તેમને ભાગ લેવો પડે, તેથી પોતે નીકુસિંહનો આશ્રમ (મહિના સુધી) છોડીને ચાલ્યા ગયા.

ત્યાંથી જોરખનાથના નાથ સંપ્રદાયનો કસુર (લાહોર જિલ્લા)માં મઠ હતો ત્યાં ગયા. તેમણે કાન વિધાવવાનું હતું અને એકા થવા કહ્યું, તેમ જ ત્યાં મોટા માટલાં બેઠેલી ગીતીઓ તેમ જ સ્વગીતો ગાતાં. અને એકો થવા કહ્યું.

ત્યાં મન લાગ્યું નહિ તેથી લાંથી ચાલ્યા ગયા. એકા જાતના સાધુ મળ્યા અને તેમની સાથે લાહોર આવ્યા.

લાહોરમાં નિર્વાણ સાધુ (નાગા ખાવા) ની જમાતમાં પહોંચ્યા. એકા સાધુ તમાકુ પીતા, શરાબ પીતા તથા માંસ ખાતા; તેથી તેમને હોડી દીધા અને નિર્વાણ સાધુ સાથે રજા.

તેમણે શ્રી ખાવાજીનું નામ નીકુરામ પાડ્યું. આ ગીના ઘર હોજા પછી બેત્રણ વર્ષમાં બનેલી. (નીકુ એટલે હોટો)

લાહોરથી અમૃતસર પહોંચ્યા. દિવાળી ઉપર અમૃતસરમાં મોટો મેળો થાય છે. ત્યાં ધણા સાધુઓ આવે. ત્યાં નિર્વાણ સાધુની જમાત સાથે અમૃતસર આવ્યા હતા.

ત્યાંથી અમૃતસર ઉદારી સંપ્રદાયના બહારથી આવેલા સાધુની જમાત સાથે જવા માટે તથા તેમના એલા યવા મહન્તે કહેયું. ત્યાં પણ શરાવજાજી તથા મહાસાધાર હતા, તેથી ત્યાં ગયા નહિ.

તે મહન્ત, જેમનું નામ જવાહરદાસ હતું તે પણ સુદર હતા. તેમના એલા યવાનું આવાજીને મન થયું. મનથી જવાહરદાસ સંતને યુરુ બનાવવા પોતાને વિચાર થયો. તે મોટા મહન્ત હતા. તેઓ સો વર્ષ જીવેલા. હવે સમાધિ લીધી છે.

જવાહરદાસના યુરુ બનાવવાનું તે પણ ધણા સુંદર અને તેજસ્વી હતા. તેમની પાસે પણ પચાસ સાઠ સાધુઓ રહેતા હતા.

શરઆતમાં જવાહરદાસે પ્રેમ બતાવ્યો પણ પછી ગાળો દેવા માંડેલી.

તેવામાં કોઈએ એક નાનું બાળક ત્યાં મહન્તને અર્પણ કર્યું અને તેની સંભાળ રાખવાનું કામ આવાજીને આપવામાં આવ્યું.

પગખમાં રિવાજ હતો કે જે બાઈને પુત્ર ન હોય, તે કોઈ અખાડામાં મહન્ત પાસે સંકલ્પ લે કે પહેલો પુત્ર અખાડામાં આવશે અને બીજો પોતે રાખશે—તેવી રીતનો બાળક આવેલો. તેની સંભાળ રાખવાનું કામ શ્રી આવાજીને સોંપવામાં આવેલું.

જવાહરદાસ સાધુએ આવાજીને તેમનું નામ હંસદાસ આપ્યું. બીજા વિરક્ત સાધુઓ પછીથી મળેલા તેમણે આવાજીનું નામ હંસદેવ પાડેલું. જવાહરદાસે કશું કે આવાજીએ પોતાના કેસ ઉતરાવી દેવા અથવા જતા રાખવી અને રખ્યા લગાવવી એટલે આવાજીને ત્યાંથી જવાનો વિચાર થયો. કોઈ એક સવારમાં એકલા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. બાજરીના બેતરમાં સંતાઈ ગયા. પોતાને માર મારે તેના ડરથી સંતાઈ ગયેલા.

ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર ઇલાકામાં આવ્યા. ત્યાં કોઈ નાથ પથના સાધુ મળ્યા તેમની સાથે યવા. તેમણે પણ આવાજીને એલો યવા કહેયું. તે સાધુનું નામ ભેરવનાથ હતું. ત્યાં આવાજીનું મન ગોઠ્યું નહિ.

પછી નારાયણદાસની ઉદારી સંતોની જમાતમાં પોતે બેગ થઈ ગયા. ત્યાં આવાજીનું સારું મળેયું. સરસ્વતી નદીને કિનારે કિનારે ફરેલા. પંદરવાસ દિવસ તે જમાતમાં રહ્યા.

ત્યાંથી શાહપુર, અંબાલા કેન્ટોનમેન્ટ પાસે આવ્યા. ત્યાં ધર્મશાળામાં આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ રહ્યા. અંબાલા કેન્ટોનમેન્ટમાં જાવણીમાં મુખાસિંદની ધર્મશાળામાં રહ્યા. ત્યાં દલપતદરિ (નિર્મળાસંત) તેમની પાસે ગયા. તે

સંતાના એક સાથે ઝગડો ચલે હતો. ત્યાં બિહાર માગી લાવે અને ત્યાં રહે..

તેનામાં કુરુક્ષેત્રનું સૂર્યમહાલ્ય આવ્યું. તેથી ત્યાંથી બેઠાને મહાલ્ય ઉપર કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. તે વખતે રેલગાડીમાં બેસી ત્યાં આવ્યા. પતિવાલાથી બાર માર્કલ ઉપર કુરુક્ષેત્ર આવ્યું છે. ત્યાં સરસ્વતી નદી અને પાંડવોનું મોટું તળાવ છે. નિર્મળા પંચાવતી અખાડામાં રહ્યા.

ત્યાં ઉદાસી પંચના લક્ષ્મણદાસ મહંત મુરારાજાદના નિર્વાણ મળ્યા. તેમણે બાવાજીને મુરારાજાદ આવવા કહ્યું. તે મહંત સાથે મુરારાજાદ ગયા. ત્યાં મોટો બંગ્લો હતો. તે મહંતે પોતાના ગુરુનો બંગ્લો ક્યો હતો.

ત્યાં બાવાજીને કોઠારી બનાવ્યા તથા પૂજારી બનાવ્યા લક્ષ્મીનારાયણની પૂજા કરવાની. ત્યાં રોમચંગા નદી હતી. પોતે નદીએ નહાવા ગયા અને ચાવીએ પોતાની પાસે હતી. મહંતને કોઠારી ચાવીની જરૂર પડી. બાવાજી નદીમાં નહાતા હતા. કોઈ સાધુ બાવાજીને નદીએથી બોલાવી લાવ્યા. મહંત ધણી ગુસ્સે થયા. તેથી બાવાજી ચાવી આપીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

ત્યાંથી અંબાલા કેન્ટોનમેન્ટની છાવણીમાં આવ્યા. ત્યાં કિશોરલાલ શેઠને ત્યાં રહ્યા. તેમણે વજીરાજાદની ટિકિટ લઈ આપી અને પોતે વજીરાજાદ આવ્યા. ત્યાં ગુરુનો કોઠો હતો ત્યાં ગયા.

ત્યાં કાશ્મીર જતા પાંચ સાધુ આવે ગયા. બાવાજી ત્યાં સુધી ચાલતા આવેલા તેથી રરતો જાણે તેથી તે સાધુઓ સાથે ચાલી નીકળ્યા. તેમની સાથે ગુજરખાન સુધી આવ્યા. ગુજરખાન જેલમ અને રાવળપીંડીની વચમાં હતું.

આ વખતે ઘઠી ન હતી. ઉંમર નાની હતી તેથી સાધુઓ નાના છોકરાને કાશ્મીર લઈ જવા માગતા ન હતા.

ત્યાંથી સુખો ગામમાં ઠાળાસિંહ નિર્મળા સાધુ, જેમની સાથે પચાસ સાધુ હતા તે જમાતમાં મળી ગયા. પોતાની ઉંમરના પછે તેમાં સાધુ હતા.

ત્યાં ' પ્રત્યેષ્યંદોદય ' નામનું નાટક પહેલવહેલું વાંચ્યું. સાધુઓ વાંચતા આવડતું તેથી વચિત્રમાં આવેલું. ત્યાર પછી ત્યાં ' તુલસીરામાયણ ' વાંચ્યું. ત્રણ વર્ષ ત્યાં રહ્યા. ત્યાંથી વાંચનાનો શોખ વધ્યો.

કહેરસિંહ ત્યાં શિષ્ય હતા. તેને ઉદાસી પંથ તેમ જ નિર્મળા પંથનો તફાવત બતાવ્યો તેથી પંડિત બાવાજી ઉપર વધારે પ્રેમ રાખતા હતા.

આ મંડળી સાથે દિવાળી ઉપર અમૃતસર આવ્યા. દિવાળી કરી જલંદર

જિજ્ઞાસામાં દુઆગમાં આવ્યા. ત્યાંથી હરતારપુર આવ્યા. ત્યાંથી કપૂરથલા જમાતની સાથે આવ્યા.

બેદમુદિ વધવાથી બાવાજી ત્યાંથી નીકળી કમુરમાં (લાહોરની પાસે) આવ્યા. ત્યાં લાહોરમાં ગરીબદાસ સંપ્રદાયના પંડિત અનંતપ્રકાશની મંડળીમાં જોડાયા. ત્યાં બહુવા રહ્યા. ત્યાં કૌમુદી (વ્યાકરણ) બહુવા માંડ્યું અને મોક્ષો પછી શીખવા માંડ્યા.

ત્યાંથી પાછા જમાતની સાથે કમુરમાં આવ્યા. ત્યાં ગરીબદાસ પંથના મુખ્ય મહાન ભારકરાનંદજી મળ્યા. તેમની સાથે ચાતુર્માસ કર્યો અને પેદસ જન્મધર આવ્યા.

આ વખતે બાવાજીને ઘડી આવી ન હતી. થોડી મૂછ ઊગવા માંડેલી. માથું મૂંગાવેલું.

ત્યાંથી એ લોકોની સાથે નભા રોટમાં આવ્યા. ત્યાંથી પતિવાસા આવ્યા. પછી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાંથી બોગડ અને ત્યાંથી દિલ્લી આવ્યા. ત્યાં શિષ્યો સાથે ન હતા. ત્યાંથી હાથરસ, ફરુકાબાદ, કાનપુર યર્ષ પ્રયાગમાં આવ્યા. ૧૮૫૬માં અર્ધકુંભ હતી. ગરીબદાસની જાવણીમાં આખો મેળો પૂરો કર્યો.

ત્યાંથી પેદસ કાશી આવ્યા. ત્યાંની નૌકામાં બધા શિષ્યો સાથે ગયા. કાશીમાં ઉપરની મંડળીને છોડી.

અસીધાટ ઉપર પંડિત જવાહરદાસના મકાનમાં રહ્યા. ત્યાં કૌમુદી (વ્યાકરણ) બહુવાનું (પાઠ કરવાનું) આણુ રાખ્યું.

ત્યાં ચાર સાધુઓ સાથે હતા. એકને ગૂમકું થયેલું. દરદ વધારે થયું. તેની સારવાર પણ કરવાની. કાશીમાં કૃષ્ણાનંદ પંડિત હતા. તે દવા કરતા હતા. તેમણે અળસીની પોટીસ દૂધમાં કરવાની કહી હતી. પોતાની પાસે પેસા નહિ તેથી નિરાશ થયા અને મંગા નહી ઉપર ચાલ્યા ગયા. ત્યાં ચાર બાની મળી. અળસી લીધી. દૂધ પીધું. તેમાં વખત યર્ષ મયો, તેથી અળસેત્ર જેમાં બે આના. પણ મળતા હતા તે પણ બંધ થઈ ગયું. સાધુની દવા કરી. તેની તનિયન સુધરવા માંડી.

ત્યાર પછી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. નંદીકિનારે ચાલતા ચાલતા બેગસર આવ્યા. ત્યાં ગરીબદાસની ભારકરાનંદની મંડળી મળી. તે મંડળી જગન્નાથ જતી હતી. તેમની સાથે ચારા જિજ્ઞાસુધી આવ્યા. ત્યાંથી બેવણ મહાત્મા સાથે પટણા આવ્યા. ત્યાંથી રાજગ્રહ અને ત્યાંથી હમુયાનમાધ આવ્યા. અંકગરપુર રમેશીમાં ગોપાલદાસ મહાન્તને ત્યાં રહ્યાં. ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યાં.

ત્યાં નાનામોટાના બેઠકાનું ન હતા ત્યાં સાધુઓમાં ઠંડાઈ માટે તકરાર પડી. તેથી બધા સાધુઓ ચાલ્યા ગયા. પશુ ચારપાંચ સાધુ સાથે પોતે ત્યાં રહ્યા. અને ચાલુમાંસ ત્યાં કર્યા.

શુરુપર્વ બાબા નાનકના આદ્યપ્રસંગ દયમે મોટો ઉત્સવ હતો. ત્યાં બધાંને શ. રૂ તથા એક ચાદર આપવામાં આવેલાં. ત્યાંથી બૈજનાથ અને ત્યાંથી રાણીગજ આવ્યા. ત્યાર પછી કલકત્તા આવ્યા.

તા. ૨૯-૬-૧૯૮૮.

કલકત્તામાં શીખોના શુરુના બાગમાં બાગાણ રહ્યા. ત્યાં એક સંપ્રદાય સાધુએ એક બંગાલીના ઘરમાં તેની બહેન બીમાર હતી તેને દવા આપી. સંતોગવશાત્ તેને મટી ગયું. બંગાલી બાણને વિશ્વાસ આવ્યો કે સાધુ સારા છે.

સંપ્રદાયે જણાવ્યું કે પોતે સોનું બનાવવાનું જાણે છે. અર્ધું સોનું અને અર્ધી ચાંદી એક નાના માટલામાં મૂકી, તેમાં દરા મૂકવાથી બધું સોનું થઈ જશે, એમ કહ્યું. તે બંગાલી પોતાના ઘરના સોનાના ઢાગીના તથા ચાંદીના ઢાગીના તેમ જ સર્ગાઓના પશુલાઈ માટલામાં મૂકી સંપ્રદાય સાધુ પાસે તે લાવ્યા.

સંપ્રદાય સાધુએ પૂજની સામગ્રી માગી, છાણાં માગ્યાં, બંગાલી પૂજનો બધો સામાન લેવા ગયો તે વખતે સંપ્રદાય સાધુએ બધાં ઘરેણાં કાઢી લીધાં અને અંદર પથ્થર મૂક્યા.

બંગાલી બાણ પૂજનો સામાન લઈ આવ્યા ત્યારે લાંબી બનાવગાવી, તેમાં માટલું મુકાવ્યું અને અગ્નિ પ્રગટ કરાવી.

સંપ્રદાય સાધુએ એમ કહ્યું કે પોતે મંગાકિનારે જાય છે. રાતના લક્ષ્મી-પૂજ કરશે અને બીજે દિવસે લઠી ઉઘાડવી ત્યારે બધું સોનું થઈ ગયું હશે.

ઘોડાગાડી મંગાવી. તેમાં બેસી સંપ્રદાય સાધુ ચાલી ગયા. બીજે દિવસે ખપેર સુધી રાહ જોઈ પણ સંપ્રદાય સાધુ આવ્યા નહિ. એટલે બંગાલી બાણએ લઠી ઉઘાડી અને જોયું તો બધું સોનું થવાને બદલે તેમાં બધા પથ્થરના ટુકડા જોયા.

તે બંગાલી બાણએ પોલીસને રિપોર્ટ કર્યાં. પોલીસે જ્યાં જ્યાં સાધુ રહેતા હતા ત્યાં ત્યાં તપાસ કરી. પોલીસ શુરુબાગમાં, કે જ્યાં બધા સાધુ હતા ત્યાં પણ ગયા. તે વખતે બાગાણ બિલ્લા માગવા ગયા હતા. ત્યાં પૂજનીના છોકરાને પૂછ્યું કે સંપ્રદાય સાધુ ક્યાં ગયા? ત્યારે છોકરાએ કહ્યું કે હંસદેવ જાણે પોલીસે બાગાણનું નામ લાંબી લીધું.

ખીજે દિવસે સવારે પોલીસ જમાદાર જે મુસતમાન હતો તે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ત્રણયાર સાધુ દના. ખીજ સાધુએ આવાજને દંસદેવ નામથી ઓળખાવ્યા.

નાદીધોઈને આવાજ તૈયાર થયા અને શહેરમાં પોલીસ સાથે ગયા. રસ્તામાં પોલીસે આવાજનાં નામઠામ-ઠેકાણું વગેરેની તપાસ કરી. આવાજએ સરળ ભાવથી બધું બતાવી દીધું. એટલે પોલીસે આવાજને કહ્યું કે યાણામાં જવું પડશે. જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે લઈ ગયા. સાહેબે આવાજને પૂછ્યું કે સર્પિદાસને ઓળખે છે ? આવાજએ કહ્યું કે પોતે તેને ઓળખતા નથી.

સાહેબે આવાજને ઇમ આપ્યો. આવાજની તપાસ કરવા કહ્યું. આવાજ પાસે એક જ કમડું હતું તે કાઢી નાંખ્યું. ત્યાર પછી પોલીસે આવાજને લાલચ આપી કે રા. પંજુ તું ઇનામ મળશે અને સર્પિદાસને બતાવવા કહ્યું. આવાજએ જવાબ આપ્યો કે પોતે ઓળખતા નથી.

પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ગામ, નામ, ઠામ, ઠેકાણું વગેરે આવાજની બધી વિગતો લખી લીધી. આવાજને ધમકાવવા માંડ્યા. આવાજ પશુ ન આપ્યું. અને ખાટલા ઉપર બેસાડી રાખ્યા.

ક્ષત્રિય લોકો સિપાઈ દના તેમજે આરામ કરાવી આપ્યો. મીઠાઈ મંગાવી આપી અને આવાજને જમાડ્યા. સિપાઈઓએ પછી પૂછ્યું કે કાંઈ ભણ્યા છો કે નહિ ? આવાજએ હા પાડી, તેથી તુલસીરામાયણની કથા કહેવા કહ્યું.

બેતણુ કલાક પછી અંગ્રેજ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાછો આવ્યો, સિપાઈઓ બધા ઊભા થયા આવાજ બેસી રહ્યા. આવાજને ખીજ કોઈ સાધુ ઓળખે છે કે નહિ તે બેતણુ સિપાઈઓને તપાસ કરવા કહ્યું. કલકતા શહેરમાં જ્યાં જ્યાં સાધુ હતા ત્યાં આવાજને લઈ ગયા અને તપાસ કરી કે આવાજને કોઈ ઓળખતું હતું કે કેમ ? પશુ કોઈ સાધુ આવાજનો ઓળખાતો ન નીકળ્યો.

સિપાઈઓએ ફરીથી આવાજને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે લાગર કર્યા અને જણાવ્યું કે આવાજ સર્પિદાસને ઓળખતા નથી અને ખરા સાધુ છે. પછી આવાજને છોડી મૂક્યા અને કહ્યું કે સર્પિદાસ મળે તો જણાવશે.

પછી આવાજને રજા આપી આવાજ નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાછળ છૂપી પોલીસનો માણસ પણ મોકલાવ્યો. છૂપી પોલીસના માણસને આવાજએ બધી કડોક્ત ફરીથી કહી બતાવી અને જણાવ્યું કે પોતે સર્પિદાસને ઓળખતા નથી. આવાજએ ગુરુનામમાં જવાનું કહ્યું. છૂપી પોલીસનો માણસ પણ તેમની સાથે ત્યાં ગયો.

રસ્તામાં તે છૂપી પોલીસે જણાવ્યું કે પોતે પોલીસ હતો અને બાવાજીની પાછળ આવ્યો હતો. યુરુઆગ મુઘી તે બાવાજી સાથે ગયો અને ત્યાં મુઘી ચાલ્યો ગયો.

બાવાજીએ પૂછારીને કહ્યું કે તેના હાકરાએ પોતાનું (બાવાજીનું) નામ ખોટું કહેલું. ત્યાર પછી ત્રણચાર દિવસ બાવાજી શિક્ષા લેવા જતા ત્યારે છૂપી પોલીસ તેમની પાછળ ફરતી હતી.

દ્વિતીય પોલીસ ચામુના સિપાઈઓએ બાવાજીને તુલસીરામાયણની કથા કહેવા માટે આવવા કહ્યું. ત્યાર પછી બાવાજીએ યુરુઆગ છોડી દીધો અને જુગલકિશોર રૂપિઆના બગીચામાં સાધુ હતા ત્યાં ગયા.

ગંગાસાગરનો મેળો જોવા માટે શેઠે મોટી હોડી આપી અને બધા સાધુઓ તે હોડીમાં ગયા. ગંગાસાગરનો મેળો બાવાજીએ બધા સાધુઓ સાથે હોડીમાં ફરતાં જોયો. ત્યાર પછી બાવાજી પાછા કલકત્તા આવ્યા.

એ સાથે જગન્નાથ જવાની રેલગાડી ખોલવામાં આવેલી. મારવાડી વેપારીઓએ સાધુઓને જણાવ્યું કે જેને જગન્નાથપુરી જવું હોય તેને ટિકિટ કપાવી આપીશું, બાવાજીએ હા પાડી અને બેત્રણ સાધુ સાથે જગન્નાથપુરી ગયા.

ત્યાંથી પેદલ રામેશ્વરની યાત્રા કરવા પંચસાત સાધુઓ સાથે ગયા.

ગંગાસાગરમાં બીજા સાધુ સાથે નિયમ કરેલો કે પૈસા પાસે રાખવા નહિ; રાતના રંધેલું અનાજ રાખવું નહિ; મોઢિા બોલી શિક્ષા ન લેવી—ભસે ને બોજન લીધા પછી મોઢિા સંભળાતા.

રામકૃષ્ણ પરમહંસના યુરુ તોતાપુરી બાવાજીની સાથે ગંગાસાગરમાં હતા. તે વખતે રામકૃષ્ણ તોતાપુરીના ચેલા થયા ન હતા. રાણી રાસમણીના બગીચામાં તોતાપુરી રહેતા હતા. તોતાપુરી બાવાજીની સાથે જગન્નાથપુરી ગયેલા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તોતાપુરી પાછા કલકત્તા આવ્યા. તે વખતે તોતાપુરીને કાઈ ઓળખણું ન હતું. રામકૃષ્ણના ચેલા વિવેકાનંદે તોતાપુરીની વાત કહી છે.

(હવે સૌ. તતુમતીજીદેન લખે છે :) તા. ૩૦-૭-૧૯૮૮.

જગન્નાથજીના મંદિરથી ૧૦-૧૨ માઈલ દૂર એક જગા છે. ત્યાં સૂર્યનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં સર્જ સાત ધોડાના રથમાં નીકળે છે તેવું દેખાય છે. ત્યાંથી ૪૨

જંગલપુરીથી સાક્ષીગોપાલ થઈ જુનેશ્વર થઈને રામેશ્વરની યાત્રાએ નીકળ્યા. રસ્તામાં ઓરીસામાં બ્રહ્મપુર થઈ શિવાચલ પહાડ ઉપર નરસિંહના મંદિરે ગયા.

ત્યાં દેવદાસીની પ્રથા હતી અને છોકરીઓને મંદિરમાં ચણવતા હતા. શિવાચલની નીચે ઇસાપટ્ટન (વિઝામપટ્ટન) માં એન્જિન બનાવવાનું કારખાનું હતું.

ત્યાંથી આગળ નીકળ્યા. તેમજ દેશની હદમાં પેકા અને રાજમુંદરી આવ્યા. આઠ સાધુ સાથે હતા. ચાર ચારના જૂથમાં સાથે સૂતા હતા.

જ્યાં ખીજ ચાર સાધુ સૂતા હતા ત્યાં તે દેશના કીર્તન કરનાર આવ્યા. તેનાથી કંટાળી એ સાધુ ત્યાંથી નીકળી પડ્યા અને એમનાથી જુદા પડ્યા. રસ્તામાં જંગલ આવ્યું. ખાવા બનાવ ન મળ્યું. આગળ જતાં શેરડીનું ખેતર આવ્યું. ત્યાં શેરડી માગી. એક એક દરેકને આપી અને ખાતાં ખાતાં આગળ ગયા. રાતના કોઈ ગામ આવ્યું. ત્યાં બાલથુને ઘેર લગ્ન હતું ત્યાં જમવાનું માગ્યું અને બધાને જમાડ્યા. સવારે આગળ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં કાગનાડા બંદર હતું તે રસ્તે એ લોકો નીકળ્યા. ત્યાં ગોદાવરીની નહેર છે. ત્યાં સાથેના ખીજ સાધુઓએ કહ્યું કે આપણે હોડીમાં આગળ જઈએ. મતભેદ થતાં એ ત્રણ સાધુથી પોતે જુદા પડ્યા અને એકલા પગરસ્તે નીકળ્યા. એક બાલથુનું ગામ આવ્યું ત્યાં શિક્ષા માગવા ગયા. ત્યાં જુવારનાં ફોર્કા અને હાથ મળ્યાં તે ખાધાં. રહેવા આગ્રહ કર્યો પણ ત્યાં ન રહેતાં આગળ જવા નીકળ્યા. બેઝવાડા પહોંચ્યા. ત્યાં કૃષ્ણગંગા અને શરણતિથા મહાદેવ છે. ત્યાંથી મદ્રાસ બાજુ જવા નીકળ્યા. મદ્રાસ ખીજ સાધુ મળ્યા તે ચાર સાધુ હતા ત્યાં શિક્ષા માગીને શુભરો કરતા. ત્યાંથી નીકળ્યા અને શ્વામકાર્તિક આવ્યા. ત્યાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી પક્ષીતીર્થ આવ્યા અને દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી શિવકર્ત્તી અને વિશ્નુકર્ત્તી આવ્યા. બન્ને જગાએ રાહર વસેલું છે ત્યાં શિવરાત્રીના મેળો હોતા તે જોયો અને આગળ મુસાફરી શરૂ કરી અને કુમ્ભકોણુમ આવ્યા. ત્યાં કાવેરી નદી છે. આગળ જતાં શીનંગર મહાદેવ આવ્યા. ત્યાં મહાદેવજીની મૂર્તિ છે. ત્યાંથી કૂલઝડીએ આવ્યા. ત્યાં મંદિરમાં રૂલો મુકાય છે. કોઈ મૂર્તિ નથી. આગળ જતાં શ્રી રંગજીના મંદિર ત્રિચીનાપક્ષી આવ્યા. ત્યાં મીનાક્ષી દેવીનું મંદિર છે ત્યાં જઈ દર્શન કર્યાં અને આગળ રામેશ્વરને રસ્તે જવા નીકળ્યા.....

(આગળ લખવાનું બંધ થયું)

શ્રી કૃષ્ણદશરણં મમ ।

મન્ મના મય મદ્ મત્તો મદ્ યાજી માં નમસ્કુર ।
મામેવૈવ્યસિ યુક્તે 'વ માત્માર્ને મદ્પરાયણઃ ॥

પરિશિષ્ટ ત્વ

સાધન
અને
સ્વરૂપદર્શન

ઈશ્વર મેરે જીવન મેં કૈસે આયા?

ઈશ્વર એ એક, અનાદિ, અનંત, સર્વવ્યાપી, બહુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને પકડવા માટે, સમજવા માટે, બહુ સૂક્ષ્મ-અન્યત્ર યર્ષજનું પડે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, ક્ષુદ્ધિ, અહંકારાદિ વૃત્તિઓમાથી જીવ છૂટે થતો થતો છે. નહિત્ર યર્ષ જીવ ત્યારે જ તેને ઈશ્વરનું વ્યાપક સ્વરૂપ સમજાવ, કંઈક અંશે પ્રગટ થાય. ધ્યાનના થાય ત્યાં જ વ્યાપકતા શેષ રહે. આ અનુભવ લાગે છે તો એક વિરોધાત્મક કથન, પણ તે છે એક નક્કર સત્ય હકીકત.

જીવ જીવતાવ છેડે ત્યારે તેને ઈશ્વરભાવની પ્રાપ્તિ થાય. જ્ઞાન અને ભક્તિની અહીં એકવાક્યતા છે. “ઝ” કારનામી ઈશ્વર પોતાના અંશરૂપ જીવમાં “અહં” નામે પ્રવેશે છે તેનો અભ્યાસીને હૃદયમાં અનુભવ થાય છે. ત્યાર બાદ ધ્યાનમાત્રા વધે ગયે શાન્ત ન્યોતિરૂપનાં દર્શન થવા મારે છે. હલુપ બીજાથમાં બિનરતા “સચ્ચિદાનંદ” સ્વરૂપ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ રહી પુરુષાર્થની અવધિ અર્થાત્ મુક્તિ અને ભેદરહિત એકતાની અનુભૂતિ અર્થાત્ અદ્વૈતસિદ્ધિ એ સિદ્ધિ મળ્યા પછી બીજી કોઈ પણ પ્રકારની સિદ્ધિનો મોલ બિનરી જાય છે, કારણ કે તે બધું માયામય-માયામાન લાગે છે.

આત્મામાં અને ઈશ્વરમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમાં શંકાને સ્થાન છે જ નહીં. મારું તો સારુય જીવન એ વિશ્વાસ પર નિર્ભર રહ્યું છે. ઈશ્વરદર્શને અને ઈશ્વરરૂપાએ જે સુખ, શાન્તિ, સમૃદ્ધિ, સમતા, સંશયરહિતતા, વિશ્વાળતા, નિશ્ચિંતતા, નિર્ભયતાનો હું ઉપભોગ લઈ રહ્યો છું અને મારા જેવા બીજા કેટલાય એના સાક્ષી છે તે સુખાદિ બીજા પ્રકારના એટલે કે ભૌતિક—દેવળ ભૌતિક—સમૃદ્ધિવાળાઓ ભોગવતા હશે કે કેમ તે તો મારે મને એક પ્રશ્ન છે. મને હલુ સુધી એવી કોઈ પણ વ્યક્તિનો ભેટો થયો નથી. આત્મા-પરમાત્મા વિરોધી-વિમુખી વ્યક્તિ કઈ રીતે નિઃશકલાવે યથાર્થ સુખનો લઘાવો લઈ શકે એ મારા જેવાની સમજમાં ન આવે. તેઓના મનના કોઈને કોઈ ખૂણામાં, અસતોપ છૂપી વાસના, સંશય, નિર્વેદ, અધિકાર ભરાઈ બેઠાં હોય છે. દુઃખ, માન-આત્મ-સંપત્તિતાણ, અને મેલના લયથી તેઓ વિહ્વલ ગની જાય છે. ઈશ્વરનાં-આત્માનાં દર્શન કર્યા વિનાનાં બીજાં બધાં દર્શનો અને અનુભવો અપૂર્ણ, અશાન્ત અને અસંતોષજનક રહેવાનાં. ઈશ્વર કે આત્માનું અસ્તિત્વ જ એ દર્શનોને મૂલ્યાંકન અપાવી શકે.

ઈશ્વરને-આત્માને ઊંચો મૂકીને કાઈએ ખરા અને સિધ્ધ સુખ-શાન્તિ મેળવ્યા હોય એવું જોયું નથી-સાંભળ્યું નથી, માની શકાય એમ નથી. કાઈ ને કાઈ પ્રવૃત્તિમાં લાચારીએ પડ્યા રહી મનને મનાવી લેવું પડે એ એક જુદી વાત યર્ષ. દુનિયાભરમાં મનુષ્ય રમી આવે, ગ્રહ-ઉપગ્રહમાં ફૂદી આવે, અનેક પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે, માન, પ્રતિષ્ઠા, વિદ્વત્તા પામે પણ મનનું પૂરું સમાધાન ન થાય, ન થાય. મૃત્યુ મોં વિકાસીને જોડું જ હોય છે. દુઃખમાં અને મરતી વેળાએ ઈશ્વરનો આશ્રય, ઈશ્વરની ઓથ, એ એક મોટું જગ જની રહે છે. અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં જવાનું કોને ન ગમે ? આત્મામાં-પરમાત્મામાં કાઈ વિચિત્ર પ્રકારનાં સુખ, શાન્તિ, સમૃદ્ધિ ભર્યા છે. કરે તે પામે. વાવે તેવું લણે.

“ ईश्वर मेरे जीवनमें कैसे आया ? ” એ પ્રશ્નનો પૂરો અને સચોટ ઉત્તર આપનાં તો એક સજંગ લેખમાળા લખવી પડે, કારણ કે એની સાથે ખીજા કેટલાય પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. મારા જીવનના બધા પ્રસંગો હું તો ઈશ્વરના આગમનરૂપે નિહાળું છું. ઈશ્વર અનેક રૂપે અને અનેક રીતે અધિકારી મનુષ્યના જીવનમાં આશિષ પ્રવેશ કરે છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો દ્વંદ્વામાં દ્વંદ્વા પણ બહુ માર્મિક ઉત્તર તો આ છે : ‘સત્સંગરૂપે કે સત્સંગથી.’ જેવો સંગ તેવો રંગ. હરિકૃપા વિના કદી પણ સંતસમાગમ થતો નથી. સત્સંગથી અભ્યાસીના દોષો ટળે છે, ગુણો વધે છે. તેની જુદી ખામે છે અને તે ઈશ્વરાભિમુખી-આત્માભિમુખી યર્ષ ઈશ્વરદર્શન-આત્મદર્શનનો અધિકારી બને છે. સત્સંગના પ્રતાપે અને ગુરુ, ઈશ્વર, આત્માની કૃપાએ તેમ જ આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનું પૂર્ણ ગ્રહણે ચિંતન કર્યા કરવાથી યથાસમયે અભીષ્ટ ફળ મળે છે. આત્માનું-પરમાત્માનું જે ભાવે ભજન-સેવન કરીએ તે ભાવે તે પણ આપણું ભજન-સેવન કરે છે, દર્શન દે છે, સતત પુરુષાર્થની જરૂર છે. અનુભવ થાય જ થાય.

કાકમાં અમ્મિ રહેલો છે. તે અદૃશ્ય છે, વ્યાપક છે, બાળવા કરવાની ક્રિયા કરતો નથી, કરી શકતો નથી. પણ ધર્મણ કરી વિશેષરૂપે અમુક કેન્દ્રમાં તેને પ્રગટ કરાય ત્યારે તે વિચિત્ર શક્તિસંપન્ન બને છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરી સાધના દ્વારા અન્યક્ત, વ્યાપક ઈશ્વરને વ્યક્ત કરવામાં આવે તો તેમાં શક્તિ-સંપન્નતા આવે છે. શક્તિમાનનું કેન્દ્ર ઈશ્વર છે. જુદા જુદા પ્રકારની વિમૂર્તિઓ ઈશ્વરની શક્તિ દ્વારા વિવિધ પ્રકારનાં કામ કરી ગઈ છે, કરી રહી છે. ઈશ્વરને ૧૫ણાં જેવાં ચરીર, ઇન્દ્રિય, મન નથી એટલે એની ક્રિયા દિવ્ય અને અદૃશ્ય, છે. એની દિવ્ય અદૃશ્ય શક્તિ કેવી રીતે પ્રગટ થઈ મનુષ્યચરીર દ્વારા કામ કરી જાય છે તે તો તેને પ્રગટ કરનાર સંત, મહાત્મા, ભક્તજન સારી પેઠે

મળે, અનુભવે. બીજાઓને માટે તો આ છે કેવળ શ્રદ્ધાનો વિષય પુરુષાર્થ કરી પ્રભુને પ્રગટ કરાય ત્યારે જ આ વિષય યથાર્થ સમગ્રાય. અવતારી, પેગ ગરી પુરુષોમાં તો ઈશ્વર કોઈ ખાસ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રગટ થાય છે. અંતર્મુખ બની એકધારું ઈશ્વરચિંતન કરવામાં આવે તો કોઈ ધન્ય પણે અજ્ઞાનનો પડદો હટી જાય ॥ અને ઈશ્વરદર્શન થાય છે. આ દર્શન ધર્મ જાય ॥ તો એક આંખના પલકારામાં, પશુ એ ક્ષણને માટે જ જન્મ જન્મભરની સાધનાની જરૂર પડે છે. આત્મામાં જ ઈશ્વરદર્શન થાય છે, એટલે ઈશ્વર-દર્શનમાં આત્મદર્શન સમાર્પ જાય છે. આત્મ બીજું નામ મોક્ષ છે. ઈશ્વરદર્શન, આત્મદર્શન અને મોક્ષ એકી વખતે થાય છે અથવા તો એક કહો કે એ ત્રણે એકરૂપ છે.

ઉપરના સાધનને અને તેમથી નિષ્પન્ન થતા ફળને જરા વિશેષરૂપે કહ્યું. એ પશુ અનુભવીની જ વાત છે. પશુ એ વાત વિષયને જરા જુદી લાગતી દૃષ્ટિએ અંત કષ્ટક વિરૂદ્ધ રૂપે વર્ણવે છે. સાધનો લાગે છે તો જરીપુરાણી પશુ એ રહેવાનાં નિત્યનય એ છે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન. ઈશ્વરનું દર્શન થાય તે પૂર્વે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન-પરોક્ષ જ્ઞાન શ્રવણ દ્વારા મેળવવું પડે. એટલે કે સત્પુરુષો અને સત્શાઓનાં વચનોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવું પડે. ત્યાર બાદ સાંભળેલા જ્ઞાનનું વારંવાર મનન કરવું પડે. મનનની સતત આવૃત્તિથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન સ્ફુરે અને ત્યાર બાદ અનુકૂળ વૃત્તિનો એકધારો પ્રવાહ ચાલે. એવા એકધારા પ્રવાહથી એકમતતા વધવા લાગે અને નિદિધ્યાસન સિદ્ધ થાય. નિદિધ્યાસન હૃદયે જન્મ જન્મ-ાન્તરનાં પાપ બળાં જાય, વાસના ઝોગળાં જાય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા લાધે. એવા શુદ્ધ, શાન્ત, પ્રસન્ન ચિત્તમાં કોઈ એક સુભગ ક્ષણે ઈશ્વર આવડે જોશે રહે. જીવ ધન્યધન્યતા અનુભવે. આનંદનો ઉત્સાસ આવે. જે જોઈએ તે મેળવે, માગતાં આવડ્યું જોઈએ. નહીં તો સુખ કરતાં પરિણામે દુઃખ વધુ મળે. ખરું પૂછો તો અનુભવી કશું માગતો નથી. એને જે જોઈએ તે મળી ગયું હોય છે. ઈશ્વરદર્શન શું છે, અને તે કેવી રીતે, ક્યારે અને કયા રૂપમાં આવી મળે છે, તેનો હવે કષ્ટક આડો ખ્યાલ આવી શકે.

ઈશ્વરદર્શન એ દેખાય છે તો એક સહેલી રમત જેવી લાગે. પશુ એ ધણું કટુસાધ્ય દર્શન છે. પાઠા અધિકારીને માટે એ માર્ગ છે ધણો સરળ અને એક રમત, સાધારણ કોટિના અભ્યાસીને માટે જરા વધુ વિચિત્ર આપવી જરૂરી છે. પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરી આવેલાને માટે જે સ્થિતિ-સાધન સદૃશ અને સ્વાભાવિક છે તે બીજાને માટે અભ્યાસ દ્વારા કેળવવાં પડે છે.

હરિકૃપાએ અને સંતસમાગમ દ્વારા ઉચ્ચ કોટિના અધિકારીએ પ્રાપ્ત કરેલ સ્થિતિને પહોંચવાને માટે અન્ય ઉપાસકોએ ઉપરના સાધનોના પૂરક રૂપે કંઈક જુદા લાગતા સાધનોનો આશરો લેવો પડે છે. ઉપલબ્ધ દષ્ટિએ એ સાધનો જુદા લાગે પણ વાસ્તવે તો એ પૂર્વના સાધનોનો વિસ્તાર જ છે અથવા તો તેમાંથી એ રૂસિત થાય છે. મોક્ષદ્વારમાં પેસવાનો રસ્તો એક જ છે. ઈશ્વરદર્શન એ છે તો એક અખંડ જાગૃતિ, પણ એમાં અનેક નિવેદનો ઉપસ્થિત થાય છે. આ વિધો દાળવા માટે સતત પુરુષાર્થ કરવો પડે, સાધનસંપન્ન થવું પડે

એ સાધન છે—સાધનચતુષ્ટય અર્થાત્ વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ, મુમુક્ષતા પદ્મસંપત્તિમાં આવે—શમ, દમ, અદા, સમાધાન, ઉપરામ અને તિતિક્ષા. (એ છનો કમ વધારુ જરા બદલી પણ શકાય) આ ચાર સાધનોના ઉદય, સમજ અને અનુવર્તન એ ઈશ્વરદર્શન માટે ખુબ આવશ્યક છે, અને ઈશ્વરની દયા-કૃપા વિના તેમાં દષ્ટા રહેવું ધણું અઘરું છે, એટલે એ સાધનોનું ખીલી જીકવું એ પણ અભ્યાસીને માટે એક પ્રકારના ઈશ્વરના દર્શન નહોં તો માર્ગદર્શન તો છે જ.

આ દરેક સાધન એકેકના પૂરક-પોષક છે. વૈરાગ્ય વિના વિવેક ન ટકે. વિવેક વિનાનો વૈરાગ્ય નકામો જાય. કદાચ દલમાં પણ પરિણમે. પદ્મસંપત્તિ વિનાના વિવેક-વૈરાગ્ય શિથિલ અને નિઃપ્રાણ બની જાય અને મુમુક્ષતા લક્ષ્યચ્યુત થઈ જાય, કેવળ શબ્દમાં જ પુરાઈ રહે. મુમુક્ષતા વિના મોક્ષ ક્યાંથી થાય ? મોક્ષ નહોં એટલે ઈશ્વરદર્શન નહોં.

વિવેકથી નિસ-અનિત્ય, સત્-અસત્ તત્ત્વનો નિર્ણય થાય. વૈરાગ્ય દ્વારા નિત્ય-સત્ય વસ્તુને પકડી રાખવાની અને અનિત્ય-અસત્ વસ્તુને છોડવાની શક્તિ આવે. નિત્ય તત્ત્વ તરફ વિ-રાગ એટલે વિશેષ રાગ (પ્રેમ) થાય અને અનિત્ય તત્ત્વ માટે વિ-રાગ (વિગત રાગ) એટલે વૈરાગ્ય થાય અભ્યાસમાં મંજ્યા રહેવાથી કઈ કઈ વસ્તુઓના પ્રહણ-ત્યાગ કરવાના છે તે અનુભવે પ્રત્યક્ષ થતા જાય છે. સાથે સાથે અભ્યાસ કરવાનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે અને શાન્ત-પ્રકુદ્ધિત જીવનનો લહાવો મળતો જાય છે. પદ્મસંપત્તિના પ્રથમ એ પગથિયાં—શમ અને દમ અર્થાત્ યમ અને નિયમ—પર એટલો ભાર મુકાય તેટલો ઓછો. ૩. એ તો નીતિનો પાયો છે. નીતિ વિના ગતિ ન મળે, ન મળે. શમ-દમ એટલે મન-ઈન્દ્રિયોનો સંયમ સંયમ વિનાનો વૈરાગ્ય કેવો ? તો ખરો વિવેક હું જ ક્યાંથી ?

સંયમમાં કેટલી શક્તિ છે એ તો દરકોઈના અનુભવની ખાતર છે. દવા કરતાંય વધારે ફાયદો સંયમથી થાય છે. એક તો સંયમી મનુષ્ય ભાગ્યે જ માંદો પડે છે. કદાચ કોઈક વાર પ્રારબ્ધવશાત્ કોઈ માંદગી આવી જ પડી તો પોતાનો સંયમ દર્શાવે જલદી સારો કરે છે. આધ્યાત્મિક ખાતર આજુએ મૂકીએ તોય શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને માટે—દુન્યવીસુખોપ-ભોગને માટે પણ—સંયમ બહુ આવશ્યક છે. યોગી લોકો સંયમ દ્વારા અનેક સિદ્ધિ મેળવે છે. આત્મજ્ઞાન-ઈશ્વરી જ્ઞાન માટે એ સિદ્ધિ આવશ્યક નથી માટે પ્રસ્તુત વિષય શ્રદ્ધા પર આધારી.

જે વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું છે તેના જાણકારમાં શ્રદ્ધા રાખવી પડે. શ્રદ્ધા વિના ડગ ન ભરાય—સંશય ન જાય. અનુભવીઓ અને આપણા કરતાં મોટા ડાઘા ઝાની શુરુના વયનમાં તેમજ તેમણે અથવા તેમના જેવા ઋષિ, મુનિ, સત્પરીધક, સત્યદ્રષ્ટાઓએ રચેલ સત્ શાસ્ત્રોમાં અચળ શ્રદ્ધા મૂક્યા વિના ન ચાલે અભ્યાસ અને અનુભવથી સંશય ખસતા જાય અને શ્રદ્ધા જામતી જાય. શ્રદ્ધામાં તો અસંભવિત ભાગતી ખાતર સંભવિત કરી બતાવવાની શક્તિ ભરી છે, તેની હવે પ્રતીતિ થતી જાય છે. ફક્ત કંઈક જાણવાની જરૂર છે. સંશયપરિહીત અવસ્થામાં ચિત્ત સ્વસ્થ થાય છે. તેનું સમાધાન થાય છે. તેની સમતા બની રહે છે. તે શાન્ત, સ્થિર, પ્રસન્ન, શુદ્ધ થાય છે, જ્ઞાન મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય થાય છે આવા શુદ્ધ ચિત્તમાં જ વિવેક પૂરા બહારમાં ખીલી જાય છે અને તેમાં એક પ્રકારની ઉપરતિ-ઉપરામવૃત્તિનો ઉદય થાય છે એટલે કે જે કોઈ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ આવે તેને તટસ્થ ભાવે જોયા કરવાની જાત કેળવાય છે. પછી એવો સ્વભાવ કેળવાતાં કેળવાતાં ગમે તે પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અર્થાત્ તિતિક્ષા ઉદ્ભવે છે. તિતિક્ષાના બળે પ્રારબ્ધ-વશાત્ આવી પડેલાં અતિરખાલ (સુખ) દુઃખો સમભાવે—ગભરાયા—અકળાયા વિના—શોભ વિના—ભોગથી શકાય છે, અને તેમ યથે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રસોભનો અને વિધનોમાંથી બળીશુદ્ધ પાર બીતરી જવાનું શક્ય ને સ્વાભાવિક બને છે. અનિત્ય, અસત્ય, દુઃખમાત્રની પકડમાંથી મેચને માટે છૂટવાને અને સત્ય, નિત્ય, અજર, અમર સુખ સ્વરૂપ આત્મા-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે તેને તગના બળે છે, મોક્ષસ્વરૂપ પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની તીવ્રતા વધતી રહે છે. તેને સમજ પડતી નથી, ચેન પડતું નથી. તેને વિરહ જેવું દુઃખ છે છતાંય તે કોઈ વિચિત્ર શાન્તિ, સ્થિરતા, મહામતા અંતરના બેગણમાં અનુભવે છે. પ્રિય

મગની જ એવી એની થકા, નિર્ણત, નિર્ચિતતા બની રહે છે. પૂર્ણ વિવેક, પૂર્ણ વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિના કારણે એને એના પ્રિય મિત્રનની અભિલાષા વિના બીજી કોઈ અભિલાષા, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા નથી. યોગ દ્વારા મગની અનેક-વિધ સિદ્ધિના પ્રલોભનને પણ તે તરછોડે છે. આવી એકધારી પ્રિયમાં પ્રિય એવી આત્મા-પરમાત્મા દર્શનની તાલાવેલી અને વૃત્તિ એના અંધકાર-અજ્ઞાન-માયાથી પડવાને બાળા દે છે અને એની અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરી દે છે. એટલે મોક્ષનો દરવાજો ખૂલી ગયો, ઈશ્વરદર્શન થઈ ગયું. જ્યોતિએ જ્યોતિ જોઈ-એકરૂપ થઈ ગઈ. જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિ થઈ તે થઈ.

ધન્ય ધડી અને ધન્ય પગ. કોણે ? ક્યારે...કેવી રીતે ? શા માટે ! માયાનો પડદો બાળા મૂક્યો એ કદાની અગર રહી નહીં, જરૂર પણ રહી નહીં. જ્ઞાનના પ્રકાશમાં બધું જ્ઞાનસ્વરૂપ-પ્રકાશસ્વરૂપ થઈ ગયું. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રકાશ-પ્રકાશ, આનંદ-આનંદ. સતતા અનુભવમાં બધું સ્વરૂપ થઈ રહ્યું, અસત્ ક્યાં છુપાઈ ગયું તે શોધે જડાયું નહીં. જીવ, જગત. ઈશ્વર સંબંધેના પ્રશ્નો એકીસાથે શમી ગયા. કહો કે એ બધાનો ઉત્તર એકીવખતે મળી ગયો. જગત કોણે, ક્યારે, શા માટે ઉત્પન્ન થયું વગેરે અનેક પ્રશ્નોની જડ ઊખડી ગઈ. વિચિત્ર અનુભવ, વિચિત્ર દર્શન-દૃષ્ટિ રિથર થઈ, તે થઈ; રમૂતિ રહી તે રહી. અવર્ણ્ય રિથતિ : જીવવાનો મોહ નહીં, મરવાની ઉતાવળ નહીં.

જે કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે તે જો ઈશ્વરાભિમુખી-આત્મસૂક્ષ્મ ન હોય તો તે શય ઉત્પન્ન કરે છે, તેની સાચી સમજ હવે પડે છે. આત્મા તો અજર, અમર, નિત્યમુક્ત, અવિકારી, અસંગ છે. જેવા તે આજે છે તેવા કાલે હતો, અને આવતી કાલે તેવા જ રહેવાનો. ન તેને કશું જવાનું કે આવવાનું. મોન શરીરનું છે, આત્મા મોતનો સાક્ષી છે. સ્વ-સ્વરૂપમાં રિથત છે. શું વધુ લખું ? જેટલું લખું તેટલું બોલું ને અધૂરું લાગે. હવે તો નિત્ય નવા-અવનવા અનુભવો થયા કરે. આત્મદર્શનમાં જ ઈશ્વરદર્શન થાય છે, અથવા તો એવું સમજો કે આત્મદર્શન અને ઈશ્વરદર્શન એકી વખતે થાય છે-એકરૂપ છે. બહુ જ સૂક્ષ્મ-દર્શી આ સૂક્ષ્મદર્શન કરી શકે-સમજી શકે. જેને જો દર્શન થાય છે, તેને બીજી દરેકોઈ બાળત નીરસ-શીકા લાગે છે. પાંચ તરવાને પાર કરતા યોગીની સિદ્ધિ ! જેને સહચારી શકતી નથી તે કેવા વિચિત્ર આનંદમાં મરત રહેતો હશે તો કલ્પના કરવી રહી. એ ગસ્તી છે વિચિત્ર, પણ સાથે સાથે છે પણ જ શાન્ત. ગાઠ પરિચય કેળવ્યે આવા વિચિત્ર જ્ઞાની, અનુભવી, ભક્ત, સંતમહાત્માની દશા-રિથતિની કંઈક ઝાંખી થાય.

શરીરને શરૂ કરાવનાર આરબ્ધ કર્મ શેષ રહેવાથી જ્ઞાન-દર્શન થયા પછી પણ અનુભવી સંતમહાત્માઓ શરીર દ્વારા આત્મસ્થક કર્મો કરતા રહે છે, પણ તેમની દૃષ્ટિ ફરી ગમેલ હોય છે. તે સાક્ષીરૂપે નિષ્કામ બાવે એ કર્મો કરે છે. દૃષ્ટિ આત્મામાં-કર્મો શરીર દ્વારા ચર્તા રહે છે. આરબ્ધપ્રધાન પ્રવૃત્તિ બાવે કે નિવૃત્તિ બાવે તેનો તે આદર કરે છે, અને ખરી સ્વાભાવિક રીતે-કુદરતી રીતે તે કર્તાવ્ય કર્મો કરતો રહે છે. તેમનો જીવ શિવસ્વરૂપ ચમેલ હોય છે. અહંકાર રહિત જીવ તે શિવ.

‘મેરે જીવનમેં ईश्वर कैसे जाया ?’ નો ઉપસંહાર : “ ॐ ” (ઈશ્વર) માંથી “અહં” (જીવ)ની ઉત્પત્તિ છે. તેની તેને (જીવને) વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. એ વિસ્મૃતિ કાઢવા સારુ તેણે ઈશ્વર તરફ મીઠા માંડવી પડે કાચખી રમૂતિ શેષ રહે જ રહે અજુકપાએ સંતસમાગમ દ્વારા સાધનસંપત્તિ કેળવ્યા કર્યો પુરુષાર્થસિદ્ધિ થાય જ થાય. પુરુષાર્થસિદ્ધિ તે જ ઈશ્વરદર્શન-આત્મદર્શન, અખંડ રમૂતિ કે મોક્ષ.

અ-ચ-સ-હ વિભાગની દિવ્ય ઘટના

ઈશ્વરદર્શન-આત્મદર્શન એ જ એક એવી વિચિત્ર પૂર્ણ ઘટના અને અનુભવ છે કે એમાં બીજી બધી ઘટનાની પરિસ્થિતિ ચર્ચાજન્ય છે. સંત, મહાત્મા, ભક્ત, પેગંબર અને તેમણે ઉપદેશીતા-નિદેશીતા વચનો, અનુભવો, શાઓ એ પણ બધાં એવી અદ્ભુત પ્રવક્ષ ઘટના છે કે ઈશ્વર-વિશ્વાસને માટે બીજા કોઈ વધુ અનુભવો, ઘટના કે પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. ઈશ્વરદર્શન કે અનુભવની પૂર્વે થતા બીજા અનુભવો—જેવા કે સંકટવિમોચન, દિવ્ય શ્રવણ, દિવ્ય દર્શનના ચમકારા કે ઝાંખી, જ્યોતિર્દર્શન, દેવદર્શન એ અને એવી આનુષંગિક ખાખતો—ગૌણ બની જાય છે. એક સાવધાનીનો સૂર સંભળાવવો અત્યાવશ્યક છે. એ વિના ખરું ઈશ્વરદર્શન દૂર રહી જાય.

સંકટવિમોચન, આર્થનાપૂર્તિ વગેરે અનુભવ કે શ્રવણથી ઈશ્વર-વિશ્વાસ એસે તે કદાચ કાલુષ્યાથી નીચડે. અનુકૂળતા બની રહે વિશ્વાસ ચાલુ રહે પણ પ્રતેકૂળતામાં તેનાથી ભક્ષ્ટા પ્રત્યાઘાત થાય. પરિણામ સિદ્ધ થયે વિશ્વાસ બાવે ને જાય તો છેવટે અંતરમાં નાસ્તિકતા, નિરાશા, નિદુત્સાહતા, કાયરતા ધર કરી એસે. કર્મનો પણ એક કાષ્ઠો છે. તેમાં પુરુષાર્થ અને આરબ્ધ એ બન્નેનું સરખું સ્થાન છે. એકની પ્રજળતા વધતા બીજાએ દબાવું પડે જન્મજન્માન્તર સુધી ધીરજ રાખી જકાતી હોય તો પુરુષાર્થ મનુષ્યને માટે કલ્યાણ અશક્ય કે

અસંભવિત નથી. તે ચાહે તે રચાન, સ્થિતિ, શક્તિ મેળવી શકે. પાંચે તત્ત્વોની પોતાના પર અસર ન થવા દે. એક તત્ત્વમાંથી બીજામાં પોતાનું રૂપાન્તર કરી શકે—સંકલ્પમાત્રથી તે ગમે ત્યાં આવે—ગય—ગમે તે કરી—કરાવી શકે. છતાં તેને પણ પ્રારબ્ધને વશ રહી પોતાનો રસ્તો કાઢવો રહ્યો. ઈશ્વર પણ પ્રારબ્ધને લક્ષમાં લઈ પ્રાર્થના સાંભળે છે અને નથી પણ સાંભળતો. હા, દુઃખ તો દગવું કરે છે. પ્રાર્થનાનો—અંતરની પ્રાર્થનાનો કોઈક સાન્ત્વનાત્મક દિવ્ય જ્વાળા આપે છે. દ્રૌપદીનો આર્નનાદ સાંભળે છે; પણ એ થઈ જુદી વાત. દ્રૌપદી જેવા કેવળ શરણાર્થી થવું પડે. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો પ્રમ ગૂઢ છે—ફૂટ છે. કર્મની ગતિ ગદન છે.

ખરે ભક્ત પોતાને માટે ભગવાન પાસે ભક્તિ સિવાય બીજું કશું માગતો નથી. માગે તો ભગવાનને તેની પૂર્તિ કરવી પડે. પણ તેમ થતાં ભક્તની શુદ્ધ ભક્તિને આધ આવે. ઈશ્વર જે સ્થિતિમાં રાખે તે સ્થિતિમાં રહેવાનો તેનો સંકલ્પ તૂટે તેની શરણાગતિ—પ્રપત્તિને આંચ આવે. ભગવાનને તકલીફ આપી કર્મનો કાપડો તોડાવી પોતે સ્વાર્થી બની ગય એવું એને ન ગમે પરમ ભક્ત તો કોઈ એવી વિચિત્ર મસ્તીમાં ડૂબેલો રહે છે કે એ તો ભક્તિ માગવાની કે ચાલુ રાખવાની પણ કુરસદન કાઢે. બીજી બાજત એને યાદ પણ ન આવે. આ એક વિચિત્ર રહસ્યમય ઘટના છે. અનુભવીઓનું—પૂર્ણ ભક્તનું જીવન અટપટું છે, સમજવું સહેલું નથી ઈશ્વર જે કરે તે સારાને માટે છે. લાભ લેતાં આવડતું નેહિએ. અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ એ બન્ને સ્થિતિમાંથી—સુખ અને દુઃખ એ દ્વન્દ્વમાંથી—મનુષ્ય પસાર થાય તો જ તેનું મનુષ્યત્વ પોપાય છે—માનવતા ખીલી ઊડે છે. સમજપૂર્વક સમતા કેળવવી એ પણ એક મોજ છે. શુભ કર્મો કર્યા કરવામાં મનુષ્યનું હિત સમાયેલું છે. માટે કર્મસુધાર એ જ સુખી જીવનનો આધાર છે.

મીરાંબાઈ એર પી ગયાં—કશી અસર ન થઈ! સુક્ષ્મ (સોફ્ટીસ) એરથી મરી ગયો. મીરાંબાઈ અનેક જન્મોનો પરિપાક હતો. પૂર્વજન્મમાં યૌગિક સાધના પણ સાધેલી હશે. એવું અમૃતમાં રૂપાન્તર કરી ચક્રમાં. વળી તે વિરલ ભક્ત પણ હતો. પ્રભુની પ્રસાદીમાં એરભાવ પણ અમૃતભાવમાં ફેરવાઈ ગય એવી તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. શ્રદ્ધામાં અદ્ભુત શક્તિ છુપાયેલી છે. નરસિંહ મહેતા પણ વિચિત્ર ભક્ત હતા. અશ્વીના અવસરે તેમને ઈશ્વરે સદાય કરી હતી તેમાં જરાય અતિ-ચયોક્તિ નથી. વિચિત્ર ભક્તનો વિચિત્ર મહિમા. ભગવાનનાં રૂપરંગ દિવ્ય છે અને દિવ્ય અને અદૃશ્ય રીતે જ ભક્તમાં તેનાં અવતરણ થાય છે. મહિમા ભક્તનો છે, તેની ભક્તિનો છે. ભક્તવશ ભગવાન. ભક્ત દ્વારા જ ભગવાનમાં વિશ્વાસ

એસે કારણ કે ભક્તમાં જ ભગવાન પ્રગટ થાય. ભક્ત જનીને એ સમજી શકાય—તોર્ષ શકાય—અનુભવી શકાય.

આવા ઉચ્ચ કોટિના ભક્તજીવન પરથી ઈશ્વર-વિશ્વાસ ન એસે તો સાધારણ કોટિના ભક્તોના સાધારણ અનુભવો ઉપર શી વિશ્વાસ એસે ? ઈશ્વરદર્શન કે આત્મદર્શનનો અનુભવ એકસરખો છે. પ્રારબ્ધબેદે શકિતની—ખાસ કરી યૌગિક શક્તિની—ઉત્પત્તિ, ખિલવણી, આવિષ્કૃતિ સંબંધે બેદ પડી જાય છે. આ શક્તિનો આધાર આ જન્મ તેમ જ પૂર્વજન્મોનાં કર્મો અને સાધના પર નિર્ભર છે. કેટલાક સાધકો એ શક્તિ સંબંધે જરાય પુરુષાર્થ કરતા નથી. કેટલાક મળેલી સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી યા તો જવલ્લે જ કરે છે.

ભક્તરહિત ભગવાન પર વિશ્વાસ ન રાખો તો કદાચ ચાલે, પણ ભક્ત અને તેના અનુભવ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો પડે. તે ખોટા છે એવું કહેનારા ક્ષપાને પાત્ર છે. વિશ્વાસ એ તો જીવનનું એક મહામુલ્યું વન છે. ભગવાનને માન્યા સિવાય પણ આત્મામાં-મનમાં-મનુષ્યમાત્રના મનમાં છુપાઈ રહેલી શક્તિનું ઉદ્ઘાટન કરવાના પ્રયાસ નાસ્તિકે પણ કરવા રહ્યા. ખરાબ અનુકરણ કરવા કરતાં સારું અનુકરણ કરવું શું ખોટું ? તેમ કરતા રહેવાથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ આવ્યા વિના રહે નહીં. સતતા સંગથી સત્ સ્વરૂપ થવાય જ. નાસ્તિકતાના ધરમાં આસ્તિકતા પાકે છે. દિરણ્યકશ્ચપને ત્યાં પ્રહ્લાદ પાક્યો. નાસ્તિક પણ પોતાના સિદ્ધાન્ત પૂરતો આસ્તિક નથી ? મૃત્યુ સમયે તે પોતાના સિદ્ધાન્તનો સાક્ષી રહેવાનો. સરીર જાય, સાક્ષી રહે

અનુભવી જન તો વિશ્વમાં અને તેમાંની નાનીમોટી કૃતિઓમાં ઈશ્વરની ચમત્કૃતિ નિહાળે છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ, સમુદ્ર વગેરેને નિયમગત્ત કરતા કે ક્રિયા કરતા તોર્ષ અનુમાન કરવું પડે છે કે તેના કોઈ નિયમગ્રહ છે. તેને નામ મમે તે આપો—ઈશ્વર, ચેતન, ગેચીતરત્વ, અદૃશ્ય શક્તિ આદિ કાલે તે નામ આપી શકાય. પણ એ છે કોઈ ચૂદ તરત્વ એ નિશ્ચિત. આવી પ્રતીતિ ભાવુક હૃદયને જરૂર થાય છે. ઈશ્વરની—કુદરતની બહાર કોઈ જર્થ શક્યું નથી. તે બહારથી એક ધૂળની રણકણ પણ લાવી કે જનાવી શક્યું નથી, તો આવા મુંદર રચનાવાળાં સુમંથી, સુસ્વાદિષ્ટ ફળફૂલ તો બનાવે જ શી રીતે ? પોતાને નાસ્તિક માનતો—મનાવતો ધર્મથી મનુષ્ય પોતાના જેવી પ્રતિબિંબ જનાવી શકશે ? કદાચ બનાવવાનાં ફર્કાં મારે તો તેની સામગ્રી લાવશે ક્યાંથી ? એનાં ભુદિ, શક્તિ, ગૌરવ, વૈભવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન કળા, કૌશલ્ય ક્યાંથી જનરી આવ્યાં ? અનુભવીઓ

તો કહે છે કે એ બધાનું મૂળ છે ઈશ્વર, આત્મા, પરમાત્મા. જો તો આવડે ને
જોઈ શકે છે કે મનુષ્ય અને ખુદ જગતમાં આગળ, પાછળ, અંદર, બહાર,
ઉપર, નીચે સર્વત્ર છે ઈશ્વર અને તેનું ઈશ્વરત્વ.

પોતાના કયા પુરુષાર્થથી મનુષ્ય-મૃત્યુમાંથી-અકસ્માતમાંથી બચી જાય છે ?
પોતાના કરતાં વિશેષ અજ્ઞાન, સમૃદ્ધિશાળી, ભુદિમાન વહેલા ગયા. દેવ અને
કાકટરી મદદની કમી નહોતી. અકસ્માત વેળા કોઈ તેમાં મરવા જાય, કોઈ તેમાંથી
બચવા બીનરી જાય. કોઈ વિચિત્ર રીતે બચી જાય. વિચારીને આવું ધણું જોવા,
જાણવા, અનુભવવા મળે. પોતાની જિંદગીના અનુભવોમાંથી ધણું ધણું વિચારવાનું
મળે. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં કોઈ કશું નવું લાવતું નથી; લાવી શકતું નથી. જે છે તે
જ છે અને તેના જ ઉત્તરાધી કે આરિષ્કાર થાય છે, થયાં કરે છે.

તીર્થાટન અને પર્થાટન કરતાં કરતાં અમને અદ્ભુત અનુભવો મળ્યા છે.
બપોર વિપર, વાઘ, મગરાદિ દિંસક પ્રાણીઓનો બોટો થયો છે. પાંસે બેસવું-
સૂવું પણ પડ્યું છે. કશી હાનિ પહોંચી નથી. વિકટ જંગલોમાં, વેરાન પ્રદેશોમાં
અણધારેને સમયે અણધારેથી રીતે અમને કોઈ ખવડાવી મળ્યું છે, દિવ્ય સંદેશ
આપી મળ્યું છે. હજુય કોઈ કોઈ વાર એવા સંદેશો મળના રહે છે :

યહ તો ગતિ હે જટપટી જટપટ રહે ન, કોઈ !

જો મનની જટપટ મીટે તો જટપટ દર્શન હોઈ !!

ઈશ્વરનો કેસે પાના ?

एक तरफ खोदना । एक तरफ खोना ।

સંતાર તરફતે મન હટાના બીર ઈશ્વર તરફ લગાવના !!

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

પૂર્વલેખનું મૂળ

આ લેખને પૂજ્ય મહારાજશ્રીની લગભગ અંતિમ વાણી તરીકે ગણી શકાય. એમાંના વિચારો પૂજ્યશ્રીના અંતરજીવન અને અનુભવ પર ગર્ભિત રીતે સારો જોવો પ્રકાર પાડે છે. વળી અવધાસીને એ આધ્યાત્મિક માર્ગનું દર્શન કરાવી શકે એમ છે.

કયા પ્રયોગનથી અને કયા સંજોગોમાં એ લેખ લખાયો તે જાણવાનું કુતૂહલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પણ વિધિની એક વિચિત્રતા છે કે જે હેતુને માટે એ લેખનાં મંડાણ ચર્ચા તે હેતુ તો પાર ન પડ્યો, પણ એનું નિર્માણ કદાચ આપણે માટે જ થયું હોય એમ હવે માની શકાય. પૂજ્યશ્રીના શિષ્યો, ભક્તો અને પ્રશંસકોને એમાંથી ઘણું ઘણું જાણવા-વિચારવા-અમલમાં મૂકવાનું સાધન મળશે—કદાચ એ આપણા હૃદયમાં ચિરસ્થાયી સ્મૃતિરૂપે સ્થાન પામે અને આપણા વિદેહી મહાપુરુષ પાસે પહોંચવાનો રસ્તો ખતાવતા પણ રહે.

નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ ચર્ચા તે દિવસના ચાર-પાંચ માસ પૂર્વે પૂજ્યશ્રીની તબિયત વધુ લથડી તેથી એમના ભક્ત શિષ્ય અને સેવક એમને આરામ અને હવાફેર માટે પોતાને ગામ બીમપોર-કુમસ તરફ ગયા. એ ખરસામાં શ્રી ક. મા. મુનશીજીએ એઓશ્રીના ભરૂચના સરનામે એક વિદ્યાભિષેક મોકલ્યો. તે પત્ર ભરૂચથી પાછો ફરી સુરત તરફ કુમસના સરનામે મહારાજશ્રીને મળ્યો. પોતે તો વાંચી શકે એમ નહોતું એટલે ત્યાં હાજર રહેલા તેઓશ્રીના એક ભક્તે એમને કંઈક આપું નવેદન કર્યું કે શ્રી મુનશીજીનો પત્ર છે અને ઈશ્વરદર્શન કેવી રીતે થાય તે સંબંધે કંઈક તેઓ પૂછે છે. આ હકીકતથી તેઓશ્રી કંઈક વિચારે ચડી ગયા. પરિપત્ર એમને વાંચી તો સંજનાવવામાં આવ્યો, પણ પૂરા પ્ધાનથી એઓશ્રીએ એ સાંજલ્યો હશે કે કેમ તે એક ડોપડો છે.

શ્રી મુનશીજી માટે મહારાજશ્રીને માન હતું. “ફેધર મેરે જીવનમેં કેસે જાંવા ?” આવી ગદન બાજનનો પત્ર દ્વારા ઉત્તર તી રીતે આપવો એ વિચાર એમનાં મનમાં ઘોળાવા ક્યોઈ દિવસ એ લેખકનું તે દિવસે પૂજ્યશ્રીના દર્શનાર્થે કુમસ જતું થયું. પૂજ્યશ્રીના મનમાં ઘર ફરી બેઠેલા ભાવને વાચા સ્ફુરી. તેઓશ્રીએ તેને કહ્યું કે; “શ્રી મુનશીજીનો પત્ર આવ્યો છે. ઈશ્વરદર્શન કેવી રીતે થાય તે, તેમને જાણવું છે. (પૂજ્યશ્રીએ “કૈવે” નો અર્થ કયા રૂપેને બદલે કેવી રીતે એટલે કયા સાધનથી થાય તે સમજવામાં કંઈક જુલ

કરી છે કે શું એવું થયા દિવસ વીત્યા બાદ મારા જોવાને પ્રતીત થયેલું.)
તેમને લખી દે કે, ‘ઈન્સિદરશન’ એ તો એક અટપટો વિષય છે અને પત્ર
દ્વારા એની ચર્ચા કરવાથી સંતોષ ન થાય વગેરે.”

કદાચ અહીં કોઈને શંકા ઉપરિચિત થાય કે ઉપર પ્રમાણે મને કેમ
કહેવામાં આવ્યું? આનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરી લઉં તો તે અરથાને ન ગણાય.
જ્યારે અંગ્રેજીમાં કોઈ પત્ર લખવાનો પ્રસંગ ઊભો થતો અથવા તો કોઈ
ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક પ્રસંગ વિશે કોઈક ઉત્તર આપવાની જરૂર પડતી અને
પોતે તે વખતે સુરતમાં હોય ત્યારે તો સામાન્ય રીતે એ કામ કરવાનું મારે
શિરે આવી પડતું. પોતે મુદ્દાઓ કે સૂચનો કહી જતા અને મારે તેનો
વિધિસરનો વિસ્તારથી મુસદ્દો તૈયાર કરવો પડતો.

શ્રી મુનશીજીનો કહેવાતો પત્ર મને આપવામાં આવ્યો. મેં વાંચી જોયું
તો ખચર પડી કે એ પત્ર નહોતો પણ પરિપત્રરૂપ એક વિસ્તૃતિપત્ર હતો.
વિદ્યાભવનના કુલપતિ તરીકે શ્રી મુનશીજીએ મદારાજશ્રીને તેમજ બીજા મહા-
પુરુષોને પોતાના તેમ જ પોતાના જેવા બીજાના ઈન્સિદરશન સંબંધેના અથવા તો
આનુ પગિક એવા બીજા અનુભવો અને પ્રસંગો વિશે લેખ લખી મોકલવા વીનવ્યું
હતું. મેં પૂજ્યશ્રીને આ બાબતથી વાકેફ કર્યા અને ઉમેર્યું કે શ્રી મુનશીજી પોતાના
અંગત સ્વાર્થ માટે નહીં પણ મોકલનારે એ લેખની માગણી કરે છે તેઓ
આપણી સનાતન આર્થ સંસ્કૃતિના પક્ષપાતી છે, અને તેના પાલન, પોષણ,
પ્રચાર-પ્રસાર અર્થે સારી જેા સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓ કેવળ ભૌતિકવાદના
કટ્ટર વિરોધી છે, કદાચ પોતાના ‘Bhavan's Journal’ (ભવન્સ જર્નલ)
નામના પાક્ષિકમાં એઓ ઉપરના નામની એક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરવા માગે છે
વગેરે. પૂજ્યશ્રીના મનમાં એ વાત ઊઠી અને તેઓ લેખ મોકલવા સંમત થયા.

તેઓશ્રીએ જોતવાની સરખાત કરી. મેં લખવાની સરખાત કરી, પણ
મને તેમ કરતાં અટકાવીને પોતે કહ્યું કે, “હું જે કંઈ કહું તે તું પહેલાં
સંભળી લે અને પછી તેને જરાજર થયાકમ ગોઠવી લેખબદ્ધ કરી શ્રી મુનશી-
જીને મારા નામથી મોકલી આપ. પૂજ્યશ્રીની વાત્સલ્ય વ્યાલી તે ચાલી મને
શંકા પડી કે શ્રી મુનશીજીએ માગેલી હકીકત એમના ખ્યાન બદાર તો નથી
ગઈ? પૂજ્યશ્રીએ ઈન્સિદરના અસ્તિત્વ સંબંધે અને ઈન્સિદરશન માટેના સાધનો
પર વધુ પડતો ભાર મૂક્યો; જ્યારે શ્રી મુનશીજીના વિસ્તૃતિપત્રનો એક તો
એ બાબત પર હતો કે ઈન્સિદરશન કેવાં હોય? અથવા એવી કઈ કઈ દિવ

ઘટના કે અનુભવો છે કે જેના પરથી મનુષ્યને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા મેસે? એમને તો એવા અંગત અનુભવ વિષેનું લખાણ જોઈતું હતું. પૂજ્યશ્રીનું જે હું એ બાબત પર ધ્યાન ખેંચું તો મને એ બીજી નહીં કે એઓશ્રીની રત્ન તુટે અને કદાચ લેખ લખાવવાનું માંડી વાળે. વળી પોતે વિદ્યવિપ્ર બરાબર સમજ્યા નથી એમ પણ હું શી રીતે માની લઉં કે કહી શકું? પોતે કંઈ દૃષ્ટિ અને કંઈ હેતુથી લેખ લખાવે છે એ સ્વમજ્જુ મારે માટે મુશ્કેલ બન્યું. એટલે મેં પૂજ્યશ્રીનાં વચનો સાંભળી લીધાં અને તેઓશ્રીએ કહેલા મુદ્દાઓ અને સૂચનોની માનસિક નોંધ કરી. પોતે અમિત યથેચ્છ લાગ્યા. દર્શનાર્થે લેખિ આવતા ગયા. મારે પાછા ફરવાની ઉતાવળ હતી, તેથી વધુ ચર્ચા કર્યા સિવાય એઓશ્રીની આશા લઈ હું મુરત આવી રહ્યો.

મારા મનમાં મૂંઝવણ જીભી ઘર્ષ કે લેખ લખવાની આશા માથે તો ઉઠાવી પણ તું એ કામ શી રીતે પાર પાડશે? શ્રી મુનશીજીનો પરિપત્ર ફરી ફરી વાંચ્યો. તેઓએ મૂકેલી મર્યાદામાં રહી લેખ લખતાં પૂજ્યશ્રીએ કહેલી કેટલીક હકીકત છોડવી પડે અને નવી ઉમેરવી પડે. તેઓશ્રીને પૂછ્યા વિના હું આ કેવી રીતે અમલમાં મૂકી શકું? મારે માટે આ એક વિકટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો, પણ સહજાએ તેનો ઉકેલ મળી આવ્યો. મારા પત્યાસ વર્ષના (સને ૧૯૧૦-૧૧ થી) એકધારા સમાગમ અને પરિચયથી મને મહારાજશ્રીના આધ્યાત્મિક વિચારો, અનુભવો અને જીવનપ્રસંગો સંખ્યા ધણું ધણું જોવા-જાણવા મળ્યું છે, એટલે લેખ લખવાનું મારે માટે કષ્ટ બન્યું નહીં.

ખીજી શંકા આવી પડી: પૂજ્યશ્રીને લેખ પસંદ પડશે? શ્રી મુનશીજી લેખને અપનાવશે? પૂજ્યશ્રી વધિા ઉઠાવે અને નાપસંદગી દર્શાવે કે એ જાણી-સમજીને છોડી દીધેલ વિગત શું કામ લીધી? શ્રીમુનશીજીને લાગે કે કેટલીક બીનજરૂરી બાબતોના—જે બાબાશ્રીની નજરે જરૂરી હતી—એમાં શું કામ સમાવેશ કર્યો? આવી શંકાના હિડોળે ચડતાં ચડતાં લેખ તો લખી કાઢ્યો. પૂજ્યશ્રીએ નિર્દેશિત મુદ્દાઓ લીધા. તેને શરૂઆતમાં અને અંતમાં સ્થાન આપ્યું. વચ્ચે વચ્ચે શ્રી મુનશીજીએ માગેલી વિગત યથાસમજ અને યથાશક્તિ મૂક્યું રીતે પણ પરાણે ભાવે પૂરી દીધી. પૂજ્યશ્રીએ સાધનો પર ભાર મૂક્યો હતો. તો લેખમાં તેની સાથેસાથ પુરવણીરૂપે તેમાંથી પરિણમતાં ફળ અને અનુભવોનો ઉમેરો કર્યો વેદાન્તદર્શન—ખાસ કરી સાંકરવેદાન્ત કે જેના મહારાજશ્રી પૂરા અનુભવી હતા—તેને ધ્યાનમાં રાખી તે દૃષ્ટિએ ઈશ્વર-

દર્શન યા તો આત્મસાક્ષાત્કાર શું હોઈ શકે તેની આછી રૂપરેખા દોરી અને શ્રી મુનશીજીએ સૂચવેલા દિવ્ય અનુભવો વગેરેનો ઉપરછલ્લો ઉલ્લેખ કર્યો. એવા ઉપરછલ્લાપણાનું એ કારણ હતું કે પૂજ્યશ્રી એવા અનુભવોને ઝાંઝું પ્રાધાન્ય નહોતા આપતા. તેઓશ્રી માનતા હતા કે સાધનની સંગીનતા અને સાધનામાં ટકી રહેવાની શક્તિ આવરી એ એક અસાધારણ ક્ષત્રિરૂપા, આત્મ-રૂપા કે શુરુરૂપા છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ વિચિત્ર અનુભવો થાય છે પણ તે દૈવી ભક્તિના અનુભવોથી કંઈક અંશે જુદા પડે છે અને સમજશક્તિ પર તેના જુદા પ્રભાવો પડે છે. દિવ્ય-ધટનાને તેઓ મોટે ભાગે પ્રારબ્ધનો ખેલ યા તો શુદ્ધ-સત્વપ્રધાન મનના ચમકારા સમજતા.

ઉપર વર્ણવ્યું છે તે કરતાં બીજી રીતે વર્ણન કરવાનું મારે માટે શક્ય કે સંભવિત નહોતું. બીજી રીતે લખતાં પૂજ્યશ્રીને મારે ફરીથી મળવું પડે અને લેખ સંબંધે નવેસરથી છલાવટ કરવી પડે. પૂજ્યશ્રીની પ્રકૃતિ એવી હતી કે એક નિશ્ચિત થઈ ગયેલ જાતત ફરીથી ઉકેલાતાં તેમની વૃત્તિ બદલાઈ જતી અને તેથી ભીંતિ રહેતી કે તેઓશ્રી ફરી પાછા લેખ લખવાનું કળૂલ કરે નહીં. તે કારણે મારી જવાબદારીમાંથી છટકવા માટે મેં પ્રસ્તુત લેખ પૂજ્યશ્રીની સંમતિ મેળવવા હુમસ મોકલી આપ્યો. સાથે તોની મનઃશાંતિ એક ચિઠ્ઠી લખી મોકલી :

“ લેખ લખી મોકલ્યો છે. યોગ્ય લાગે તે રીતે તેમાં સુધારાવધારા કરાવવા વિનંતી. શ્રી મુનશીજીએ માગેલા બધા મુદ્દા પ્રમાણે લખતાં આપે શ્રીમુખે કહેલી હકીકત ઉપરાંત જુદે જુદે સમયે આપે કહેલી બીજી વિગતો જુદી જુદી રીતે સમાવી લેવી પડી છે. એ લીધેલી છૂટ ક્ષમા કરવા પ્રાર્થના. ”

સાથેસાથ શ્રી મુનશીજીને પણ પૂજ્યશ્રીની સંમતિથી ખરી સ્થિતિથી વાકેફ કરવા પ્રસ્તુત લેખ સાથે તેઓશ્રીના નામથી મોકલવાનો એક તોનો ભાવનો પત્ર બીડ્યો :

“ આપ પુરાણી સંસ્કૃતિના સારા સરખા પક્ષકાર છો તેમ જ તેના ઉત્તેજન, પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છો એ જાણી આનંદ થયો. આપના એ પ્રયાસોની દુ (જાવાજ) કદર કરું છું. મારી ચરીરપ્રકૃતિ સારી રહેતી નથી તેથી એક આસને બેસી લેખ લખાવી શકું એવું મારું સ્વાસ્થ્ય નથી, હાલ “ મેરે જીવનમેં ફૈશર कैसे जाया ? ” એ સંબંધેના મારા અને મારા જેવાઓના વિચારો-અનુભવો દુ લેખકને કહી સંભળાવું છું. તે તેને લેખનદ્ધ કરી મારા નામથી તમને મોકલી આપશે. તમને અનુકૂળ લાગે

તો જ અને તમારી લેખમાળાની યોજના સાથે એ સુસંબદ્ધ હોય તો તમે એનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરશો વગેરે. ”

મહારાજશ્રીને લેખ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. કંઈક લખો લાગ્યો. દરમિયાન કેટલાક શિક્ષિત અને સંસ્કારી સજ્જનો તેઓશ્રીના દર્શનાર્થે આવી ચઢ્યા. પૂજ્યશ્રીએ તેમને એ લેખ વાંચી જવા ફરમાવ્યું. તેઓએ લેખ વાંચ્યો અને અનુભૂતિ આપી. વધુમાં ઉમેર્યું કે પ્રસ્તુત વિષય પર તો હજુ ધણું જ લખી શકાય એમ છે. સાથોસાથ સૂચન કર્યું કે લેખની નકલ રાખી લો તો સારું. ત્યાર બાદ પૂજ્યશ્રીએ લેખને અંતે આપેલી ચારપાંચ હિંદી પંક્તિઓ ઉમેરાવી અને લેખ શ્રી મુનશીજીને મોકલવા આજ્ઞા આપી. એ રહ્યો લેખ સંબંધેનો ઇતિહાસ.

પણ મારી બીજી શંકા ખરી પડી. શ્રી મુનશીજી લેખનો ઉપયોગ ન કરી શક્યા; જોકે તેમને પૂજ્ય મહારાજશ્રીને મારે ઘણું માન-હતું અને તે તેઓશ્રીને એકે ઉચ્ચ કાદિના સંત માનતા હતા.

પૂજ્યશ્રીના નિર્વાણના સમાચાર સંભળ્યા, શ્રી મુનશીએ પૂજ્યશ્રીને નીચેના શબ્દોમાં લાવજરી અંજલિ આપી હતી, જેની અને નોંધ લઈશું :

" Swamy Hansdev Abdhoot was one among the few integrated personalities of our country that have enriched the spiritualism of our country. "

(' Bhavan's Journal ' 24th July, 1960.)

લેખને પ્રસિદ્ધિમાં ન મૂકવાનાં કારણોનું તો હવે અનુમાન જ કરવું રહ્યું. કદાચ એમ પણ ખત્યું હોય કે પૂરા સરનામાને અજાણે શ્રી મુનશીજીને લેખ મળ્યો ન હોય. સંભવ છે કે ' લાન્સ જર્નલ ' ના સંચાલકોને પ્રસ્તુત લેખ-માળાની યોજનામાં એ લેખ બંધનસત્તા ન લાગ્યો હોય, કારણ કે એનું કદ કંઈક વધુ પડતું મોટું હતું. તે દિંદો કે અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં હોતો એટલે કે મહારાજશ્રીના પોતાના જ શબ્દોમાં નહોતો. કદાચ તેમને એ પણ વિશ્વાસ ન એકો હોય કે મહારાજશ્રીએ પોતે એ લેખની અનુભૂતિ આપી હશે.

અનુમાન બાધરાતી હવે ઠંથી જરૂર નથી. લેખમાળાના મણકા કે જે

એક પછી એક થોડે થોડે સમયને આંતરે પાશ્વિકર્મા પ્રસિદ્ધ થતા તે વાંચનાં મને તો પૂરી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે પ્રસ્તુત લેખનાં સ્વરૂપ અને વસ્તુ લેખમાળાનાં સ્વરૂપ અને વસ્તુ કરતાં જુદીજ બાબત પર ધ્યાન દોરી લઈ જતાં હતાં. છતાંય મને એ લેખથી ઘણો લાભ થયો છે. સ્મૃતિપટ પર જુદે જુદે ખૂણે સંચિત થઈ રહેલા પૂજ્યશ્રીના વિચારો, અનુભવો અને જીવન-પ્રસંગોને મંગૂલીત કરતાં કાંઈ વિરલ આનંદ મેં અનુભવ્યો. એઓશ્રીનાં સંસ્મરણો તાત્કાલિક થયાં અને એઓશ્રીની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ હૃદયમાં બિરાજી રહી.

લેખને પૂજ્યશ્રીનો અક્ષરદેહ ગણી શકાય. એમાં એઓશ્રીના આધ્યાત્મિક વિચારો અને અનુભવો સુગ્રંથિત થયા છે. સાધકને એમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. ચિત્તશુદ્ધિ અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત, વાસનામુક્ત ચિત્ત થયા વિના કદીય આત્મદર્શન થતું નથી તે હકીકતનો એમાં અનેક રીતે નિર્દેશ કરાયો છે. એવા શુદ્ધ ચિત્તમાં જ ઈશ્વર-આત્મા-પ્રુદ્ મહારાજશ્રી સ્વેયં ક્યાં છે તેનો પ્રકાશ પડ્યા વિના રહે નહોં એ હકીકતનો પણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરાયો છે. આપણે સાધનસંપન્ન બની પ્રયાણ કરવાનો પ્રયાસ કરવો રહ્યો. સદાય કરનાર સાથે છે જ.

નોંધ : મૂળ લેખનું હાઈ જળની રાખી કોઈક સ્થળે એકાદ શબ્દ કે વાક્યની હેરફેર કરી છે. તથા કોઈક સ્થળે અર્થસ્પષ્ટતાને માટે એકબે વાક્યોનો ઉમેશ કરાયો છે.

પૂજ્ય બાબાશ્રીના સેવક અને શિષ્ય શ્રી મગનભાઈએ અગમબુદ્ધિ વાપરી પ્રસ્તુત લેખની નકલ કરી લીધી હતી એટલે આપણા સહભાગ્યે પૂજ્યશ્રી આપણી વચ્ચે અક્ષરદેહે તો બિરાજી રહ્યા છે. હતિ શિવમ્ ॥

